

GOVERNMENT OF INDIA

ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 23822

CALL No. Sa8K/Bha/Tri.

D 2835

THE BHATTI-KÂVYA

OR
RÂVANAVADHA

COMPOSED BY
ŚRÎ BHATTI
VOLUME II. CANTOS X.-XXII.

EDITED
WITH THE COMMENTARY OF MALLINÂTHA
AND
WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES
BY

KAMALÂSÂṆKARA PRÂNASÂṆKARA TRIVEDI, B. A.,

VICE-PRINCIPAL, GUJARÂTA TRAINING COLLEGE, FORMERLY PROFESSOR OF
SANSKRIT, BHÂVANAGARA COLLEGE AND ACTING PROFESSOR OF ORIENTAL
LANGUAGES, ELPHINSTONE AND DECCAN COLLEGES.

FIRST EDITION.

Copies 300.

Registered for copy-right under the Government of India's
Act XXV of 1867.

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1898.

[All rights reserved.]

Price 8 Rupees.

Bombay Sanskrit Series No. LVII.

23822

Sa 8K
Bha/Tvc

Ref Sa 4V
Bha/Tru

INDIA

BOMBAY:

PRINTED AT THE TATVA-VIVACHAKA OIL-ENGINE PRESS.

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL

MUSEUM, NEW DELHI.

Acc. No. 23822

Date 14. 6. 56

Call No. Sa 8k / Bha / Ta

॥ श्रीः ॥

रावणवधं

नाम

भट्टिकाव्यम्

(आ दशमसर्गात् समाप्तिपर्यन्तं)

महाकविश्रीभट्टिप्रणीतं

मल्लिनाथकृतटीकया समवेतं

त्रिवेद्युपपदधारिणा

प्राणशंकरसूनुना कमलाशंकरेण संशोधितं

स्वनिर्मिताङ्गुलभाषाटिप्पण्योपेतम् ।

५५ / १०५८ / १०५८
तब

मुम्बापुरीस्थराजकीयग्रन्थशालाधिकारिणा

शाके १८२० वत्सरे १८९८ ख्रिस्तान्दे

प्राकाश्यं नीतम् ।

मूल्यं षट् रूपकाः ।

इदं पुस्तकं

मोहमर्ष्या तत्त्वविवेचकनान्नि मुद्रणाळ्ये मुद्रितम् ।

CONTENTS.

	PAGE.
BHAṬṬI-KĀVYA	१-२११
NOTES	1-88
INDEX OF S'LOKAS	१-२१
APPENDIX I (Proper Names in the Bhaṭṭi-Kāvyā).....	२२-२७
APPENDIX II (Authors and works quoted or referred to by Mallinātha in his commentary)	२८
APPENDIX III (Anonymous quotations by Mallinātha).	२९-३८
APPENDIX IV (The reading of the Pātana Mā. which proceeds up to the Canto X)	३९
ADDENDA AND CORRIGENDA	४०-४३

ABBREVIATIONS.

Bha. Mal.	Bharatamallikā.
Dhana.	Dhanāñjaya.
Jaya.	Jayamaṅgala.
K. Com.	The Ms. of the Commentary procured from Kudalore.
Kirā.	Kirātārjunīya.
Kumāra.	Kumārasambhava.
Malli.	Mallinātha.
Mudrā.	Mudrārākṣasa.
Pra.	Pratāparudra.
Raghu.	Raghuvamśa.
Subhā.	Subhāshitāvali.
Th.	The Ms. of the Commentary in charge of the Theosophical Society of Madras.
Vṛitta.	Vṛittaratnākara.
अभि०	अभिपुराण.
अने० सं०	अनेकार्यसंग्रह.
अभि० शकु०	अभिज्ञानशकुन्तला.
अभिज्ञानशकु०	अभिज्ञानशकुन्तल.
अम०	अमरकोष.
अल० स०	अलंकारिसर्वस्व.
सङ्ग०	सङ्ग्रह.
काव० पूर्वा०	काव्यम्बरी पूर्वार्ध.
काव्य०	काव्यप्रकाश.
काव्य० म०	
काव्या०	काव्यादर्श.
काम०	कामन्दक.
काशि०	काशिका.
किरा०	किरातार्जुनीय.
छन्दो०	छन्दोगङ्गरी.
जय०	जयनङ्गल.
दश०	दशरूप.

नीति०	नीतिशास्त्रक.
माक० प्र०	} माकृत प्रकाश.
माकृत० प्र०	
भर०	भरतदक्षिणा.
रघु०	रघुवंश.
विद्या०	विद्यानय.
सर०	सरस्वतीक०वाभरण.
साहि०	साहित्यवर्ण.
सिद्धा० कौ०	सिद्धरामकौमुदी.
हेन०	हेमचन्द्र.

॥ श्रीः ॥

भट्टिकाव्यम् ।

॥ मल्लिनाथकृतटीकया समेतम् ॥

अथ दशमः सर्गः ।

अनुप्रासवत् ॥

अथ सं वल्कदुकूलकुर्यादिभिः

परिगतो ज्वलद्दुद्धतवालभिः ।

उदपतादिवमाकुललोचनै-

नृरिपुभिः संभयैरभिवीक्षितः ॥ १ ॥

१. शब्दलक्षणप्रधानेऽप्यस्मिन्काव्ये काव्यलक्षणत्वादधिकारकाण्ठानन्तरं काण्ठान्तरमलङ्कारमाधुर्यमाधिकयापासमाख्यपरिच्छेदचतुष्टयात्मकमारममाणोऽस्मिन्सर्गे तावदलङ्कारपरिच्छेदं पदभ्रादौ शब्दालङ्कारान् लेखतो दर्शयति । अथेत्यादि ॥ अथ रावणाज्ञानन्तरं दुकूलैः सुवल्कैः शोभनवल्कलैः कुशादिभिः आदिशब्दात् मुञ्जादिभिश्च परिगतो वेष्टितः अत एव ज्वलद्दुद्धत उच्यते वालभिः पुच्छं यस्य स मारुतिः संभयैः अत एवाकुललोचनैश्चञ्चलाक्षैः नृरिपुभिः राक्षसैः अभिवीक्षितः सन् दिवमाकाशं प्रत्युदपतत् उत्पपात । अनियतसंख्याकवर्णवृत्तिलक्षणो वृत्त्यनुप्रासोऽलङ्कारः ॥

१ एकसमुदन्तकुञ्जादिभिः Com.

२ कुञ्जादिभिः T₂, T₄, D.

1 एकैकतो Th.

३ ज्वलद्दुज्वल D.

४ सुभयेः Ea.

2 उत्पतितवान् Th.

युक्पादयमकम् ॥

रणपण्डितोऽयं विबुधारिपुरे

कलहं स राममहितः कृतवान् ।

ज्वलदग्निं रावणगृहं च बलात्

कलहं सराममहितः कृतवान् ॥ २ ॥

२. अपेक्षितशक्तिशोभया वयमकान्याह । रणेति ॥ रणे पण्डितो युद्धविशारदः राममहितो रामपूजितः अहितः रक्षसां विरोधी स हनुमान् अभ्यविबुधारेन्द्रारेः पुरे लङ्कायां कलहं युद्धं कृतवान् । अथ कलहंसैः राजहंसैः शर्म सुन्दरम् । 'सुन्दरं कचिरं रामम्' इति विश्वः । रावणगृहं च बलात्कारात् ज्वलन्नग्निर्यस्मिन् तत् कृतवान् । वदाहेत्यर्थः । युक्पादयमकम् ॥

पादान्तयमकम् ॥

निखिलाभवन्नसहसा सहसा

ज्वलनेन पूः प्रभवता भवता ।

वनिताजनेन वियता वियता

त्रिपुरापदं नगमिता गमिता ॥ ३ ॥

३. निखिलेति ॥ सहसा दृष्टात् भवता उत्पद्यमानेन प्रभवता प्रवर्धमानेन ज्वलनेन हेतुना सहसा सहासा न भवतीति नसहसा हर्षशयात् हास्यरहिता । मग्नर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः ॥ "स्वनहसोर्वा" इत्यप्प्रत्ययः ॥ वियता वियन्मार्गेण वियता दाहमयाग्निविधं गच्छता । त्रिपूर्वादिभ्यः शतृप्रत्ययः । वनिताजनेन वनिताभिरुपलक्षिता तमे त्रिकूटाद्रिमिताक्षिता निखिला समस्ता पूर्लङ्का त्रिपुरस्य हरदन्धस्य या आपत् तां तादृगापदमिति निदर्शनालंकारः । गमिता प्रापिता अभवदभूत् । पादान्तयमकम् ॥

पादादियमकम् ॥

सरसां सरसां परिमुच्य तनुं

पततां पततां ककुभो बहुशः ।

सकलैः सकलैः परितः करुणै-

रुदितै रुदितैरिव खं निंचितम् ॥ ४ ॥

४. सरसामिति ॥ सरसां कासायणां सरसां सार्द्रां तनुं स्वरूपं परि-
मुच्य विहाय ककुभो विशः पततां घावतां पततां पक्षिणां गणानां
सकलैः समस्तैः सकलैः सांशैः सधिल्लेदैरित्यर्थः । 'कला स्यान्मूल-
धूस्री च शिल्पादायंशमात्रके' इति विश्वः । करुणैर्दानैरुदितैरुत्पन्नैः ।
उत्पूर्वादिणः कर्सरिकः । यद्वा उदितैरुदकैः । यदे। कर्मणि कः । यज्जा-
दित्वात्संप्रसारणम् । रुदितैः रोदनैः कन्दनैः श्रमाकाशं विततं व्याप्त-
मिव । तैरेव व्याप्तमिवेत्यर्थः । पादादियमकम् ॥

पादमध्यमकम् ॥

न च काञ्चन काञ्चनसन्नचिति

न कपिः शिखिना शिखिना समयौत् ।

न च न द्रवता द्रवता परितो

हिमहानकृता न कृता क च न ॥ ५ ॥

५. न चेति ॥ कपिः काञ्चन काञ्चिदपि काञ्चनसन्नचिति सौवर्णगृह-
रत्ननां शिखिना ज्वालावता शिखिना भग्निना न न समयौत् किं तु
समयौत् मिथितवान् । यु मिथणे लङ् ॥ "उतो वृद्धिलुकि हलि" इति
वृद्धिः ॥ परितः सर्वतो न न द्रवता किं तु द्रवता गच्छता संक्रामता
हिमहानकृता द्रवत्वप्रतिपन्नशैत्यनाशकारिणा शिखिना द्रवस्य भावो
द्रवता द्रवीभाषश्च क च न कचिदपि न न कृता कृतैव । मदग्धमद्रुतं
च काञ्चनसन्न नासीदित्यर्थः । पादमध्यमकम् ॥

चक्रवालयमकम् ॥

अवसितं हसितं प्रसितं मुदा

विलसितं ह्रसितं स्मरभासितम् ।

न समदाः प्रमदा इतसंपदाः

पुरहितं विहितं न समीहितम् ॥ ६ ॥

६. अवसितमिति ॥ हसितं हासः प्रसितं प्रसक्तं मुदा निमित्तेन विलसितं विजृम्भणं तथा स्मरभासितं मदनजनितं लसितं विकारध्वेति सर्वमवसितमवसन्नम् । स्यतेः कर्त्तरि कः ॥ “द्यतिस्यतिमास्थामिति किति” इतीत्वम् ॥ तथा प्रमदाः स्त्रियाः समदा न किं तु नष्टमदा जाता इत्यर्थः । इतसंपदा नष्टदर्पाश्च समीहितं तत्कालापेक्षितं पुरहितमग्निनिर्वाण्णादिहितकृत्यं च न विहितम् । चक्रवालयमकम् । ‘पदानामवसाने तु सर्वेषां तुल्यवर्णता । प्रतिपादं भवेद्यत्र चक्रचालं तदुच्यते’ ॥ इति लक्षणात् ॥

समुद्रयमकम् ॥

समिद्धशरणा दीप्ता देहे लङ्का मत्तेश्वरा ।

समिद्धशरणादीप्ता देहेलङ्कामत्तेश्वरा ॥ ७ ॥

७. समिद्धेति ॥ समिद्धशरणा दीप्तगृहा अत एव दीप्ता प्रकाशा मत्तेश्वरा अभिमतस्थामिका समिध्यन्त इति समिद्धा अग्रयस्तेषां शरणैरग्निहोत्रगृहैरादीप्ता उज्ज्वला देहे देहविषये अलंकामतायां पर्याप्तमनोरथत्वे ईश्वरा संपादनसमर्था संकल्पोपनीताश्चिलशरीरसुखसाधनेत्यर्थः । ईदृशी लङ्का देहे दग्धा । वह भस्मीकरणे इत्यस्मात्कर्मणि लिट् ॥ “अत एकदल—” इत्यादिना पत्वाभ्यासलोपी ॥ समुद्रयमकम् ॥

१ प्रसृतं T₂.

२ लसितं Com.

३ नावितम् T₂, E₂.४ न समदा प्रमदा इतसंपदा T₂.५ तद्वितं T₂.

काञ्चीयमकम् ॥

पिशिताशिनामनुदिशं स्फुटतां

स्फुटतां जगाम परिविह्वलता ।

ह्वलता जनेन बहुधाचरितं

चरितं महत्स्वरहितं महता ॥ ८ ॥

८. पिशितेति ॥ अनुदिशं प्रतिदिशं दिशि दिशीत्यर्थः ॥ “अव्ययी-
भावे शब्दप्रभृतिभ्यः” इत्यव्ययीभावसमासान्तद्वयप्रत्ययः ॥ स्फुटतां
प्रभृद्व्य धावतां पिशिताशिनां दाक्षसानां परिविह्वलता वैह्वल्यं स्फुटतां
स्फुटत्वं जगाम । पलायनेन भीरुत्वं व्यक्तं जातमित्यर्थः । तथा महता
ह्वलता ह्वलता जनेन बहुधा आचरितं चरितं महत्स्वरहितं भवेत् ।
महतोऽपि आपले महदपि चरितं हीनं स्यादित्यर्थः । काञ्चीयमकम् ॥

यमकावलिः ॥

न गजा नगजा दयिता दयिता

विगतं विगतं विलितं विलितम् ।

प्रमदाप्रमदा महता महता-

मरणं मरणं समयात्समयात् ॥ ९ ॥

९. नेति ॥ नगजा गिरिसंभवा दयिता प्रिया गजा न दयिता न
रक्षिताः । दयतिरञ्ज रक्षणार्थः । विगतं पक्षिगतिरपि विगतं विरतम् ।
विलितं प्राणिचेष्टितं च विलितं विगतम् । प्रमदा स्त्री । जातावेकवच-
नम् । अप्रमदा अधिद्यमानहर्षा जाता । महता प्रवृत्तेन अग्निना महतां
सुराणामरणं रणरहितं मरणं दुर्मरणं समयात् कालवशात् समयात्
संयातं संपातम् । संपूर्वाद्यातेर्लङ् । यमकावलिः ॥

१ गुदिनं T₂, T₃, T₄.

२ स्फुरतां T₂, T₄.

३ स्फुरतां T₂, T₄.

४ ललितं O., N., T₁, c., B., E₂, E₃.

५ ललितम् O., N., T₁, c., B., E₂, E₃.

अयुग्मपादयमकम् ॥

न वानरैः पराक्रान्तां महद्भिर्भीमविक्रमैः ।

न वा नरैः पराक्रान्तां ददाह नगरीं कपिः ॥ १० ॥

१०. नेति ॥ महद्भिर्भीमविक्रमैर्वानरैः न परिक्रान्तां तादृशैर्नरैर्मानु-
षैर्वा न परिक्रान्तामनाक्रान्तां नगरीं लङ्कां कपिर्ददाह । नरवानराक्रम-
णादर्वाक् स्वयमेक एव ददाहेत्यर्थः । अयुक्पादयमकम् ॥

पादाद्यन्तयमकम् ॥

द्रुतं द्रुतं वह्निसमागतं गतं

महीमहीनद्युतिरोचितं चितम् ।

समं समन्तादपगोपुरं पुरं

परैः परैरप्यनिराकृतं कृतम् ॥ ११ ॥

११. द्रुतमिति ॥ चितं हिरण्येष्टकचितमत एव वह्निसमागतमग्नि-
संयुक्तं सद्रुतं शीघ्रं द्रुतं विलीनमत एव महीं गतं मर्त्यां क्षुतमहीनत-
थान्यूनतया द्युत्या रोचितं दीपितं परैरुत्कृष्टैः परैः क्षत्रादिशत्रुभिरप्य-
निराकृतं पुरं समन्तात्समं समतलमपगोपुरं गोपुरद्वयं कृतम् । पादा-
द्यन्तयमकम् ॥

मिथुनयमकम् ॥

नश्यन्ति ददर्श वृन्दानि कपीन्द्रः ।

हारीण्यवलानां हारीण्यवलानाम् ॥ १२ ॥

१२. नश्यन्तीति ॥ कपीन्द्रो हारीणि मुक्ताहारीणि मनोहारीण्यवला-
नामनाथानामवलानां स्त्रीणां नश्यन्ति मिथो विस्मिष्यन्ति वृन्दानि
ददर्श । मिथुनयमकम् । यत्र षडक्षरपादं तनुमध्यावृत्तं तत्र मिथुन-
मिति लक्षणात् ॥

वृन्तयमकम् ॥

नारीणामपनुनुदुर्न देहखेदा-

नारीणामलसलिला हिरण्यवाप्यः ।

नारीणामनलपरीतपत्रपुष्पान्

नारीणामभवदुपेत्य शर्म वृक्षान् ॥ १३ ॥

१३. नारीणामिति ॥ नारीणाम्यास्तुतानि । रिणातेः ह्वादित्वाभिधान-
त्वम् । तान्यमलानि च सलिलानि यासां ता हिरण्यवाप्यो हिरण्य-
दीधिका नारीणां स्त्रीणां देहेषु खेदान् संतापान्नापनुनुदुस्तासामपि
कायत्वादिति भावः । किं नारीणामरिसंबन्धिनीमाम् । भरिशब्दात्
“तस्येवम्” इत्यण्यत्रत्ये “यस्येति च” इति लोपे “टिड्ढाणञ्—”
इत्यादिना ङीप् । नारीणां स्त्रीणामनलपरीताभ्यग्निदग्धानि पत्र-
पुष्पाणि येषां तान् वृक्षानुपेत्य स्थितानामिति शेषः । अन्यथा मित्र-
कर्तृकत्वे कथयानुत्थानात् । शर्म सुखं नामयत् । पत्रदाहे छायाभा-
वादिति भावः । वृन्तयमकम् ॥

पुष्पयमकम् ॥

अथ लुलितपतत्रिमालं रुग्णासनपानकेशरतमालम् ।

स वनं विविक्तमालं सीतां द्रुपुं जगामालम् ॥ १४ ॥

१४. अथेति ॥ अथ नगरवाहानन्तरं स हनुमानलं सीतां द्रुपुं लुलित-
पतत्रिमालं विनिरुष्टपक्षिपङ्क्तिं रुग्णा भग्ना भसनादयो वृक्षविशेषा यस्मि-
न्तद्विविक्तमालमसङ्कीर्णपङ्क्तिं वनमशोकवनं जगाम । पुष्पयमकम् ॥

पादादिमध्यमकम् ॥

घनगिरीन्द्रविलह्नशालिना

वनगता वनजघ्रुतिलोचना ।

जनमता ददृशे जनकात्मजा

तरुमुगेण तरुस्थलशायिनी ॥ १५ ॥

१५. घनेति ॥ घनगतिन्द्राणां महाशैलानां विलङ्घने शालत इति तच्छालिना तरुमृगेण हनूमता घनमशोकवनं गता घनजस्य जलजस्येव द्युतिर्ययोस्ते लोचने यस्याः सा ॥ “न क्रोडादिबहुचः” इति लोषप्रतिषेधः ॥ अनेषु मता विदिता गुणैः प्रथितेत्यर्थः । भूने कः । यद्वा जनमता मतजना इष्टस्वजनेति बहुव्रीहिः । आदिताभ्यादित्वाभिधायाः परनिपातः । अन्यथा “मतिबुद्धि—” इत्यादिना वर्त्तमाने कः । पक्षे “कस्य च वर्त्तमाने” इति षष्ठ्या “केन च पूजायाम्” इति समासप्रतिषेधः स्यात् । तरुस्थलशायिनी वृक्षमूलशायिनी जनकात्मजा सीता दृष्टे इष्टा । पादादिमध्ययमकम् ॥

विषययमकम् ॥

कान्ता सहमाना दुःखं च्युतभूषा ।

रामस्य वियुक्ता कान्ता सहमाना ॥ १६ ॥

१६. सीतामेव विधिनष्टि कान्तेति ॥ कान्ता कमनीया दुःखं वियोगदुःखमसहमानामृष्यमाणा च्युतभूषा त्यक्तभूषणा वियुक्ता विरहिणी मानेन सह वर्त्तत इति सहमाना मानिनी ॥ “वोषसर्जनस्य” इति विकल्पाच्च सहस्य सजायः । तनुमध्याधृतमुक्तम् । विषययमकम् ॥

मध्यान्त्ययमकम् ॥

मितमवददुदारं तां हनूमान्मुदारं

रघुवृषभसकाशं यामि देवि प्रकाशम् ।

तव विदितविषादो दृष्टकृत्स्नामिषादः

श्रियमनिशमवन्तं पर्वतं माल्यवन्तम् ॥ १७ ॥

१७. इदमिति ॥ हनूमान् मुदा हर्षेणारं द्रुतं तां सीतामुदारं महार्थमिदं वक्ष्यमाणमवदत् । तदेवाह । हे देवि तव विदितविषादो विदितस्वदुःखं आमिषं मांसमहन्तीत्यामिषादा राक्षसाः ॥ “अदोऽनघे”

इति विद्वत्प्रत्ययस्यासरूपस्य “वासरूपोऽस्त्रियाम्” इत्यबाधपक्षे कर्म-
ण्यप्रत्ययः ॥ इष्टाः कृत्वा आभिवादा येन स एवं कृतकृत्योऽहं रघु-
सूयभलकाशं रामसमीपमनिशं श्रियं शोभामधन्तं पुष्पन्तं मातृवन्तं
नाम पर्वतं प्रकाशं ध्यक्तं यथा तथा याप्ति यास्यामि । सामीप्ये लब्धः ।
मध्यास्तयमकम् ॥

गर्भयमकम् ॥

उदपतद्वियदर्भगमः परै-

रुचितमुन्नतिमत्पृथुसत्त्ववत् ।

रुचितमुन्नतिमत्पृथुसत्त्वव-

त्प्रतिविधाय वपुर्भयदं द्विपाम् ॥ १८ ॥

१८, उचिति ॥ रुचितेष्विष्टजनेषु भोवत् इति रुचितमुत् । किप् । स
हनुमान् नतिमत् सीतापादयोः प्रणतिमत् पृथु विशालं सत्त्वव-
त्सत्त्वसम्पर्धं द्विपां भयदं वपुः प्रतिविधाय कृत्वात् एव न प्रगम्यत
इत्यप्रगमो दुरासदः सन् ॥ “महवृद्धनिधिगमश्च” इति कर्मण्यप्रत्ययः ॥
परैदृक्कृष्टैः सिद्धचारणादिभी रुचितं दीप्तमुन्नतिमदुत्प्लव्यवत्पृथु महत्
सत्त्ववत् खेचरानेकप्राणिमदीदृशं वियदाकाशं प्रत्युदपततुत्पपात ।
गर्भयमकम् ॥

सर्वयमकम् ॥

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रः ।

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रो

बभौ मरुत्वान्विकृतः समुद्रः ॥ १९ ॥

१९, वमविति ॥ विविधं कृतं करणं वनभञ्जनगरदाहादिकं यस्य
स विकृतो विकान्त इत्यर्थः । मुद्रयाभिधानरत्नेन सह वर्तत इति
‘समुद्रो मरुद्वायुरस्यास्ति जनकत्वेनेति मरुत्वान् मारुतिः ॥ “स्रयः”
इति मनुषो मकारस्य धत्वम् ॥ बभौ बभासे । इति प्रथमपादार्थः ।

अथ विकृतो विप्रकृतो रावणेन परिभूतो मरुतो देवा अस्य
सन्तीति मरुत्वानिन्द्रः । 'इन्द्रो मरुत्वान्' इत्यमरः । मुदं रातीति
मुद्रो हर्षप्रदो हनूमान् ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ तेन सह वर्त्तत
इति समुद्रः सन् बभौ । चिराद्रावणावमानार्थकमित्रलाभादिन्द्रोऽप्यम-
न्द्माननन्देत्यर्थः । एष द्वितीयपादार्थः । अथ समुद्रोऽग्निर्मरुत्वान्वा-
युमान् हनूमच्छङ्खनवेगवात इत्यर्थः । अत एव विकृतः क्षुभित उद्वेलः
सन् बभौ । सोऽपि तेन दृष्ट इत्यर्थः । इति तृतीयपादार्थः । अथार-
म्भकत्वेन प्रेरकत्वेन वा मरुदस्यास्तीति मरुत्वान्मेघो विकृतः कपि-
वेगवाताहत्या क्षुभितो विस्तृतः समुद्रः समुद्रकल्पो बभौ । इति
चतुर्थपादार्थः । सर्वयमकम् ॥

महायमकम् ॥

अभिपाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करे क्षणम् ॥ २० ॥

अभिपाता वरं तुङ्गं भूभृतं रुचिरं पुरः ।

कर्कशं प्रथितं धाम ससत्त्वं पुष्करेक्षणम् ॥ २० ॥

१०. अभिपात इति ॥ वरं श्रेष्ठं तुङ्गं शृङ्गोन्नतं रुचिं रातीति रुचिरं
प्रीतिदम् ॥ "आतोऽनुपसर्गे कः" ॥ कर्कशं सानुमत्वात्कठिनं प्रथितं
विस्तृतं धाम सिद्धविधाधरादीनां विहारस्थानं ससत्त्वमनेकप्राणि-
युक्तं भूभृतं महेन्द्रादि यन्त्राक्रवादयः प्रतीक्षमाणाः स्थिता इति भावः ।
पुरो लङ्कापुरात् पुष्करे व्योम्नि क्षणमभिपात आकाशमार्गे क्षणादा-
यात इत्यर्थः ॥

अन्यच्च वरमभीष्टं सर्वलोकप्रियं तुङ्गं शृङ्गोन्नतं रुचिरं सुन्दरं पुरः
पुरोभागे वक्षसि कर्कशं भाग्यलक्षणत्वादिति भावः प्रथितं प्रख्यातं
धाम सर्वाश्रयं तेजोमयं वा ससत्त्वं सत्त्वसंपन्नं सात्त्विकं वा पुष्करे-
क्षणं पुण्डरीकाक्षं भूभृतं राजानं राममभि रामं प्रति यातः । पादार्था-
वृत्तिवच्छ्लोकावृत्त्या यमकं महायमकमुच्यते ॥

आद्यन्तयमकम् ॥

चित्रं चित्रमिवायातो विचित्रं तस्य भूभृतम् ।

हरयो वेगमासाद्य सन्नस्ता मुमुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥

२१. चित्रमिति ॥ चित्रमद्भुतं विचित्रं गैरिकादिनानावर्णमत एव चित्रमिवालेख्यमिष स्थितम् । 'आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रम्' इत्यमरः । भूभृतं पर्वतं प्रत्यायात आगच्छतः । यातेर्लङ्ः शतरि क्तम् । तस्य हनूमतो वेगमासाद्य प्राप्य हरयः कपयः सन्नस्ता मुहुः पुनः पुनर्मु-मुहुर्मोहं गताः । श्लोकाद्यन्तयमकम् । इति यमकाधिकारः द्वाप्यालं-कारभेदः ॥

गच्छन्त वारीण्यकिरत्पयोधेः

कूलास्थितास्तानि तरुनधुन्वन् ।

पुष्पास्तरास्तेऽङ्गसुखानतन्वन्

तान्किन्नरा मन्मथिनोऽध्यतिष्ठन् ॥ २२ ॥

२२. अथार्थालंकाराः । गच्छमिति ॥ स हनूमान् गच्छन् वेगेन पतन् पयो-धेर्वारीण्यकिरद्विश्विषधान् तानि विश्विषधारीणि कूले स्थितांस्तारु-धुन्वनकम्पयन् । धूता धूसा अक्तानां सुखयन्तीति सुखान् सुखकरान् । पञ्चाद्यञ् । पुष्पास्तरान् कुसुमतत्पान्यतन्वन् । तान्पुष्पास्तरान् मन्म-थिनः कामिनः किन्नरा अध्यतिष्ठन्निधितवन्तः । अत्र वारिविशेषा-दीनां पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरं प्रति क्रमेण कारणत्वात् कारणमालाख्योऽ-लंकारः । तथा च सूत्रम् । पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुत्वे कारणमालेति ॥

स गिरिं तरुवण्डमण्डितं

समवाप्य त्वरया लतामृगः ।

स्मितदर्शितकार्यनिश्चयः

कपिसैन्यैर्मुदितैरमण्डयत् ॥ २३ ॥

१३. त इति ॥ स लतामृगो हनुर्मास्तवण्डमण्डितं गिरिं महेन्द्रं
स्वरया समवाप्य स्मितेन हासेन दर्शितकार्यनिश्चयः सूचितकार्यसिद्धिः
सन् अत एव मुदितैर्दृष्टैः कपिलैर्नयैरमण्डयदात्मानमलंकार सद्यस्तैः
परिवेष्टितोऽभूदित्यर्थः । तत्तस्य मण्डनमिति भावः । अत्र स्मितदर्शिते-
त्यादिपदार्थस्य विशेषणगत्या चतुर्थपदार्थं हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्य-
लिङ्गम् । 'हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्' इति लक्षणात् ॥

गरुडानिलतिग्मरश्मयः

पततां यद्यपि सम्मता जवे ।

अचिरेण कृतार्थमागतं

तममन्यन्त तथाप्यतीव ते ॥ २४ ॥

१४. गच्छेति ॥ पततां गच्छतां मध्ये जवे वेगविषये गरुडानिल-
तिग्मरश्मयस्तास्यैवायुसूर्याः संमता यद्यपि प्रसिद्धा एवेत्यर्थः ।
'यद्यपीत्यवधारणे' इति केदावः । तथापि ते धानरा अचिरेणावि-
लम्बेन कृतार्थं कृतकार्यं सन्तमागच्छन्तं हनुमन्तमतीवामन्यन्त
तेभ्योऽप्यधिकजवं मेनिर इत्यर्थः । तदधिकजवत्वेऽचिरेण कृतार्थमा-
गतमिति विशेषणेन हेतुकेः पूर्ववत्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ।
तन्मूला च तदधिकजवासंबन्धेऽपि सम्बन्धोक्तेरतिशयोकिरित्यलंका-
राङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । अत्र गच्छन्नित्यादिश्लोकत्रये कमादाद्यन्त-
मम्भावस्थानेषु क्रियापदप्रयोगादाद्यन्तमध्यदीपकानीत्युक्तं जयमङ्गला-
कारेण तत्परममङ्गलं लक्षणापरिहानात् । अत्र 'प्रस्तुताप्रस्तुतानां
च सामस्त्वं तुल्यधर्मतः । मौपम्यं गम्यते यत्र दीपकं तन्निगद्यते'
इति लक्षणमन्वस्यत्यसंभवादित्यलं घृयालापैः ॥

व्रणकन्दरलीनशस्त्रसर्पः

पृथुब्रह्मास्थलकर्कशोरुभिः ।

च्युतशोणितवद्धधानुरागः

शुशुभे वानरमृधरस्तदासौ ॥ २५ ॥

२५. व्रणेति ॥ व्रणाः ग्रहारमार्गाः तेषु यव कन्दरेषु दरीषु लीनाः
शस्त्राणि बाणा यव सर्पा यस्य सः । पृथुवक्षःस्थलमेव कर्कशोरुश्च
मिच्छिस्तर्दं यस्य सः । व्युत् स्तुतं शोणितमेव यक्षो घनीभूतो धातुरागो
यस्य सः । असौ घामर एव भूधरोऽद्रिस्तदा शुशुभे । साधवधरूपकम् ॥

चलपिङ्गकेशरहिरण्यलताः

स्फुटनेत्रपङ्क्तिमणिसंहतयः ।

कलधौतसानव इवाय गिरेः

कपयो वभुः पवनजागमने ॥ २६ ॥

२६. चलेति ॥ अथ पवनजागमने हनूमत्समागमे सति खलाः पिङ्गाः
पिशङ्गाः केशराः सटा एव हिरण्यलता येषां ते स्फुटानि धिकसितानि
नेत्राण्येव चारवो मणिसंहतयो येषां ते । कपयोऽङ्गदावयो गिरे-
हनुमानेव गिरिस्तस्यैव कलधौतसानवः कनकप्रस्था इव वभु-
रित्युत्प्रेक्षा ॥

कपितोयनिधीन्धुवङ्गमेन्दु-

मदयित्वा मधुरेण दर्शनेन ।

वचनामृतदीधितिर्वितन्व-

प्रकृतानन्दपरीतनेत्रवारीन् ॥ २७ ॥

२७. कपीति ॥ लघ्वङ्गमो हनुमानेवेन्दुः कपीनङ्गदादीनेव तोयनि-
धीन् समुद्रान् मधुरेण मतोहरेण दर्शनेन दर्शनदानेन मदयित्वा हर्ष-
यित्वा वचनान्येवामृतदीधितिरमृतकिरणान् वितन्वन् विस्तारय-
न्नामन्देन परीतानि प्रवृद्धानि नेत्रवारीणि येषां तानुङ्गतानन्दवाष्पान्
क्षुभितजलाभ्याकृत कृतवान् । अत्र वारिद्वयस्याभेदाध्यवसायादति-
शयोक्तिः । सा च रूपकोपेतेति सङ्करः ॥

१ विक्रल N., O., c., B., E., T., T.

२ केशर E., T., Com.

३ चार T., T., T., Com.

४ इवेन्द्रगिरेः D.

इवाधिगिरेः T.

परिस्त्रेदितविन्ध्यवीरुघः

परिपीतामलनिर्झराम्भसः ।

दुधुचुर्धुधुकाननं ततः

कपिनागा मुदिवाङ्मदाह्वया ॥ २८ ॥

२८. एति ॥ ततो हनून्मत्समागमनानन्तरं कपयो नागा इव कपिनागाः कपिघ्नेष्टाः । उपमितसमासः । अत एवोपमालंकारः । परिस्त्रादितद्व्यधी-
रुघः परिपीतामलनिर्झराम्भसो विन्ध्याचले अलविहारफलमक्षणाप-
नुमन्ममाः सन्त इत्यर्थः । मुदितस्य हृदस्याङ्गवस्याह्वया मधुकाननं
मधुवनाख्यं सुग्रीवोद्याने दुधुपुरिच्छाविहारेणोपदुदुधुरित्यर्थः ॥

विटपिमृगविषादध्वान्तनुद्गानरार्कः

प्रियवचनमयूखैर्बोधितार्थो रविन्दः ।

घदयगिरिमिवाद्रि संप्रमुच्यभ्यगात्स्वं

नृपहृदयगुहास्यं ध्रुवमोहान्धकारम् ॥ २९ ॥

२९. विटपेति ॥ विटपमृगार्णा कपीनां विषादो वैदेह्यदर्शनप्रयुक्त-
स्तमेव ध्वान्तं नुवतीति तन्नुत् । कृष् । प्रियवचनैः प्रियसंदेशैरेव मयू-
खैर्बोधितं वापितं विकासितं चार्थः कार्यसिद्धिरेवारविन्दं येन स
वानरो हनूमानेवाकौऽद्रि महेन्द्राद्रिमुदयगिरिमिव संप्रमुच्य नृपस्य
रामस्य हृदयमेव गुहा तत्र तिष्ठतीति तत्स्थम् ॥ “सुपि स्यः” इति
कः ॥ प्रमोहः शोकमूर्च्छा तमेवान्धकारं ध्रुवमहनिष्यन् । सामीप्ये
लब्धः । अमाकाशमभ्यगादुत्पपातेत्यर्थः । उपमार्गमितरूपकम् ॥

रघुतनयमगात्तपोवनस्थं

विधृतजटाजिनवल्कलं हनूमान् ।

परमिव पुरुषं नरेण युक्तं

समश्रमवेशसमाधिनानुजेन ॥ ३० ॥

१०. रथिति ॥ हनुमास्तपोवनस्थमन्यत्र बदरीवनस्थं विधूतानि
जटाजिनवलकलानि येन तं समाः शमवेषसमाधयो यस्य तेनानुजेन
लक्ष्मणेन युक्तं रघुतनयं रामं नरेण युक्तं रघुतनयं परमपुरुषं नारायण-
मिवागात् प्रापत् । अत्रोपमानोपमेयसमानधर्मैसादृश्यप्रतिपादकश-
ब्दरूपचतुरङ्गयोगात्पूर्वोपमा तत्रापि साक्षात्सादृश्यप्रतिपादकेवशब्द-
योगाच्छ्रौती ॥

करपुटनिहितं दधत् सर्वं
परिविरलाङ्गुलिनिर्गताल्पदीप्तिं ।
तनुकपिलर्धनस्थितं यथेन्दुं
नृपमनमत्परिभुजजानुमूर्धा ॥ ३१ ॥

३१. करोति ॥ करपुटे निहितं परितो धिरलाभ्योऽङ्गुलिभ्यो निर्गता
अक्षयदीप्तयो यस्य तद्रत्नमभिज्ञानरत्नं दधत् स हनुमान् परिभुज-
मघ्नतं जानुनी च मूर्धा च जानुमूर्धं यस्य स सन् । तनावल्ये कपिले
पिङ्गले घने मेघे स्थितमिन्दुं यथेन्दुमिव स्थितं हनुमत्सन्निधानादिति
भावः । नृपं राममनमत्प्रणतः । अत्रापि पूर्ववत्पूर्वोपमा यथाशब्द-
प्रयोगाच्छ्रौती ॥

रुचिरोन्नतरत्नगौरवः
परिपूर्णासृतरश्मिमण्डलः ।
समदृश्यत जीविताशया
सह रामेण वधूशरोमणिः ॥ ३२ ॥

३२. रुचिरिति ॥ उन्नतं महद्रत्नेभ्यो गौरवमुत्कर्षो यस्य स रुचिर
उज्ज्वलः स चासाधुन्नतरत्नगौरवश्चेति वैवक्षिको विशेषणसमासः ।
आशापक्षे रुचिरा प्रीतिदोषत रत्नेभ्यश्च गौरवमादरो यस्यास्तयेति
लिङ्गविभक्तिविपरिणामः । परिपूर्णासृतरश्मेः पूर्णेन्दोरिव मण्डलं यस्य
सः । अन्यत्र परिपूर्णमसृतममरणमेव रश्मिमण्डलं सारो यस्यास्त-

येति पूर्ववद्विपरिणामः । एवंविधो बधूशिरोमणी रामेण कर्त्रा जीवि-
ताशयेतः परं जीविष्यामीति मनीषया सह समदृश्यत संवद्वस्तद्वत्सं-
वद्व इत्यौपम्यगम्यतायां सहोक्तिभेदोऽलंकारः । 'सहार्थेनान्वयो यत्र
मवेदतिशयोक्तिः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते' इति
लक्षणात् ॥ अत्र कर्मसाहित्यम् । आशाशिरोमणिसंदर्शनयोः समीक्षा-
चाक्षुषज्ञानलक्षणयोर्भेदेऽभेदाध्ययसायादतिशयोक्तिर्मुलम् । अनयोरु-
भयोरपि प्रकृतत्वाद्भस्तुनः समप्राधान्येऽप्याशायाः सहार्थेनान्वयात्
प्रस्तरप्रहरणे शाखाया इव शब्दमप्राधान्यम् । एतच्च धृष्टीचतुर्थी-
शाबरे तुल्यकं प्रस्तरे शाखाभयवदित्यत्रेति संक्षेपः ॥

अवसन्नरुचि र्वनागतं

समनामृष्टरजोविधूसरम् ।

समपश्यदपेतमैथिलि

दधतं गौरवमात्रमात्मवत् ॥ ३३ ॥

३३. अवसमेति ॥ अवसन्नरुचिमेकत्र संस्काराभावादन्यत्र विरह-
दुःखाच्च क्षीणकान्तिमेकत्र वनादशोकवनादागतमन्यत्र वनमागतं
प्राप्तम् । अनामृष्टेनानुपनुत्नेन रजसा विधूसरे मलिनम् । अपेता
मैथिली यस्मात्समपेतमैथिलिम् । समासान्तरविधेरनित्यत्वात् "नधु-
तञ्च" इति कप्रत्ययाभावः ॥ "गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य" इति ह्रस्व-
त्वम् ॥ गौरवमात्रं गुरुत्वमात्रं बहुमानमात्रं च दधतं मणिमात्मवदा-
त्मन्ता तुल्यम् ॥ "तेन तुल्यं—" इति तुल्यार्थे वतिप्रत्ययः । अत एव
अभिव्यवधानेन सादृश्यप्रतीतेरार्थी तद्विषयस्य पूर्णोपमा ॥

सामर्थ्यसंपादितवाञ्छितार्थ-

धिन्तामणिः स्यान्न कथं हनूमान् ।

सलक्ष्मणो भूमिपतिस्तदानीं

शाखामृगानीकपतिश्च मेने ॥ ३४ ॥

१ समागतं T₃, T₄.

२ 'रजोऽतिधूसरम्' E₂.

३ 'रजोऽतिधूसरम्' E₂.

४ शाखामृगानीकपतिश्च D.

३४. सामर्थ्येति ॥ सामर्थ्येन स्वशक्त्या संपादितवाञ्छितार्थः संपादित-
मनोरथो हनूमान् कथं चिन्तामणिर्न स्यादिति सलक्ष्मणो भूमिपती
रामस्तदानीं मणिदर्शनकाले मेने । शास्त्रासृगानीकपतिः कपिसेनापतिः
सुग्रीवश्च तथा मेने । चिन्तितार्थवानाचिन्तामणिरेवायमित्युत्प्रेक्षा ॥

युष्मानचेतन् क्षयवायुकल्पान्
सीतास्फुलिङ्गं परिगृह्य जालमः ।

लङ्कावनं सिंहसमोऽधिपेते

मर्तुं द्विषन्निखदद्धनूमान् ॥ ३५ ॥

३५. युष्मानिति ॥ सिंहसमोऽत एव जालमोऽसमीक्ष्यकारी श्वापदचे-
ष्टित इत्यर्थः । द्विषन्निषो रावणः । “द्विषोऽभिने” इति शातृप्रत्ययः ।
युष्मानीषदसमाप्तः क्षयवायुः प्रलयमाकृतस्तत्कल्पांस्तद्वदग्निसंधुक्षका-
मचेतनजानन् । चितेर्भौवाविकालुटः क्षत्रादेशः । सीता स्फुलिङ्गोऽग्नि-
कण इव तं परिगृह्यादाय लङ्कां घनभिषेत्युभयत्रोपमितसमाप्तः स्पष्टो-
पमान्तरसाहचर्यात् । अत एवात्रानुकेचाक्यौ लुप्तोपमाभेदी । तद्वनं
मर्तुमधिपेते । स्वावासयने स्फुलिङ्गलोसा सिंह इव स्वयैव वायुना संधु-
क्षिताग्निना तेनैव सह भक्ष्यत इत्यर्थः । इति हनूमानवदत् । अत्र
कल्पवादीनां समसदृशादिशब्दानां “तेन तुल्यम्—” इति घतेश्च धर्मि-
द्वारा सादृश्यप्रतिपादकत्वादाध्यैषोपमा । “तत्र तस्येव” इवेतीत्यर्थं
घतेरिषदायथादिशब्दानां च साक्षात्सादृश्यबोधकत्वात्तत्रयोगे
भौतीति विवेकः ॥

अहृत धनेश्वरस्य युधि यः समेतमायो धनं

तमहमितो विलोक्य विबुधैः कृतोत्तमायोधनम् ।

विभवमदेन निहुतह्रियातिमात्रसंपन्नकं

व्यथयति सत्पथादर्धिगताथवेह सम्पन्नकम् ॥ ३६ ॥

३६. अहतेति ॥ समेताः संगता माया यं स समेतमायो मायावी यो
रावणो युधि युद्धे धनेश्वरस्य कुबेरस्य धनमहृत इतवान् । हरतेः

कर्त्तरि लुङि लङि “इस्वादङ्गात्” इति सिचसलोपः । विबुधैर्वैः सह । ‘बुद्धोयूना’ इति घट्ट सहार्थप्रयोगेऽपि सहार्थे तृतीया । कृतमुत्त-
मायोधनं महायुद्धं येन तं किं च निवृत्तद्विया त्याजितलज्जेन विभवमदेन
संपन्नवैणातिमार्गं भृशं संपन्नमेव संपन्नकं युक्तम् । स्वार्थे कः । संपन्न-
दात्यकलज्जमित्यर्थः । तं रावणं विलोक्याद्भितः प्राप्तः । इणः कर्त्तरि
कः । अथवा तथाहीत्यर्थः । इह लोकेऽतिगतातिप्रवृत्ता संपन्निभूतिः
कं सत्पथात्सन्मार्गात् व्यथयति न चलयति । व्यथ मयचलनयोः ।
संपन्नदाभिर्लज्ज उत्पद्यप्रवृत्तः सर्वधायमुच्छेत्तव्य इत्यर्थः । सामा-
न्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । ‘कार्यकारणसामान्यविशे-
षाणां परस्परम् । समर्थनं यत्र सोऽर्थान्तरन्यास उदाहृतः’ ॥ इति
लक्षणात् । तस्य यमकेन शब्दालंकारेण संसृष्टिः ॥

क्रुद्धिमात्मासौ मूढश्चित्रं नासौ यदुद्धतः ।

को वा हेतुनार्याणां धर्म्ये वर्त्तानि वर्त्तितुम् ॥ ३७ ॥

३७. क्रुद्धिमानिति ॥ क्रुद्धिमान् संपन्नमत्तो राक्षसो जात्या क्रूरो मूढोऽ-
विवेक्यसावीरप्राघण उद्धतो बुद्धिनीत इति यत्तत्र चित्रम् । तथा-
श्चनार्याणामसाधूनां धर्म्ये धर्मादनपेते वर्त्तानि वर्त्तितुं को वा हेतुर्न
कोऽपीत्यर्थः । प्रत्युत्तार्यादिविपरीतहेतुसद्भावादौऽत्यमेव युक्त-
मिति सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । क्रुद्ध्यादिपदा-
र्याणां विशेषणगत्यौऽत्यहेतुत्वात् पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं चेत्यनयो-
रङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ॥

तस्याधिवासे तनुरुत्सुकासौ

दृष्ट्वा मया रामपतिः प्रमन्युः ।

कार्यस्य सासोऽयमुदीरितो वः

प्रोक्तेन शेषेण किमुद्धतेन ॥ ३८ ॥

३८. तस्येति ॥ तस्य रावणस्याधिवासे लङ्कार्यां तनुः क्रूरौत्सुका
त्वायि सोत्कण्ठा राम यव पतिर्यस्याः सा रामपतिः पतिव्रतेत्यर्थः ॥

“विभाषा सपूर्वस्य” इत्यत्र पठ्युः सपूर्वात् उपसर्जनसमास उपसं-
ख्यानमिति विकल्पात्पक्षे जीमकारयोरभावः । प्रभन्युः प्रवृद्धशो-
कासौ सीता मया दृष्टा । अयं कार्यस्य सारो सारांशो धौ शुभ्रश्चमु-
दीरित उक्तः । शेषेणावशिष्टेनोद्धतेन घनमङ्गापुद्गलकृत्येन प्रोक्तेन
सता किं न किञ्चित् । अतो नोच्यत इत्यर्थः । अत्रांशोक्तौ वक्ष्यमाणां-
शान्तरोक्तिनिषेधरूप आक्षेपालंकारः । ‘विशेषयोधायोक्तस्य वक्ष्यमा-
णस्य वा भवेत् । निषेधाभासकथनमाक्षेपः स उदाहृतः’ ॥ इति सामा-
न्यलक्षणात् ॥

समतां शशिलेखयोपयाया-

दवदाता मतनुः क्षयेण सीता ।

यदि नाम कलङ्क इन्दुलेखा-

मतिवृत्तो लघयेन चापि भावी ॥ १९ ॥

१९. समतामिति ॥ अवदाता शुद्धा क्षिणोतीति क्षयः शोकोऽन्यत्र
राजयक्ष्मा तेन मतनुरतिकृशा सीता शशिलेखया समतां सादृश्यं
यायाङ्गुलेद्यवि नाम कलङ्कोऽतिवृत्तोऽपक्रान्तः सन्निवुरेकां लघयेत्
स्वापगमेन लघूकुर्यात् तथा न भावी न पुनरावर्त्ती चेत्यर्थः ।
अत्रोपमानाविन्दुरेकायाः पुनः कलङ्कदोषिण्या उपमेयस्य मुखस्याव-
दातत्वादिना साम्येऽपि नित्यनिष्कलङ्कत्वेनाधिक्योक्तेर्व्यतिरेकालं-
कारः । ‘भेदप्रधानसामान्यमुपमानोपमेययोः । आधिक्याल्पत्वकथ-
नाद् व्यतिरेकः स उच्यते’ ॥ इति लक्षणात् ॥

अर्परीक्षितकारिणा गृहीतां

त्वंमनासेवितवृद्धपाण्डितेन ।

अविरोधितनिष्ठुरेण सार्धं

दयितां त्रातुमलं घटस्व राजन् ॥ ४० ॥

१ शशिलेखयो* Com.

२ इन्दुरेका* Com.

३ लघयेत्तथा न भावी T₃, T₄, Com.

४ अनिरूपित T₃, T₄.

अनिरीक्षित T₃.

५ मनसासेवित* T₃.

६ अविरोधित* O., T₁, T₄.

अविरोधित* E₃.

७ भवेत्तस्य राजन् D.

*मले यतस्व राजन् T₃, T₄, Com.

४०. अपरीक्षितेति ॥ अपरीक्षितमनालोचितं तत्कारिणाविमृश्यकारिणे-
त्यर्थः । अनासेवितवृद्धोऽनुपासितज्ञानवृद्धः स आसौ पण्डितश्च
तेन पण्डितमन्येनेत्यर्थः । अधिकरोधितोऽनपकृतः सशेष निष्ठुरो हिंस्र-
स्तेनाकारणद्वेषिणेत्यर्थः । अमुना रावणेन हतामपहृता साध्वी पति-
मता इयिता प्रेयसीं व्रातुं हे राजन् भले भृशं यतस्व । अत्र रावण-
विशेषणैः सीताविशेषणैश्च सीतानाणस्यावश्यकत्वसमर्थनात्पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

त च विह्वलसत्त्वसंकुलः

परिशुष्यन्नभवन्महाह्वदः ।

परितः परितापमूर्च्छितः

पतितं चाम्बु निरभ्रमीप्सितम् ॥ ४१ ॥

४१. सेति ॥ स राम एव महाह्व इति व्यस्तरूपकम् । विह्वलेन
श्रुमितेन सत्त्वेनान्तःकरणेनान्यत्र सर्ववैर्जलजस्तुमिभ्य संकुलः संकीर्णः
परिशुष्यन् परिशुष्यन्मुक्तोऽप्यत्र शुष्यज्जलः परितः सर्वतः परिताप-
मूर्च्छितश्चाभवत् । अयेप्सितं तत्कालाकाङ्क्षितं निरभ्रमम्बु च पति-
तम् । अत्र म्रियोदस्तस्यानभ्रवृद्धित्वेनाध्यवसायाग्नेदेऽभेदलक्षणाति-
शयोक्तिः सा पूर्वोक्तरूपकसापेक्षेति संकरः । विषयनिगरणेनाभेदम-
तिपत्तिरध्यवसायः ॥

अथ लक्ष्मणतुल्यरूपवेशं

गमनादेशविनिर्गताग्रहस्तम् ।

कपयोऽनुययुः समेस रामं

नतसुग्रीवगृहीतसादराङ्गम् ॥ ४२ ॥

४२. भवेति ॥ अथ हनूमद्वाक्यश्रवणानन्तरं कपयो लक्ष्मणेन तुल्यौ
रूपवेषावाकारनेपथ्ये यस्य तं गमनादेशे प्रस्थापनाङ्गापने विनिर्गतः

प्रसृतोऽप्रहस्तो यस्य तं सुग्रीवेण दृहीता स्वीकृता सादरादरपूर्-
धिकार्या यस्य तं रामं समेत्य संभूयानुययुः । अत्र प्रास्थानिकरूपवे-
शभाषाक्रियावर्णनात्स्वभावोक्तिरलंकारः । 'स्वभावोक्तिरलंकारो यथा-
ध्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् ॥

कपिपृष्ठगतौ ततो नरेन्द्रौ

कपयश्च उवलिताग्निपिङ्गलाङ्गाः ।

मुमुक्षुः प्रययुर्दुतं समीयु-

र्वसुधां व्योम महीधरं महेन्द्रम् ॥ ४१ ॥

४१. कपीति ॥ ततः कपिचलनानन्तरं कप्योर्वायुवालिनन्दनयोः
पृष्ठगतौ पृष्ठारूढौ नरेन्द्रौ रामलक्ष्मणौ उवलिताग्निपिङ्गलाङ्गाः कपय-
स्ततो वसुधां मुमुक्षुर्व्योमं प्रययुर्व्योम्नि प्रयाता इत्यर्थः । महेन्द्रं मही-
धरं महेन्द्राद्रिं समीयुः संजामुः । अत्रोद्देशिनामनुद्देशिनां च मोच-
नादीनां वसुधादीनां च यथासंख्यसंबन्धाद्यथासंख्यालंकारः । 'उद्दि-
ष्टानां पदार्थानां पूर्वं पञ्चाद्यथाक्रमम् । अनुद्देशो मवेद्यत्र तद्यथासं-
ख्यमुच्यते' ॥ इति लक्षणात् ॥

स्थितमिव परिरक्षितुं समन्ता-

द्बुदधिजलीघपरिप्लुताद्भरित्रीम् ।

गगनैतलवसुन्धरान्तराले

जलनिधिवेगसहं प्रसार्य देहम् ॥ ४४ ॥

४४. अथ वङ्गिमहेन्द्राद्रिं वर्णयति । स्थितमित्यादिभिः ॥ उदधिजलीघैः सम-
न्तात्परिप्लुतां परिभूतां धरित्रीं परिरक्षितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा । गगन-
तलवसुन्धरान्तराले थावापृथिव्योरन्तराले जलनिधिवेगं सहत इति

१ 'पिङ्गलाङ्गाः' E₂, B.

'पिङ्गलाङ्गाः' N., C., T₁, E₃, C.

(c also notices 'पिङ्गलाङ्गाः')

जलनिधिविङ्गलाङ्गाः D.

१ परिभूतां च E₃, B., Com.

परिभूताम् T₂, T₄.

१ गगणं C.

तत्सदं तत्क्षमम् । मूलविमुजादित्वात्कः । वेहं प्रसार्य स्थितमन्यथा
कुर्धरवेगो वारिधिवसुधरामाक्रमेदिति भावः ॥

विषधरनिलये निविष्टमूलं

शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकम् ।

घनविपुलनितम्बपूरिताशं

फलकुसुमाचितवृक्षैरम्यकुञ्जम् ॥ ४५ ॥

४५. विषधरेति ॥ पुनः विषधरनिलये पाताले निविष्टमूलं प्रविष्टतलं
शिखरशतैः परिमृष्टदेवलोकमुल्लिखितसुरालयं घनैर्निविष्टैर्विपुलैश्च
नितम्बैर्मध्यभागैः पूरिताशं व्याप्तदिक्कं फलैः कुसुमैश्चाचितैरावृतैर्वृक्षै
रम्यकुञ्जम् । अत्र मूलादीनां पातालायसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरति-
शयोक्तिः ॥

मधुकरविरुतैः प्रियाध्वनीनां

सरसीरुहैर्दयितास्यहास्यलक्ष्म्याः ।

स्फुटमनुहरमाणमादधानं

पुरुषपतेः सहसा परं प्रमोदम् ॥ ४६ ॥

४६. मधुकरेति ॥ पुनः मधुकरविरुतैः प्रियाया ध्वनीनामालापानाम-
नुहरमाणं ताननुकुर्यन्तमित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । तथा सर-
सीरुहैः पद्मैर्दयितास्यस्य प्रियामुल्लस्य हास्यलक्ष्म्याः स्मितशोभाया
अनुहरमाणमत एव पुरुषपतेः पुरुषोत्तमस्य रामस्य सहसा परं प्रमो-
दमानन्दं दधानं कुर्वाणम् । अत्र मधुकरविरुतानां सरसीरुहाणां चोप-
मानानामुपमेयत्वकल्पनाद् द्वितीयप्रतीपालंकारः । 'आक्षेप उपमानस्य
कैमर्त्यस्येन कल्प्यते । यद्वोपमेयभावः स्यात् तत्प्रतीपमुदाहृतम्' ॥
इति लक्षणात् ॥

१ विषये T₂.

१ तिमिर T₂, T₄.

१ रम्यवृक्ष T₃.

१ कसम् D.

१ हास T₁, T₂, T₄.

१ परं T₂.

1 "मनुसरमाणे" Th.

2 अनुसरमाणं Th.

8 कल्पते Th.

ग्रहमणिरसं दिवो नितम्बं

विपुलमनुत्तमलब्धकान्तियोगम् ।

च्युतधनवसनं मनोऽभिरामं

शिखरकरैर्मदनादिव स्पृशन्तम् ॥ ४७ ॥

४७. ग्रहेति ॥ ग्रहा नक्षत्राण्येव मणिरशना मणिमेखला यस्य तं विपुलं विस्तृतं नास्त्युत्तमं यस्मात्सोऽनुत्तमः सर्वोत्तमो लब्धः कान्तियोगो येन स कान्तिमानित्यर्थः । तयोर्विशेषणसमासः । तं च्युतं स्रस्तं घनो मेघ इव धसनं यस्मात्तं मनोऽभिरामं मनोर्हं दिवः कान्ताया इति भाषः नितम्बमिव नितम्बमधोभागं मदनात्कामाच्छि-
खरैरेव करैः स्पृशन्तमिवेति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा गृहमणीत्यादिरूपका-
नुप्राणितेति संकरः ॥

प्रचपलमगुरुं भरासहिष्णुं

जनमसमानमनूर्जितं विवर्ज्य ।

कृतवसतिमिवार्णवोपकण्ठे

स्थिरमतुलोन्नतिमूढतुङ्गमेघम् ॥ ४८ ॥

४८. प्रचपलेति ॥ पुनः स्थिरं प्रतिष्ठितमतुलोन्नतिं सर्वोन्नतमूढतुङ्ग-
मेघं परभरणक्षममित्यर्थः । अत एव प्रचपलमस्थिरमगुरुं लघु तुल्य-
मित्यर्थः । भरमसहिष्णुं भरासहिष्णुं परभरणाक्षममित्यर्थः । अनूर्जि-
तमसमृद्धमत एवासमानं जनं पृथग्जनं विवर्ज्य संसर्गोद्भूतत्वाद्बर्ज-
यित्वार्णवस्योपकण्ठे समीपे कृतवसतिमिवेत्युत्प्रेक्षा । उक्तदोषा-
भावात् स्वसमानगुणत्वेन च संसर्गोद्भवनिश्चयादिति भाषः । अप-
लादिपदार्थानां विशेषणगत्या संसर्गोद्बर्जने स्थिरत्वादिपदार्थानां संसर्गे
च हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं तदनुप्राणिता आर्णवसमीपवा-
सोत्प्रेक्षा इति संकरः ॥

स्फटिकमणिगृहैः सरजदीपैः

यतरुणकिन्नरगीतनिस्वनैश्च ।

अमरपुरमतिं सुराङ्गनानां

दधतमदुःखमनल्पकल्पवृक्षम् ॥ ४९ ॥

४९. स्फटिकेति ॥ सरजदीपैः स्फटिकमणिगृहैः प्रकृष्टैस्तारुणकिन्नर-
गीतनिस्वनैश्च सुराङ्गनानाममरपुरमतिं स्वर्गं भ्रान्तिं दधतं कुर्वाणं
नास्ति दुःखमनेत्यदुःखमनल्पकल्पवृक्षमिति च भ्रान्तिकारणान्त-
रोक्तिः । अत्र भ्रान्तिमदलंकारः । 'कविसंमतसादृश्याद्विषये पिहित-
मग्निः । आरोप्यमाणानुभवो यत्र स भ्रान्तिमाम्मतः ॥' इति लक्षणात् ॥

अथ ददगुरुदीर्णधूमधूम्नां

दिशमुदधिष्यवधि समेतसीताम् ।

सहरघुतनयाः श्रवणसेनाः

पवनसुताङ्गुलिदर्शितामुदक्षाः ॥ ५० ॥

५०. अथेति ॥ अथ महेश्वरादिप्राप्त्यनन्तरं रघुतनयाभ्यां सह वर्तन्त
इति सहरघुतनयाः ॥ "वोपसर्जनस्य" इति पक्षे न सहस्य सभावः ॥
श्रवणसेनाः पवनसुतेनाङ्गुल्या दर्शितामुदीर्णैर्लङ्कोक्तैर्धूमधूम्नां धूमध-
ूर्णाम् । उवकानि धीयन्तेऽस्मिन्नित्युदधिः ॥ "कर्मण्यधिकरणे च" इत्य-
धिकरणार्थे कर्मण्युपपत्तेः किमत्ययः । स एव व्यवधीयत अनेनेति व्यव-
धिर्म्यवधायको यस्यास्तामुदधिष्यवहितमित्यर्थः ॥ "उपसर्गे घोः
किः" ॥ समेता सीता यस्यास्तां दिशं दक्षिणाशामुदक्षा उदञ्जिताक्षाः ॥
"बहुमीहौ—" इत्यादिना च ॥ ददगुरुः । अत्र स्वभाववर्णनात्स्वभा-
वोक्तिः । 'स्वभावोक्तिरलंकारो यथाषट्सुवर्णनात्' इति लक्षणात् ॥

जलनिधिमगमन्महेन्द्रकुजात्

प्रचयतिरोहिततिग्मरश्मिभासः ।

सलिलसमुदयैर्महातरङ्गै-

र्भुवनभरक्षममप्यभिन्नवेलेम् ॥ ५१ ॥

५१. जलेति ॥ अथ कपिसेनाः प्रचयेनोच्छ्रायेण तिर्योहिततिग्मर-
श्मिभासः पिहितार्कप्रकाशान्महेन्द्रस्य कुञ्जात् गुल्मात् महातरुः
सलिलसमुदयैश्चकलहरिभिर्भुवनस्य भरे भरणे पूरणे क्षमं शक्तमप्य-
भिजवेलमलङ्कितसीमम् । महान्तः शक्ता अपि नाकार्यं कुर्वन्तीति
भावः । जलनिधिमगमन् । अत्रापि यथाघट्टस्तुवर्णनात्स्वभाषोक्तिः ॥

पृथुगुरुमणिशुक्तिगर्भभासा

ग्लपितरसातलसंभृतान्धकारम् ।

उपहृतरविरश्मिवृत्तिमुच्चैः

मलयुपरिप्लवमानवज्रजालैः ॥ ५२ ॥

५१. अथ श्लोकप्रयेण समुद्रं वर्णयति । पृथिव्यादि ॥ पृथ्वो विपुला गुरवो
गुरुयगुणयोगिमन्त्र ये मणयस्त एव शुक्लीनां गर्भाः शुक्तिगर्भस्थमणय
इत्यर्थस्तेषां तलवृत्तिनां भासा ग्लपितं क्षपितं रसातलसंभृतान्धकारं
पातालस्थभ्रान्तं येन तमुच्चैरुपरि प्रलम्बतिलघु यथा तथा परिप्लव-
मानैर्वज्रजालैर्मोणिक्यपुञ्जैरुपहृता निवारिता रविरश्मीनां वृत्तिः
प्रसारो येन तम् । अत्र समुद्रिमद्वस्तुवर्णनावुदात्तालंकारः । 'समू-
द्रिमद्वस्तुवर्णनमुदात्तम्' इति सौत्रं लक्षणम् ॥

समुपचितजलं विवर्धमानै-

रमलक्षरित्सलिलैर्विभावरीषु ।

स्फुटमर्वममयन्तमूढवारीन्

दाशधररजमयान्महेन्द्रसानून् ॥ ५३ ॥

५३. समुपेति ॥ पुनर्विभावरीषु राज्ञीषु विवर्धमानैरमलैरघदातैः
सरितः सलिलैर्नदीजलैः समुपचितजलं प्रवृद्धोदकमत एव शशधर-

१ उपहृत T₁.

अपहृत Com.

१ कृत्वि E₂.

१ 'तोयैः E₂.

२ स्फुटमुपममयन्तम् T₃.

रत्नमयः चन्द्रकान्तमयान्महेन्द्रस्तानूनूदधारीन् धृतोदकान् स्फुटमव-
गमयन्तं ज्ञापयन्तम् । अन्यथा कथमीदृशी सिन्धोः सलिलबुद्धिरिति
भावः । अत्र महेन्द्रस्येदृक्चन्द्रकान्तासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेस्तद्रूपा-
तिशयोक्तिस्तदुपधा च सिन्धोरपि तादृक्सलिलासंबन्धेऽपि संब-
न्धोक्तेः सैवातिशयोक्तिस्तदुभयोपजीवनेनोभयत्र सलिलचन्द्रकान्त-
समृद्धिर्वर्णनावुदात्तं चेति संकरः ॥

भुवनभरसहानलक्ष्म्यधाम्नः

पुरुषचिरवभृतो गुरुदेहान् ।

श्रमविधुरविलीनकूर्मनक्रान्

दधतमुदभुवो गिरीनर्हीश्च ॥ ५४ ॥

५४. भुवनेति ॥ भुवनभरसहान् स्वमहिम्ना जगद्रक्षणक्षमानित्यर्थः ।
अलक्ष्म्यधाम्नोऽप्रभृम्यतेजस उरुस्वीनि प्रभूतकान्तीनि रत्नानि विज्ञ-
त्याकरेषु कणासु चेति तदभूतः । गुरवो दुर्भेरा उरवो महान्तश्च देहा
येषां तान् । श्रमेण विधुरा विषया अत एव विलीना विशीर्णाश्च
कूर्मा नक्राः कुम्भिलापराक्या गजप्राहिणो मत्स्याश्च येषु तानन्तिक-
विलीनकूर्मनक्रा इत्यर्थः । उदभुवो भूभृत इत्यर्थः । गिरीन् मैनाकाद्री-
नर्हीस्तक्षकवासुकिप्रमुखाश्च दधतम् । अत्र गिरीणामहीनां च
प्रकृतानामेव धर्मसाम्येनीपम्यप्रतीतेस्तुल्ययोगिता नामालंकारः ।
'प्रस्तुतानां तयाम्येषां केवलं तुल्यधर्मतः । औपम्यं गम्यते यत्र सा भता
तुल्ययोगिता ॥' इति लक्षणात् ॥

मददृशुरुमुक्तशीकरौघा-

नैमल्लमणिद्युतिसंततेन्द्रचापान् ।

जलमुच इव धीरमन्द्रघोषान्

क्षितिपरितापहंतो महातरङ्गान् ॥ ५५ ॥

१ दृष्टं Com. (Th.)

अह Com.

१ निर्लीन E.

१ न विमल N., O., T₁, T₂, B., C.

४ कभूत N., O., T₁, B., E₂, E₃.

५ भुवो T₁.

५५. प्रति ॥ उरु प्रचुरं यथा तथा मुक्ताः शीकरौघा यैस्तानमला
मणिद्युतय एव संतता अविच्छिन्ना इन्द्रचापा येषां तान् धीरा मधुरा
मन्द्रा गम्भीराश्च घोषा येषां तान् । 'धीरोच्चे मधुरे बुधे' इति यावत् ।
क्षितेः परितापहतः संतापहारिणः । हरतेः कृप् । महातरङ्गान् प्रद-
दृशुः । श्लिष्टविशेषणैर्यमुपमेति केचित् । प्रकृताप्रकृतविषयः श्लेष
एवेत्यन्ये ॥

विद्रुममणिभूषा मुक्तामणिर्नैर्नैकरसजितात्मानः ।

बभ्रुरुदकनागरुग्णां वेलातदशिखरिणो यत्र ॥ ५६ ॥

५६. विद्रुमेति ॥ यत्र विद्रुमवनैः कृतभूषाः प्रचालेन भूषिता इत्यर्थः ।
मुक्तामणिभी रजितात्मानस्तच्छायापन्नमूर्त्य इत्यर्थः । उदकनागै-
र्जलमजै रुग्णा भग्ना वेलातदाश्च शिखरिणश्चेति द्रष्टव्यः । बभ्रुः । अत्रापि
वेलातदानां शिखरिणां च प्रकृतत्वाद्विशेषणसाम्याच्च पूर्ववत्सुख्य-
योगिता ॥

भूर्तौनिखिलरसातलः सरत्रैः

शिखरिसमोर्मितिरोहितान्तरीक्षः ।

कुत इह परमार्थतो जलौघो

जलनिधिमयुरतः समेत्य मायाम् ॥ ५७ ॥

५७. इति ॥ इतं निखिलं रसातलं पातालं येन स सरत्रौ रक्षाकरः
शिखरिसमैः पर्वताकारैर्कर्मिभिस्तिरोहितान्तरीक्षश्छादिताकाश एव-
भूतः जलौघो जलराशिः परमार्थतः परमार्थः सन् यथार्थभूत इह कुतो
मास्त्येवेति समेत्य सर्वे संभूय जलनिधि मायां कल्पनामीयुरवजग्मुः ।
छावापृथिवीभ्यां सहैकभावेन पारमाथिकरूपाकलनान्मायेति मेनिर

१ वन T₂, T₃, T₄, Com.

२ कल N., O., T₁, c., B.

३ किरण c., Com. drops this word.

४ भग्ना N., O., T₁, E₂.

५ इत Com.

६ साक्षशिखरसं D.

७ 'न्तरीक्ष' E₂, Com.

इत्यर्थः । अत एव विषयापहृतेन रूपान्तरारोपादपहृत्वालंकारः । 'निषि-
द्धविषयं साम्यादन्यारोपे ह्यपहृतिः' इति लक्षणात् ॥

शशिरहितमपि प्रभूतकान्तिं
विबुधद्वतश्रियमप्यनष्टशोभम् ।
मथितमपि सुरैर्दिवं जलौघैः
समभिभवन्तमविज्ञतप्रभावम् ॥ ५८ ॥

५८. शतीति ॥ शशिरहितमप्यद्याप्यनुदितत्वादिति भावः । प्रभूत-
कान्तिं महाप्रकाशं रत्नाकरत्वादिति भावः । विबुधैः सुरैः इत्या-
भीः यथा शोभा च यस्य तं तथाप्यनष्टशोभं सुरैः परैश्च इत्या-
न तु शोभेति भावः । 'शोभासंपत्तिपद्मास्तु भीः' इति विश्वः । सुरैर्म-
थितं विलोडितमपि जलौघैर्दिवमाकाशं समभिभवन्तमावृण्वन्तमक्ष-
प्यजलत्वादिति भावः । सर्वत्रापि विरोधे । अविज्ञतप्रभावं महाप्रभा-
वत्वाच्च कश्चिद्विरोध इत्यर्थः । अत्र विरोधस्याभासीकरणाद्विरो-
धालंकारः । 'आभासत्वे विरोधस्य विरोधालंकृतिः स्मृता' इति
लक्षणात् ॥

क्षितिकुलगिरिशेषदिग्गजेन्द्रान्
सलिलगतामिव नावमुद्रहन्तम् ।
धृतविधुरघरं महाबराहं
गिरिगुरुपोत्रमपीहितैर्जयन्तम् ॥ ५९ ॥

५९. क्षीतिरिति ॥ क्षितिं भुवं कुलगिरीन् कुलपर्वतान् शेषं फणिपतिं
दिग्गजेन्द्रानैरावधर्मादींश्च सलिलगता नावस्तरीरिषोद्धहन्तं तद्वदना-
धासेनैतद्देशे बहन्तमित्यहो समुद्रमहत्त्वमिति भावः । उपमालंकारः ।
किं च धृता विधुरा विजला धरा येन तं गिरिरिव गुरु पोत्रं मुखं यस्य
तम् ॥ "हलसूकरयोः पुवः" इति सूकरास्ये पुवघ्नप्रत्ययः ॥ महाब-
राहमीहितैश्चेष्टितैर्जयन्तं तमप्येकदेशे बहन्तमित्यर्थः । अत्र क्षित्याद्यु-

१ सलिलगता इव नाव उद्धहन्तम् Com.

ब्रह्नासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिस्तदनुप्राणिता चोक्तोपमेति संकरः ॥

गिरिपरिगतचञ्चलापगान्धं
जलनिवहं दधतं मनोऽभिरामम् ।
गलितमिव भुवो विलोक्य रामं
धरणिधरस्तनशुक्लपट्टचीनम् ॥ ६० ॥

६०. गिरीति ॥ गिरिपरिगतास्तदाद्रिसंबन्धाश्चञ्चला लोला व्याप-
गानामन्ता अग्रभागा यस्मिंस्तं मनोऽभिरामं जलनिवहं जलप्रवाहं रामं
निजनाथं नारायणावतारं विलोक्य पारवश्यं गताया इति शेषे
समानकर्तृकत्वनिर्याहः । भुवः संबन्धि गलितं कस्तं धरणिधरस्यैव
स्तनस्य शुक्लं पट्टचीरं पट्टवस्त्रं स्तनदुकूलमिव दधतम् । अत्र गिरिसं-
बन्धजलप्रवाहे भूस्तनदुकूलतोत्प्रेक्षा सा च धरणिधरस्तनेति रूपक-
निर्व्यूढेति संकरः ॥

अपरिमितमहाद्भुतैर्विचित्र-
क्षुतमलिनः शुचिभिर्महानलङ्घ्यैः ।
सरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः
समधिगतो जलधिः परं वभासे ॥ ६१ ॥

६१. अपरिमितेति ॥ विचित्रो महाद्भुतक्षुतमलिनो निर्मलो महान-
लङ्घ्यो जलधिरपरिमिता अपरिच्छिन्नरूपाः । एतद्विशेषणं समुद्रेऽ-
पि योज्यम् । ते च ते महाद्भुता अद्भुतचरिष्वाश्च तैः शुचिभिर्निर्मलरैल-
ङ्घ्यैरलङ्घ्यप्रभावैस्तरुमृगपतिलक्ष्मणक्षितीन्द्रैः सुग्रीवलक्ष्मणराम-
चन्द्रैः संगतः समेतः सन् परं वभासे । अत्रानुरूपसमागमवर्णनात्
समालंकारः । 'सा समालंक्रितिर्योगे वस्तुनोरनुरूपयोः' इति लक्षणात् ॥

न भवति महिमा विना विपक्षे-

रवेगमयन्निद पश्यतः पयोधिः ।

अविरतमभवत्क्षणे क्षणेऽसौ

शिखरिपृथुप्रथितप्रशान्तवीचिः ॥ ६२ ॥

६१. नेति ॥ महिमा वृद्धिर्विपक्षेर्विना विपक्षिरहितो न भवत्यविनाशी नास्ति ॥ “पृथग्विना—” इत्यादिना पञ्चमी ॥ इतीत्यर्थं पश्यतो रामादीनघगमयन् बोधयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । असौ पयोनिधिरविरतम-
आन्तं क्षणे क्षणे शिखरिवत् पर्वतवत् पृथक् प्रशान्ताः सद्यो विशी-
र्णाश्च वीचयो यस्य सोऽभवत् । स्वतरङ्गोच्छ्वायक्षणिकत्वेन सर्वोच्छ्वा-
यक्षणिकत्वं कथयतीत्युत्प्रेक्षार्थः ॥

मृदुभिरपि बिभेद् पुष्पबाणै-

र्जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह ।

रघुतनयमनर्थपण्डितोऽसौ-

न च मदनः क्षतमाततान नाचिः ॥ ६३ ॥

६३. अथ समुद्रोपकण्ठे रामस्य मन्मथावस्थां वर्णयति । मृदुभिरित्यादि ॥ अनर्थ-
पण्डितो हिंसाकुशलोऽसौ मदनो रघुतनयं रामं मृदुभिरपि पुष्पबाणै-
र्बिभेद् जलशिशिरैरपि मारुतैर्ददाह तथापि क्षतं व्रणं माततानाचि-
ज्ज्वालां च नाततान । अत्र मृदुता भेदो भेदेऽप्यक्षतत्वं शिशिरेण दाहो
दाहेऽपि नाचिरिति विरोधानां मदनस्याचिन्त्यशक्तित्वेन परिहारा-
क्षिरोधालंकारः । ‘आमासत्वे विरोधस्य विरोधाकलंकृतिर्मता’ इति
लक्षणात् । भेदक्षतयोर्वाहाचिषोश्च यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यालं-
कारः । आदौ क्षते निर्दिष्टस्य नाततानेत्यस्याचिषापि संबन्धादा-
दिदीपकं चेति संकरः ॥

अथ मृदुमलिनप्रभौ दिनान्ते
जलधिसमीपगतावतीतलोकौ ।

अनुकृतिमितरेतरस्य मूर्त्यो-

र्दिनकरराघवनन्दनावकाष्टाम् ॥ ६४ ॥

६४. अथेति ॥ अथ मृदुमलिनप्रस्थानान्तरं दिनान्ते मृदुरतीक्ष्णा मलिना-
नुज्वला च प्रभा ययोस्तौ जलनिधिसमीपगतावेकत्रास्तमयार्थम-
न्यत्र लङ्कायाप्रार्थं चेत्यर्थः । अतीतलोकावेकत्र लोकान्तरगमनादन्यत्र
लोकोत्तरत्वादिति भावः । दिनकरराघवनन्दनौ सूर्यकाशरथी मूर्त्योः
स्वाकारयोरितरेतरस्यानुकृति त्वमिद्याहमहमिदं च त्वमिति पर्या-
येण परस्परमुपमानोपमेयभावमकार्षाम् । अत एवोपमेयोपमालंकारः ।
'पर्यायेण द्वयोस्तस्मिन्नुपमेयोपमौ मता' इति लक्षणात् ॥

अपहरदिव सर्वतो विनोदान्
दयितगतं दधदेकधा समाधिम् ।

धनरुचि ववृधे ततोऽन्धकारं

सह रघुनन्दनमन्मथोदयेन ॥ ६५ ॥

६५. अथेति ॥ ततोऽस्तमयान्तरं सर्वतः सर्वान् । सार्वविभक्तिक-
स्तसिः । विनोदानाह्निकान् मनोविनोदनव्यापारानपहरत् संहरादिव तथा
दयितगतं म्रियजनविषयं समाधिमेकाग्रतां एकधा एकप्रकारं दधत् कुर्वत्
धनरुचि भेषद्याममन्यत्र सान्द्रप्रीतिदमन्धकारं रघुनन्दनस्य यो मन्म-
थोदयः पूर्वोक्तस्तेन सह ववृधे । अत्रान्धकारमन्मथोदययोः कर्त्रो-
रेकस्य साहाय्येनाव्ययाववृधे इति संबन्धिभेदभिन्नयोर्वृद्धयोरभेदाध्य-
वसायाच्च श्लिष्टनिमित्तकातिशयोक्तिमूला कर्तृसाहित्यरूपा सहोक्तिर-
लंकारः । एतच्च सम्यक् शिष्टं शितरुचिरोजतमित्यत्र लक्षणं चोक्तम् ॥

अधिजलधि तमः क्षिपन् हिमांशुः

परिदृष्टोऽथ दृशा कृतावकाशः ।

विदधदिव जगत्पुनः मलीनं

भवति महान् हि परार्थ एव सर्वः ॥ ६६ ॥

६६. अर्थाति ॥ अथाप्यकारवृद्धयनन्तरं हिमांशुश्चन्द्रोऽधिजलधि जलधौ । विमक्त्यर्थेऽप्ययीभावः । तमः क्षिपन् निरस्यस्ततोऽन्यत्र मीलिमादर्शनादिति भावः । अत एव दृशा कृतावकाशो दृष्टप्रसरः सन् किं बहुना प्रलीनमस्तमितं जगत्पुनर्भूयोऽपि विदधदिव स्वजनिवे-
त्युत्प्रेक्षा । परिदृष्टो । अतो महोपकारित्वमस्येति भावः । अथ सर्वो महान् परस्मै परार्थः परोपकारार्थ एव । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्वलि-
ङ्गता च वक्तव्या' इति साधुः । भवति हि । सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरम्यासः ॥

अशनिरयमसौ कुतो निरञ्जे

शितशरवर्षमसच्चदप्यशार्ङ्गम् ।

इति मदनवशो मुहुः शशाङ्के

रघुतनयो न च निश्चिकाय चन्द्रम् ॥ ६७ ॥

६७. आपनिति ॥ अयं पुरोवर्यशनिर्वज्रो निरञ्जे निर्मेद्ये नमस्य-
सावशनिः कुतस्तर्हि शितशरवर्षे निशितशरवृष्टिः शृङ्गस्य विकारः
शार्ङ्गं अनुस्तम्बितं तच्छरवर्षमप्यसद्विद्यमानमेव । इत्थं मुहुः शशाङ्के
विषये संविद्वान् इति शेषः । मदनपरवशः कामपरवशो रघुतनयो
रामश्चन्द्रं न निश्चिकाय चन्द्रोऽयमिति न निश्चितवानित्यर्थः । अत्र
निश्चयगर्भाख्यः संदेहमेवोऽलंकारः । आद्यन्तयोः संशयं निबध्य मध्ये

१ कृताव T₄°

२ तमः मलीनं D.

पुनर्विलीने G.

३ सर्व एव T₃, T₄

४ सर्वोमेव H D., G.

५ शशाङ्गमुहुः E₃.

६ शशाङ्के E₄.

कुतोऽशनिरित्यादिनिश्चयनिबन्धनात् । 'विषयो विषयो यत्र साह-
दयात्कविसंमतात् । संदेहगोचरौ स्यातां संदेहालङ्कृतिश्च सा' ॥ इति
सामान्यलक्षणम् ॥

कुमुदवनचयेषु कीर्णरश्मिः

क्षततिमिरेषु च दिग्बधूमुखेषु ।

वियति च विललास तद्वदिन्दु-

विलसति चन्द्रमसो न यद्वदन्यः ॥ ६८ ॥

६८. कुमुदेति ॥ क्षततिमिरेषु निरस्ताम्बकारेषु कुमुदवनानां चयेषु
समूहेषु दिग्बधूमुखेषु च विकीर्णरश्मिः विक्षिप्तकरः सन्निन्दुधियत्या-
काशे तद्वदिन्दुवद्विललास चन्द्रमसश्चन्द्रादन्यो यद्वदधा न विल-
सति तथैव विललासेत्यर्थः । अत्रोपमेयस्येन्दोरेयोपमानत्वादनन्व-
यालंकारः । 'एकस्यैधोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयो मतः' इति लक्षणात् ।
एकस्योपमेयरूपाभिधानमद्वितीयत्वाभिप्रायमित्यधितोषः ॥

शरणमिव गतं तमो निकुञ्जे

विटपिनिराकृतचन्द्ररश्म्यरातौ ।

पृथुविषमशिलान्तरालसंस्थं

सजलघनद्युति भीतवत्ससाद् ॥ ६९ ॥

६९. शरणमिति ॥ विटपैर्निराकृताश्चन्द्ररश्मयः पधारातयो येन तस्मि-
न्निकुञ्जे गह्वरे पृथूनां विषमार्णां च शिलानां श्रान्तरालेषु संस्था स्थिति-
र्यस्य तत् सजलघनस्येव द्युतिर्यस्य तन्मेघद्वयम् तमो भीतवत् भीत-
मिवेत्युत्प्रेक्षा । अत एव शरणं प्रातारं गतमिव शरणागतमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
ससाद् लीनमभूत् । अत्र चन्द्ररश्म्यरातीति रूपकस्य भीतवदित्युत्प्रे-
क्षायाश्च शरणगमनोत्प्रेक्षाकृत्वाद्वाङ्मिभावेन सजातीयविजातीय-
संकरः ॥

अथ नयनमनोहरोऽभिरामः

स्मर इव चित्तभवोऽप्यवामशीलः ।

रघुमुत्तमनुजो जगाद् वाचं

सजलघनस्तनयित्रुतुल्यघोषः ७० ॥

७०. अथेति ॥ अथ रामशोकादनस्तरमभिरामं लोकाभिरामं रघुमुत्तं रामं नयनानि मनांसि च हरतीति रूपेण शुणैश्चेति नयनमनोहरः स्मर इव चित्ते भवतीति चित्तभवश्चित्तजः कामोऽप्यवामशील इति विरोधश्चित्तानुवर्त्तीत्यविरोधाद्विरोधाभासोऽलंकारः । सजलघनस्य स्तनयिक्तुना स्थनितेन तुल्यघोष इत्युपमालंकारः । 'स्तनयिक्तुः पयोवाहे तद्भवन्तौ सृस्युरोगयोः' इति विश्वः । अनुजो लक्ष्मणो वाचं जगाद् । भव विरोधोपमयोः संसृष्टिः ॥

पतिवधपरिलुप्तलोलकेशी-

नयनजलापहृताजनौष्ठरागाः ।

कुरु रिपुवनिता जहीहि शोकं

क च शरणं जगतां भवान् क मोहः ॥ ७१ ॥

७१. पतीति ॥ हे भार्य रिपुवनिताः पतिवधेन भर्तृमरणेन परिलुप्ता लोलाः केशा यासां ताः ॥ "स्वाङ्गाब्धोपसर्जनादसंयोगोपधात्" इति ङीप् ॥ नयनजलैरभ्रुभिः परिहृतानि परिमृष्टान्यङ्गानाम्योष्ठरागाश्च यासां तास्तादृशीः कुरु । शोकं जहीहि त्यज । विधौ लोट् । तथाहि जगतां शरणं जाता भवान् क मोहः क भवाद्दशामिदमममयुक्तमस्यथा शत्रूपेक्षया जगद्विपत्तिः स्यादिति भावः । अनेन वाक्यार्थेन शत्रुवधकर्तव्यतासमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलङ्कमलंकारः ॥

१ मनोरमो T₃, T₄.

२ 'भिरामं' G, E₃, E₄, Com.

३ वाच्यं G.

४ जगतां शरणं B.

अधिगतमहिमा मनुष्यलोके

यत सुतरामवसीदति प्रमादी ।

गजपतिरुशैलशृङ्गवर्ष्मा

गुरुवमज्जति पङ्कभाङ् न दारु ॥ ७२ ॥

७२. अधीति ॥ मनुष्यलोकेऽधिगतो महिमा येन स महानेव प्रमादी
मत्तोऽनवहितोऽवसीदति नश्यति । तथाहि । उरुशैलस्य शृङ्गं शिखर-
मिव वर्ष्म वपुयस्य स गुरुर्बुभ्रो गजपतिर्महागजः पङ्कभाक् सन्
मज्जति दारु लघुकाष्ठं न मज्जति । महत एव प्रमादाप्रमादौ हानिवृ-
द्धिकरौ लघोः प्रमादेऽपि का हानिरप्रमादे वा का वृद्धिरित्यर्थः । अत्र
महात्मनो जगत्पतेश्च वाक्यद्वये प्रमादौ पङ्कभागिति च विम्बप्रतिबि-
म्बभावेन सामान्यधर्मनिर्देशाद् दृष्टान्तालङ्कारः । 'यत्र वाक्यद्वये विम्ब-
प्रतिबिम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मो वाक्यद्वैः स दृष्टान्तो निगद्यते' ॥
इति लक्षणात् ॥

बोद्धव्यं किमिष हि यस्वया न बुद्धं

किं वा ते निमिषिसमप्यबुद्धिपूर्वम् ।

लब्धात्मा तव सुकृतैरनिष्टशङ्की

क्षेहीधो घटपति मां तथापि वक्तुम् ॥ ७३ ॥

७३. बोद्धव्यमिति ॥ हे आर्य यस्वया न बुद्धं बोद्धव्यं तत् किमस्ति
सर्वज्ञस्य ते न किञ्चिदज्ञातमस्तीत्यर्थः । किं च निमिषितं निमेषकर्मा-
प्यबुद्धिपूर्वमपेक्षापूर्वकं किं वा । नेत्यर्थः । न कुत्रापि प्रमादस्तथास्ती-
त्यर्थः । तथापि सुकृतैर्मत्पुण्यैर्लब्धात्मा लब्धस्वरूपो जात इत्यर्थः ।
अनिष्टशङ्की 'प्रेम पश्यति भयान्यपदेऽपि' इति न्यायादनर्थाशङ्की तत्र
त्वन्निषयः क्षेहीधः क्षेद्रप्रवाहो मां वक्तुं घटयति प्रेरयतीत्यर्थः ।
सर्वज्ञे प्रेक्षापूर्वकारिणि यन्मयोक्तं तत्प्रेमनिबन्धनं सिद्धसाधनमेवेति
भावः । प्रियतराख्यानरूपोऽयं प्रेयोऽलंकारः । यथाह दण्डी 'प्रेयः
प्रियतराख्यानम्' इति ॥

सौमित्रेरिति वचनं निशम्य रामो
 जृम्भावान् भुजयुगलं विभुज्य निद्रान् ।
 अध्वघ्नाच्छिशयिषया प्रवालतल्पं
 रक्षायै प्रतिदिशमादिशन् पुंवङ्गान् ॥ ७४ ॥

७४. सौमित्रेरिति ॥ रामः सौमित्रेरित्येतद्वचनं निशम्य जृम्भा जृम्भ-
 णमस्यास्तीति जृम्भावान् जृम्भमाण इत्यर्थः ॥ “गुरोश्च हलः” इति
 श्रियामकारप्रत्ययः ॥ भुजयुगलं विभुज्य यथायथं कपीकृत्य निद्रान्
 निद्रास्यन्नित्यर्थः । रक्षायां रक्षणे निमित्ते प्रतिदिशं दिशि दिशि ।
 यथार्थं क्षीप्सायामध्ययीभावः ॥ “अध्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” इति
 समासान्तष्ट्वप्रत्ययः ॥ पुंवङ्गान् वानरानादिशदाहापयामास । अथ
 शिशयिषया सुषुप्तया प्रवालतल्पं कुसुमशयनमध्यघ्नादधिष्ठितवान् ।
 तिष्ठतेर्लुङि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुङ् ॥ “माक्सितादङ्-
 ष्यवायेऽपि” इति षत्वम् । पुत्वम् ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे काव्यालंकारो नाम
 दशमः सर्गः ॥

इति श्रीपद्मनाभप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
 विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने दशमः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथैकादशः सर्गः ।

अथास्तमासेदुषि मन्दकान्तौ

पुण्यक्षयेणेव निधौ कलानाम् ।

समाललम्बे रिपुमित्रकल्पैः

पद्मैः महासः कुमुदैर्विषादः ॥ १ ॥

१. अथ माधुर्यगुणस्यापि काव्यशोभाकरत्वादस्मिन्सर्गे तदप्राप्त्यानेन लङ्कावृत्तान्तं वर्णयिष्यमादी तावत्प्रमातं वर्णयति । अथेति ॥ अथ निशाचसानसमये मन्दकान्तौ क्षीणप्रभे कलानां निधौ खन्द्रे विस्ताब्धे च । 'काले शिल्पे विस्तवृद्धौ खन्द्वांशे कलनाकले' इति यादवः । पुण्यक्षयेणेव विस्ताब्धे भोगादृष्टनाशेनेवेत्युपमा । अस्तमस्ताद्विमेषसानं चासेदुषि प्राप्ते सति ॥ "भाचार्या सद्वससुखः" इति सर्वेर्लिटः कसुरादेशः ॥ रिपवश्च मित्राणि च तत्कल्पैस्तत्सद्वीर्यित्युपमा । क्रमात्पद्मैर्विकासः कुमुदैर्विषादश्च समाललम्बे । शत्रुमित्रहान्योस्तद्देतुत्वादित्यर्थः । अत्र रिपुमित्रपदार्थयोः पद्मकुमुदपदार्थाभ्यां तयोर्विकासविषादाभ्यां च यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यालंकारः प्रागुक्तोपमाश्लेषसंकीर्णः । 'आन्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं मधुरमिष्यते' इति माधुर्यलक्षणम् ॥

दूरं समारुह्य दिवः पतन्तं

भृगोरिवेन्दुं विहितोपकारम् ।

बद्धानुरागोऽनुपपात तूर्णं

तारामणः संभृतशुभ्रकीर्तिः ॥ २ ॥

१. इमिति ॥ दूरमत्युन्नतमन्तरिक्षं समावृष्ट भृगोः पर्वततटादिव
दिवोऽन्तरिक्षात्पतन्तं भृग्वग्न्यनशान्मुभिरिति शास्त्रादिति भावः ।
विहितः कृत उपकार इष्टावाप्तिलक्षणो येन तमिन्दुं बन्धोऽनुरागोऽस्त-
मयकालीभरकता भावानुबन्धश्च यस्य स ताराणामुद्भूता गणः संभृता
शुभ्रा कीर्तिः पतिव्रताख्यातिर्येन स सन्ननुपपात । ताराणां तत्पक्षी-
त्यादित्युत्प्रेक्षा । सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥

क ते कदाक्षाः क विलासवन्ति

प्रोक्तानि वा तानि ममेति मत्वा ।

लङ्काङ्गनानामवबोधकाले

तुलामनारुह गतोऽस्तमिन्दुः ॥ ३ ॥

१. केति ॥ ते सविलासाः कदाक्षा मम क तानि विलासयन्ति
प्रोक्तानि सूक्तानि वा मम क सन्तीत्यर्थः । इति मत्वा शास्त्रेणुर्लङ्का-
ङ्गनानामवबोधकाले तुलामनारुह तन्मुखसाम्यमप्राप्यास्तं गतोऽभि-
मानादिति भावः । पूर्ववद्गम्योत्प्रेक्षा ॥

मानेन तल्पेष्वयथापुष्पीना

मिथ्याप्रसूतैर्गमितत्रियामाः ।

स्त्रीभिर्निशातिक्रमविहङ्गाभि-

दृष्टेऽपि दोषे पतयोऽनुनीताः ॥ ४ ॥

४. मानेति ॥ मानेन स्त्रीणामीष्यारोपेण हेतुना तल्पेषु शयनीयेषु
यथामुखं वर्धनमेभ्यति यथामुष्मीना अभिमुक्ताः ॥ “यथामुखसंमुखस्य
वर्धनः कः” इति शप्रत्ययः ॥ यथामुष्मीनाः प्रार्थनायैफल्यद्विमुक्ताः
किं तु मिथ्याप्रसूतैरलीकनिद्राभिः । भावे कः । गमितत्रियामा नैर्स्पृ-
ह्यानादितकेन बाधितरात्रय इत्यर्थः । पतयो भर्त्तारो निशातिक्रमविहङ्गा-
वाभिः प्रभातमीरुभिः स्त्रीभिर्दोषेऽपराधे दृष्टेऽप्यनुनीताः । यता

नायिकाः कलहान्तरिताः खेदाश्रुसन्तापवत्यः । 'कोपात्कान्तं पराणुय
पञ्चाक्षापसमन्विताः । कलहान्तरिता नाम— ॥" इति लक्षणात् ॥

ईर्ष्याविरुग्णाः स्थिरबद्धमूला
निरस्तनिःशेषशुभ्रमतानाः ।
आप्यायिता नेत्रजलप्रसेकैः
मेघद्रुमाः संरुहुः मियाणाम् ॥ ५ ॥

५. ईर्ष्येति ॥ स्थिरं यथा तथा बद्धमूलाः कारणदाकार्यावच्छेद्यमूला
इत्यर्थः । श्रियाणां प्रेयसीनां प्रेमाणा एव द्रुमाः प्रेमद्रुमा रागमहीवहा
ईर्ष्याया विरुग्णा मानकुठारेण छिन्ना अत एव निरस्ता लुप्ता निःशेषाः
सुखाम्येव मताना धिटपा येषां ते सन्तो नेत्रजलैः प्रसेकाः स्नेचनानि
सैराप्यायिता आह्लादिताः सन्तः संरुहुश्छिन्नयदरीवत्पुनः प्ररुद्धा
इत्यर्थः । तैरेव कोपस्य क्षालितत्वादिति भावः । एता अपि कलहान्त-
रिता एव नायिकाः ॥

ततः समाशङ्कितविप्रयोगैः
पुनर्नवीभूतरसोऽवितृष्णैः ।
स्मरस्य सन्तं पुनरुक्तभावं
नावर्त्तमानस्य विवेदं लोकः ॥ ६ ॥

६. तत इति ॥ ततो मानशाम्भ्यनन्तरं समाशङ्कितविप्रयोग उत्प्रेक्षित-
प्रातरागामिधिरद्वीप्तः पुनर्नवीभूतरसोऽपूर्ववदुद्धतरागोऽत एवावितृ-
ष्णोऽनपेतगर्धो लोकः कामिजनोऽवर्त्तमानस्य पूर्वानुवर्त्तिन एव
स्मरस्य मन्मथरागस्य सन्तं भवन्तं पुनरुक्तभावं पुनरुद्धुतां न
चिचेत न विवेद किं त्वपूर्ववदस्तेत्यर्थः । चिति धातोर्भावादिका-
ल्लिङ् । एतेन शृङ्गारारवसायिनो रागस्य रसिकभावः सूचितः ॥

१ सुख Com.

२ विप्रयोगी T.

३ 'णम् Th.

४ 'अवितृष्णः C.

५ चिचेत T., Com.

६ शृङ्गारस्थायिनो रागस्य रसो भावः सूचितः Th.

वृत्तौ प्रकाशं हृदये कृतायां

सुखेन सर्वेन्द्रियसंभवेन ।

संकोचमेवासहमानपीत्या-

दर्शकवद्वञ्चितमानि चक्षुः ॥ ७ ॥

७. वृत्ताविति ॥ सुरतसुखपारयदयाम्भुगाक्षीणामक्षिणिमीलने सत्तु-
त्प्रेक्षते । सर्वेन्द्रियसंभवेन सर्वेन्द्रियाधीनशब्दादिविषयोपलम्भसंभवेने-
त्यर्थः । सुखेन कर्त्रा मानसवेद्येन वृत्तौ स्वसंविता प्रकाशं व्यक्तं यथा
तथा हृदयेऽन्तःकरणे गतायां प्राप्तायाम् । हृदयेनैव सुखेऽनुभूते सती-
त्यर्थः । वञ्चितं प्रवारितमात्मानं मन्यत इति वञ्चितमानि ॥ “आत्म-
माने खल्व” इति अकाराण्णिनिः ॥ अक्षुब्धभुरिन्द्रियमसहमानं स्वसु-
खस्यान्यगामित्वममृच्यमाणं सदाशक्तवदभ्यगामिस्वार्थसाधनासमर्थ-
जनवरसंकोचो निमीलनमौदासीन्यं च तमेवासंवात् प्रापत् । सुखपारय-
व्यनिमित्तस्य निमीलनस्योक्तासहनहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाच्चेतूत्प्रेक्षा ॥

पीने भटस्योरसि वीक्ष्य भुम्भा-

स्तनुत्वचः पाणिरुहान् सुमध्या ।

इच्छाविभङ्गाकुलमानसत्वा-

भर्त्रे नखेभ्यश्च चिरं जुजूरे ॥ ८ ॥

८. पीन इति ॥ सुमध्या काचित् छशोदरी भटस्य सुरतशूरस्य
प्रियस्य पीने पीवर उरसि भुम्भान्काठिनोरप्रतिघातेन भुम्भाभान् न तु
प्रविष्टांस्ततस्तनुत्वचो दुर्बलत्वकान् पाणिरुहान् स्वनखान्वीक्ष्येच्छायाः
कृतप्रतिचिकीर्षाया भङ्गेनाकुलमानसत्वात् भर्त्रे स्वाङ्गे नखक्षतकर्त्रे
प्रेयसे नखेभ्यश्चाकिञ्चित्करेभ्यश्चिरं जुजूरे शुकोपेत्यर्थः । जूरी हिंसा-
वयोहान्योरिति घातोर्द्वैवादिकाह्निदि तच् । हिंसार्थेन तन्मूलं कोपो
लक्ष्यते मुख्यार्थस्यानन्वयात् । क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमिति संप्रदा-

१ गतायां Com.

२ सुखेन T₂.

३ “मस्थार” N., O., T₁, T₂, B.

४ “दिष्टाक्षिपद्” T₃.

भत्वाद् भर्त्ते नलोभ्य इति चतुर्थी । “कुधद्रुह—” इत्यादिनेति जयमङ्ग-
लादयस्तदसत् कोपस्य लाक्षणिकत्वाच्च प्रति कोप इति नियमाच्च ।
नायिका प्रगल्भा ॥

स्तस्ताङ्गचेष्टो विनिमीलिताक्षः
स्वेदाम्बुरोमोद्गमगम्यजीवः ।
अशेषनष्टप्रतिभामदुर्वो
गाशेषगूढो दयितैर्जनोऽभूत् ॥ ९ ॥

९. खस्तेति ॥ प्रियैरुपगूढः प्रमदाजनः अस्ताङ्गचेष्टो नष्टाङ्गचेष्टः ।
एतेन स्तम्भाक्ष्यः सात्त्विकभाव उक्तः । ‘स्तम्भस्य निष्क्रियाङ्गत्वम्’
इति लक्षणात् । निमीलिताक्षः सुखपारवर्षादयदिति भावः । स्वेदाम्बु-
रोमोद्गमाभ्यां गम्योऽनुमेयो जीवो जीवर्त्तनस्य सः । आनन्दपारवर्षा-
भ्युत्पत्तकल्प इत्यर्थः । अशेषं यथा तथा नष्टं प्रतिभामहत्त्वं ज्ञानशक्ति-
र्यस्य स ईदृगवस्थोऽभूत् । एतेन सात्त्विकोदय उक्तः । तत्तुक्तम् ।
‘स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैद्यपर्यवेपथू । अशुषैस्वर्यमित्यष्टौ
सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥’ इति ॥

तमैः सुषुप्तं मरणं सुखं नु
मूर्च्छा नु माया नु मनोभवस्य ।
किं तत्कथं वेत्त्युपलब्धसंज्ञा
विकल्पयन्तोऽपि न संमतीयुः ॥ १० ॥

१०. तम इति ॥ ततस्तादृक्सुखपारवर्षयानन्तरमुपलब्धसंज्ञाः प्राप्त-
बोधाः सन्तः । तमः इति पाठे तमोऽन्वकारं वेति योज्यम् ।
सुषुप्तं सुषुप्त्यवस्था । माये कः । मरणं वा सुखं नु सुखाद्वैतं वा

१ निमीलिताक्षः T₂.

२ गम्यसेष्टः D.

३ मृदुलं T₂, T₄.

महत्त्वः Com.

४ शेषोपगूढः प्रमदाजनोऽभूत् T₂, T₃, Com.

५ तमः Com.

६ सुषुप्तं T₂, T₄, Com.

७ वेत्त्यु D., B.

मूर्च्छां तु मूर्च्छावस्था वा मनोभवस्य माकां तु व्यामोहनं वेति विक-
ल्पयन्तः सर्वज्ञानोपरमादिद् बहुधा वितर्कयन्तोऽपि तद्वचस्थास्वरूपं
किं किंरूपं कथं कीदृशं वेति न संप्रतीयुः इदमीदृगिति न निश्चिन्नु-
रिति शृङ्गारस्यातिभूमिरुक्ता । अनिश्चयाच्छुद्धसंशयोऽलंकारः ॥

वक्षः स्तनाभ्यां मुखमाननेन

गात्राणि गात्रैर्घटयन्नमन्दम् ।

स्मरातुरो नैव तुतोष लोकः

पर्याप्तता प्रेम्णि कुतो विरुद्धा ॥ ११ ॥

११. वक्ष इति ॥ स्मरातुरः कामाक्षीं लोकः कामुकजनो वक्षः स्वकीयं
स्तनाभ्यां मुखं स्वकीयमाननेन कामात्मानुखेन गात्राणि स्वकीयानि गात्रै-
स्तवीर्यैरमन्दं घटयन् निरन्तरं संश्लेषयन् नैव तुतोष । तथाहि प्रेम्णि
प्रेमांस्वदे वस्तुनि विरुद्धा व्याहृता पर्याप्तता संपूर्णता कुतः । अतिभोगेऽ-
प्यलंभुक्तिर्न जायत एव प्रेमपर्याप्त्यव्याघातादिति भावः । अर्थान्तर-
स्यासौऽलंकारः ॥

स्रस्ताङ्गवाटिः परिरभ्यमाणा

संहस्यमानाप्युपसंहृताक्षी ।

अनूदमाना शयने नवोदा

परोपकारैकरसैव तस्थौ ॥ १२ ॥

१२. स्रस्तेति ॥ नवोदा नायिका परिरभ्यमाणा प्रियेणालिङ्ग्यमाना
सती अस्तोपेक्षिता न तु प्रत्यालिङ्गनप्रवृत्ताङ्गयधिर्यस्याः सा सन्द-
ह्यमाना सम्यगीस्थमाणाप्युपसंहृताक्षी निमीलितलोचना न तु प्रति-
पश्यन्ती । किं कोपात् । नेत्याह । अनूदमानाकृतकोपा । अत्र लज्जा-
विजितमन्यतात्वादिति भावः । तथापि सा शयन एकशय्यार्था पते-

१ मुक्ताङ्गवाटिः T₃, T₄, T₆

२ अगूढं B., D.

अरुढं E.

आरुढं T₃, T₄

१ रसेव B., T₄

एकारे मियानुरञ्जनरूप एकरसा मुक्यानुप्रातिभ्यभूत् । प्रतिकूलापि
भिन्यमनोहराभूदित्यर्थः ॥

आलिङ्गितायाः सहसा त्रैपावां—
स्त्रासाभिलाषानुगतो रतादौ ।

विश्वसिताया रमणेन बध्वा
विमर्दरम्यो मदनो बभूव ॥ १३ ॥

१३. आलिङ्गितायामिति ॥ रतादौ सुरतारम्भे रमणेन बध्वा सहसा
हठादालिङ्गितायां सत्यां मदनरूपावांस्त्रासाभिलाषाभ्यां साध्यस-
रागाभ्यामनुगतो बभूव । प्रथमसंगमात् प्रपात्रासौ कामादभिलाष-
स्तात्संकीर्णोऽभूदित्यर्थः । ततो मदनो रमणेन विश्वासितायां विश्व-
सितायां वैयात्यं गमितायामित्यर्थः । विमर्देन विश्वम्भविहारेण रम्यो
बभूव । एषा च मुग्धा नायिका लज्जाविजितमम्मथा कथञ्चिदुद्वुहम-
म्मथाभूदिति भावः ॥

सामोन्मुखेनाच्छुरिता प्रियेण
दैत्तेऽथ काचित्पुलकेन भेदे^१ ।

अन्तः प्रकोपापगमाद्विलोला
वशीकृता केवलविभ्रमेण ॥ १४ ॥

१४. अथ काचित्कुपिता प्रियेण सामाशुपायवतुष्टयेन तापितेत्याह । सामेति ॥
अथ काचित्कुपिता सामोन्मुखेन सान्त्वपूर्वेण प्रियेणाच्छुरिता नलैः
पराभृष्टा सती वस्त्रेण पुलकेन पुलकदाबनेत्यर्थः । भेदे रोमभेदे सत्येयं

१ आलिङ्गितायां Com.

२ त्रैपावां Th.

३ विश्वासितायां रमणेन बध्वा Com.

४ मास्तेऽनु^१ ०.

कामोन्मुख^२ Ed.

५ वस्त्रेण Com.

६ रोमे Th, Th.

७ विभ्रमेण Noticed by c.

14 and 15 verses are omitted
in Th.

१ मतिक्लावीये मनोह^१ Th.

२ मधममभिलाषासौ कामादभिलाषो नूत-

नत्वाद् वासस्तत्संकीर्णोऽभूदित्यर्थः. Second
Com.

सामदानमेवैरस्तर्मनासि प्रकोपस्यापगमाद्विलोला धैर्यच्युता सती केश-
लेन विक्रमेण मलारुहणेन चतुर्थोपायेन वशीकृता वशं गामिता । एतेन
विक्रमसंभोग उक्तः । प्रस्तुतस्त्रीपुरुषविशेषणैरप्रस्तुतारिजिगीषुना-
यकप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । लक्षणं तूक्तम् ॥

गुरुर्दधाना पुरुषत्वमन्या

कान्तापि कान्तेन्दुकराभिमृष्टा ।

महादिता चन्द्रशिलेव तूर्णं

शोभात्सवत्स्वेदजला बभूव ॥ १५ ॥

१५. गुरुरिति ॥ अथ गुरुर्मितम्बगुर्धर्म्या काचित्कान्ता पुरुषत्वं
इषामा पुरुषायितमाचरन्ती कान्ता इन्दुरिव तस्य करेणांशुनेव करेण
हस्तेनाभिमृष्टा । चन्द्रशिलेवेत्युपमालिङ्गादुपमितसमासः । अत एव
महादिता अन्तराप्यायिता सती चन्द्रशिला चन्द्रकान्तशिलेव तूर्णं
शोभात् सत्वविकारविशेषात् सवत्स्वेदजला बभूव । एतेन स्मृतताति-
भूमिरुक्ता । नायिका च प्रगल्भा अत एव स्मरजितमीढा । उपमा-
लंकारः ॥

शशाङ्कनायापगमेन धूर्त्वा

मूर्च्छापरीतामिव निर्विवेकाम् ।

ततः सर्वैव प्रयितानुरागा

माधोषयद् यां मधुरारुणश्रीः ॥ १६ ॥

१६. क्लेशेति ॥ शशाङ्को नाथ इवेत्युपमितसमासः सखीवेत्युपमा-
लिङ्गात् । तस्यापगमेन वियोगेन धूर्त्वा धूसरं विवर्णमित्यर्थः । अत
एव मूर्च्छापरीता मूर्च्छाकान्तामिव निर्विवेकामविधिकरूपां विवेक-
शून्यां च घामाकाशं नायिकां चेति गम्यते । ततो मूर्च्छानन्तरं प्रयिता-

१ पुरुषत्वम् T₄, Com.

२ कान्ता च D.

कान्तेव B.

३ सुखश्री D.

सुखीव B.

पुराणा व्यवहाराणां प्रकटितलोहा च मधुरा रस्या अरुणभीरुणोदय-
लक्ष्मीः सखीष प्राबोधयत् प्रसन्ना विमूर्च्छां आकरोदित्यर्थः । उप-
मालंकारः ॥

अवीततृष्णोऽथ परस्परं

क्षणादिवायातनिशावसानः ।

दुःखेन लोकः परवानिवागात्

समुत्सुकः स्वप्ननिकेतनेभ्यः ॥ १७ ॥

१७. अवीतेति ॥ अथाक्षुण्णोदयानन्तरं परस्परं मिथोऽवीततृष्णोऽनु-
पगतान्योन्यसंगमामिलापस्तथा सख्येव क्षणादिवायातनिशावसानः
क्षणप्रायगतरात्रिक इत्यर्थः । अत एव समुत्सुकः समागमोत्सुको
लोकः स्त्रीपुंसलोकः परवानिव परतन्त्र इव स्वप्ननिकेतनेभ्यो निद्रा-
पृष्टेभ्यो दुःखेनागात्रिरगात् ॥

अर्धोत्थितालिङ्गितसन्निपन्नो

रुद्धः पुनर्यान् ममनेऽनधीप्सुः ।

व्याजेन निर्याय पुनर्निवृत्त-

स्त्यक्तान्यकार्यः स्थित एव कश्चित् ॥ १८ ॥

१८. अर्धेति ॥ कश्चित्कामी अर्धे यथा मथति तथोत्थितः शयनादु-
त्थतः सन्नेषालिङ्गितः प्रियया आच्छिद्यः स चासौ संनिपन्नः सुखम-
प्यत्र तथापि पुनर्यान् निर्गच्छन् रुद्धः प्रियया निरुद्धगमनो निर्गमनेऽ-
नधीप्सुरनीप्सुस्तथापि निर्याय निर्गम्य । यातेः समासे निःपूर्वे ल्यप् ।
व्याजेन श्रुतादिमिथेन पुनर्निवृत्तस्त्यक्तान्यकार्यः सन् स्थित एव
तथैव स्थितः । अहो कामस्य महिमेति भावः ॥

१ 'वसानम्' T₁.

२ 'अर्धोत्थितो लिङ्गलक्ष' T₁.

३ 'तालिङ्गन' T₁.

तालैः संपादितसाम्यशोभं
 शुभावधानं स्वरबद्धरागम् ।
 पदैर्गतार्थं नृपमन्दिरेषु
 प्रातर्जगुर्मङ्गलैव चरुण्यः ॥ १९ ॥

१९. तालेनेति ॥ तरुण्यो मङ्गलगायिकाः प्रातः प्रभाते नृपमन्दिरेषु
 प्रभुगृहेषु तालेन तालक्रियमानेन संपादिता साम्यशोभा लयभीर्य-
 स्मिस्तत् शुभमवधानमेकाग्रता यस्मिस्तत् स्वयैः पङ्कजादिभिर्बद्धरागो
 संपादितरञ्जनं पदैर्वाचकैर्गतार्थमवगतवाच्यं मङ्गलवन्मङ्गलगीतं जगु-
 रगायन् ॥

दुरुक्षरे पङ्क इवान्धकारे
 मग्नं जगत्संततरश्मिरञ्जुः ।
 मनोदृष्टिर्भविभागमुच्यन्
 प्रत्युज्जहारेव तैतो विवस्वान् ॥ २० ॥

२०. दुरुक्षरेति ॥ ततोऽरुणोदयानन्तरमुच्यन् विवस्वान्सूर्यो दुरुक्षरे
 दुरुक्षरे पङ्क इवान्धकारे मग्नमत एव मण्डसूर्यप्रविभागं प्रविलुप्त-
 कुम्भस्तम्भादिस्वरूपभेदं जगल्लोकं संतता विस्तारिता रश्मय एव
 रश्मयो येन स सन् प्रत्युज्जहारेव रश्मिरञ्जुभिः प्रत्युद्युतवान् किमि-
 त्युपमासंकीर्णैर्यमुत्प्रेक्षा ॥

पीतौष्ठरागाणि हृताजनानि ।
 भास्वन्ति लोठैरलकैर्मुखानि ।
 प्रातः कृतार्थानि यथा विरेजु-
 स्तथा न पूर्वेषुरलंकृतानि ॥ २१ ॥

१ साम्य D.

२ "धानस्वर" C.

३ "पदानं स्वर" T₂, T₄.४ मङ्गलवद्धरङ्गम् T₄.

५ मण्ड C., B.

६ पुनर्विस्वान् T₂, T₄.७ पीतोष्ठ T₂, T₄, T₄.

पीतोष्ठ D., Com.

११. कीर्ति ॥ कीर्तोत्तरागाणि पानविलुप्तधररागाणि इताञ्जनाभ्य-
क्षिभुम्बनविलुप्तकज्जलानि लोलैः प्रियाकर्षणविलुलितैरलकैरुपलक्षि-
तानि तथापि भस्वन्ति कान्तिमन्ति कृतार्थानि प्रियोपभोगात्सफ-
लानि मुखानि बधूमुखानि प्रातर्यथा विरेजुस्तथा पूर्वेषुः प्रदोषसम-
येऽलंकृतानि न विरेजु रक्तार्थत्वादिति भावः । प्रियसमागमसफलमण्ड-
नानां कामिनीनां लुलितमण्डनतैव मण्डनमिति भावः ॥

प्रजागराताम्रविलोचनान्ता

निरञ्जनालक्तकपत्रलेखाः ।

तुल्या इवासन्परिखेदतन्व्यो

वासच्युताः सेवितमन्मथाभिः ॥ २२ ॥

१२. प्रजगरिति ॥ प्रजागरेण प्रियप्रतीक्षाकृतनिद्राक्षयेण अन्यत्र रति-
विहारकृतेन चाताम्रविलोचनान्ता रक्तलोचना निरञ्जनालक्तकपत्रलेखा
एकत्र रोदनाद्व्यत्र विमर्दान् निर्घृष्टाञ्जनादिमण्डनाः परिखेदवत्यः
एकत्र विप्रलम्भदुःखवत्यः अन्यत्र रतिभ्रमवत्यः वासच्युताः प्रियसह-
वासमग्रा विप्रलम्भनायिकाः सेवितमन्मथाभिः प्रियसंगताभिः सह
तुल्या इवासन् । एताश्च नायिका विप्रलम्भाः । 'कवित्सकेतमाषेय
दयितेनाथ वञ्चिता । स्मरार्त्ता विप्रलम्भेति कलारिङ्गिददीरिता' ॥
इति लक्षणात् ॥

आवद्धनेवाजनपङ्कलेश-

स्ताम्बूलरार्गं बहुलं दधानः ।

चकार कान्तोऽप्यधरोऽङ्गनानां

सहोषितानां पतिभिर्लघुत्वम् ॥ २३ ॥

१ परिखेदवत्यो Com.

१ लेखः O., a.

१ बहलं D

४ पतिभिर्विद्युक्तम् Th.

२३. भावयेति ॥ भावद्वोऽक्षुपातसंक्रान्तो मेजाञ्जनपङ्कलेशो यस्मिन्स
बहुलं म्रियमानाभावात्सान्द्रं ताम्बूलरसं वधानः पतिभिः सहोषितानां
सह शयितानामङ्गनानां कास्तो रम्योऽप्यधरो लघुत्वमल्पत्वं संभोगा-
भावलाघवं चकार सूक्ष्मांश्चकारेत्यर्थः । अस्याश्च रोषादगृहीतमार्ध-
मायाः सहोषिताया एव रुद्ध्या रात्रिर्गतेत्यनुसंधेयम् ॥

चक्षूषि कान्तान्यपि सार्जनानि
ताम्बूलरक्तं च सरागमोष्ठम् ।
कुर्वन् सवासं च सुगन्धि वक्त्रं
चक्रे जनः केवलपक्षपातम् ॥ २४ ॥

२४. चक्षूषीति ॥ कास्तानि निसर्गसुन्दराण्यपि चक्षूषि साञ्जनानि
सरागं स्वभावरक्तमोष्ठं ताम्बूलरक्तं च सुगन्धि निसर्गसुरभि वक्त्रं
च सवासं वासनासमेतं गन्धान्तरवासितं कुर्वन् जनः कामिनीजनः
केवलं पक्षपातं ममतां चक्रे । अत्रोक्तिश्चित्कराञ्जनादीनां करणविरो-
धस्य पक्षपातनिवन्धनत्वेनाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

सतैरसंचेतितदन्तलब्धैः
संभोगकालेऽवगतैः प्रभाते ।
अशङ्कृतान्योन्यकृतं व्यलीकं
वियोगबाह्योऽपि जनोऽतिरागात् ॥ २५ ॥

२५. इतिरिति ॥ संभोगकालेऽसंचेतितै रागान्ध्यादृष्टातैर्दन्तलब्धैर्द-
न्तकृतैः सतैर्निमित्तैर्जनः स्त्रीपुंसजनोऽतिरागाद् वियोगबाह्योऽप्यविमु-
क्तोऽपि सन्नान्योन्यकृतं व्यलीकं वस्तुक्षतापराधमशङ्कतं मया न कृतमे-
तदङ्कतं भागतमिति क्रियाकालापरिहानात्समशेतेति रागातिरेकोक्तिः ॥

१ संगतानि T₁.२ पुं T₂, T₃, T₄.३ 'आशङ्कता' D₁, T₂.

४ 'कृतव्यलीकं' G.

५ 'अतिरागा' E₂.

नेत्रेषुभिः संयुतपक्ष्मपत्रैः

कर्णान्तकृष्टैरुक्केशशूलैः ।

स्तनोरुचक्रास्ततर्केणपाशाः

स्त्रीयोधमुख्या जयिनो विचेरुः ॥ २६ ॥

२६. नेत्रेति ॥ संयतानि वज्रानि पक्ष्मपत्रेषु पत्राणि येषां तैः कर्णान्तकृष्टैः कर्णान्तविधान्तैर्नेत्रैरेवेषुभिरुपलक्षिता उरुवः केशाः शिरोरुद्धा एव शूलानि शूलायुधानि येषां ते स्तना एषोरुणि चक्राणि चक्रायुधानि येषां ते तताः कर्णा एव पाशाः पाशायुधानि येषां ते जयिनः जयशीलाः स्त्रिय एव योधमुख्याः सुरतसमरदीरमदभ्रेष्ठा विचेरुः विजहुः । रूपकालंकारः ॥

पयोधराश्चन्दनपङ्कदिग्धान्

वासांसि चामूढमृजानि हृष्टा ।

स्त्रीणां सपत्न्यो जहृषुः प्रभाते

मन्दायमानानुशयैर्मनोभिः ॥ २७ ॥

२७. पयोधरानिति ॥ स्त्रीणामलब्धसङ्गमानां सपत्नीनां चन्दनपङ्केन दिग्धान् लिप्तान् । अधिमर्दाद्विलुप्तचन्दनानित्यर्थः । पयोधरान् स्तनान् । अश्लिष्टा विरूपष्टा अधिमर्दादेव अधिपर्यस्ता मृजा शुद्धिर्येषां तानि वासांसि च सपत्न्यो लब्धसंगमा इति भावः । प्रभाते हृष्टा मन्दायमानः क्षीयमाणोऽनुशयोऽक्षमा येषु तैर्मनोभिर्जहृषुः । धिक्कलप्रसाधना एता इति संहृष्टा इत्यर्थः ॥

स्मरातुरे चेतसि लब्धजन्मा

रराज कोलोऽपि गुणापहार्यः ।

कुतूहलान्नैवगवाक्षसंस्थः

पश्यन्निदान्योन्यमुखानि रागः ॥ २८ ॥

१ संयत" c, T₂, Com.

२ एव D., E₂, T₄.

३ कण्ठागतं T₂.

४ मृजा T₄.

५ कण्ठपाशाः T₂.

६ विजेतुः E₂.

७ कान्तिह E₂, c., Com.

१८. अथ मानसानुरातस्य नेत्रानुरागभेदेन कामिसुखदार्ष्टित्वमुत्प्रेक्षते । स्मरेति ॥
स्मरातुदे कामार्त्तं चेतसि लब्धजन्मा जातो लोलोऽस्थिरोऽपि गुणा-
पहार्यो गुणप्रलोभनीयो गुणिनि वस्तुनि विषये स्थिर इत्यर्थः । ईदृशो
रागोऽनुरागः कुतूहलात्कौतुकात् नेत्रयोरेव गवाक्षयोः संस्था स्थिति-
र्गस्य सोऽन्योऽन्यनेत्रगवाक्षगतः सन्नम्योऽन्यमुखानि स्त्रीपुंसमुखानि
प्रत्यक्षिव रराजेति रागद्वयस्याभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिमूलेयमुत्प्रे-
क्षेति संकरः ॥

गतेऽतिभूमिं प्रणये प्रयुक्ता-

नबुद्धिपूर्वं परिलुप्तसंज्ञः ।

आत्मानुभूतानपि नोपचारान्

स्मरातुरः संस्मरति स्म लोकः ॥ २९ ॥

२९. गत इति ॥ स्मरातुरो लोकः कामिजनः प्रणये विस्मरन्नेऽतिभूमिं
परमं काङ्क्षी गते सति । 'प्रणयास्त्यमी विस्मरन्मयाच्छाप्तेमाणः' इत्यमरः ।
अबुद्धिपूर्वं रागाभ्यादविवेकपूर्वं प्रयुक्तानारम्भानुभूतानपि तत्कालानु-
भूतानप्युपचारान् ननुदन्ताविकर्माणि परिलुप्तसंज्ञः संप्रति नष्टसं-
स्कारः सन् न संस्मरति स्म । मूढावस्थानुभूतस्य कुतः स्मृति-
रिति भावः ॥

वस्त्रैरनत्युल्लवणरम्यवर्णै-

र्विलेपनैः सौरभलक्षणीयैः ।

आस्पैश्च लोकैः परितोषकान्तै-

रसूचयैश्छन्दपदं रहस्यम् ॥ ३० ॥

३०. वस्त्रैरिति ॥ लोकः कामुकलोकोऽनत्युल्लवणवर्णैः परिमृदितस्वादन-
विधिमलैस्तथापि रम्यैर्मनोहरैः वस्त्रैः सौरभलक्षणीयैः परिमलानुमेयै-
र्विलेपनैः परितोषेण सुरतसंतोषेण कान्तैः प्रसन्नैरास्पैश्च रहसि भवं

१ 'रनत्युल्लवणवर्णैः' T₃, T₂, T₄,
Com.

१ लोकाः D.

१ 'रसूचयैः' D.

रहस्यं सुरतं लब्धपदं लब्धास्पदमसूचयत् । तासां संभोगशृङ्गारो
लिङ्गानुमेयोऽभूदित्यर्थः ॥

प्रातस्तरां चन्दनलिप्तगात्राः

मञ्छाय हस्तैरधरान् वदन्तः ।

शाम्यप्रियेषाः सुतरां युवानः

प्रकाशयन्ति स्म निगूहनीयम् ॥ ३१ ॥

३१. प्रातस्तरामिति ॥ प्रातस्तारामत्यन्तप्रातःकाले सूर्योदयात् प्रागेवे-
त्यर्थः । अव्ययवाक्यमप्रत्ययः । चन्दनलिप्तगात्रा नखक्षतनिगूहनायेति
भावः । हस्तैरधरं मञ्छाय वदन्तः । वन्तक्षतनिगूहनार्थमिति भावः ।
शाम्यप्रियेषा रात्रिजागरपिशुननिद्रानिद्रवार्थमकृतनिमेषा इत्यर्थः ।
युवानो निगूहनीयं गोप्यं सुतरां प्रकाशयन्ति स्म । यक्षिगूहानिगूह-
नार्थं चेद्विस्तृतं तदेव तत्प्रकाशं जातमिति विद्वद्कार्यस्योत्पत्तिक्रमो
विषमालंकारः ॥

जितेऽपि लोके मधुरेण वामे

किमुद्यतं धूधनुरप्रसङ्गम् ।

हन्तुं क्षमो वा वद लोचनेषु-

दिग्धो विषेणैव किमजनेन ॥ ३२ ॥

३२. सामेति ॥ हे वामे वक्त्रशाले साक्षीय येन केनचिद्वज्रचेदितेनैव
लोके कामिजने जितेऽप्यप्रसङ्गं दुःसहं भूरेव धनुर्धूधनुः किमुद्यतं
किमर्थमुत्क्षिप्तं किं वा हन्तुं क्षमः केवल एव समर्थो लोचनेषुर्नेत्रबाणो
विषेणैवाजनेन किं किमर्थं दिग्धो लिप्तः । करतद्वसाभ्ये किं परशु-
नेति भावः ॥

दन्तच्छदे प्रज्वलिताग्निकल्पे
 ताम्बूलरागस्तृणभारतुल्यः ।
 न्यस्तः किमित्यूचुरुपेतभावा
 गोष्ठीषु नारीस्तरुणीर्षुवानः ॥ ३३ ॥

३३. दन्तेति ॥ उपेतभावा युक्तानुरागा युवानो गोष्ठीषु नर्मगोष्ठीषु
 तरुणीस्तृणवयस्का नारीः प्रज्वलिताग्निकल्पे दन्तच्छदेऽधरे तृण-
 भारतुल्यस्ताम्बूलरागः किमिति न्यस्त इत्युचुः पूर्ववद्भावाः ॥

सुखावगाहानि युतानि लक्ष्म्या
 शुचीनि संतापहराण्युरुणि ।
 प्रबुद्धनारीमुखपद्मानि
 प्रातः सरांसीव गृहाणि रेजुः ॥ ३४ ॥

३४. सुखेति ॥ सुखावगाहानि सुखकरप्रवेशानि लक्ष्म्या शोभया
 भूतानि पूर्णानि शुचीनि निर्मलानि संतापहराणि छायाया शैत्येन च
 तापहारीणि उरुणि विपुलानि प्रबुद्धानि विनिद्राणि नारीमुखाम्बुष
 नारीमुखानीय च पद्मानि येषां तानि गृहाणि प्रातः सरांसीव रेजुः ॥

संमृष्टसिक्तार्वितचारुपुष्पै-
 रामोदवद्वन्यसुगन्धभागैः ।
 लक्ष्मीर्विजिग्ये भवनैः सभृङ्गैः
 सेव्यस्य देवैरपि नन्दनस्य ॥ ३५ ॥

३५. संमृष्टेति ॥ संमृष्टानि विरजीकृतानि च तानि सिक्तानि च तानि
 च ताम्यर्पितचारुपुष्पाणि विन्यस्तरम्यकुसुमानि च तैः । उभयत्रापि
 पूर्वकालसमाप्तः । रामोदवद्विः कस्तूर्यादिपरिमलद्रव्यैः सुगन्धाः
 शोभनगन्धा भागाः प्रवेशा येषां ते । गन्धस्येत्वे तदेकान्तप्रहणारसा-

१ भार* T.
 २ भूतानि Com.
 ३ संमृष्ट E.

४ *विन्य* Com.
 ५ सुगन्धि B., T.

क्रामिके तदभाषः । सभृङ्गैः गन्धाकृष्टभृङ्गैर्भयनैर्वैरपि सेव्यस्य नन्द-
नस्य लक्ष्मीधिमित्र्ये विजिता ॥

अक्ष्णोः पतञ्जलसरोजलोभा-

मृदुः करेणाल्पधिया निरस्तः ।

ददर्श ताम्राम्बुरुहामिसन्धि-

स्तृष्णानुरः पाणितलेऽपि धृष्टुः ॥ ३६ ॥

३६. अक्ष्णोरिति ॥ मीलसरोजं मीलोलम्पलमिति लोभादक्ष्णोः पत-
ञ्जलपधिया मृदया कयाचित्करेण निरस्तस्तृष्णानुरः पिपासात्तो धृष्टु-
र्धृष्टो भृङ्गस्ताम्राम्बुरुहमित्यभिसन्धिरभिप्रायो यस्य तथा भ्रान्तः
पाणितलेऽपि । अक्ष्णोरिवेति भाषः । ससञ्ज संसक्तः । ददर्शेति पाठे
दृष्टवानित्यर्थः । उभयत्र भ्रान्तिमानलंकार इति सजातीयसंस्पृष्टिः ॥

विलोलतां चक्षुषि हस्तवेपथुं

भ्रुवोर्विभङ्गं स्तनयुग्मवलिगतम् ।

विभूषणानां कणितं च षट्पदो

गुरुर्यथा नृत्यविधौ समादधे ॥ ३७ ॥

३७. विलोलतामिति ॥ षट्पदो नृत्यविधौ नृत्यकर्मणि गुरुर्यथा गुरुरिव
नाट्याचार्य इव चक्षुषि दृष्टौ विलोलतां चाञ्चल्यं हस्तवेपथुं हस्तच-
रुनं भ्रुवोर्विभङ्गं कीटिल्यं स्तनयुग्मे वलिगतमुत्पतनं विभूषणानां
कणितं च समादधे निदधे । गुरुर्यथेत्युपमालंकारः ॥

अथानुकूलान् कुलधर्मसंपदो

विषाय वेशान् सुदिवः पुरीजनः ।

प्रबोधकाले शतमन्युविद्विषः

मचक्रमे राजनिकेतनं मति ॥ ३८ ॥

१ ससञ्ज Com.

२ अतिधृष्टुः T₂.

३ नृत्तविधौ T₂, T₃.

४ कुलधर्मसंपदो T₂, T₃, Com.

५ वेपथु D., Com.

३८. अयेति ॥ अथ प्रभातानन्तरं शोभनं नित्यमङ्गलं दिवा दिनं यस्य स सुदिवः ॥ “सुपातसुश्वसुदिवः—” इत्यादिना बहुव्रीहिसमासेऽच्प्रत्ययान्तो निपातः ॥ पुरीजनो लङ्कानिवासिजनः कुलधर्मसंपदां वंशाचारविभूतीनामनुकूलाननुरूपान्वेषान् नेपथ्यानि विधाय शतमन्युविद्विष इन्द्रशत्रो रावणस्य प्रबोधकाले राजनिकेतनं प्रति राजभवनमुद्दिश्य प्रचक्रमे गन्तुं प्रकान्त इत्यर्थः ॥ “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्” इति तद्ध् ॥

शैलेन्द्रशृङ्गेभ्य इव प्रवृत्ता

पूरा जलानां पुरमन्दिरेभ्यः ।

आपूर्य रथ्याः सरितो जनौघा

राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥ ३९ ॥

३९. शैलेति ॥ शैलेन्द्रशृङ्गेभ्यः प्रवृत्ता निसृता जलानां पूरा ओघा इव पुरमन्दिरेभ्यः प्रवृत्ता निर्गता जनौघा जनसमूहा रथ्याः सरित इव रथ्यासरितः । उपमितसमासः । आपूर्य पूरयित्वा राज्ञामङ्गनाम्भोधिमिव राजाङ्गनाम्भोधिमपूरयन्त ॥

संबोधकालात् त्रिदशेन्द्रशत्रोः

मागूर्ध्वशोषं परिशुष्यमाणाः ।

हीना महान्तश्च समत्वमीयु-

र्द्दस्यैरवज्ञापरुषाक्षिहृष्टाः ॥ ४० ॥

४०. संबोधेति ॥ त्रिदशेन्द्रशत्रो रावणस्य संबोधकालात्प्रबोधकालात्पाक् पूर्वमूर्ध्वाः शुषित्वोर्ध्वशोषम् ॥ “ऊर्ध्वे शुषिपूरोः” इति जमुज्य-

१ वेगज्जनौघा N., O., T₁, T₂.

वेगज्जनौघा O., D.

२ मन्दिरस्य D.

३ मार्गात् T₂, T₄.

रथ्यासरितो O., Com.

४ सरितो T₄.

५ जनौघा O., D.

६ “माङ्गना” Com.

७ प्रबोध N., O., T₁, T₂.

८ परिशुष्यमाणाः D., Com.

९ समं समीक्य Com.

१० ऋस्यैः O., E., Com.

स्ययः ॥ परिशोभ्यमाना ऊर्ध्वेहव एव बालातपे स्थाप्यमाना इत्यर्थः ।
शुषेर्ष्यन्तात्कर्मणि लट् शानजादेशः । हीना अल्पा महान्तोऽधिकाश्च
द्वारि तिष्ठन्तीति द्वाःस्था दौवारिकाः ॥ “सुपि स्थः” इति कप्रत्ययः ॥
“अरवसानयोर्विसर्जनीयः” ॥ “विसर्जनीयस्य सः” ॥ तैरवज्ञया अना-
दरेण परुषेणास्या क्रूरचक्षुषा दृष्टाः सन्तः समं तुल्यकक्ष्यया समीयुः
संगत्य स्थिता इत्यर्थः । न ह्यधिकाररसानां न्यूनाधिकविचार इति भावः ॥

गुरुरुचञ्चत्करकर्णजिह्वै-

रवज्जयाग्राङ्गुलिसंगृहीतैः ।

रक्षांस्यनायासहृत्तरूपास्युः

कपोललीनालिकुलैर्गजेन्द्रैः ॥ ४१ ॥

४१. गुर्विति ॥ अथ रक्षांसि राक्षसा गुरु दुर्भरमुक्त महच्चञ्चलञ्च कराः
कर्णा जिह्वाश्च करकर्णजिह्वं येषां तैरवज्ञया अनादरेण अग्राङ्गुल्या अङ्गु-
ल्यग्रेण संगृहीतैरनायासेनाप्रयत्नेन हृत्तैः प्रचोदितैः कपोलेषु लीनान्य-
लिकुलानि येषां तैर्मन्दस्त्रादिभिरित्यर्थः । गजेन्द्रैः साधनैरुपतस्युः
सिधेविरे ॥

निकृत्तमचाट्टिपकुम्भमांसैः

संपृक्तमुक्तैर्हरयोऽग्रपादैः ।

आनिन्यिरे श्रेणीकृतास्तयान्यैः

परस्परं घालधिसंनिवद्धाः ॥ ४२ ॥

४२. निकृतेति ॥ तथा अन्यै राक्षसैर्निकृत्तानि निकृतानि मत्तद्विप-
कुम्भमांसानि यैस्तैः । अत एव संपृक्तमुक्तैः संसक्तमुक्ताफलैरग्रपादैः
पादाग्रैरुपलक्षिताः । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणीकृताः पङ्क्तीकृताः ॥
“श्रेण्यादयः कृतादिभिः” इति च्छ्यर्थे तत्पुरुषः ॥ परस्परं घालधिषु
संनिवद्धा अन्योन्यपुच्छप्रथिता इत्यर्थः । हरयो घाहनभूताः सिंह
आनिन्यिर मानीताः ॥

उपेक्षिता देवगणैस्त्रसद्भि-

निशाचरैर्वीतभयैर्निकृचाः ।

तस्मिन्नदृश्यन्त सुरद्रुमाणां

संजालपुष्पस्तवकाः प्रकीर्णाः ॥ ४३ ॥

४३. उपेक्षिता इति ॥ असद्भिरेवचेतु अस्यद्भिर्देवगणैरुपेक्षिताः परिहृता
वीतभयैर्निभीकैर्निशाचरैस्तु निकृताश्छिन्नाः सुरद्रुमाणां प्रकुलपुष्पस्त-
वकाः प्रकीर्णाः सन्तस्तस्मिन् राजाकृष्णेऽदृश्यन्त दृष्टाः । अत्र प्रस्तुतसु-
रकुसुमप्रक्षेपकार्यवर्णनात् प्रस्तुतमेव स्वर्गजयाव्यकारणं गम्यत इति
पर्यायोक्तमलंकारः । 'कारणं गम्यते यत्र प्रस्तुतात्कार्यवर्णनात् ।
प्रस्तुतत्वेन संबद्धं तत्पर्यायोक्तमुच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

निराकरिष्णुर्द्विजकुञ्जराणां

तृणीकृताशेषगुणोऽतिमोहात् ।

पापाशयानभ्युदयार्थमार्चीत्

माग्नहरक्षःप्रवरान् दशास्यः ॥ ४४ ॥

४४. विरिति ॥ अतिमोहादतिमौढ्यात् तृणीकृताशेषगुणः पूजाहेतुत्वे-
भागणितगुणगरिमा अत एव द्विजकुञ्जराणां त्रैलोक्यपूज्यानां वसिष्ठा-
द्विद्विजश्रेष्ठानां पूजामिति शेषः । अन्यथा "न लोक—" इत्यादिनिषे-
धेन षष्ठीविरोधात् । निराकरिष्णुर्निराकर्त्ता । पूज्यपूजाव्यतिक्रम-
शील इत्यर्थः ॥ "अलंकृञ्—" इत्यादिना इष्णुच् ॥ केचित् सामा-
न्येन निराकरिष्णुर्निराकरणशील इत्युक्त्वा सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्
समोक्तं मत्वा द्विजकुञ्जराणां तृणीकृताशेषगुण इति योजयन्ति ।
दशास्योऽभ्युदयार्थं श्रेयोऽर्थं पापाशयान् पापचिन्तान् अग्नहरक्षःप्रव-
रान् राक्षसप्राक्पणश्रेष्ठान् प्राक् समाप्रवेशात्पूर्वमार्चीत् । अर्चैर्भा-
वादिवालुक् ॥ "इद ईदि" इति सलोपः ॥

मायाविभिस्त्रासकरैर्जनाना-

माप्तेरुपादानपरैरुपेतः ।

सतां विघातैकरसैरविशत्

सदः परिशोभितभूमिभागम् ॥ ४५ ॥

४५. मायाविभिरिति ॥ अथ दशास्यो मायाविभिः परवञ्चकैर्जनानां त्रासकरैर्वैद्यभाषादिभिर्मयैकरैः उपादानपरैः स्वामिनोऽर्थसंग्रहपरैः सतां साधूनां विघातैकरसैर्हसैकस्वभावैराप्तैः शब्देयपुरुषैरुपेतः परिशोभितभूमिभागः पादन्यासप्रकम्पितभूतलः सन् सदः सभामविशत् विवेश । विशतेर्लुङि “शल इगुपधादनिटः ऋसः” ॥

विधृतनिशितशस्त्रैस्तद्युतं यालुधानै-

रुरुजठरमुखीभिः संकुलं राक्षसीभिः ।

श्वगणैश्चतुर्विकीर्णं वागुरावन् मृगीभि-

र्वनमिव सभयाभिर्देववन्दीभिरासीत् ॥ ४६ ॥

४६. विधृतेति ॥ विधृतनिशितशस्त्रैर्यातुधानै राक्षसैर्युतमुरुजठरमुखीभिः राक्षसीभिः संकुलं संकीर्णं तथा सभयाभिर्देववन्दीभिश्च युतं तत्सदः श्वगण यशामस्तीति श्वगणिनः श्वग्राहिणस्तेषां शतैर्विकीर्णं व्याप्तं वागुरा मृगबन्धनीरज्जवोऽस्मिन्सन्तीति वागुरावत् । ‘वागुरा मृगबन्धनी’ इत्यमरः । तथा सभयाभिर्मृगीभिश्च युतं घनमिवासीत् । तद्वत् दृष्टमित्यर्थः ॥

जलद इव तडित्वान् प्राज्यरदप्रभाभिः

प्रतिककुभमुदैस्यन्निस्वनं धीरमन्द्रम् ।

शिखरमिव सुमेरोरासनं हैर्ममुच्चै-

र्विविधमणिविचित्रं प्रोन्नतं सोऽध्यतिष्ठत् ॥ ४७ ॥

१ “मागः Com.

२ श्वगणैश्चतुर्विकीर्णं D.

३ “मुदन्वान् G.

४ हेम C, B.

५ क्षेत्रतात्पार्थक्ये T₂, T₃, T₄.

मोन्नतः से’ Com.

४७. जलद इति ॥ प्राज्यरक्षप्रभाभिः प्रभूतमणिकान्तिभिस्तडित्वान्
 विद्युत्त्वान् जलद इव स्थितस्तद्वदेव प्रतिककुर्भं प्रतिदिशम् । शर-
 त्प्रभृतित्वादध्ययीमावे समासास्तद्वच्च । धीरं मन्द्रं मधुरं गम्भीरं
 निस्वनमुदस्पृष्टदीरयन् प्रोज्जतः स रावणः सुमेरोः शिखरमिवोच्चैरु-
 खतं विविधमणिविचित्रं हैमं सौवर्णमासनं सिंहासनमध्यतिष्ठत् ॥

इति भट्टिकाव्ये एकादशः सर्गः ॥

इति श्रीपद्माक्ष्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-

मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने

सर्वपथीनाव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ द्वादशः सर्गः ।

ततो विनिद्रं कृतदेवतार्चं

दृष्ट्यैव चित्तप्रशमं किरन्तम् ।

आविष्कृताङ्गप्रतिकर्मरम्यं

विभीषणं वाचमुवाच माता ॥ १ ॥

१. भाविकं नामालंकारो वाक्यगत इति केचिद्वक्ष्यन्ति च 'अतीतानागते यत्र प्रत्यक्ष इव लक्षिते । अत्यद्भुतार्थकथनाद् भाविकं तदुदाहृतम्' ॥ इति । अन्ये तु गुणोऽयं प्रबन्धगतश्चरित्रादिप्रवृत्तिहेतुकश्चेति मन्यन्ते संपादयन्ति च । 'भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् । प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यत्रार्था भूतभाविनः ॥ उदात्तार्थाद्भुतार्थत्वे कथायास्त्वभिगीतता । शब्दानुकूलता चेति तस्य हेतुं प्रचक्षते' ॥ इति । एतत्प्रत्यक्षभयणेनास्मिन्तर्गे भाविकं दर्शयन् लङ्कावृत्तान्तमाह ॥ तत इति ॥ ततो रावणस्यास्थानप्राप्त्यनन्तरं विनिद्रं प्रबुद्धं कृतदेवकार्यमनुष्ठितेष्टदेवताराधनं दृष्ट्वा क्षान्तदृष्ट्यैव चित्तप्रशमं किरन्तमन्तः शान्तिं च दर्शयन्तं प्रतिकर्मणा प्रसाधनेन रम्यमाविष्कृताङ्गमग्रे प्रदर्शिताकारं संमुखमागतमित्यर्थः । विभीषणं माता कैकसी वाचमुवाच ॥

प्रबाधमानस्य जगन्ति धीमं-

स्त्वं सोदरस्यातिबेलोद्धतस्य ।

आनन्दनो नाकसदां प्रशान्तिं

तूर्णं विषस्यामृतवत्कुरुष्व ॥ २ ॥

१. मेति ॥ हे धीमन् त्वं नाकसदां देवानामानन्दन आनन्दयिता सन् । नन्दयतेः कर्त्तरि ल्युट् । जगन्ति लोकानि प्रबाधमानस्यातिपी-

१ देवकार्यं T₂, T₄, Com.

२ 'ताङ्ग' Com.

३ धीमास्त्वं T₂

४ स्वसोदरं T₂, T₄.

५ मदो N., O., T₁, T₂, T₃.

६ विषया T₂.

द्वयतोऽत्यन्तं बलोल्लस्य बलहस्तस्य समानमुदरं यस्य तस्य सोद-
रस्य एकमातृकत्वादेकोदरस्य अन्यत्रोभयोः समुद्रसंभूतत्वादिति द्रष्ट-
व्यम् । विषस्य कालकूटस्यामृतषट्मृतमिव तूर्णं प्रशान्तिं निवारणं
कुरुष्व । उपमेयद्वयविशेषणान्युपमानयोरपि योज्यानि ॥

कुर्यात्सथा येन जहाति सीतां

विषादनीहारपरीतमूर्त्तिम् ।

स्थितां क्षितौ शान्तशिखाप्रतानां

तारामिव त्रासकरां जनस्य ॥ ३ ॥

३. कुर्या इति ॥ विषादेनैव नीहारेण परीतमूर्त्तिं छन्नरूपां क्षितौ
स्थितामुत्पातफाले पतितान् शान्तशिखाप्रतानान् नष्टप्रभापटलामनुज्वल-
वेर्णिवन्धां च जनस्य लोकस्य लङ्काजनस्य च त्रासकरीमनर्थकरत्वाद्
अर्थकरां तारां तारकामिव स्थितामित्युत्प्रेक्षा । सीतां येन येनोपायेन
जहाति त्यजाति तथा तादृगुपायं कुर्याः कुरु । विधौ लिङ् ॥

यावन्न संव्रासितदेवसङ्घः

पिण्डो विषस्येव हरेण भीष्मः ।

संग्रस्यतेऽसौ पुरुषाधिपेन

द्रुतं कुलानन्द यतस्व तावत् ॥ ४ ॥

४. यावदिति ॥ कुलमानन्दयतीति कुलानन्द कुलानन्दकर । नन्दयतेः
“कर्मण्यण्” । संव्रासितदेवसङ्घो विषस्य कालकूटविषस्य पिण्डो हरे-
ण लोकभयं करोऽसौ रावणः पुरुषाधिपेन रामेण यावन्न संग्रस्यते
तावद् द्रुतं यतस्व सीताभ्यागे यत्नं कुरु ॥

१ * कूर्कः Th.

१ स्थिताः Th.

1 भी Th.

१ हरस्येव विषेण Th.

३ सूचक Th.

हता जनस्थानसदोनिकायाः

कृता जितोत्सातभट्टद्रुमा पूः ।

सदांसि दग्धानि विधेयमस्मिन्

यद्वन्धुना तद् घटयस्व तस्मिन् ॥ ५ ॥

५. हता इति ॥ जनस्थानसदां तद्वासिनां राक्षसानां निकायाः सङ्घाः ॥ “सङ्घे चानौत्तराधये” इति चिनोतेः सङ्घार्थे घञप्रत्ययश्चकारस्य च कादेशः ॥ हताः पूर्लङ्का च यथासंख्यं जिता उत्साता भटा द्रुमाश्च यस्याः सा कृतेति यथासंख्यालंकारः । सदांसि सभागृहाणि दग्धान्यस्मिन्समये तस्मिन् रावणे विषये बन्धुना यद्विधेयं कर्तव्यं तद् घटयस्व कुरुष्वेत्यर्थः ॥

चिकीर्षिते पूर्वतरं स तस्मिन्

क्षेमङ्करेऽर्थे मुहुरीर्यमाणः ।

मात्रातिमात्रं शुभयैव बुद्ध्या

चिरं सुधीरभ्यधिकं समाधात् ॥ ६ ॥

६. चिकीर्षित इति ॥ सुधीः स चिभीषणः पूर्वतरं मातृपदेशात्पूर्वमेव । स्वार्थे तरप् । चिकीर्षिते कर्तुमिष्टे क्षेमङ्करे श्रेयस्करे ॥ “क्षेमप्रियमद्रेऽण् च” इति खचि मुमागमः ॥ अस्मिन्नर्थे सीतामोचनकार्ये मात्रा जनन्या शुभया बुद्धेरेव मूर्त्तया सद्बुद्धेवेत्युत्प्रेक्षा । मुहुरीर्यमाणः सन् श्रेयमाणः सन् धियं कर्तव्यताबुद्धिं अधिकं समाधात् समाहितवान् दृढीकृतवानित्यर्थः । दधतेर्लुङि “मातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥

दौवारिकाभ्याहतशक्रदूतं

सोपायनोपस्थितलोकपालम् ।

साशङ्कभीर्भासविशन्निशाटं

द्वारं ययौ रावणमन्दिरस्य ॥ ७ ॥

१ सद्रन्धुना यद्वटयस्व सर्वम् T₂, T₃, T₄

२ शुभयेव Com.

३ विचं T₄

सिद्धं T₂

४ भीमा* T₂, T₃

भीष्मम् Com.

७. दौवारिकेति ॥ द्वारे नियुक्ता दौवारिकाः ॥ “तत्र नियुक्तः” इति ठक् ॥ “द्वारादीनां च” इत्यैजायमः ॥ तैरभ्याहतास्ताडिताः शक्रदूता यस्मिंस्तत् सोपायना उपायनवन्त एवोपस्थिता लोकपाला यस्मिंस्तत् साशङ्काः समया भीष्मा भयङ्कराः प्रविशन्तो निशाटा निशाचरा यस्मिंस्तद् रावणस्य मन्दिरस्य द्वारं ययौ ॥

दूरात् प्रतीहारनतः स वार्त्ता

पृच्छन्नवेदितासंप्रविष्टः ।

सगौरवं दत्तपथो निशाटै-

रैक्षिष्ट शैलेन्द्रमिवेन्द्रशत्रुम् ॥ ८ ॥

८. दूरादिति ॥ स चिमीषणो दूरादेव प्रतीहारेण दौवारिकेण नतः स्वाम्यनुजस्यापि स्वामितुल्यत्वात्प्रणतो वार्त्ता राजावसरवृत्तान्तं पृच्छन्नवेदितो राज्ञेयमागत इत्यनिवेदित एव संप्रविष्टो निशाटै- निशाचरैः सगौरवं दत्तपथो दूरावसरणेन दत्तमार्गः ॥ “ऋक्षपू-” इत्यादिना समासान्तः ॥ शैलेन्द्रमिव स्थितमिन्द्रशत्रुं रावणमैक्षिष्टा- द्राक्षीत् ॥

कृशानुवर्ष्मण्यधिकदुःखैः

सिंहासने संशयमेघभीमम् ।

निसर्गतीक्ष्णं नयनस्फुलिङ्गं

युगान्तवद्देरिव धूमराशिम् ॥ ९ ॥

९. पुनस्तमेव श्लोकद्वयेन विशिनष्टि । कृशान्वित्यादि ॥ कृशानोरिव वर्ष्म शरीरं यस्य तस्मिन्नग्निकल्पे दीप्ते उच्चैरुन्नते सिंहासनेऽधिकदुःखमुपविष्टं संशयमेघभीमे प्रलयकालमेघवत् भयंकरं निसर्गतीक्ष्णं स्वभावतः कूरं नयनान्येव स्फुलिङ्गा यस्य तं युगान्तवद्देः प्रलयकालाग्नेर्धूमराशिमिव स्थितम् । सिंहासनस्याग्निवर्णत्वात् स्वयं इयामाकृत्वाच्चेति भावः ॥

१ “नाक्यापिन T₃, T₄

२ संसदः T₂

३ शैलेन्द्र T₁, Com.

४ जनयन्स्फु” D.

प्रीत्यापि दत्तेक्षणसंनिपातं

भयं भुजङ्गाधिपवद्धानम् ।

तमःसमूहाकृतिर्मप्यशेषा—

नूर्जा जयन्तं प्रथितप्रकाशान् ॥ १० ॥

१०. प्रीयेति ॥ प्रीत्या कोदेन दत्तेक्षणसंनिपातं दत्तदृष्टिपातमपि भुजङ्गाधिपवद् भयं दधानं कुर्वाणम् । प्रीतिदशायामपि स्वरूपतो भीषणत्वादिति भावः । तमःसमूहाकृतिर्मपि तद्वत्कृष्णवर्णमपि अदोषान् नीहारादिदोषरहितान् प्रथितप्रकाशानर्कादीन् ऊर्जा बलेन ॥ “म्राजभास—” इत्यादिना किप् ॥ जयन्तं तिरस्कुर्वन्तम् । उभयत्रापि विरोधाभासोऽलंकार इति सजातीयसंसृष्टिः ॥

तं रत्नदायं जितमृत्युलोका

रात्रिञ्चराः कान्तिभृतोऽन्वसर्पन् ।

प्रमुक्तमुक्ताफलमम्बुवाहं

संजातवृष्णा इव देवमुख्याः ॥ ११ ॥

११. तमिति ॥ रत्नानि दयते ददातीति रत्नदायः । दयतेर्दानार्थात् “कर्मण्यण्” । तं विभीषणं जितमृत्युलोका जितयमलोका कान्तिभृतः कान्तिमन्तो रात्रिञ्चराः निशाचराः प्रमुक्तमुक्ताफलं प्रवृष्टमौक्तिकमम्बुवाहं मेघं संजातवृष्णा मुक्ताफलगृध्रवो देवमुख्या सुरभेष्टा इव अन्वसर्पन्वन्वगमन् ॥

स किङ्करैः कल्पितमिङ्गितैः

संबार्धकं पूर्वसमागतानाम्

सिंहासनोपाश्रितचारुबाहु—

रथ्यास्त पीठं विहितप्रणामः ॥ १२ ॥

१ “कृतिशेषनिज्ञात्” E₂.

कृतिमप्यदोषान् Com.

२ प्रमुक्त C., D., E₂, T₁, T₂, T₃.

३ सिङ्गितश्च T₂.

४ संबार्धकं T₂.

The 2nd half of this verse is not found in T₂.

१२. स इति ॥ स विभीषणः विहितप्रणामः कृतप्रणामः सन्निहितैः
स्वामिचित्तैः किङ्करैः परिजनैः कल्पितं स्थापितं पूर्वसमागतानां
प्रथमोपविष्टानां संवाधकं समर्पकम् । ण्वुल् । पीठमासनं सिंहासनो-
पाशितचारुषाहू राजासनन्यस्तैकहस्तः सन् अध्यास्त । आसेर्लङि
तच् ॥ “अभिशीङ्—” इत्यादिना कर्मत्वम् ॥

ततो दशास्यः क्षुभिताहिकल्पं

दीप्ताङ्गुलीयोपलमूर्द्धरत्नम् ।

अनेकचञ्चलखकान्विजिह्वं

प्रसार्य पाणिं समितिं बभावे ॥ १३ ॥

१३. तत इति ॥ ततो विभीषणागमनानन्तरं दशास्यः क्षुभिताहिकल्पं
कुक्ष्यसर्पकल्पं दीप्ता अङ्गुलीयानामुपला मणयो यस्मिंस्तम् । ‘उपलः
प्रस्तरे मणौ’ इति विश्वः । अत एवोदरजं धृतफणामणिमनेकाञ्चल्यन्त्य-
ञ्चलन्त्यो नखकान्तयो जिह्वा यस्य तं पाणिं प्रसार्य समितिं सभां बभावे ॥

शकैः सुहृद्भिः परिदृष्टकार्यै-

राज्ञातिभिर्नीतिषु बुद्धिमद्भिः ।

युष्मद्विधैः सार्धमुपायविद्भिः

सिंध्यन्ति कार्याणि मुमन्त्रितानि ॥ १४ ॥

१४. शकैरिति ॥ शकैः कार्यसमर्थैः । अशक्तस्याकिञ्चित्करत्वादिति
भावः । सुहृद्भिर्मित्रैः । अमित्राणां कार्यविधातकत्वादिति भावः । परि-
दृष्टकार्यैर्दृष्टसंवादैरित्यर्थः । काकतालीयबुद्धीनामभ्रजेयत्वादिति
भावः । नीतिषु नीतिशास्त्रेषु आज्ञातमेतिराज्ञातिभिर्नीतिशास्त्राण्याज्ज्ञा-
तवद्भिरित्यर्थः । अन्यथा केवलशौर्यस्य श्वापदचेष्टितत्वादिति भावः ॥
“इष्टादिभ्यश्च” इतीनिप्रत्ययः ॥ “कस्येन्विषयस्य” इति कर्मणि
सप्तमी । बुद्धिमद्भिर्नन्तरकार्यैः । शास्त्रज्ञस्यापीतिकर्त्तव्यतामूढ-

१ The first half is not found in
T₂.

२ दीप्ता N., D., B., T₂.

३ ‘पलं मूर्द्धरत्नम्’ T₄.

४ ‘मुपेयिबद्धिः’ Com.

५ कार्याणि सिंध्यन्ति C., T₂, T₄, E₂.

स्याप्रयोजकत्वादिति भावः । उपेक्षितः स्वामिकार्ये मिथः समेतैः ।
अन्यथा कार्यविघातादिति भावः । शुष्मद्विधैः सार्धमीदृशैर्युष्माभिः
सहेत्यर्थः । सुमन्त्रितानि सुष्ठु विचारिताणि कार्याणि सिध्यन्ति
फलन्ति । अन्यथाविमृश्यकृतानि विनश्यन्तीत्यर्थः । अत्र विशेषणानां
साभिप्रायत्वात् तदर्थहेतुकत्वोक्त्या च कार्यसिद्धेः परिकल्पदार्थहेतु-
ककाव्यलिङ्गयोः संकरः ॥

उपेक्षिते वालिखरादिनाशे
दग्धे पुरेऽक्षे निहते सभृत्ये ।
सैन्ये द्विषां सागरमुत्तितीर्षा-
वनन्तरं ब्रूत यदत्र युक्तम् ॥ १५ ॥

१५. एवं मन्त्रिणो बहुकृत्य त्वोपेक्षेद्वटनपूर्वकं मन्त्रं पृच्छति ॥ उपेक्षित इति ॥
वालिखरादिनाशे उपेक्षिते सति । वालिग्रहणं तस्यापि स्वपक्ष्यत्वाभि-
प्रायत्वादिति द्रष्टव्यम् । पुरे दग्धे सति सभृत्येऽक्षेऽक्षकुमारे निहते
सति किं च द्विषां सैन्ये रामबले सागरमुत्तितीर्षावुत्तरीतुमिच्छौ
सति ॥ “तृतीयादिषु भाषितपुंसकं पुंवद्बालवस्य” इति विभाषा पुंव-
द्भाषा “इकोऽचि विभक्तौ” इति नपुंसको नुमागमः । अनन्तरमत्र
प्रस्तावे यत्कार्यं युक्तं तद् ब्रूत ॥

भुजांसवक्षःस्थलकार्मुकासीन्
गदाँश्च शूलानि च यातुधानाः ।
परामृशन्तः प्रथिताभिमानाः
प्रोक्षुः प्रहस्तममुखा दशास्यम् ॥ १६ ॥

१६. भुजेति ॥ अथ प्रथिताभिमानाः प्रसिद्धाहंकाराः प्रहस्तममुखा
यातुधाना राक्षसा भुजादीन्यङ्गानि कार्मुकादीन्यायुधानि च परामु-
शन्तो रणकण्डूत्या स्पृशन्तो दशास्यं प्रोक्षुः ॥

१ भुजांसं C, E₂.

१ कार्मुकादीन् D.

१ शास्त्र T₁, T₂.

१ परामुशन्तं C.

अखण्डयमानं परिखण्डय शकं
 त्वं पण्डितम्मन्यमुदीर्णदण्डः ।
 नराभियोगं नृभुजां प्रधानं
 मन्त्रोन्मुखः किं नयसे गुरुत्वम् ॥ १७ ॥

१७. अखण्डेति ॥ हे स्वामिन् उदीर्णदण्ड उदग्रशासनो नृभुजां नरा-
 शिनां प्रधानः प्रधानभूतस्तवमखण्डयमानमखण्डेद्याहंकारं पण्डितम्मन्यं
 रणपण्डितमानिनं शकं परिखण्डय मन्त्रोन्मुखो विचारप्रवणः सन्
 नराभियोगं मानुषविग्रहं किं किमर्थं गुरुत्वमाधिक्यं नयसे प्रापयसि ।
 इन्द्रजयिन्स्ते कियानयं नराधम इति भावः । अधमगुरुकरणफ-
 लस्य लाघवस्य कर्तृगामित्वाभ्रयतेः कर्त्रभिप्राये तब् ॥

निर्यत्स्फुलिङ्गाकुलधूमराशि
 किं ब्रूहि भूमौ पिनषाम भानुम् ।
 आ दन्तनिष्पीडितपीतमिन्दुं
 घ्नीवाम शुष्केक्षुलतास्थिकल्पम् ॥ १८ ॥

१८. निर्यदिति ॥ निर्यद्भिः स्फुलिङ्गैराकुलो धूमराशिर्यस्य तं भानुं
 भूमौ पिनषाम चूर्णयाम किम् । पिषेः संपञ्चे लोद । “रुधादिभ्यः
 ञम्” ॥ “आहुत्तमस्य पिष” ॥ आः इति कोपे । ‘आस्तु स्यात्को-
 पपीडयोः’ इत्यमरः । दन्तनिष्पीडितश्चासौ पीतश्च । पूर्वकालसमाप्तः ।
 तमत्र एव शुष्केक्षुलतास्थिकल्पं शुष्केक्षुकाण्डकल्पप्रायमिन्दुं घ्नीवाम
 निःसारं कृत्वोद्गिराम किं ब्रूहि । यद्योक्तं करवामेत्यर्थः । मनुष्यमारणं
 तु कियदिति भावः ॥

सराधवैः किं वत वानरैस्तै-

रैः प्रातराशोऽपि न कस्यचिन्नः ।

सस्थाणुकैलासधराभिघत्स्व

किं घोरधोऽस्तु क्षितिर्वान्तरिक्षे ॥ १९ ॥

१९. सराधवैरिति ॥ सराधवैः सरामलक्ष्मणैस्तैर्वानरैः किं वतेति खेदे
यैर्नोऽस्माकं मध्ये कस्यचिदेकस्यापि प्रातराशः प्रातर्भोजनमपि न किं
तैरित्यर्थः । किं तु सस्थाणोः सेश्वरस्य कैलासस्य धरतीति धर
उद्धर्त्ता । पचायच् । तस्य संबुद्धिः हे सस्थाणुकैलासधर किं घोर-
न्तरीक्षमधोऽस्तु क्षितिर्वान्तरिक्षमस्तु । अभिघत्स्व वद । घावापृथि-
व्योर्विपर्यासे शक्तास्ते भटाः का कथा नराधमे । अत्र राक्षसानां घावा-
पृथिव्योर्विपर्यासनासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

चापल्ययुक्तस्य हरेः कृशानुः

समेधितो बालधिभाक् त्वदीयैः ।

शस्त्रेण वध्यस्य गलन्नधाक्षी-

द्राजन् प्रमादेन निजेन लङ्काम् ॥ २० ॥

२०. ईदृश्वीरैर्लङ्कादाहे तैर् कृतभित्ताशङ्क्य स तु प्रामादिको न लाघवायेति प्रल-
पन्ति ॥ चापल्येति ॥ चापल्ययुक्तस्य चापल्ययुक्तस्य । ब्राह्मणादिपाठात्
ध्यञ् जुवादिपाठादण् च । चापलत्वाच्छस्त्रेण वध्यस्य कपेर्बालधिभाक्
पुच्छगतस्त्वदीयैर्जनैर्मूढैः समेधितः संदीपितः कृशानुरभिर्गलन् पुच्छ-
दधः क्षरन् हे राजन् निजेनास्माकेन प्रमादेन लङ्कामधाक्षीत् वदाह ।
दहतेर्लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “हो ढः” ॥ “धढोः
कः सि” ॥

१ वानरैर्वा T₂, T₃, T₄.

२ कैलास E₂.

३ अन्तरीक्षम् Com.

४ कपेः T₂, T₃, T₄, Com.

५ वदस्य C₂, E₂.

अथाञ्चितोरस्कमुदीर्णदृष्टिः

कृत्वा विवक्षाप्रवणं शरीरम् ।

विवृतपाणिर्विहितोत्तरार्धं

विभीषणोऽभाषत यातुधानान् ॥ २१ ॥

२१. अयेति ॥ अथ विभीषणोऽञ्चितोरस्कं रम्योरस्कम् । “अञ्चैः पूजा-
याम्” इतीडागमः ॥ “नाञ्चैः पूजायाम्” इत्यनुनासिकलोपप्रतिषेधः ॥
“उरःप्रभृतिभ्यः कप्” ॥ शरीरं विवक्षया बहुमिच्छया प्रवणं भोतृज-
नोन्मुखं विवृतोत्तरार्धं विस्तारितोत्तरकार्यं च कृत्वा उदीर्णदृष्टिर्दृष्ट्वा
तदृष्टिर्विवृतपाणिस्तदभिमुखीकृतपाणिश्च सन् यातुधानान् प्रहस्तादी-
नभाषत ॥

युद्धाय राज्ञा सुभृतैर्भवद्भिः

संभावनायाः सहस्रं यदुक्तम् ।

तत्प्राणपण्यैर्वचनीयमेव

प्रज्ञा तु मन्त्रेऽधिकृता न शौर्यम् ॥ २२ ॥

२२. युद्धायेति ॥ राज्ञा युद्धाय युद्धार्थमेव सुभृतैः सुष्ठु पुष्टैर्भवद्भिर्ह्य-
दुक्तं भूमौ पिनषाम भानुमित्यादि तत्संभावनायाः स्वामिकृतसमानस्य
सहशमनुरूपम् । प्राणा एव पण्यं येषां तैः प्राणविक्रेतृभिस्तद्वाक्यं
वचनीयमेव वीरधर्मत्वादिति भावः । किं तु मन्त्रे स्वामिपृष्टे कार्यवि-
चारे प्रज्ञा बुद्धिरधिकृता नियुक्ता न शौर्यम् । कार्योपदेशस्यायमवसरो
न शूरास्त्रापानामित्यर्थः ॥

यच्चापि यद्वाह्यतमन्त्रवृत्ति-

गुरुत्वमायाति नराभियोगः ।

वशीकृतेन्द्रस्य कृतोचरोऽस्मिन्

विध्वंसिताशेषपुरो हनूमान् ॥ २३ ॥

२२. यथेति ॥ यथाप्युक्तं वशीकृतेन्द्रस्य निर्जितशकस्य यज्ञो यज्ञा-
हता मन्त्रवृत्तिर्यस्य स यत्नेन विचार्यमाणो नराभियोगो नरप्राप्तिपथस्य
गुरुत्वमायाति इत्यस्मिन्नर्थे विध्वंसिताशेषपुरो मोदितलङ्कानगरो हनू-
मानेव कृतोत्तरो वसोत्तरः । नराभियोगस्य गुरुत्वं तद्गुणभृत्येन हनू-
मतैवोक्तमित्यर्थः ॥

अग्निः प्रमादेन ददाह लङ्कां
वध्यस्य देहे^१ स्वयमेधितश्चेत् ।
विमृश्य तदेवधियाभिधचै
ब्रह्मास्त्रबन्धोऽपि यादे प्रमादः ॥ २४ ॥

२४. प्रमादिको लङ्कादाह इत्यत्रोत्तरमाह । अग्निरिति ॥ वध्यस्य वधार्हस्य
कपेर्देहे देहेकदेशे पुरुषे स्वयमेधितोऽस्मदीयैरेव दीपितोऽग्निः प्रमा-
देन लङ्कां ददाह चेत् । अस्तु । ब्रह्मास्त्रस्य बन्धः प्रतिबन्धो विदलेष
इति यावत् । सोऽपि प्रमादिको यदि तदेवधिया मध्यस्थबुद्ध्या विमृ-
श्याभिधवर्ध्वं भूत । अतः प्रमादवचनं प्रलाप इति भावः । इधातेर्लोदि
तकि ध्वमि “आभ्यस्तयोरातः” इत्याल्लोपः ॥ “वध्यस्तथोश्च”
इत्याभ्यासस्य भष्माद्यः ॥

जगन्त्यमेयाद्भुतभावभाजि
जिताभिमानाश्च जना विचित्राः ।
कार्ये तु यत्नं कुरुत प्रकृष्टं
मा नीतिगर्भान् सुधियोऽवमन्ध्वम् ॥ २५ ॥

२५. न च नरपानेषु अनास्था युक्तेत्याह । जगन्तीति ॥ जगन्ति लोका
अमेयानपरिमितानद्भुतांश्च भावान् पदार्थान् भजन्तीति तद्भाजि ।
जनास्तत्रत्याः प्राणिनश्च जिताभिमानाः परिस्रण्डिताहंकारा विचित्रा

१ देहं T₂.

२ विमृश्य B₂.

३ विधवर्ध्वं T₂, T₃, Com.

४ मागेन B₂.

विचित्रशक्तयश्च जिता जेतारश्च सन्तीत्यर्थः । अतो जयपराजयौ शक्तितन्त्रौ न जातितन्त्राविति भावः । तत्रापि कार्येऽन्तरकृत्ये प्रकृतं यत्ने कुरुत । नीतिगर्भान् नीतिपुरःसरान् सुधियो धीरान् मावमन्ध्रं नावजानीध्वम् । सर्वत्र बलाबलचिन्ता कार्या न जातिमात्रादवमन्तव्या इति भावः । मन्यतेर्लुङि तङि ध्वमि माङ्योगाद्ङभावः । सिचो-
ऽकित्वाभानुनासिकलोपः ॥ “वि च” इति सलोपः ॥

वृद्धिक्षयस्थानगतामजस्रं

वृत्तिं जिगीषुः प्रसमीक्षमाणः ।

घटेते सन्ध्यादिषु यो गुणेषु

लक्ष्मीर्न तं मुञ्चति चञ्चलापि ॥ २६ ॥

२६. संप्रति नीतिमुपदिशति । वृत्तीति ॥ यो विजिगीषुर्विजेतुमिच्छुः पञ्चा-
ङ्गसंपन्नो राजा वृद्धिक्षयस्थानानि स्वस्य शत्रोश्च उपचयापचय-
साम्यावस्थास्तद्वतां वृत्तिं तेषां प्रवृत्तिमजस्रं नित्यं प्रसमीक्षमाणः
परामृशन् सन्ध्यादिषु गुणेषु घटेत वाङ्मन्यं प्रयुज्जीत तं विजिगीषुं
चञ्चलापि लक्ष्मीर्न मुञ्चति ॥

उपेक्षणीयैव परस्य वृद्धिः

प्रनष्टनीतेरजितेन्द्रियस्य ।

मदादियुक्तस्य विरागहेतुः

समूलघातं विनिहन्ति यान्ते ॥ २७ ॥

२७. संप्रति वृद्धपादिप्रतीक्षाप्रकारमेवाह । उपेक्षणीयेति ॥ प्रनष्टनीते उत्प-
द्यप्रवृत्तेः अजितेन्द्रियस्य इन्द्रियपरतन्त्रस्य अत एव मदादि-
युक्तस्य पानादिव्यसनासक्तस्येत्यर्थः । ईदृशस्य शत्रोर्वृद्धिः उपेक्षणीया
प्रतीकारप्रयासो न कार्य इत्यर्थः । कुतः अपरागहेतुर्विशङ्कटत्वाज्जना-
परागमूलं या वृद्धिरन्ते ईदृशकालापगमे समूलं हत्वा समूलघातं हन्ति

निर्मूलयतीत्यर्थः ॥ “समूलाकृतजीवेषु हनृकम्प्रहः” इति हस्तेर्ण-
मुत्पत्त्यये “कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः” । अत्र मनुः । ‘व्यसनस्य च
मृत्योश्च कष्टं व्यसनमुच्यते । व्यसन्यधोधो व्रजति स्वर्गात्यव्यसनी
मृतः ॥’ इति ॥

जनानुरागेण युतोऽवसादः

फलानुबन्धः सुधियात्मनोऽपि ।

उपेक्षणीयोऽभ्युपगम्य सन्धि

कामादिषड्वर्गजिताधिपेन ॥ २८ ॥

२८. व्यसनावसक्तस्य शत्रोर्द्विरूपेक्षणीयेत्युक्तमेवमव्यसनिनः स्वस्य क्षयोऽप्यु-
पेक्षणीय इत्याह । अनेति ॥ कामादिषड्वर्गजिता जितारिषड्वर्गेण । जयतेः
“सत्—” आदिना क्तिप् । सुधिया बुद्धिसंपन्नेनाधिपेन विजिगीषुणा
राज्ञा जनानुरागेण युतो जनानुरागसंभिन्नः अत एव फलेनानुबन्धः
संबन्धो यस्य सः स्वन्तः आत्मनोऽवसादः क्षयोऽपि सन्धिमभ्युपगम्य
आ समयलाभात् परं संधायोपेक्षणीयः । असंधाने स्वयं क्षीणः परेणा-
भियुज्यते इति भावः ॥

यदा विशृङ्खलं च संदधानो

वृद्धिं क्षयं चानुगुणं प्रपश्येत् ।

आसीत् राजावसरप्रतीक्ष-

स्तदा प्रयौसं वितथं न कुर्यात् ॥ २९ ॥

२९. यदा संधौ विग्रहे वा फलं न दृश्यते तदा विजिगीषुरासनमाश्रयेदित्याह ।
यदेति ॥ यदा विजिगीषुर्विगृह्यन् परं विरुद्धान् उत संदधानः क्षिण्ण्वा

१ “नुबन्धी D.

“नुबन्धश्च धिया T₄.

२ “क्षोपगम्य B.

३ “सुत से” T₁, T₂, Com.

४ क्षयं वा E₃.

क्षयं चानुगुणं न पश्येत् T₁, T₂, Com.

५ प्रयौसं a, E₂.

वृद्धिमात्मन उक्तृत्वमनुगुणमात्मनोऽनुकूलं क्षयं परस्व नाशं वा न
पश्येत्तदा राजा विजिगीषुर्नृपोऽवसरं कार्यकालं प्रतीक्षत इत्यवसर-
प्रतीक्षः सन् ॥ “कर्मण्यत्” ॥ आसीत् न रुन्ध्यान्नापि सन्दध्यात् किं
तदासीत् धितथं व्यर्थं प्रयासं न कुर्यात् कारणे वा स्वयमेव क्षीये-
तेति भावः ॥

संधौ स्थितो वा जनयेत् स्ववृद्धिं

हन्यात्परं वोपनिषत्प्रयोगैः ।

आश्रावयेदस्य जनं परैर्वा

विप्राह कुर्यादवहीनसन्धिम् ॥ ३० ॥

३०. तस्यैव पक्षान्तराण्यह । संवापिति ॥ अथवा संधौ स्थितः संधिं
कृत्वा वृद्धिं जनयेत् संपादयेत् । वृद्धः परं साधयेदित्यर्थः । परं शत्रु-
मुपनिषत्प्रयोगै रदस्योपायैर्विषयशस्त्रादिभिर्हन्यात् । अस्य शत्रोर्जनम-
मात्यादिकं चरैर्गूढपुरुषैरास्त्रावधेत् दानमानादिना प्रलोभ्य निर्गम-
येद्वा अथवा विप्राह्य प्रबलंविग्रहं कारयित्वा तदवस्थं परं हीनसंधिं
कुर्यात् निरुष्टसंधिना वशीकुर्यादित्यर्थः ॥

संदर्शितस्नेहगुणैः स्वशत्रून्

विद्वेषयन्मण्डलमस्य भिन्द्यात् ।

इत्येवमादि प्रविधाय संधि-

वृद्धेर्विधेयोऽधिगमाभ्युपायः ॥ ३१ ॥

३१. पक्षान्तरमाह । संदर्शितेति ॥ अथवा संदर्शितस्नेहगुणः प्रकटितस्नेह-
धर्मकः सन् स्वशत्रून् विद्वेषयन् कपटमार्गेणामात्यादि विद्विष्टं कुर्व-
न्नस्य शत्रोर्मण्डलं भिन्द्यादित्येवमादि संधिं प्रविधाय वृद्धेरधिगमा-
भ्युपायो वृद्धिप्राप्त्युपायो विधेयः ॥

१ आस्त्रावधेद° Com., D.

२ चरैर्वा Com.

३ दयि हीन D.

४ शत्रून् B.

५ गुणस्य सन्धेः T₂, T₄.

६ स्वशत्रून् B₂, Com.

७ प्रविधाय T₂.

८ विगताभ्यु° T₂.

मत्वा सहिष्णून्परोपजर्ष्यान्
स्वकानधिष्ठाय जलैर्ननुर्गान् ।
द्रुमाद्रिदुर्लब्धजलाप्रवृष्यान्
वर्धेत राजा रिपुविग्रहेण ॥ ३२ ॥

३२. एवं संधिरेव सायीयानित्युक्त्वा तदलाभे विग्रहेऽपि वृत्तिविशेषमाह । मत्वेति ॥
राजा विजिगीषुर्नृपः स्वकान् स्वकीयान् पुत्रवान् सहिष्णून् सहन-
शीलान् अपरोपजाप्यान् परेषामसेवांश्च मत्वा कृत्वा द्रुमैरद्रिभिश्च
दुर्लब्ध्या दुष्प्राप्याश्च ते जलैरप्रवृष्याश्च तान् वनान्ते दुर्गान् दुर्गदे-
शानधिष्ठाय रिपुविग्रहेणापि वर्धेत ॥

शक्नोति यो न द्विषतो^१ निहन्तुं
विहर्षते^२ नाप्यबलैर्द्विषद्भिः ।
स श्वावराहं कलहं विदध्या-
दासीत दुर्गादि विवर्धय^३श्च ॥ ३३ ॥

३३. अरिजिगीषोः परस्परविघातसामर्थ्ये जिगीषोः कृत्यमाह । शक्नोतीति ॥ यो
जिगीषुर्द्विषतः शत्रून् निहन्तुं न शक्नोति अबलैर्द्विषद्भिर्न विहन्यतेऽपि
स विजिगीषुः श्वावराहयोरिमं श्वावराहम् ॥ “तस्येदम्” इत्यण्प्रत्ययः ॥
कलहमरेरन्यस्य च मिथः कलहं विदध्यात् । यथा कश्चित् श्वपचः श्वानं
घराहे विमुच्यान्यतरनाशमोक्षते उभयोरपि भक्ष्यत्वात्तद्वदन्यतरना-
शार्थं कलहमुत्पादयेदित्यर्थः । तथा दुर्गादि दुर्गराष्ट्रादिकं च विवर्ध-
यच्चासीत न तु यायरादित्यर्थः ॥

१ 'जाप्यान्' Com.

२ 'नोन्त' Com.

जलादि E.

In T₁, T₂, T₄ and E₂, the 2nd
and 3rd pādas are inter-

changed.

१ 'निहन्तुं' G, D., E.

२ 'निहर्षते' D.

३ 'वाप्यबलैः' D.

नाप्यबलैः T₁.

प्रयाणमात्रेण परे प्रसाध्ये

वर्त्तेत यानेन कृताभिरक्षः ।

अशक्नुवन् कर्तुमरेविघातं

स्वकर्मरक्षां च परं श्रयेत् ॥ ३४ ॥

३४. किं तर्हि शाखा न कार्यैव । नेत्याह । प्रयाणेति ॥ परे शत्रौ प्रयाणमात्रेण प्रसाध्ये सति कृताभिरक्षः कृतदुर्गाभिरक्षः सन् यानेन यात्रया वर्त्तेत यात्रां कुर्यादित्यर्थः । अरेविघातं स्वकर्मरक्षां स्वारम्भनिर्वाहं च कर्तुमशक्नुवन् परं प्रबलमन्यं धार्मिकं संश्रयेत् ॥

एकेन सन्धिः कलहोऽपरेण

कार्योऽभितो वा प्रसमीक्ष्य वृद्धिम् ।

एवं प्रयुञ्जीत जिगीषुरेतां

नीतीर्विज्ञानव्रहितात्मसारम् ॥ ३५ ॥

३५. विग्रहे विशेषान्तरमाह । एकेनेति ॥ एकेनारिणा सन्धिः कार्योऽपरेण कलहो विग्रहः कार्यो न युगपदुभाभ्यामित्यर्थः । अथवा वृद्धिमात्मनो बलाधिक्यं प्रसमीक्ष्याभित उभयतो वा कलहः कार्यः । एवं जिगीषुरहितस्य शत्रोरात्मनश्च सारं शक्तिं विज्ञानं विमृशनेतां पूर्वोक्तां नीतिं प्रयुञ्जीत ॥

त्वया तु लोके जनितो विरागः

प्रकोपितं मण्डलमिन्द्रमुख्यम् ।

रामे तु राजन् विपरीतमेतत्

पश्यामि तेनाभ्यधिकं विपक्षम् ॥ ३६ ॥

१ परे C.

२ यानेन T₁

३ परं T₂, T₃, T₄

४ रक्ष्य E₂

५ "रक्षां नीतिं T₂, T₃, Com.

१ जानन्विहिता* E₂

* तु T₂, T₄

८ प्रयोपितं T₂

प्रकोपितं C

३६. त्वयि तु सर्वे विरुद्धमित्याह । त्वयेति ॥ स्वया तु लोके विरागोऽपरागो जनितः । इन्द्रमुख्यमिन्द्रप्रधानं मण्डलं प्रकोपितं प्रक्षोभितं हे राजन् रामे तु पतत् पूर्वोक्तं विपरीतं लोकानुरक्तो मण्डलं तु संतुष्टमित्यर्थः । तेन कारणेन विपक्षं शत्रुमध्यधिकं प्रवर्त्तयामि जानामि ॥

एकेन वाली निहतः शरेण
सुहृत्तमस्ते रचितश्च राजा ।
यदैव सुग्रीवकपिः परेण
तदैव कार्यं भवतो विनष्टम् ॥ ३७ ॥

३७. एकेनेति ॥ किं च यदा परेणारिणा रामेण ते तव सुहृत्तमो वाली एकेन शरेण निहतः सुग्रीवकपिः सुग्रीवनाम्ना घानरो राजा रचितः कृतश्च तदैव भवतः कार्यं प्रयोजनं विनष्टम् ॥

प्राकारमात्रावरणः प्रभार्वः
खरादिभिर्यो निहतैस्तवाभूत् ।
लङ्काप्रदाहाक्षवधदुर्भङ्गैः
क्लाम्यत्यसावप्यधुनातिमात्रम् ॥ ३८ ॥

३८. कार्यनाशमेव ध्वनक्ति । प्राकारेति ॥ यस्मैलोक्यव्यापी तव प्रतापो निहतैः प्राकाराद्बहिरेव मारितैः खरादिभिः प्राकारमात्रावरणोऽभूद-सावपि प्राकारमात्रान्तर्गतोऽप्यधुना लङ्कादाहादिभिरतिमात्रं क्लाम्यति संकुचति । रामप्रताप एव लङ्काया बहिरन्तश्च दीप्यमाने त्वत्प्रतापस्य नामापि नश्यतीत्यर्थः ॥

षट्पद्वर्षेभ्यः परिमूढबन्धु-
रुच्छिन्नमित्रोऽरिगणैरुपेतः ।
मा पादयुद्धं द्विरदेन कार्षी-
र्नम क्षितीन्द्रं प्रणतोषभोग्यम् ॥ ३९ ॥

१ एतेन T₃, T₄.

२ प्राकार T₃, T₄.

३ वरणं T₃.

४ प्रतापः D., Com.

५ 'स्तवासीत्' D.

६ स्तापस्य T₃.

७ वर्षः T₃.

८ वर्षः T₄.

९ मित्रो विगुं N., O., T₁, B.

मित्रोऽरिगुं E₃, D., c.

(c. notices मित्रोऽरिगुं also.)

१० शौण्ड E₃.

३९. फलितमाह । वदिति ॥ हे राजन् त्वं षड्वर्गवदयः कामादिजितः परि-
मृदबन्धुर्मूर्खामास्य उच्छिष्टमिश्रो बालिप्रभृतीनामपि हतत्वात् ।
मरिगणैरुपेत आक्रान्तो द्विरदेन पादयुद्धं मा कार्षीर्मा कुरु प्रणताना-
मुपभोग्यमुपजीव्य क्षितीन्द्रं रामं नम प्रणम ॥

रामोऽर्पि दाराहरणेन तप्तो

वयं हतैर्वन्धुभिरात्मतुल्यैः ।

तैस्तेन तप्तस्य यथायसो नः

संधिः परेणास्तु विमुञ्च सीताम् ॥ ४० ॥

४०. राम इति ॥ किं च रामो दाराहरणेन तप्तो वयं आत्मतुल्यैर्व-
न्धुभिर्हतैस्तप्ताः । तप्तस्यायसस्तप्तेनायसा यथा तद्वन्नोऽस्माकं परेण
रामेण संधिरस्तु । सीतां च विमुञ्च । संधिस्तद्द्वारप्रत्यर्पणमात्रसुलभ
इत्यर्थः ॥

संधुक्षितं मण्डलचण्डवातै-

रमर्षतीक्ष्णं क्षितिपालतेजः ।

सामाम्भस्ता शान्तिमुपैतु राजन्

प्रसीद जीवाम सवन्धुभृत्याः ॥ ४१ ॥

४१. संपति संधि प्रार्थयते । संधुक्षितेति ॥ हे राजन् मण्डलानि इन्द्रादीनि
तैरेव चण्डवातैः संधुक्षितं संदीपितममर्षेण रोषेण तीक्ष्णं क्रोधाग्नि-
योगादतिदीप्तमित्यर्थः । क्षितिपालतेजो रामप्रतापाग्निः सामाम्भस्ता
सान्त्ववादोदकेन शान्तिमुपैतु । प्रसीद प्रसन्नो भव । सवन्धुभृत्या
जीवाम । सर्वत्र प्रार्थनायां लोद । अन्यथा कुलक्षयो भविष्य-
तीति भावः ॥

अपक्कुम्भाविब भङ्गभाजौ
 राजन्नियातां मरणं समानौ ।
 वीर्ये स्थितः किं तु कृतानुरागो
 रामो भवांश्चोत्तमभूरिवैरी ॥ ४२ ॥

४२. किं च समेनापि संघातव्यं किं पुनर्बलीयतेत्याह । अपकेति ॥ हे राजन्
 समानाचरिजिगीषू अपक्कुम्भौ घटाविब भङ्गभाजौ परस्परामियोगाद्
 भग्नौ सन्तौ मरणमियाताम् । इणो लिङि यास्तुटि तसस्तामादेशः ।
 किं तु रामः कृतानुरागोऽनुरक्तमण्डलो वीर्ये महासत्त्वे स्थितो भवांस्तु
 उत्तमा महान्तो भूरयो भूयांसश्च वैरिण इन्द्रादयो यस्य सः । अतो
 रामरावणयोर्जयपराजयौ यथाक्रमं व्यवस्थिताविति भावः ॥

दण्डेन कोशेन च मन्यसे चेत्
 प्रकृष्टमात्मानमरेस्तथापि ।
 रिक्तस्य पूर्णेन वृथा विनाशः
 पूर्णस्य भङ्गे बहु हीयते तु ॥ ४३ ॥

४३. ननु बलिना दुर्बलो विप्राह्य एव न संशयो बली चाहं रामात् प्रयुशक्तेरित्या-
 शङ्क्याह । दण्डेनेति ॥ दण्डेन चतुरङ्गबलेन कोशेन धनेनात्मानमरेर्विपक्षा-
 त्रामात्प्रकृष्टं बलिष्ठं मन्यसे चेत् । अङ्गीकृत्य वादेनोत्तरमाह । तथापि
 पूर्णेन समृद्धेन त्वया रिक्तस्य निःस्वस्य रामस्य विनाशो भङ्गो वृथा ।
 उभयोरपि नष्टितुष्टयोर्भाषादिति भावः । पूर्णस्य ते तव भङ्गे तु बहु
 हीयते प्राणैः सह सर्वैश्वर्यहानेरिति भावः ॥

क्षिप्वात्मभृशः परिमृग्यसंप-
 न्मानी यतेतापि स संशयेऽर्थे ।
 संदेहमारोहति यः कृतार्थो
 नूनं रतिं तस्य करोति न श्रीः ॥ ४४ ॥

४४. ननु रिक्तमङ्गे विजय एव फलं किं फलान्तरेणेत्याशङ्क्य सर्वं संदिग्धफल-
त्वात् न तत्र प्रेक्षावतां प्रवृत्तिरित्याह । क्लिष्टेति ॥ क्लिष्टा आत्मा भृत्याश्च यस्य स
परिसृग्यसंपत्प्रार्थ्यभूतिः । मृगयतेः स्वार्थेऽप्यन्तान् “अचो यत्” ।
मान्यभिमानां संशये संदिग्धेऽर्थे यतेतापि । प्रवर्त्ततापि पाक्षिकफल-
स्यापि श्रेयस्त्वात् तस्याकिञ्चनस्येति भावः । यस्तु कृतार्थः पूर्णका-
मोऽपि संदेहमारोहति संदिग्धे प्रवर्त्तते नूनं श्रीस्तत्र पुण्ये रतिं न
करोति स श्रिया मुक्त इत्यर्थः । ‘सुहृद् धनं तथा राज्यमात्मानं कीर्त्ति-
मेव च । युधि संदेहदोलार्थं को हि कुर्यादबालिशः ॥ ईषत्फलं निष्फलं
च संदिग्धफलमेव च । न कुर्यात्—’ इति च कामन्दकः ॥

शक्यान्यदोषाणि महाफलानि

समारभेतोपनयन् सभासिम् ।

कर्माणि राजा विहितानुरागो

विपर्यये स्याद्विपर्ययः प्रयासः ॥ ४५ ॥

४५. तर्हि कुत्र प्रवर्त्ततेत्याकाङ्क्षायामाह । शक्यानीति ॥ राजा शक्यानि ।
अशक्यारम्भस्य विनाशहेतुत्वादिति भावः । अदोषाणि तत्काले उत्त-
रकाले वेत्यर्थः । ‘तदा त्वदोषजननमायत्यां चैव निष्फलम्’ इति
शास्त्रनिषेधादित्यर्थः । महाफलानि बृहत्फलानि कर्माणि सभासिं
फलपर्यन्ततामुपनयन् विहितानुरागोऽनुरक्तजनः सन् समारभेत ।
विपर्यये उक्तवैपरीत्येनारम्भे वितयप्रयासो निष्फलारम्भः स्यात् ॥

जेतुं न शक्यो नृपतिः सुनीति-

दोषः क्षयादिः कलहे ध्रुवश्च ।

फलं न किञ्चिन्न शुभा सभासिः

कृतानुरागं भुवि संसृजामि ॥ ४६ ॥

१ राजन् D.

२ वितयप्रयासः Com.

विफलप्रयासः E.

१ प्रयासः Th.

२ सृजो Th.

३ सभासा Com.

४६. विपर्यये वैपरीत्यमेव दर्शयति । जेतुमिति ॥ सुनीतिर्नीतिसंपन्नो नृपति-
जैतुं शक्यो न । कलहे विग्रहे क्षयादिः । आदिशब्दाद् व्ययप्रवासादिः ।
दोषश्च भुवोऽवश्यंभावी । फलं च किञ्चिदपि नास्ति । न समाप्तिः
क्रियासमाप्तिः शुभा कुलक्षयात् स्वन्ता न भवति । ततो भुवि कृतानु-
रागमनुरक्तलोकमरिं रामं संभज संसेवस्व ॥

त्वन्मित्रनाशो निजमित्रलाभः

समेतसैन्यः स च मित्रकृच्छ्रे ।

भोग्यो वशः पश्य शरेण शत्रोः

प्रसाधितो बालिवधे न कोऽर्थः ॥ ४७ ॥

४७. किं कार्यं बालिवधादेव सर्वसामग्रीसंपन्नो जात इत्याह । त्वदिति । शरेणैक-
बाणेन बालिवधे सति शत्रोस्तद्विपक्षस्य रामस्य कोऽर्थो न प्रसा-
धितः सर्वोऽपि साधित एवेत्यर्थः । तथाहि पश्य । त्वन्मित्रस्य नाशी
निज आत्मीयो मित्रमेव लाभः सुग्रीवाख्यः । स च एकाकी न भवती-
त्याह । समेतसैन्यः सेनासमेतः स च मित्रलाभो मित्रकृच्छ्रे जातः ।
कुरुक्षोपकृतो नोपकारिणं जहातीति भावः । भोग्यः कार्यसिद्ध्या-
द्युपजीव्यो वशोऽनुकूलो विधेय इत्यर्थः । अतोऽपि न रामस्ते विप्राह्य
इति भावः ॥

लोभाद्गयाद्वाभिगतः कपीन्द्रो

न राघवं येन भवेद्विभेद्यः ।

स्थितः सतां वर्त्मनि लब्धराज्यः

प्रतिप्रियं सोऽभ्यगमैचिकीर्षुः ॥ ४८ ॥

४८. न च तं मित्रा रामं जेष्यामीत्याशङ्का कार्येत्याह । लोभादिति ॥ कपीन्द्रः
सुग्रीवो लोभाद्गयाद्वा राघवं नाभिगत आश्रितो येनार्थदानेनाभयदा-
नेन वा विभेद्यः स्यात् । किं तु स कपीन्द्रो रामाहृथ्यराज्योऽत एव

सतां वर्त्मनि धर्ममार्गे स्थितः सन्नभ्यधिकं रामकृतादधिकं प्रतिपिप्यं
प्रत्युपकारं चिकीर्षुरभिगतोऽतो न भेद्य इति भावः ॥

फलाशिनो निर्झरकुञ्जभाजो

दिव्याङ्गनानङ्गरसानभिज्ञाः ।

न्यञ्जातयो रत्नवरैरलभ्या

मुख्याः कपीनामपि नोपैजप्याः ॥ ४९ ॥

४९. तदनुजीविनो न भेद्या इत्याह ॥ फलेति ॥ फलाशिनो नास्माकाङ्क्षिणो
निर्झरान् कुञ्जांश्च भजन्ति पानार्थं निवासार्थं चेति तद्भाजो न संभृतो-
दकपृष्ठाधिन इत्यर्थः । दिव्याङ्गनानामालिङ्ग आलिङ्गनम् । भावे चञ् ।
तद्रसस्य तत्सुखस्यानभिज्ञा अतो न स्त्रीप्रलोभ्या इत्यर्थः । कुतः । यतो
मीची जातिर्येषां ते न्यञ्जातयस्तिर्यञ्चोऽत एव रत्नवरैरत्यैरपि श्रेष्ठव-
स्तुभिरलभ्या नाकर्षणीयाः कपीनां मुख्याः कपियूथपा अपि नोप-
जाप्या न भेद्याः । अतस्तद्द्वारापि सुग्रीवो न भेद्य इति भावः । अत्र
साभिप्रायविशेषणत्वात्परिकरालंकारः । 'साभिप्रायविशेषणत्वं परि-
कट' इति लक्षणाद् ॥

कृताभिषेको युवराजराज्ये

सुग्रीवराजेन सुतविशेषम् ।

ताराविधेयेन कथं विकारं

तारासुतो यास्यति राक्षसार्थम् ॥ ५० ॥

५०. अङ्गदमेदस्तु दूरापास्त इत्याह । कृतेति । ताराविधेयेन सुग्रीवराजेन
सुतनिर्दिशेषं युवराजराज्ये कृताभिषेकस्तारासुतोऽङ्गदः कथं राक्ष-
सार्थं विकारं भेदं यास्यति । न हि स्वर्गस्थो नरकमिच्छतीति
भावः ॥

१ 'नालिङ्गर' Com.

२ 'रलोभ्या' D., E., T., T., Com.

३ नोपजाप्याः Com.

नेविजप्याः T.

४ सुतनिर्दिशेषम् Com.

पश्यामि रामादधिकं समं वा
नान्यं विरोधे यमुपाश्रयेम ।
दत्त्वा वरं सानुशयः स्वयम्भू-
रिन्द्रादयः पूर्वतरं विरुद्धाः ॥ ५१ ॥

५१. न च रामे क्रुद्धे कश्चिदस्माकं शरणमित्याह । पश्यामीति ॥ रामादधिकं समं नान्यं पुदषधौरेयं न पश्यामि विरोधे रामविग्रहे यमुपाश्रयेम । संभावनायां संप्रश्ने लिङ् । स्वयंभूर्महा तव वरं दत्त्वा सानुशयोऽकार्यं कृतं भवेति पश्चात्ततः । इन्द्रादयस्तु पूर्वतरं ततः प्रागेव विरुद्धाः । अतो रामविरोधे सर्वलोकविरोधिनामस्माकं मरणमेव शरणमिति भावः ॥

दुर्गोश्रितानां बहुनार्पिं राजन्
कालेन पार्थिणग्रहणादिहेतुः ।
दुर्गोपरोधं न च कुर्वतोऽस्ति
शत्रोश्चिरेणापि दशास्य हानिः ॥ ५२ ॥

५२. दुर्गवलं च न किञ्चिदत्रोपयुज्यत इत्याह । दुर्गेति ॥ दुर्गोश्रितानामस्माकं परोपरोधे बहुनापि कालेन पार्थिणग्रहादिहेतुस्तत्कारी नास्ति । रामस्य कः पार्थिणग्रह इति भावः । तन्मा भूत् । अत्र दुर्गोपरोधं कुर्वतः शत्रो रामस्य चिरेणापि हानिरुपघातश्च हे दशास्य नास्त्येव । रामस्य दुर्गोपरोद्धः को वा वारयितेति भावः ॥

शस्त्रं तरुर्वीधरमम्बु पानं
वृत्तिः फलैर्नो गजवाजिनार्यः ।
राष्ट्रं नै पश्चान्न जैनोऽभिरक्ष्यः
किं दुःस्थमाचक्ष्व भवेत्परेषाम् ॥ ५३ ॥

१ विरोधे यमुपाश्रयेम ।

२ यमुपाश्रयामि T₂.

३ यमुपाश्रयामि T₂.

१ बहुनापि नास्ति T₂, T₃, T₄, Com.

२ नु T₂.

३ नरो T₂.

५३. हान्यभाषमेवाह । शस्त्रमिति ॥ तरुषश्चोर्वीधराश्च । “जातिरप्राणि-
नाम्” इति द्वन्द्वैकवद्भाषः । तदेव शस्त्रं न धनुःसङ्गादि । अम्बु जल-
मेव पीयत इति पानं पेयं न क्षीरादि । फलैरेव वृत्तिर्जीवनं न व्रीहि-
यवादि । गजवाजिनार्यस्तु नो न सन्त्येव । पश्चाद्वाष्ट्रं न अत एवामि-
रक्ष्यो जनोऽपि न । परेषामस्मद्विषां दुःस्थं दुःखस्थं किमस्ति ।
आचक्ष्व ॥

सन्धानमेवास्तु परेण तस्मा-
न्नान्योऽभ्युपायोऽस्ति निरूप्यमाणः ।
नूनं विसन्धौ त्वयि सर्वमेत-
न्नेष्यन्ति नाशं कपयोऽचिरेण ॥ ५४ ॥
विभीषणोक्तं बहु मन्यमानः
प्रोन्नम्य देहं परिणामनम्रम् ।
स्वलद्वलिर्वार्धककम्पमूर्धा
मातामहो रावणमित्युवाच ॥ ५५ ॥

५५. विभीषणेति ॥ अथ विभीषणोक्तं बहु मन्यमानो गुरुकुर्वन् परि-
णामनम्रं जरावनतं देहं प्रोन्नम्य प्रयत्नेनोन्नम्य स्वलद्वलिश्चलद्वलीको
वार्धकं वृद्धत्वम् । मनोज्ञादित्वात् बुञ् । तेन कम्पमूर्धा मातामहो
मातुःपिता माल्यवान् ॥ “पितृव्यमातुलमातामहपितामहाः” इति
निपातनात्साधुः ॥ इति वक्ष्यमाणमुवाच ॥

एकः पदातिः पुरुषो धनुष्मान्
योऽनेकमायानि वियद्गतानि ।
रक्षःसहस्राणि चतुर्दशार्दीर्ते
का तत्र वो मानुषमात्रशैङ्गा ॥ ५६ ॥

१ This verse is not found in T₃,
T₂, and T₄, and Com.

१ चतुर्दशार्दत् T₂

चतुर्दशान् T₂

१ वार्त्ता Com.

५६. एक इति ॥ यो राम एक एकाकी पदातिः पादचारी भूमिष्ठ इत्यर्थः । धनुष्मान् धनुरेकायुधः सन् । अनेका माया येषां तानि विय-
ङ्गतानि स्नेचराणि चतुर्दश रक्षःसहस्राण्यादीदवधीत् । अर्धं हिंसायाम् ।
लुकि सिञ्चि “इट ईटि” इति सलोपः । अज्ञादित्वादाद्धृदिः । तत्तस्मा
दत्र शमे वो शुष्माकं मानुषमात्रवार्ता का मनुष्यत्वशङ्कापि कुत
इत्यर्थः ॥

ब्रह्मर्षिभिर्नूनमयं सदेवैः

सन्तापितैः रात्रिचरक्षयाय ।

नराकृतिर्वानरसैन्यशाली

जगत्यजग्यो विहितोऽभ्युपायः ॥ ५७ ॥

५७. तर्हि कोऽश्नात आह ॥ ब्रजेति ॥ अयं सन्तापितैः सदेवैर्ब्रह्मर्षिभिर्वसि-
ष्ठादिभ्यो रात्रिचरक्षयाय राक्षसनाशाय जगति विहितः कल्पितो
नराकृतिर्मानुषाकारो वानरसैन्यशाल्यजग्यो जेतुमशक्यः ॥ “क्षस्य-
जग्यो शक्यार्थे” इति निपातनात् साधुः ॥ अभ्युपायः कोऽपि दिव्यः
साधनविशेषो नूनम् ॥

वज्राभिघातैरविरुग्णमूर्तेः

फेणैर्जलानामसुरस्य मूर्ध्नः ।

चकार भेदं मृदुभिर्महेन्द्रो

यथा तथैतत्किमपीति बोध्यम् ॥ ५८ ॥

५८. पुनर्दिव्यत्वमेवाह । ब्रजेति ॥ महेन्द्रो वज्रावपातैर्वज्रायुधप्रहरैर-
विरुग्णमूर्त्तैरभिन्नरूपस्य असुरस्य नमुचेर्मूर्ध्नो मृदुभिर्जलानां घनैर्दि-
ण्डिरैर्भेदं यथा चकार तथैतदपि किमपि दिव्यमवाच्यं वस्तित्वेति बोध्यं
ज्ञेयम् ॥

१ वजावपातैः Com., T₂.

२ सविभ्रम D.

३ रविकीर्ण T₂.

४ फेनैः E₂, D.

घनैः Com.

सेकैः Com., Th.

५ तथेदं E₂.

क स्त्रीर्विषयाः करजाः क वक्षो
 दैत्यस्य शैलेन्द्रशिलाविशालम् ।
 संपश्यतैतद् द्युषदां मुनीतं^१
 विभेद तैस्तन्नरसिद्धमूर्तिः ॥ ५९ ॥

५९. हेति ॥ किं च स्त्रीभिर्विषयाः सुसहाः सुखकराः करजा नखाः
 क । शैलेन्द्रशिलाविशालं तद्वत्कठोरमित्यर्थः । दैत्यस्य हिरण्यकशिपो-
 र्यक्षः क । नरसिंहमूर्तिर्भगवांस्तैर्नस्त्वैस्तद्वक्षो विभेद विदारयामास ।
 एतद् द्युषदां देवानां मुनीतं मुनयम् । भावे कः । संपश्यत तस्माद्वा-
 मेऽपि न मानुषबुद्धिः कार्येति भावः ॥

प्रमादवांस्त्वं हतधर्मवर्त्मा
 गतो मुनीनामपि शत्रुभावम् ।
 कुलस्य शान्तिं बहु मन्यसे चेत्
 कुरुष्व राजेन्द्र विभीषणोक्तम् ॥ ६० ॥

६०. फलितमाह । प्रमादेति ॥ हे राजेन्द्र त्वं प्रमादवान् प्रमत्तोऽत एव
 हतधर्मवर्त्मा हतधर्मभागोऽत एव मुनीनामपि शत्रुभावं गतः । कुलस्य
 शान्तिं क्षेमं बहु मन्यसे चेद् विभीषणोक्तं कुरुष्व ॥

घोषेण तेन प्रतिलब्धसंज्ञो
 निद्राविलासः श्रुतकार्यसारः ।
 स्फुरद्घनः साम्बुरिवान्तरिक्षे
 वाक्यं ततोऽभाषत कुम्भकर्णः ॥ ६१ ॥

६१. घोषेति ॥ ततो माल्यवद्वाक्यानन्तरं तेन घोषेण विभीषणा-
 दिकण्ठघोषेण प्रतिलब्धसंज्ञः प्राप्तबोधो निद्राविलासः कुम्भकर्णः
 श्रुतकार्यसारो माल्यवदादिमुखेन ज्ञातवृत्तान्तः सन्नन्तरिक्षे साम्बु-
 र्जनो मेघ इव स्फूर्जन् गर्जन् वाक्यमभाषत ॥

१ विषयाः Com., E., D., T.

२ द्युषदां Com., D.

३ मुनीतं G.

४ प्रतिबद्धं T.

५ श्रुतकां D

६ स्फूर्जन् Com.

क्रियासमारम्भगतोऽभ्युपायो

नृद्रव्यसंपत्सहदेशकाला

विपत्प्रतीकारयुतार्थसिद्धि-

मन्त्राङ्गमेतानि वदन्ति पञ्च ॥ ६२ ॥

६२. क्रियेति ॥ क्रियासमारम्भं गतोऽभ्युपायः कर्मणामारम्भोपायः सहदेशकाला नृद्रव्यसंपत् पुरुषद्रव्यसंपत्तिर्देशकालौ चेत्यर्थः । विपत्प्रतीकारयुता अर्थसिद्धिः विनिपातप्रतीकारः कार्यसिद्धिश्चेत्यर्थः । एतानि पञ्च मन्त्राङ्गं वदन्ति ॥

विनिश्चितार्थं समयं न देशं

क्रियाभ्युपायादिषु योऽतिशयायात् ।

सं प्राप्नुयान्मन्त्रफलं न मानी

काले विपन्ने क्षणदाचरेन्द्र ॥ ६३ ॥

६३. एवं मन्त्राङ्गान्युक्त्वा मन्त्रमाह । विनिश्चितेत्यादि ॥ यो राजा क्रियाभ्युपायादिषु चतुर्ष्वङ्गेषु विषये विनिश्चितः सर्वथा भविष्यतीति निर्णीतोऽर्थः प्रयोजनं यस्मिंस्तं समयं कालं देशं च नातिशयायात् योग्यदेशकालाख्याङ्गानतिक्रमेण कर्मोत्सर्गादिकं कुर्यादित्यर्थः स मन्त्रफलं कार्यसिद्धिं प्राप्नुयात् हे क्षणदाचरेन्द्र मानी अहंकारी काले विपन्नेऽतिपन्ने सति न प्राप्नोति ॥

औष्ण्यं सृजेन्मध्यगतोऽपि भानुः

शैत्यं निशायामथवा हिमांशुः ।

अनर्थमूलं भुवनार्चमानी

मन्ये न मानं पिशिताशिनाथ ॥ ६४ ॥

१ ऽभ्युपायो T₃.

२ मेतव्यं E_b.

३ न नि° N., C., T₁, B., E₃.

४ च N., C., T₁, D., B.

५ 'अतिशयायात्' C.

६ संप्राप्तुं C., T₃, T₄, T₄.

७ तैक्ष्ण्यं C.

औष्ण्यं T₄.

८ 'नामिपानी' E₃.

६४. मानी मानमेवेच्छति न फलमिति चेत् सत्यमित्याह । औष्ण्यामिति ॥ मध्य-
गतो मध्याह्नगतो भानुरौष्ण्यं त्यजेदथवा हिमांशुर्मिश्रायां शैत्यं त्यजेत् ।
हे पिशिताशिनाथ राक्षसेन्द्र भुवनाधमानी लोकतिरस्कारी मानी
अनर्थमूलं सर्वानर्थबीजमपि भानं न त्यजेदिति मन्ये जानामि ॥

तथापि वक्तुं प्रसभं यतन्ते

यन्माद्विधाः सिद्धिमभीप्सवस्त्वाम् ।

विलोमचेष्टं विहितावहासाः

परैर्ह तत्स्नेहमयैस्तमोभिः ॥ ६५ ॥

६५. तर्हि तूर्णं भूयतां किमनेन कण्ठशोषणेनेत्याहृक्याह । तथापीति ॥ तथापि
ज्ञात्वापि सिद्धिमभ्युदयमभीप्सवः प्रेप्सवो मद्विधा मादृशा आसाः
परैर्मूर्खैर्विहितापहासा अपहास्यमाना अपि विलोमचेष्टं विरुद्धप्रवृत्ति-
मनर्थप्रवृत्तं त्वां वक्तुं हितमुपदेष्टुं प्रसभं बलाद्यतन्ते इति यत् तत् स्नेह-
मयैस्तमोभिर्वृता इति हेतोरित्यर्थः । न सिग्धाः स्वजनहानि सहन्त
इति भावः ॥

कूराः क्रिया ग्राम्यसुखेषु सङ्गः

पुण्यस्य यः संक्षयहेतुरुक्तः ।

निषेवितोऽसौ भवतातिमात्रं

फलं त्यक्त्वा ध्रुवमेवं राजन् ॥ ६६ ॥

६६. यदुक्तं विलोमचेष्टितमिति तद्दर्शयधनयोर्दकतां तस्याह । कूरेति ॥ क्रिया
खेष्टा कूरा हिंसा न कुत्रापि शान्ता । सङ्ग आसक्तिर्ग्राम्यसुखेषु न

१ D., reads it as under—

तथापि यत्सिद्धिमभीप्सवस्त्वां

विलोमचेष्टं प्रसभं यतन्ते ।

वक्तुं अनैस्तविहितावहासा

धिग् मद्विधाः स्नेहमयैस्तमोभिः ॥

१ विलोम' E.

३ विहितापहासाः Com.

४ स्नेहमयैर्मोभिः c.

५ कूरा Com.

६ भवत्यक्त्वा T.

फलत्यक्त्वा Com., T., T.

७ 'मेव T.

धर्म्येषु कर्मसु । व्यापारो ब्रह्मवधपरस्त्रीहरणादिः पुण्यसंक्षये हेतुरुक्तः
शास्त्रे प्रतिपादितो हे राजन् भवतातिमात्रं निषेधितोऽसौ व्यापारोऽ-
फल्गु अनर्थ फलत्वेव ध्रुवम् ॥

दत्तं न किं के विषया न भुक्ताः

स्थितोऽस्मि कं वा परिभूय नोच्चैः ।

इत्थं कृतार्थस्य मम ध्रुवं स्या-

न्मृत्युस्त्वदर्थे यदि किं न लब्धम् ॥ ६७ ॥

६७. सर्वे त्वदर्थमुक्तं मम तु त्वदर्थं प्राणत्याग एव पुरुषार्थ इत्याह । दत्तमिति ॥
त्वत्प्रसादादर्थिभ्यः किं न दत्तं के वा विषया न भुक्ताः कं वा परिभू-
योच्चैः पदे न स्थितोऽस्मि । इत्थं कृतार्थस्य लब्धसर्वपुरुषार्थस्य मम
त्वदर्थं मृत्युर्मरणं स्याद्यदि किं न लब्धं सर्वमेव लब्धं ध्रुवम् ।
स्वाम्यर्थे युद्धमरणं वीराणां जन्मजीवनयोः फलमिति भावः ॥

किं दुर्नयैस्त्वद्युदितैर्मृषार्थै-

र्वीर्येण वक्तास्मि रणे समाधिम्

तस्मिन्प्रसृप्ते पुनरित्थमुक्त्वा

विभीषणोऽभाषत राक्षसेन्द्रम् ॥ ६८ ॥

६८. किमिति ॥ हे राजन् त्वयि विषये उदितैः ग्रहस्ता क्तैः । वदेः
कर्मणि क्तः । यजादित्वात्संप्रसारणम् । मृषार्थैर्निरर्थकैर्दुर्नयैर्भानुं पिन-
षामेत्यादिकैः शूरालापैः किं किं तु तेषां रणे वीर्येण पराक्रमेण समाधि
समाधानं वक्तास्मि वक्ष्यामि । वचेर्लुटि मिपि तास् । किमिह समा-
मध्ये शूरालापैः सर्वेषां रामरण एव निकषस्थानं तत्र कर्मणैव व्यक्ति-
र्भविष्यतीति भावः । इत्थमुक्त्वा तस्मिन्कुम्भकर्णे प्रसृप्ते सति पुन-
रिविभीषणो राक्षसेन्द्रमभाषत ॥

निर्मितशून्यैः स्थगिता रजोभि-

दिशो मरुद्भिर्विकृतैर्विलोलैः ।

स्वभावहीनैर्मृगैपक्षिघोषैः

क्रन्दन्ति भर्त्तारमिवाभिपन्नम् ॥ ६९ ॥

६९. अथोत्पाता भनर्थसूचका दृश्यन्त इत्याह पञ्चभिः श्लोकैर्निमित्तैत्यादिभिः ॥

निमित्तशून्यैराकास्मिकै रजोभिर्धूलिभिः स्थगिताभ्यङ्गना विलोलैः क्षुभि-
तैर्मरुद्भिर्विकृता भयंकरा दिशः स्वभावहीनैः प्रकृतिविपरीतैर्मृगपक्षि-
घोषैरतिपन्नं सृष्टं भर्त्तारं स्वर्पातिं क्रन्दन्तीव क्रोशन्तीव ॥

उत्पातजं छिद्रमसौ विवस्वान्

व्यादाय वक्राकृति लोकभीष्मम् ।

अक्षुं जनान् धूसररश्मिराशिः

सिंहो यथा कीर्णसटोऽभ्युदेति ॥ ७० ॥

७०. उत्पातेति ॥ असौ विवस्वान् वक्राकृतिं मुखाकारं लोकभीष्मं
लोकभयंकरं भीषणमुत्पातजमुत्पातप्रयुक्तं छिद्रं रन्ध्रं व्यादाय विवृत्य
धूसररश्मिराशिः सन् जनान्तुं भक्षयितुं कीर्णसटो विक्षिप्तकेसरः
सिंहो यथा सिंह इवाभ्युदेति ॥

मार्गे गतो गोत्रगुरुर्भृगूणा-

ममस्तिनाध्यासितविन्ध्यगृङ्गम् ।

संद्रव्यते शक्रपुरोहितोऽह्नि

क्ष्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति चोल्काः ॥ ७१ ॥

७१. मार्गेमिति ॥ किं च भृगूणां गोत्रगुरुर्भगवः शुक्रोऽगस्तिनाग-
स्त्येन । 'अगस्तिर्विन्ध्यकूटकः' इत्यगस्त्यपर्यायेषु यादवः । अध्या-

१ निवृत्तं T₂.

२ मृदं T₂.

३ वातिपन्नम् Com.

४ छिन्नं T₂.

५ व्यादाय T₂.

६ इक्षुं T₂.

७ अभ्युदेति ०.

सितं विन्ध्यशृङ्गं यस्मिंस्तं मार्गं दक्षिणमार्गं गतः शक्रपुरोहितो बृह-
स्पतिरहि संदृश्यते । उल्काश्च क्मां कम्पयन्त्यो निपतन्ति ॥

मांसं हतानामिव राक्षसानां—

माशंसवः क्रूरगिरो रुवन्तः ।

कव्याशिनो दीप्तैकृशानुवक्त्रा

भ्राम्यन्त्यभीर्ताः परितः पुरं नः ॥ ७२ ॥

७२. मांसमिति ॥ किं च हतानां राक्षसानां मांसमाशंसवो भिक्षव
इव ॥ “सनाशंसभिक्ष उः” ॥ क्रूरगिरः परपारावा रुवन्तः क्रोशन्तो
दीप्तः कृशानुर्येषु तानि वक्त्राणि येषां ते अग्निगर्भमुक्ताः कव्याशनाः
शृगालादयो नोऽस्माकं पुरं परितः सर्वतोऽभीका निर्भीकाश्चरन्ति ॥

पयो घटोघ्नीरपि गा दुहन्ति

मन्दं विवर्णं विरसं च गोपाः ।

हव्येषु कीटोपजनः सकेशो

न दीप्यतेऽग्निः सुसमिन्धनोऽपि ॥ ७३ ॥

७३. पय इति ॥ गोपा गोपालका घटा इवोधास्यापीनानि यास्तां ता
घटोघ्नीरपि गा धेनूः । ‘ऊधस्तु क्लीबमापीनम्’ इत्यमरः ॥ “ऊधसोऽ-
नञ्” इत्यनञ् समासान्तः ॥ “बहुमीहेऊधसो क्लीप्” ॥ मन्दमल्पं विवर्णं
विरसं च रूपरसान्तरमापन्नमित्यर्थः । पयः क्षीरं दुहन्ति । ‘दुहि-
याचि—’ इत्यादिना द्विकर्मकत्वम् । हव्येष्वोदनादिषु सकेशः कीटो-
पजनः कीटजन्यः । जनेर्भावे घञ् ॥ “अनिवध्योश्च” इति वृद्धिप्रति-
षेधः ॥ सर्वत्रोदनादिकं केशकीटावसन्नं दृश्यत इत्यर्थः । सुसमि-
न्धनोऽप्यग्निर्न दीप्यते ॥

१ दुहन्तः G.

२ कव्याशनां Com.

कव्याशिनो Com., Th.

३ क्षीर D.

४ “अनिवध्योश्च” Com.

तस्मात्कुह त्वं प्रतिकारमस्मिन्

स्नेहान्मया रावण भाष्यमाणः ।

वदन्ति दुःखं हनुजीविर्वृत्ते

स्थिताः पदस्थं परिणामपथ्यम् ॥ ७४ ॥

७४. तस्मादिति ॥ हे रावण तस्माद् दुर्निमित्तदर्शनान्मया स्नेहाद्
भ्रातृस्नेहाद् भाष्यमाणो हितमुच्यमानस्त्वमस्मिन्ननर्थे प्रतिकारं परि-
हारम् । बहुलग्रहणात् “उपसर्गस्य घञि—” इति न दीर्घः । कुह ।
उथा हि । हनुजीविर्वृत्ते सेवकवृत्तौ स्थिताः सेवका इत्यर्थः । पदस्थं
स्वामिपदस्थं स्वामिनं दुःखयतीति दुःखं तत्कालासह्यं परिणामे उत्त-
रकाले पथ्यं हितं वदन्ति उपदिशन्ति । अतो मयोच्यत इत्यर्थः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

विरुण्णसंकीर्णविपन्नभिन्नैः

प्रक्षुण्णसंहीणशितास्त्रवृक्णैः ।

बावन्नराशैर्न रिपुः शवाशान्

संतर्पयत्यानम तावदस्मै ॥ ७५ ॥

७५. विरुणेति ॥ हे रावण रिपू रामो विरुणैर्भैः । रुजो भङ्गे ॥
“ओदितस्त्र” इति निष्ठानत्वे णत्वम् ॥ संकीर्णैः संमिश्रैर्विपन्नैर्मृतै-
र्भिन्नैर्विदारितैः प्रक्षुण्णैः संक्षुण्णितैः । यथायोगं रक्षाभ्यां निष्ठानत्वम् ।
संहीणैः पराजयलज्जितैः ॥ “जुदविद्—” इत्यादिना पक्षे निष्ठानत्वम् ॥
शितास्त्रवृक्णैः शितशरच्छिन्नैः । ओक्त्रश्छेदने । ओदित्वाग्निष्ठान-
त्वम् ॥ “स्कोः—” इति संयोगादिसकारलोपः ॥ “खोः कुः” ॥ नराशै-
र्नरमक्षकैः राक्षसैः शवानश्नन्तीति शवाशान् कुणपाशिनो गृध्रगोमा-
युप्रमुखान् । उभयत्र अश्नातेः “कर्मण्यण्” । यावन्न संतर्पयति तावदस्य
रामस्य नम रामं प्रणमेत्यर्थः । सं ग्रन्थसामान्ये षष्ठी ॥

भूमरूमाधाय विहाय धैर्यं

विभीषणं भीषणरुक्षचक्षुः ।

गिरं जगादोग्रपदामुदग्रः

स्वै स्फावयन् शक्ररिपुः प्रभावम् ॥ ७६ ॥

७६. भूमरूमिति ॥ अथ शक्ररिपुर्दशास्यो भूमरूमाधाय मूकुट्यं कृत्वा धैर्यं निर्विकारतां विहाय भीषणानि मयंकराणि रुक्षाणि कुराणि चक्षूषि यस्य स तथा उदग्र उग्रमितोर्ध्वकायः सन् प्रभार्य सामर्थ्यं स्वस्फावयन् संबर्ध्य प्रकटयन्नित्यर्थः ॥ “स्फायो वः” इति णिच् चकारादेशः । विभीषणमुदग्रपदां परुषाक्षरां गिरं अगाद ॥

शिला तरिष्यत्युदके न पर्णं

ध्वान्तं रवेः स्यन्त्स्यति वह्निरिन्दोः ।

जेता परोऽहं युधि जेष्यमाण-

स्तुल्यानि मन्यस्व पुलस्त्यनप्तः ॥ ७७ ॥

७७. शिलेति ॥ पुलस्त्यनप्तः पुलस्त्यस्य पौत्र । क्षात्रगन्धर्हीनोऽसीति भावः । ‘नप्तारौ पौत्रदौहित्रौ’ इति यादवः । शिला उदके तरिष्यति प्लाविष्यते पर्णं न तरिष्यति किं तु मङ्गस्यतीति भावः । रवेरर्कोद् ध्वान्तं स्यन्त्स्यति स्यन्दिष्यते सविष्यतीत्यर्थः । स्यन्तु प्रस्रवणे ॥ “वृद्धयः स्यसनोः” इति पक्षे परस्मैपदम् ॥ “न वृद्धयश्चतुर्भ्यः” इती- द्प्रतिषेधः ॥ इन्दोश्चन्द्राद् वह्निः स्यन्त्स्यतीत्यनुषङ्गः । युधि परो जेताहं जेष्यमाणस्तुल्यान्येतानि मन्यस्व । शिलाप्रतरणादिकल्पो मे पराजय इति भावः । अत्र शिलाप्रतरणपर्णमज्जनादिवाक्यार्थानां परा- जयवाक्यार्थेन सामानाधिकरण्याभावात् सादृश्याक्षेपाद्भूतानां मालया निबन्धनाच्चासंभयत्तस्तुसंबन्धा वाक्यार्थनिष्ठा मालानिदर्शना । ‘असं-

सवर्द्धर्मयोगावुपमानोपमेययोः । प्रतिचिन्मक्रिया गम्या यत्र सा स्याक्षि-
दर्शना” ॥ इति लक्षणात् ॥

अनिर्वृतं भूतिषु गूढवैरं

सत्कारकालेऽपि कृताभ्यस्यम् ।

विभिन्नकर्माशयवाक् कुले नो

मा ज्ञातिचेलं भुवि कस्यचिद्रूत् ॥ ७८ ॥

७८. अनिर्वृतमिति ॥ भूतिषु संपत्सु अनिर्वृतं बहु गृहीत्वाप्यसंतुष्टं
गूढवैरं बहिः प्रसन्नमपि अन्तः संभूतमत्सरं सत्कारकालेऽपि कृताभ्य-
स्यं सत्कुर्वत्स्वपि दोषदृष्टिपरं विभिन्नानि विपरीतानि कर्माण्याशया
अभिप्राया आचक्ष्य यस्य तत् । ‘वचस्थन्यन्मनस्थन्यत्कर्मण्यन्यद् दुरा-
त्मनाम्’ इति भावः । कुलस्य एतः जन्मान्तरसंचितपापस्वरूपं
ज्ञातिचेलं गर्हितज्ञातिर्भुवि कस्यचिदपि मा भूत् । गर्हितो ज्ञातिः ज्ञाति-
चेलम् । ‘चेलो नीचेऽन्यश्चेलमंशुके गर्हितेऽन्यघत्’ इति विश्वः ।
अत्र विशेषणसमासे प्राप्ते विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थः “कुत्सितानि
कुत्सनेः” इति समासः ॥ अत्र विशेषणस्य चेलशब्दस्य वैया-
करणसखसूचीत्यादिषु विशेष्यलिङ्गत्वे न्याय्ये नपुंसकत्वं धिन्त्यम् ।
अथवा नपुंसकपाठः ग्रामादिको लेखकहस्तागतः । अनिर्वृतो भूतिषु
गूढवैर इत्यादि सर्वत्र पुल्लिङ्गान्तरपाठ एव साधीयान् द्रष्टव्यः ।
कुलेन इति नियतलिङ्गत्वात् उभयत्राप्यविरुद्धमिति सर्वं सुस्थम् ॥

इच्छन्त्यभीक्ष्णं क्षयमात्मनोऽपि

न ज्ञातयस्तुल्यकुलस्य लक्ष्मीम्

नमन्ति शत्रून् न च बन्धुर्वृद्धिं

सन्तप्यमानैर्हृदयैः सहन्ते ॥ ७९ ॥

१ कुलेनो Com.

२ ज्ञातिवैरं T₃, T₄.

३ शत्रून् C.

४ ज्ञाति T₃.

७९. इच्छन्तीति ॥ किं च ज्ञातयोऽभीक्ष्णमात्मनोऽपि क्षयमिच्छन्ति । तत्क्षये स्वस्थापि क्षयोऽस्तु । तथापि तुल्यकुलस्य सगोत्रस्य लक्ष्मीं नेच्छन्ति न सहन्ते । शत्रूंश्च नमन्ति मानहानिं न पश्यन्तीति भावः । किं तु संतप्यमानैरीर्ष्याभिना दह्यमानैर्हृदयैरुपलक्षिता बन्धुवृद्धिं न सहन्ते । मानहान्यात्मनाशावपि सख्यौ न बन्धुवृद्धिरित्यर्थः ॥

त्वयाद्य लङ्काभिभवेऽतिहर्षाद्
दुष्टोऽतिमात्रं विवृतोऽन्तरात्मा ।
धिक् त्वां मृषा ते मयि दुःस्थबुद्धि-
र्वदन्निदं तस्य ददौ स पार्ष्णिगम् ॥ ८० ॥

८०. किमपराधं मया येनाद्यमुपलम्भ इत्याह ॥ त्वयेति ॥ अद्य त्वया लङ्काया अभिभवे उपप्लुवे सत्यपि अतिमात्रं दुष्टोऽन्तरात्मा अन्तर्यामी अति-हर्षाद्विवृतः जेतुं न शक्य इत्यादिना प्रकाशितः । मयि विषये तव दुःस्था दुःखतप्ता बुद्धिः मृषा मिथ्या । अतस्त्वां धिनितीदं वदन् स रावणस्तस्य विभीषणस्य पार्ष्णिगुल्फाधोक्लिभागम् । 'क्लिषां पार्ष्णि-स्तयोरधः' इत्यमरः । ददौ पादेन प्रजहारेत्यर्थः ॥

ततः स कोपं क्षमया निगृहन्
धैर्येण मन्युं विनयेन गर्वम् ।
मौहं धियोत्साहवशादशक्तिं
समं चतुर्भिः सचिवैरुदस्थात् ॥ ८१ ॥

८१. तत इति ॥ ततः पादप्रहारानन्तरं स विभीषणः कोपं पादप्र-हारप्रयुक्तं क्रोधं क्षमया क्षान्त्या निगृहन् निरुन्धन् मन्युं सभामध्येऽव-मानप्रयुक्तं शोकं धैर्येण मनःसमाधिना गर्वं प्रतीकारप्रवर्त्तकं दर्पं विन-येन दमेन मानमहंकारं सामर्थ्याभिमानं धिया विवेकबुद्ध्या अशक्तिं प्रहारप्रयुक्तं शक्तिहासमुत्साहवशात्प्रयत्नदाढ्याच्च निगृहन् चतुर्भिः

सचिवैः समं सार्धं उदस्थात् आसनादुत्थितः । उत्पूर्वात्तिष्ठतेर्लुङि ऊर्ध्वकर्मत्वाच्च तद्ध । अत्र क्षान्त्यादिगुणयोगपथात् गुणसमुच्चयोऽलंकारः । कोपादिनिग्रहक्रियायोगपथात् क्रियासमुच्चयश्च । 'गुणक्रियायोगपथं समुच्चयः' इति लक्षणात् ॥

उवाच चैनं क्षणदाचरेन्द्रं

सुखं महाराज विना मयास्व ।

मूर्खातुरः पथ्यकदूननश्नन्

यत्सामयोऽसौ भिषजां न दोषः ॥ ८२ ॥

८२. उवाचेति ॥ अथोत्थानानन्तरं क्षणदाचरेन्द्रं रावणमुवाच । किमिह स्वपेक्षिते चतुर्भिराह । हे महाराज मया विना सुखं यथा तथा आस्वतिष्ठ । न चात्रोपेक्षादोषो भवेति दृष्टान्तेनाह । मूर्खातुरो मूर्खरोगी पथ्यानि हितानि कटूनि तीक्ष्णान्यौषधान्वनश्नन् न सेवमानोऽतः सामयो रोगीति यत् मसौ रोगो भिषजां दोषो न भवति । किं तु मन्त्रिणां भिषजामिषानुपदेशो दोषस्तदश्रवणं रोमिण इव राज्ञो दोषो नोपदेष्टुरिति दृष्टान्तालंकारः ॥

करोति वैरं स्फुटमुच्यमानः

प्रेतुष्यति श्रोत्रसुखैरपथ्यैः ।

विवेकशून्यः प्रभुरात्ममानी^१

महाननर्थः सुहृदां बतायम् ॥ ८३ ॥

८३. करोतीति ॥ किं च यः प्रभुः स्फुटं व्यक्तमुच्यमानो हितमुपदिश्यमानो वैरमुपदेष्टरि द्वेषं करोति तथा श्रोत्रसुखैस्तत्कालआव्यैरपथ्यैरन्तर्विरसैर्दुर्गुरूपदेशैस्तुष्यति विवेकशून्यो मूढ आत्ममानी पण्डितमन्योऽयं प्रभुः स्वामी सुहृदामाश्रितानां महाननर्थोऽनर्थहेतुरित्यर्थः ॥

१ वाचां D.
याथ T₁, T₂, Com.
२ गृह्यति E₂.

वस्तुष्यति T₁, T₂, T₃, Com.
विनश्यति D.
३ 'त्ममानी' G.

क्रीडन् भुजङ्गेन गृहानुपातं
कश्चिद्यथा जीवति संशयस्थः ।
संसेवमानो^१ नृपतिं प्रमूढं
तथैव यज्जीवति सोऽस्य लाभः ॥ ८४ ॥

८४. क्रीडति ॥ यथा कश्चिद् व्यालग्राही गृहं गृहमनुपत्य गृहानु-
पातम् ॥ “विशिपति—” इत्यादिना व्यापमाने णमुल् ॥ भुजङ्गेन सर्पेण
क्रीडन् संशयस्थः प्राणसंशये तिष्ठन्नेव जीवति तथैव प्रमूढमधिवेकिनं
पतिं स्वामिनं सेवमानोऽपि यज्जीवति यावतः क्षणान् जीवति स
पशस्य लाभः । न त्वागामिक्षणाशा । उपमालंकारः ॥

दत्तः स्वदोषैर्भवता प्रहारः
पादेन धर्म्ये पथि मे स्थितस्य ।
सं चिन्तनीयः सहं मन्त्रिमुख्यैः
कस्यावयोर्लाघवमादधातु ॥ ८५ ॥

८५. दत्त इति ॥ धर्म्ये पथि स्थितस्य मेमम भवता स्वदोषैर्दर्परोषादि-
भिर्निमित्तैर्दत्तः कृतः पादेन प्रहारस्तव मन्त्रिमुख्यैः सह चिन्तनीयो
विचारणीय आद्ययोर्मध्ये कस्य लाघवमादधातीति ॥ ‘आकेशप्रहणा-
न्मित्रमकार्यात्साश्विचर्त्तयेत्’ इति शास्त्रात्तवैवायं दोषो न मे धर्म्ये पथि
स्थितस्येत्यर्थः ॥

इति वचनमसौ रजनिचरपतिं
बहुगुणमसकृत्प्रसभमभिदधत् ।
निरगमदभयः पुरुषरिपुपुरा-
न्नरपतिचरणौ नविनुमरिनुतौ ॥ ८६ ॥

१ 'नोऽधिपति D., T₃, T₂, T₄

२ यो जीवति T₃, T₄.

३ पादेन T₃, T₂.

४ संविन्त्यमानः T₃.

५ स च मं T₃.

६ वरौ T₃, T₂.

७ मादधाति Com.

मादधाति Th., Com.

८६. इतीति ॥ असौ विभीषणो रजनिचरपतिं रावणम् ॥ “कृदिकारा-
वृत्तिः” इति विकल्पादनीकारः ॥ बहुगुणं शुभोदकमिति पूर्वोक्तं
वचनमसकृद्बहुकृत्यः प्रसन्नं बलादभिदधदभिदधानः ॥ “नाभ्यस्ता-
च्छतुः” इति जुमभाषः ॥ अरिमिर्नुतौ रिपुस्तुतौ किमुत भक्तैः सर्व-
शरणत्वादिति भावः ॥ “श्र्युकः किति” इतीदप्रतिषेधः ॥ नरपति-
शरणौ रामपादौ नचितुं स्तोतुं सेवितुमित्यर्थः । शुस्तुतौ इति धातोः
तुमुनि इडागमः । शुणुशुच इति वचनात् । पुरुषरिपुपुरात् लङ्गानग-
रात् निर्भयो निरगमत् । गमेर्लुङि लृदित्वादक् । शाकरं प्रहरणकलि-
कावृत्तम् । ‘ननभवलगिति प्रहरणकलिका’ इति लक्षणात् ॥

अथ तमुपगतं विदितमुचरितं

पवनसुतगिरा गिरिगुरुद्वयः ।

नृपतिरमदयन्मुदितपरिजनं

स्वपुरपतिकरैः सलिलसमुदयैः ॥ ८७ ॥

८७. अथेति । अथ विभीषणगमनानन्तरं गिरिगुरुद्वयः स्थिरचित्त
इत्यर्थः ॥ नृपती राम उपगतं रावणादागतं पवनसुतगिरा हनूमद्वाक्येन
विदितमुचरितं ज्ञातशुद्धिं स्वपुरपतिं कुर्वन्तीति तत्करैः स्वस्वामिनो
लङ्काधिपत्ये हेतुमित्यर्थः ॥ “कृओ हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थे ऽप्रत्ययः ॥
सलिलसमुदयैरभिषेकोदपुरैर्मुदितपरिजनं संतुष्टभृत्यं विभीषणमम-
वयत् समतोषयत् अत्यन्तमाहृतवानित्यर्थः । पूर्वकमेव वृत्तम् ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाषिकत्वप्रदर्शनस्तृतीयः

काव्यस्य द्वादशः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहिनाथसूरि-
विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने द्वादशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ त्रयोदशः सर्गः

चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणावलीसविलासा ।

आबद्धराममोहा वेळामूले^१ विभावरी परिहीणा ॥ १ ॥

१. अस्मिन्सर्गे भाषासंकरस्यापि चमत्कारकारितया काव्येऽलंकारत्वेन तन्निव-
हन् अपभ्रंशादीनां तथा प्राकृतभेदेषु च दक्षितद्वयोश्च संस्कृते समन्वेशासंभवात् तत्समा-
ख्यमेदाश्रयणेन भाषासमाख्यं शब्दविभक्त्यार्यागीत्याख्येन भाषावृत्तेनाह । चार्पित्यादि ॥
चारुणा शैत्यादिगुणमनोहरेण समीरणेन रमयतीति रमणे मनोरमे ।
नन्द्यादित्वाह्वयुः । वेळामूले समुद्रतीरप्रान्ते । 'वेळाफाले समुद्रस्व
तीरनीरविकारयोः' इति विश्वः । हरिणकलङ्कस्य मृगाङ्गस्येन्दोः किर-
णावलीभिः सविलासा विलासवती चन्द्रेण सह विहारिणीत्यर्थः । एवं-
भूता विभावरी रात्रिः आरब्धराममोहा स्वयमुद्दीपकत्वात् रामस्य
जनितमूर्च्छां सतीत्यर्थः । परिहीणा परिक्षीणा विभातेत्यर्थः । एतेन समु-
द्रप्रार्थनार्थं तत्कूले सनियमं कुशशयनसन्निविष्टेनैकरात्रिर्नीता । ताव-
त्तैव समुद्रो न प्रत्यक्ष इत्युक्तं वेदितव्यम् । अत्र सर्वेषां शब्दानां संस्कृ-
तप्राकृतयोरेकरूपत्वात् भाषासमत्वम् । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ।
रमणे मूले इत्यत्रापि "केरेम्मी" इति पक्षे केरेकारः प्राकृते संस्कृते गुण
इत्यैकरूप्यादविरोधः । अस्मिन्सर्गे भाषावृत्तमार्यागीतिः इति । 'आर्या-
पूर्वार्धे यदि गुरुणैकेनाधिकेन निधने युक्तम् । इतरसद्वन्निखिलं भवति
यदीयमुदितेयमार्यागीतिः ॥' इति लक्षणम् । आर्या सप्तगणा इयमष्ट-
गणेति एतावाननयोर्भेद इत्यर्थः ॥

कद्रो वासरसङ्गे भीमो रामेण लवणसलिलावासे ।

सहसा संरम्भरसो दूराकटरविमण्डलसमो लोले ॥ २ ॥

२. अथ प्रार्यनामनाद्रियमाणाय समुद्राय रामशुक्रोभेत्याह । इत्थ इति ॥ अथ वासरसङ्गे प्रभाते लोले क्षुभिते लवणसलिलावासे लवणजलनिधौ विषये रामेण सहसा सद्यो भीमो भयंकरो दूराकटरविमण्डलसमो मध्याह्नस्थितमार्तण्डमण्डलप्रचण्डः संरम्भरसो रौद्ररस इति यावत् । 'संरम्भः संस्रमे कोपे' इति विश्वः । वज्रः स्थापितः । अत्राप्यावासे लोल इति कौ पूर्ववदैकरूप्यम् । वज्रो भीमो इत्यादौ "अत ओत्सोः" इति सोरोक्तात् इति प्राकृते संस्कृते तु "इशि च" इति रोक्त्वे गुण इत्युभयवैकरूप्यम् ॥

गाढगुरुपुङ्ग्वपीडासधूमसलिलारिसम्भवमहाबाणे ।

आरुढा संदेहं रामे समहीधरा मही सफणिसभा ॥ ३ ॥

३. अथ समुद्राय कुड्रो रामः साक्षेपमसं प्रजिघायेत्याह । गाढेति ॥ रामे गाढया विविधया गुरोः पुङ्गवस्य कर्त्तर्याख्यस्य मूलप्रदेशस्य 'कर्त्तरि पुङ्क्त्वे' इति यावत् । पीडया अकुलिपीडनेन सधूमस्य सलिलारिरम्भोः संभवो यस्मात्स महाबाणो यस्य तस्मिन् सति आग्नेयास्त्रं प्रयुज्जाने सतीत्यर्थः । समहीधरा सपर्वता सफणिसभा सनागलोका मही संदेहमारुढा तद्विनाशशक्ता जातेत्यर्थः । मत्र धूमेति धरेति घकारस्य पदादित्वात् "कषयधर्मा हः" इति हकारो न भवति । "अनादौ" इत्यधिकारात् । स्रमेति अकारस्यानादित्वेऽपि प्रायग्रहणाच्च भवतीति साम्यस्थितिः । सप्तमी तु पूर्ववत् ॥

घोरजलदन्तिसङ्कुलमैष्टमहापङ्ककाहलजलावासम् ।

आरीणं लवणजलं समिद्धफलबाणविद्धघोरफणिवरम् ॥ ४ ॥

४. वेतेति ॥ घोरैर्ममैर्जलदन्तिभिर्गजयादोभिः संकुलं संकीर्णमहतीत्यष्टं शुष्कमित्यर्थः । अनेकार्यत्वाद् घातूनामद्वाहिसातिक्रमयोरिति घातोभौवादिकात् पचाद्यच् । तस्मिन्महापङ्के काहलाः शुष्का जलावासा जलप्रहा यस्मिन्स्तत् । 'काहलं भृशशुष्कयोः' इति विश्वः ।

समिद्धफलैर्न प्रज्वलिताग्नेण वाणेन विद्धाः प्रहृता घोरा भीमा कणि-
धरा महासर्पा यस्मिंस्तत् । लवणं च तज्जलं च तत् आरीणं समन्ता-
ल्लुप्तम् । एी गतिशेषणयोः इति घातोः कर्त्तरि क्तः । “त्वादिभ्यः”
इति निष्ठान्तश्चेत्यत्वम् ॥

समयं परिहरमाणो महाहिंसंचारभासुरं सलिलगणम् ।

आरूढो लवणजलो जलतीरं हरिबलागमविलोलगुहम् ॥ ५ ॥

५. अथ समुद्रः प्रादुरभूदित्याह । समयमिति ॥ लवणजली मूर्त्तिमान् लवणस-
मुद्रो महतामहीनां संचारेण भासुरं तच्छिखरीरक्षैर्मास्वरं सलिलगणं
जलपूरं परिहरमाणोऽपसारयन् हरिबलागमेन कपिसैन्यसंचारेण
विलोलगुहं व्याकुलगह्वरं जलतीरं रामाधिष्ठितं तदं समयं यथा तथा
अपराधित्वावेति भावः । आरूढ आरूरोह । रुहेः कर्त्तरि क्तः । सावो-
त्थं प्राकृते संस्कृते तूत्थगुणौ च पूर्ववत् ॥

चञ्चलतरुहरिणगणं बहुकुसुमाबन्धवद्धरामीवासम् ।

हरिपल्लवतरुजालं तुङ्गोरुसमिद्धतरुवरहिमच्छायम् ॥ ६ ॥

६. तदेव तीरं लोकद्वयेन विशिनिष्टि । चञ्चलिति ॥ चञ्चन्तो वल्लन्तस्तारुहरि-
णगणाः शाखासृगसमुहा यस्मिंस्तत् । बहुकुसुमानां बहुकुसुमवृक्षाणा-
माबन्धः परस्परसङ्गस्तत्र बद्धो रञ्जितो रामाधातो यस्मिंस्तत् । हरि-
पल्लवानि हरितिकसलयानि तरुजालानि यस्मिंस्तत् । ‘हरिर्वाच्यवदा-
क्यातो हरित्कपिलवर्णयोः’ इति विश्वः । तुङ्गा उन्नता उरधो विपुलाः
समिद्धा उज्ज्वलाश्च ये तरुवयस्तैर्हिमशीतला छाया यस्मिंस्तत् ।

वरवारणं सलिलभरेण गिरिमहीमण्डलसंचरवारणम् ।

धमुधारयं तुङ्गतरङ्गसङ्गपरिहीणलोळवमुधारयम् ॥ ७ ॥

७. वीति ॥ धुमः वरधारणं श्रेष्ठगजादर्थं तथा सलिलभरेण समुद्रज-
लौघेन गिरीणां महीमण्डलस्य च यः संचरः संचरणमाक्रमणम् ॥ “मह-

वृहनिधिगमश्च" इत्यप्प्रत्ययः ॥ तस्य धारणं निधारकं समुद्रस्य
 खेलानतिक्रमत्वादिति भावः । वसूनां घनानां धारयतीति धारयम् ॥
 "अनुपसर्गाद्धिम्"— इत्यादिना धारेः शप्रत्ययः ॥ तुङ्गतरङ्गाणां सक्रः
 संबन्धस्तस्मात्परिहीणो मृष्टो छोलो वसुधायां तत्संबन्धिन्यां रयो
 यस्य तत् तीव्रतरङ्गाघातमित्यर्थः । तीरं प्राप । एतानि सप्त साकल्येन
 भाषाद्वयसमानि वृत्तानि ॥

प्रणिपत्य ततो वचनं जगाद हितमायतौ पविर्वारीणाम् ।

गङ्गावलम्बिबाहू रामं बह्वलोलहरितमालम्बायम् ॥ ८ ॥

८. प्रणिपत्येति ॥ ततस्तीरप्राप्त्यनन्तरं वारीणां पतिः समुद्रो गङ्गाव-
 लम्बी सम्रणत्वाद् दयादाक्षिण्यहेतुत्वाच्च भार्याहस्तावलम्बी बाहु-
 र्यस्य स सन् ॥ "दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽप्यः" इति संस्कृते दीर्घः ॥ "सुमि-
 स्सुप्सु दीर्घः" इति प्राकृते सुलोपश्च ॥ बहुलः सान्द्र उर्महान् हरिर्ह-
 रितश्च यस्तमालस्तस्येव छाया कान्तिर्यस्य तं रामं प्रणिपत्य आयतौ
 उत्तरकाले । 'उत्तरः काल आयतिः' इत्यमरः । हितमुभयोरपि पथं
 वचनं जगाद । अत्र पूर्वार्धे शुद्धसंस्कृतमुत्तरार्धे तु पूर्ववत् ॥

तुङ्गा गिरिवरदेहा अगमं सलिलं समीरणो रसहारी ।

अहिमो रविकिरणगणो माया संसारकारणं ते परमा ॥ ९ ॥

९. वचनमेवाह । तुङ्गा इत्यादि ॥ गिरिवरदेहाः पर्वतशरीराणि तुङ्गा उन्नता
 दुरारोहाः कृता इत्यर्थः । सलिलं समुद्रादिकं न गम्यत इत्यगमं दुर-
 वगाहम् ॥ "प्रहवृहनिधिगमश्च" इति गमेरप्प्रत्ययः ॥ समीरणो वायुः
 रसहारी जलशोषकः रविकिरणगणः अहिमः उष्णः परमा महती ते
 मायाशक्तिः संसारकारणम् । त्वत्कृते जगद्वैचित्रे मम दुरवगाहित्वे
 कोऽपराध इत्यर्थः । अत्र मायारूपकारणेन गिरितुङ्गत्वादिकार्यसमर्थ-
 नात् कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तुङ्गा देहा इत्यत्र

संस्कृते जसि सर्वदीर्घे संहितायां यलोपः । प्राकृते “जस्र्कस्यासु
दीर्घः” इति दीर्घे जसो लोपः । गतमन्यत् ॥

आयाससंभवारुण संहर संहारहिमहरेसमञ्छायम् ।

वार्यं वारिसमूहं संगच्छ पुराणचारुदेहावासम् ॥ १० ॥

१०. अभातेति ॥ आयाससंभवेन रोषोदयेनारुणेति संबुद्धिः । संहारे
प्रलये हिमहरोऽग्निरादित्यो वा तत्समञ्छायं कालाग्निकल्पं वार्यं
संहर । पुराणस्यानादेः चारोऽल्लोक्यसुन्दरस्य देहस्यावासमाधारं
वारिसमूहं वारिरार्थि संगच्छ संभज । अन्यथा कल्पान्ते कुत्र ते शय-
नमिति भावः ॥

असुलभहरिसंचारं जलमूलं बहलपङ्कजद्वीपामम् ।

भय किं जलपरिहीणं सुगमं तिमिकम्बुवारिवारणभीमम् ॥ ११ ॥

११. असुलभेति ॥ किं च असुलभहरिसंचारं दुर्लभकपिप्रचारं कुतः ।
बहलपङ्केन दद्यायाममाक्रान्तविस्तारं कुतो जलपरिहीणमग्निदाहशु-
ष्कजलम् ॥ “कृत्यचः” इति निष्ठादेशस्य णत्वम् । प्राकृते “नो णः”
इति णत्वम् ॥ किं च तिमिभिर्मत्स्यविशेषैः कम्बुभिः शङ्खैर्वारिवारणै-
र्जलचरैश्च भीमं जलानां मूलं तलं सुगमं किं भणेत्यर्थः । यत्र तलवुर्ग-
मत्स्यस्य पङ्करोधादिपदार्थहेतुकत्वात् तदेतुकं काव्यलिक्रमलंकारः ॥

गन्तुं लङ्कातीरं बद्धमहासलिलसंचरेण सहेलम् ।

तरुहरिणा गिरिजाकं बहन्तु गिरिभारसंसहा गुरुदेहम् ॥ १२ ॥

१२. तर्हि का गतिरत आह । गन्तुमिति ॥ गुरुभारस्य महाभारस्य सुसहन्त
इति सुसहाः समाः । पञ्चाद्यच् । तरुहरिणाः कपयः संचरन्त्यस्मिन्निति

१ संहरणसंहारभीमभारसमञ्छायम् T₄.

२ कर B₄.

३ इन्द्रविजयम् T₂, T₄.

The 2nd half of this is not
found in T₂ and T₄.

४ गुरु T₂, Com.

The 1st half of this is not
found in T₂. The verse is
not found in T₄.

संचरः संचारभूमिः ॥ “गोचरसंचर” इत्यादिना अग्रत्ययान्तो निपातः ॥
 वदेन संघटितेन महता सलिलेन सलिलोपरि संचरेण मार्गेण सेतुमा-
 र्गेणेत्यर्थः । लङ्कातीरं लङ्कासमीपं सहजं सविनोदं गन्तुं गुरुदेहमधिक-
 रूपं गिरिजालं गच्छन्तु प्रापयन्तु ॥

हरहासरुद्धाविगमं परकण्ठगणं महाहवसमारम्भे ।

छिन्दन्तु रामबाणा गम्भीरे मे जले महागिरिवर्द्धे ॥ १३ ॥

१३. इति ॥ गम्भीरे अगाधे मे मम जले महागिरिभिर्वर्द्धे सति
 रामबाणा हरहासेनेश्वरप्रसादेन रुद्धविगमं पुनः प्ररोहवरप्रसादेन निरु-
 द्धविच्छेदं परस्य शत्रोर्दशकण्ठस्य कण्ठगणं महाहवसमारम्भे महा-
 युद्धोपक्रमे छिन्दन्तु । विधौ लोट् । गतमन्वत् ॥

गच्छन्तु चारुहासा वीररसाबन्धरुद्धभयसम्बन्धम् ।

हन्तुं बहुबाहुबलं हरिकरिणो गिरिवरोरुदेहं सहसा ॥ १४ ॥

१४. गच्छन्त्विति ॥ हरिकरिणः कपिश्रेष्ठाः । उपमितसमासः । चारु-
 हासा महाहृहासाः सन्तो वीररसस्याबन्धेनाविच्छेदेन रुद्धभयसं-
 बन्धं निरुद्धभयसंस्पर्शं निर्भीकं गिरिवरोरवः पर्वताधिका देहा यस्य
 तद् बहुबाहोर्विशतिभुजस्य दशास्यस्य बलं सैन्यं हन्तुं सहसा
 गच्छन्तु । ‘दशास्यो विशतिभुजश्चतुष्मान्गानमन्दिरः’ इति यादवः ॥
 पर्वतानि संकीर्णानि ॥

जिगमिषया संयुक्ता बभूव कपिवाहिनी मते^१ दाशरथेः ।

बुद्धमलालयचित्ता गिरिहरणारम्भसंभवसमौलोला ॥ १५ ॥

१५. जिगमिषेति ॥ अयं दाशरथे रामस्य मते सम्मतौ सति बुद्धज-
 लालयचित्ता विदितसमुद्रामिषाया कपिवाहिनी कपिसेना जिगमि-
 षया गन्तुमिच्छया संयुक्ता सती गिरिहरणारम्भस्य पर्वतानयनोपक्रम-

१ हरे T₄

२ मते T₂, T₄

१ दनेन Th.

१ महाकोल्य Com.

२ कन्धस्य Th.

नस्य संभवे संपत्तौ महालोला अतिसत्पुष्पा बभूव । पर्वतान्मनेतुं
प्रकास्ता इत्यर्थः । 'लोलभ्रलसत्पुष्पयोः' इत्यमरः । अत्र द्वितीयार्थ-
मेव संकीर्णं पूर्वार्थं तु संस्कृतमेव ॥

गुरुगिरिवरहरणसहं संहारहिमारिपिङ्गलं^१ रामबलम् ।

आरूढं सहसा स्वं वरुणालयविमलसलिलगणगम्भीरम् ॥ १६ ॥

१६. गुर्विति ॥ गुरुगिरिवरहरणस्य महापर्वतानयनस्य सहं क्षमम् ।
पचाद्यच् । संहारहिमारिवत् कालाभिवत् पिङ्गलं रामबलं वरुणाल-
यस्य समुद्रस्य विमलसलिलानां गणो राशिस्तद्वद् गम्भीरं क्षमा-
काशं सहसा द्रुतमारूढं पर्वताहरणार्थं समुत्पपातेत्यर्थः ॥

अवगाढं गिरिजालं तुङ्गमहाभित्तिरुद्धसुरसंचारम् ।

अभयहरिरोत्तमीमं करिपरिमलचारुबर्हलकन्दरसलिलम् ॥ १७ ॥

१७. अवगाढमिति ॥ तुङ्गामिर्महाभित्तिमिर्महातटैर्निरुद्धः सुरसंचारो
येन तत् तथोच्यतमित्यर्थः । अभयानां हरीणां सिंहाणां रासैर्नोदैर्भीमं
करिपरिमलेन परितो मिलनेन मदगन्धेन वा चारुणि बहुलानि कन्दरीषु
द्वीपेषु सलिलानि यस्मिस्तद् गिरिजालमवगाढमुत्पादयितुमवह-
न्मम् ॥

अलिगणविलोककुसुमं सक्रमलजलमत्तकुररकारणैर्द्वगणम् ।

फणिसकुलभीमगुहं करिदन्तसमूदसरसवसृषाखण्डम् ॥ १८ ॥

१८. अथ गिरिजालमेव त्रिभिर्विशिष्टि । अलीत्यादिना ॥ अलिगणैर्विलो-
लानि कुसुमानि यस्मिस्तत् सक्रमलेषु जलेषु मत्ताः कुरराणामुत्को-
शानां कारणद्वानां जलकुक्कुटानां च गणा यस्मिस्तत् फणिसकुला भीमा

१ पिङ्गलराय' E₂.

१ हाव O.

दाव E₂.

१ आरुणहलं O.

१ बहुल Com.

१ अभिनव T₂.

१ सकुसुम E₂.

१ कारणद्वगणम् T₁, T₂.

शुहा यस्मिस्तत् करिदन्तैः समूढानि प्रहृतानि सरसानि सार्द्राणि
वसुधाखण्डानि यस्मिस्तत् ॥

अरविन्दरेणुपिअरसारसरवहारिविमलबहुचारुजलम् ।

रविमणिसंभवहिमहरसमागमावद्धर्बहुलसुरतरुधूपम् ॥ १९ ॥

१९. अरविन्देति ॥ अरविन्दरेणुपिअराणि सारसरवहारीणि विमल-
बहुचारुजलानि यस्मिस्तत् रविमणिसंभवस्य सूर्यकान्तोज्ज्वलस्य हिम-
हरस्याग्नेः समागमेनावद्या उत्पादिता बहुलाः सुरतरुणां देवदारुणां
धूमा यस्मिस्तत् ॥

हरिरैवविलोलवारणगम्भीरावद्धसरसपुरुसंरावम् ।

घोणासङ्गमपङ्काविलसुबलभरैसहोवराहम् ॥ २० ॥

२०. हरीति ॥ हरीणां सिंहानां रघैर्विलोला विव्रस्ता वारणास्तेर्ग-
म्भीरमावद्या जनिताः सरसा मधुराः पुरवः प्रभूताः संरावा बृह-
णानि यस्मिस्तत् घोणासङ्गमसंभवेन पौत्राघातसंक्रान्तेन पङ्केनाचिला
मलिनाः सुबलाः प्रबला भरसहा रणभरणक्षमा उववराहा यस्मि-
स्तत् ॥ एतानि पञ्च संकीर्णानि ॥

उच्चरुनुः परिरम्भान् कपिसंघा बाहुभिस्ततो भूमिभृतः ।

निष्पिष्टशेषमूर्ध्नः शृङ्गविकीर्णोष्णरश्मिनक्षत्रगणान् ॥ २१ ॥

२१. उच्चरुनुरिति ॥ ततोऽवष्टम्भानन्तरं कपिसिंहाः कपिश्रेष्ठा बाहुभिः
परिरम्भान् आश्लिष्य गृहीतान् निष्पिष्टशेषमूर्ध्नः पातालप्रविष्टमूल-
त्वात् संश्रुणितशेषमस्तकानित्यर्थः । शृङ्गैः शिखरैर्विकीर्णा विक्षिता
उष्णरश्मिर्नक्षत्रगणाश्च यैस्तान्मृक्षयानित्यर्थः । भूमिभृतः पर्वतानुच-

१ अरविमुरतरुधूपम् T₃, T₄, T₄.

बहुलसुरतरुधूपम् E₃.

२ धूमम् Com.

३ रस T₃.

४ सङ्गमसंभवपङ्क E₂.

५ मतोवराहम् E₂.

६ कविशिवापरिरम्भान् D.

परिरम्भान् कपिसिंहा E₃.

७ मूर्ध्नि T₄.

बहुवृत्तातवन्त उत्पाटयामासुरित्यर्थः । जनतोऽलिङि “गमहन—”
इत्यादिनोपधालोपः ॥

तुङ्गमहागिरिमुभरा बाहुसमारुद्धभिदुरदङ्का बहुधा ।

लवणजलबन्धकामा आरुढा अम्बरं महापरिणाहम् ॥ २२ ॥

२२. तुङ्गेति ॥ तुङ्गैर्महागिरिभिः सुखेन भ्रियन्ते समुद्रतरण इति तस्मिन्
मरा बाहुसमारम्भेण भुजाश्लेषेण भिदुरा विदारणशीलाष्टकास्तदभि-
क्षयो येषां ते । ‘अली पर्वतमितौ अ’ इति दङ्काद्व्यर्थेषु विश्वः ।
बहुधा बहुवचनेन लवणजलस्य लवणाम्बुधेर्वन्धे कामो येषां ते कपथो
महापरिणाहमधिकविस्तारमम्बरमारुढाः ॥

बहुधवलवारिवाहं विमलायसगुरुमहासिदेहज्जायम् ।

बद्धविहङ्गममालं हिमगिरिमिव मत्तकुरररवसम्बद्धम् ॥ २३ ॥

२३. अम्बरमेव द्वाभ्यां विक्षिप्तं । बद्धिः ॥ बहुधो धवलान्ध वारिवाहा
यस्मिन्स्तत् विमल आयसोऽयोविकारो गुरुयो महासिर्महाजङ्गस्तदे-
हस्येव छाया कान्तिर्यस्य तत् । असिदयाममित्यर्थः । बद्धा विहङ्गम-
मालाः पक्षिपङ्क्तयो यस्मिन्स्तत् मत्तानां कुरराणां रवेण संबद्धं हिम-
गिरिमिवोन्नतमित्यर्थः ॥

आरुकलहंससकुलमचण्डसंचारसारसावखरवम् ।

सकुसुमकणगन्धवहं समयागमवारिसङ्गविमलायामम् ॥ २४ ॥

२४. वार्षिकेति ॥ आरुभिः कलहंसैः संकुलमचण्डसंचारैर्मन्वसंचारैः
सारसैरावखरवं कृतमार्गं सकुसुमकणः सपुष्परेणुगन्धस्य वहो गन्ध-
वहो वायुर्यस्मिन्स्तत् । वहेः पञ्चाद्यच् । समयागमे प्राबुद्काले वारि-
सङ्गेन अलसेकेन विमलायामं निर्मलविस्तारम् ॥

सहसा ते तरुहरिणा गिरिमुभरा लवणसलिलबन्धारम्भे ।

तीरगिरिमारुढा रामागमरुद्धसभयपरसंचारम् ॥ २५ ॥

१५. वृक्षेति ॥ सहस्रा सद्यस्ते तरुहरिणास्तदमृगा गिरिभिः सुभगा
गिरिभिर्धृताः सन्त इत्यर्थः । लवणसलिलस्य लवणाम्बुराशेर्बन्धा-
श्चमे बन्धनप्रवृत्तौ रामागमेन रुद्धः समग्रानां परेषां शत्रूणां संचारो
यस्मिन्सर्वं रामप्रतापादकुतोभयं तीरगिरिं तटाद्रिमाकटाः । संस्कृतपक्षे
गिरिमाकटाः इति संहिता न विवक्षितेत्याहुः । एतानि चत्वारि संकी-
र्णानि ॥

ततः प्रणीताः कपियूथमुख्यै-

व्यस्ताः कुशानीस्तनयेन सम्यक् ।

अकम्पप्रभ्राप्रनितम्बभागा

महार्णवं भूमिभृतोऽवगाढाः ॥ २६ ॥

१६. तत इति ॥ ततोऽनन्तरं कपियूथमुख्यैः प्रणीता मूलस्य हस्ते
वृक्षाः कुशानीस्तनयेन नीलेन सम्यक् दृढं व्यस्ता विव्यस्ता अत
एव अकम्प्रा मिथला बुभ्राप्रनितम्बभागा मूलशिखरमध्यप्रदेशा येषां
ते भूमिभूतः पर्वता महार्णवमवगाढाः प्रविष्टा निष्ठातमूलाः स्थिता
इत्यर्थः ॥ इदं निराख्यातमसंकीर्णम् ॥

तेनेऽद्रिबन्धो बद्धधे पयोधि-

स्तुतोष रामो मुमुदे कपीन्द्रः ।

तत्रास शत्रुर्ददशे सुबलः

यापे^१ जलान्तो जहृषुः पुनङ्गाः ॥ २७ ॥

१७. तेन इति ॥ अद्रिबन्धोऽद्रिमयः सेतुबन्धस्तेने विस्तारितः पयो-
धिर्बद्धधे अद्रिपूरणादुद्धुज्जलो जात इत्यर्थः । रामस्तुतोष सिद्धप्रार्थ
कार्यमिति संतुष्टः कपीन्द्रः सुग्रीवोऽपि मुमुदे मित्रकार्यं निर्व्यूढकल्प-
मिति हृष्ट इत्यर्थः । शत्रुर्ददशस्योऽपि तत्रास स्वदुश्चेष्टितमिच्छमन-

१ प्रकीर्ण T₂.

२ बुभ्राप्र E₂, D., Com.

सूत्रोक्त T₂.

३ प्राज्ञो N., E₂.

याय प्रकल्पत इति अत्यन्तं त्रस्तोऽभूदित्यर्थः । सुवेलो लङ्काद्वारवर्षी
सुवेलादिर्दृश्यः । आसन्ना लङ्केति मेनिर इत्यर्थः । जलान्तो जलपारं
प्राप्ते प्राप्तः । अर्णवो वितीर्ण इत्यर्थः । प्लवङ्गा जडपुः । स्वप्रवासः
सफल इति इष्टा इत्यर्थः ॥ “असंयोगाल्लिङ् कित्” इति अपितो लिङः
किस्वाभ्र गुणः । एकान्तराख्यातविचित्रमसंकीर्णम् ॥

ध्रेमुर्वल्लगुर्ननृतुर्जजङ्घु-

र्जगुः समुत्पुषुविरे निषेदुः ।

आस्फोटयांचकुरभिमणेद्

रेजुर्ननन्दुर्विययुः समीयुः ॥ २८ ॥

२८. अथ कपीनां हर्षवेष्टितान्याह । ध्रेमुर्निति ॥ ध्रेमुर्वल्लगुः ॥ “धाज्जसमुज-
साम्” इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ ॥ वल्लगुर्ननृतुः । वल्लगु गतौ ।
ननृतुर्नृत्यन्ति स्म । लिङः कित्वाभ्र गुणः । जजङ्घुर्भक्षयामासुर्जहसुर्वा ।
जङ्घ भक्षहसनयोः । जगुरगायन् । कै गै शब्दे । समुत्पुषुविरे ललङ्घिरे ।
प्लुङ् गतौ । उषङ्गादेशः । निषेदुरूपविष्टाः ॥ “अत एकहल्—” इत्या-
दिना पत्वाभ्यासलोपौ ॥ आस्फोटयांचकुरहो महत्कर्म कृतमस्माभि-
रिति जगर्जुः । व्यन्ताल्लिङ्पास्यत्ययः । अभिमणेदुः स्वेडितग्रन्तः ॥
“अत एकहल्—” इत्येव ॥ रेजुः रराजुञ्जकाशिरे ॥ “फणां च सता-
नाम्” इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ ॥ ननन्दुर्नन्दन्ति स्म विययुर्वि-
याता धृष्टाः प्रजगदिभर इत्यर्थः । ‘धृष्टे धृष्णौ वियातः’ इत्यमरः ।
यातेर्लिङ् । श्लेष्सादेशः । समीयुर्हर्षादेकत्र समेता इत्यर्थः । इणो लिटि
श्लेष्सादेशः ॥ “दीर्घे इणः किति” इत्यभ्यासदीर्घः । केवलाख्यातविचित्र-
मसंकीर्णम् ॥

गिरिपङ्कचारुदेहं कङ्कोललवङ्गवद्धमुरभिपरिमलय ।

बहुबलोरुतरङ्गं परिसरमारुढमुद्धरं लवणजलम् ॥ २९ ॥

१९. गिरीति ॥ गिरीजां पङ्क्त्यादवेहं रम्यकर्म कपोलैर्लघुनैश्च वञ्चो
जनितः सुरभिपरिमलः सुगन्धो यस्य तत् । बहुबहूलोदतरङ्गमुद्धर-
मनर्गलं लवणजलं कर्तुं परिसरमारुढं प्रक्षिप्यमाणपर्वतनोदनात् तद-
मारोहोत्थयः । कर्त्तरि कः । कृत्वादिकार्यम् ॥

छोळं कूलाभिगमे से तुङ्गामलनिबद्धपुरुपरिणाहम् ।

सुरगङ्गाभरणसहं गिरिवन्धवेरेण लवणसलिलं रुद्धम् ॥ १० ॥

१०. छोलमिति ॥ कूलाभिगमे तदारोहणे छोळं स्खलत् से आकाशे
तुङ्गं च तदमलं च तन्निबद्धपुरुपरिणाहं कृतमहाविस्तारं चेति विशेष-
णसमासः । सुरगङ्गाभरणे मन्दाकिनीपूरणे सह समम् । पञ्चाद्यम् ।
लवणसलिलं गिरिवन्धवेरेण गिरिमयमहासेतुना बद्धं निधारितम् ॥

भारुहं च सुवेळं तरुमालाबन्धहारिगिरिवरजालम् ।

रावणचित्तभयंकरमापिक्कलछोलकेसरं रामबलम् ॥ ११ ॥

११. भारुमिति ॥ रावणचित्तस्य भयंकरं भयजनकमापिक्कला
छोलाश्च केसरा यस्य तद् रामबलं कर्तुं तरुणां मालाबन्धेन पङ्क्ति-
निवेशेन हारीणि मनोहारीणि गिरिवरजालानि प्रत्यन्तपर्वतसमूहा
वस्य तं सुवेळं सुवेलाद्रिमारुढमारोह ॥

लङ्कालयतुमुलारवसुभरगभीरोरुकुञ्जकन्दरदिवरम् ।

वीणास्वरससङ्गमसुरगणसङ्कुलमहातमालञ्छायम् ॥ १२ ॥

१२. भयेकारुमिः सुवेलाचलं वर्णयति ॥ लङ्केत्यादि ॥ लङ्कालयानां लङ्कानि-
वासिनां तुमुलैः संकुलैरारवैः सुष्ठु श्रियन्त इति सुभराणि सुपूर्णानि
गम्भीराण्युरुणि च कुञ्जानां कन्दराणां च विहराणि यस्य तम् । वीणा-
स्वस्य रसेनास्वादेन सङ्गमो येषां तैः सुरगणैः सङ्कुलो महातमालानां
छाया यस्य तम् ॥

सरसबहुपल्लवाविलकेसरहिन्तालवद्धबहलञ्छायम् ।

पेरावणमदपरिमलगन्धवहावद्धदन्तिसंरम्भरसम् ॥ ३३ ॥

३३. सार्वेति ॥ सरसा बहवश्च पल्लवा येषां तैराविलकेसरे रजःकलु-
षकेसरैश्च हिन्तालैस्तालविशेषैर्वद्धाः संघट्टिता बहुलाः सान्द्राश्छाया
यस्य तम् । पेरावणमदपरिमलस्य संबन्धी यो गन्धवहो वायुस्तेना-
बद्धा दन्तिनां समगजानां संरम्भरसः क्रोधरसो यत्र तम् ॥

तुङ्गतकञ्जायारुहकोमलहरिहारिलोलपल्लवजालम् ।

हरिणभयंकरसकुसुमदावसमञ्जविविलोलदाँडिमकुञ्जम् ॥ ३४ ॥

३४. तुङ्गेति ॥ तुङ्गतकर्णां छायाः एकैकस्य तरोरेकैकछाया ता बहुधाः
अन्यथा पूर्वपदार्थबाहुल्ये "छायाबाहुल्ये" इति नपुंसकत्वं स्यात् ।
तासु रोहन्तीति रुद्राणि । इगुपधलक्षणः कः । तानि कोमलानि हरीणि
हरितानि हारीणि च लोलपल्लवजालानि यत्र तम् । हरिणभयंकराणि
सकुसुमानि अत एव दावसमञ्जवीनि विलोलानि दाडिमकुञ्जानि
यत्र तम् ॥

कलहरिकण्ठविरावं सलिलमहाबन्धसकुलमहासौलम्

चलकिसलयसम्बद्धं मणिजालं सलिलकणमयं विवहन्तम् ॥ ३५ ॥

३५. कलेति ॥ कला मधुरा हरिकण्ठविरावाः सिंहकण्ठनादा यत्र तं
सलिलानां महता बन्धेन सेतुना संकुलाः संक्लिष्टा महासाला महा-
वृक्षा यत्र तं चलकिसलयैः सम्बद्धं संगतं सलिलकणमयं जलविन्दु-
रूपं मणिजालं विवहन्तं विघ्राणम् । प्राकृतेऽप्येवम् ॥

१ केशर D.

२ बहुल Com.

३ पेरावत T₁, T₂, T₃

४ दाडिम T₁, T₂

५ जालम् D.

६ किसलय D.

७ विवहन्तम् Com.

Th. has विवहन्तम्.

१ यत्र Th.

२ विवहन्ते Th.

तुङ्गमणिकिरणजालं गिरिजलसंघट्टवद्गम्भीररवम् ।

चारुगुहाविबरसभं सुरपुरसममरचारणसुसंरावम् ॥ ३६ ॥

३६. पुनरिति ॥ तुङ्गानि मणिकिरणजालानि यत्र तम् । गिरिजलानां निर्घराणां संघट्टेन आघातेन बद्धो गम्भीररवो यत्र तम् । चारुणि गुहा-
विबरण्येव सभाः सदांसि यत्र तम् । मरणाणां चारणानां च शोभनः
संरावो यत्र तम् । अत एवामरपुरसमम् ॥

विमलमहामणिटङ्कं सिन्दूरकलङ्कपिञ्जरमहाभित्तिम् ।

वीरहरिदन्तिसंक्रममयरुद्विभावरीविहारसमीहम् ॥ ३७ ॥

३७. विमलेति ॥ विमला महामणिटङ्का महारत्नभित्तयो यत्र तम् ।
सिन्दूरस्य कलङ्केनाङ्केन पिञ्जरा महाभित्तयो यत्र तम् । हरयो दन्ति-
वद्द्वय हरिदन्ति ॥ “येषां च विरोधः शाब्दतिकः” इति ब्रह्मवैवर्तपुराणः ॥
वीरस्य सस्य सभागमाद् भयेन दृष्टा स्यका विभावरीविहारसमीहा
पञ्चविहारकाङ्क्षा यत्र तम् ॥

समहाफणिभीमविलं भूरिविहङ्गैरुत्तुमुलोरुघोरविरावम् ।

वारणवराहहरिवरगोगणसारङ्गसङ्कुलमहासालम् ॥ ३८ ॥

चलंकिसैल्यसविलासं चारुमहीकैमलरेणुपिञ्जरवसुधम् ।

सकुसुमकेसरबाणं लवङ्गतस्तुरुणवल्लरीवरहासम् ॥ ३९ ॥

३९. चलेति ॥ चलैः किसलयैः सविलासं विलासयन्तं चारुभिर्मही-
कमलानां स्थलाब्जानां रेणुभिः पिञ्जरा वसुधा यत्र तं सह कुसुमकेस-

१ समानमय Com.

This verse is dropped in T₁
and T₄.

२ विहङ्ग D., Ea.

३ रावण G., D.

४ शलम् D.

* This verse is dropped in T₂
and T₄.

५ किञ्चलव D.

६ महाकमल T₂.

७ केशर D.

रवाणैर्यस्तं लवकतरुणां तरुणवल्लयो बालमञ्जर्यस्तासां यरो हासो
विकास एव हासो हास्यं यस्य तम् ॥

अमलमणिहेमदङ्कं तुङ्गमहाभित्तिरुद्धरूपङ्कगमम् ।

अमरारुद्धपरिसरं मेहमिव अविरलसरसमन्दारतरुम् ॥ ४० ॥

४०. अमलेति ॥ अमलानां मणीनां हेम्नां च टङ्गास्तटभित्तयो यत्र
तम् । तुङ्गाभिर्महाभित्तिभिर्महातटै रुद्धो रुक्तां मृगाणां पङ्कगमः पङ्क-
ग्रातिर्यत्र तम् । पङ्कगम इति पाठे वक्रगमनमित्यर्थः । अमरैरारुद्धप-
रिसरम् । अविरलसरसमन्दारतरुम् । अत एव मेहमिव स्थितम् ॥

फलभरमन्यतरुवरमाविदूरविकृढहारिकुसुमापीडम् ।

हरिणकलङ्कमणिसंभवबहुवारिभैरमुगम्भीरगुहम् ॥ ४१ ॥

४१. फलेति ॥ फलभरैर्मन्यरास्तरुवरा यस्य तम् । अविदूरविकृढा
हस्तापचेया हरिणः कुसुमापीडा यत्र तम् । हरिणकलङ्कमहामणिसंभ-
वैश्चन्द्रकान्तसंभूतैर्बहुवारिभिः सुमराः संपूर्णा गम्भीरगुहा यत्र तम् ॥

जलकामदन्तिसङ्कुलसहेमरसचारुधवलकन्दरदेहम् ।

अङ्कुरोहसमच्छविहरुगणसंलीढतरलहरिमणिकिरणम् ॥ ४२ ॥

४२. जलेति ॥ जलकामैर्जलाधिभिर्दन्तिभिः संकुला जलम्रान्त्या
संकीर्णाः सहेमरसा हेमद्रवलिताश्चारवो धवलाः कन्दरदेहाः कन्द-
रस्वरूपाणि यत्र तम् । हरिणमयकन्दरच्छायास्तु तोयम्रान्त्या संचरमा-
णमातङ्गमित्यर्थः । अत एव भ्रान्तिमदलंकारः । रोहन्तीति रोहाः ।
पक्षाद्यच्च । लघूपधगुणः । अङ्कुरा एव रोहा नवप्रकटाङ्कुरा बालरु-
जानीत्यर्थः । तैः समच्छवयस्तुल्यकान्तयः अत एव रुक्ताणैर्मृगजैः
संलीढाः शृण्वन्भ्रान्त्या लिख्यमाना हरिणमणीनां भरकतमणीनां किरणा
यत्र तम् । अत एवात्रापि भ्रान्तिमदलंकारः ॥

१ मणित T₂.

२ कलङ्कमणिलि T₂.

३ वारिसुभरगम्भीर T₂, Com.

४ रसद E₂.

५ हरिणानि Com.

गाढसमीरणमुसहं भीमरवोचुञ्जवारिधरसंघट्टम् ।

धवलजलवाहमालासंबन्धावद्धिमेधराधरलीलम् ॥ ४३ ॥

४३. गति । गाढसमीरणेन स्थिरवायुता निमित्तेन सुसहं सुष्ठु सार्धं
सैम्यमित्यर्थः । सहः खलप्रत्ययः । भीमरवास्तुङ्गाश्च ये वारिधरा-
स्तेषां संघट्टो यस्य तम् । धवलजलवाहमालासंबन्धेनावद्धाः प्राप्ता
हिमधराधरस्य हिमाव्रेलीलेषु लीला यस्य तम् । इति निदर्शनालंकारः ॥

लवणजलबन्धसरसं तरुफलसंपत्तिरुद्धदेहायासम् ।

लङ्कातोरणवारणमोरुद्धं समरलालसं रामबलम् ॥ ४४ ॥

४४. लवेति । लवणजलबन्धाद्धेतोः सरसं सरागं सोत्साहमित्यर्थः ।
तरुफलसंपत्त्या रक्षो निर्वर्तितो देहायासः क्षुब्धाया यस्य तत् । लङ्का-
तोरणानां वारणं^१ निवारकं निरोधकमालोलं समस्तात्परिभ्रमवु राम-
बलं रामसैन्यं समरलालसं समरोत्सुकं संवृत्तमिति शेषः । उत्तर-
श्लोकाद्वा भाकृष्टव्यम् ॥

गुरुपणववेणुगुजाधेरीपेलोरुद्धल्लरीभीमरवम् ।

ढक्काघण्टातुमुलं सन्नद्धं परबलं रणायाससहम् ॥ ४५ ॥

४५. गुरिति ॥ अथ गुरुभिः पणवाविधाद्यवोपैरवो ल्लरीणां भीम-
रवा यत्र तत् । ढक्काघण्टादिभिस्तुमुलं तद्वोषभीषणमित्यर्थः । परबलं
रावणसेना सैम्यमपि रणायाससहं रणकमोरुत्सुकं संवृत्तम् । रणप्रवृत्तं
रामबलं दृष्ट्वा रावणबलमपि तथा प्रवृत्तमित्यर्थः ॥

१ संघट्टं C.

२ वारणमालोलं D., Com.

३ रणप्रवृत्तं T., Com.

४ महासंघट्टं T.

५ संबन्धावद्धं E.

६ हिमवसुधाधरलीलम् D.

७ देहायासम् E.

८ वारणमालोलं D., Com.

९ वारणमालोलं Th., Com.

१० वरु C., Com.

११ पेलो C., Com.

१२ वेलो E.

१३ मेरीविकलवा E.

१४ संवृत्तं Com.

आरूढबाणघोरं विमलायसजालगूढपीवरदेहम् ।

चञ्चलतुरङ्गवारणसंघट्टावद्धचारुपरिणाहगुणम् ॥ ४६ ॥

४६. पञ्चलमेव श्लोकद्वयेन विशिनष्टि ॥ आरूढेत्यादि ॥ आरूढैरारोपितैर्बाणै-
घोरं भीमं विमलैरायसजालैर्लोहकञ्चुकसमूहैर्मूढाः संवृत्ताः पीवरा
देहा यस्य तत् धर्मितसर्वाङ्गमित्यर्थः । चञ्चलं प्रचलं यत्तुरङ्गवारणम् ।
सेनाकृत्वाद् द्वन्द्वैकवद्भावः । तस्य संघट्टेनावद्धः कृतश्चारुः परिणाहो
विस्तार एव गुणो येन तत् । गजाश्वसंवाधे मिथो विश्लिष्यदित्यर्थः ॥

असितोमरकुन्तमहापट्टिशैर्भल्लवरबाणशुरुषुसैलम् ।

वीररसालंकारं गुरुसंचारहृदयदन्तिसमहीकम्पम् ॥ ४७ ॥

४७. असीति ॥ अस्यादिभिर्गुरुणि दुष्पवेशानि पुरुणि प्रभूतानि मुस-
लानि यस्मिंस्तत् । वीररस एवालंकारो यस्य तत् । पौरुषभूषणमि-
त्यर्थः । गुरुसंचारेण महाघोषेण हृदयदन्तिना समहीकम्पं गजाश्वक्रम-
णेन कृतभूकम्पमित्यर्थः ॥

ते रामेण सरभसं परितरला हरिगणा रणसमारम्भे ।

रुद्धा लङ्कापरिसरभूधरपारिभङ्गलालसा धीररवम् ॥ ४८ ॥

४८. त इति ॥ रणसमारम्भे युद्धकर्मणि परितरलाः परिचलिताः
सन्तो लङ्कापरिसरेषु तदवनानां परिभङ्गे परिभङ्गने लालसा लोलास्ते
हरिगणाः कपिसङ्गाः । ‘लोलुपो लोलुभो लोलो लम्पटो लालसोऽपि
च’ इति यादवः । रामेण सरभसं सत्वरं धीररवमुखैःस्वरं यथा तथा
रुद्धा निवारिताः रक्षोभयात् पलाय्य कापेया वनभङ्गप्रवृत्तास्ते मा
पलायिष्यतेति निर्वाचिता इत्यर्थः ॥

१ 'घट्टपरिणाह' E.

२ पट्टि O., D., E.

पट्ट T., T.

३ मुगलम् G.

मुगलम् D.

४ संघट्ट Com.

५ तदवन T., T., Com.

जलतीरतुङ्गवरकन्दरगिरिभित्तिकुञ्जविवरावासम् ।

भीमं तरुहरिणबलं मुसमिद्धादिमारिकिरणमालालोलम् ॥ ४९ ॥

४९. अथ युग्मेनाह । जलेति ॥ जलतीरेषु तुङ्गतरेषु वरकन्दरेषु गुरिभि-
सिषु कुञ्जविषयेषु चावासो यस्य तत् । तत्र तत्र लीनमित्यर्थः । भीमं
अथैकरं तरुहरिणबलं कपिसैन्यं कर्तुं रामप्रोत्साहनात् मुसमिद्धस्य
हिमारेरग्रेः किरणा इव किरणास्तेषां मालाभिर्लोलं आज्यक्ष्यमानं सत् ॥

रावणबलमवगन्तुं जलभरगुरुसलिलवाहगेणसमैच्छायम् ।

अदृतरुमञ्चमन्दिरतोरणमालासभासु समाकूटम् ॥ ५० ॥

५०. रावणेति ॥ जलभरगुरवो ये सलिलवाहा मेघास्तेषां गणेन
सञ्छायं सवर्णं मेघस्यामं रावणस्य बलं सैन्यमवगन्तुमिदमीदृगिति
कातुमहादिषु समाकूटमहादिकमारुह्य रक्षोबलमप्राप्सीदित्यर्थः । एतानि
त्रादश संकीर्णानि । प्रसन्नकाण्डश्च समाप्तः ॥

इति भट्टिकाव्ये प्रसन्नकाण्डे भाषासमावेशो नाम चतुर्थः

काव्यस्य त्रयोदशः सर्गः ॥

इति श्रीपदमकरप्रमाणपारावारपारीश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसू-

रिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने भाषासमो

नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ चतुर्दशः सर्गः ।

ततो दशास्यः स्मरविह्वलात्मा

चारैः प्रकाशीकृतशत्रुशक्तिः ।

विमोह मायामय राममूर्ध्ना

सीतामनीकं प्रजिघाय योद्धुम् ॥ १ ॥

१ इह लौकिक्यं नाम काव्यशोभाकरो गुणः । स च 'सुपां तिरां च व्युत्पत्तिः लौकिक्यं परिकीर्तितम्' इति द्विविध उक्तः । तत्र सुवन्ता व्युत्पादिताः । अथेदानीं तिरां लादे-
शत्वात् तथापि छेत्छान्दसत्वादन्वयान् नव लङादिविलासान् नवभिहस्तैः समीची-
त्वादयिष्यन्ति नन्तर्गे लिट्ठिलसमुत्पादयति । तत इत्यादि ॥ ततः स्वपरबलाभि-
योगानन्तरं चारैः प्रणिधिभिः प्रकाशीकृतशत्रुशक्तिरजय्य इति व्याकृत-
तरामप्रभाषो दशास्यस्तथापि स्मरविह्वलात्मा सीतां मोक्षुमसहः
सन्नित्यर्थः । मायामयेन मायाविनिर्मितेन राममूर्ध्ना सीतां विमोह्य
रामस्येवं शिरश्छित्त्वानीतमिति मोहयित्वैवं चात्मानमनाथा वारिष्य-
तीत्याशया भ्रामयित्वेत्यर्थः । तेनापि विफलः सन्निति शेषः । योद्धु-
मनीकं सैन्यम् । 'वरुथिनी बलं सैन्यं चर्कं चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
प्रजिघाय प्रहितवान् न तु सीतामित्यर्थः । हिनोतेर्लिटि णळि वृक्ष्या-
यादेशौ ॥ "हेरचकि" इति कृत्वम् ॥

कम्बूनथ समादध्नुः कोणैर्भैर्यो निजघ्निते ।

वेणून् पुण्ड्रिरे गुजा जुगुञ्जुः करषट्विताः ॥ २ ॥

२. युद्धमेव वर्णयति । कम्बूनित्यादि ॥ अथानीकप्रेषणानन्तरं कम्बून् शङ्खान्
समादध्नुः पुरमन् मुखमाहतपूरणेनाध्वनयन्नित्यर्थः । ध्मा शब्दे । भूता-
नघतने परोक्षे लिट् । श्लेषादेशः ॥ "आतो लोप इटि च" इत्या-

कारलोपः ॥ कोणैर्वादनदण्डैः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इत्यमरः ।
 भेयौ निजगिरे निहताः । हन्तेः कर्मणि लिट् ॥ "गमहन्—" इत्यादि-
 मोपचालोपः । वेणून् वंशान् पुपूरिरे मुखमाहतपूरणेनाध्वनयन्नित्यर्थः ।
 पूरी आप्यायने इति घातोः कर्त्तरि लिट् । तञ् । गुञ्जा वाद्यविशेषाः ।
 'गुञ्जापि पटहे प्रोक्ता' इति विश्वः । करैर्वादिता वादिता जुगुजुर्द-
 ध्वनुः । गुञ्जि अव्यक्ते शब्दे ॥

वाद्यपांचकिरे दक्षाः मणवा दध्वनुर्हताः ।

काहलाः पूरयांचक्रुः पूर्णाः पेरौश्च सस्वनुः ॥ ३ ॥

१. वाद्यपांचि ॥ दक्षा वाद्यपांचकिरे वादिताः । मणवा उपरि पाणि-
 कृतयो वाद्यविशेषास्ते हताः पाणिताडिता दध्वनुः । काहलाः सुवि-
 रवाद्यविशेषाः पूरयांचक्रुः पूर्णाश्चक्रुर्मुखमाहतपूरणेनानादयन्नित्यर्थः ।
 पेरौः करमुखाकाराः सुविरवाद्यविशेषास्तेऽपि पूर्णैः सस्वनुर्दध्वनुः ॥

मृदङ्गा धीरमास्वेनुर्हतैः स्वेने च गोमुलैः ।

घण्टाः शिशिजिरे दीर्घं जहादे पटवैर्भृशम् ॥ ४ ॥

४. मृदङ्गा इति ॥ मृदङ्गा मर्दला धीरं गम्भीरमास्वेनुः सस्वनुः ॥
 "कणां च सत्तानाम्" इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो ॥ हतैस्ताडितै-
 र्गोमुलैर्वाद्यविशेषैर्नवे नदितम् । नवेर्भावे लिट् । घण्टा दीर्घं शिशि-
 जिरे दध्वनुः । शिजि अव्यक्ते शब्दे । कर्त्तरि लिट् । तञ् । पणवैर्भृशं
 जहादे ज्ञादितम् । ज्ञाद अव्यक्ते शब्दे । भावे लिट् ॥

हयौ जिहेषिरे हर्षाद्गम्भीरं जगर्जुर्गजाः ।

संजस्ताः करभा रेटुश्चक्रुः पत्तिपङ्कयः ॥ ५ ॥

१ पटका T₃, T₄

२ काहलान् T₃, T₄

३ पूर्णै Com.

४ वेराच E₂

५ नवे Com., T₃, T₄

६ शिशिजिरे D.

७ मथा D.

८ सस्वस्ते T₃

९ रेटु* Com.

रेटु T₃

१० पत्ति E₂

५. हया इति ॥ हया हयात् जिह्वेबिरे हेषितवन्तः । हेषु शब्दे । गजा गम्भीरं जगर्जुः । गर्ज अव्यक्ते शब्दे । अत्र यतिभङ्गः सोढव्यः । करभाः क्रमेलकाः सन्त्रस्ता गजगर्जनाद्गीता रेसुश्चक्रन्दुः । पक्षिपङ्क्तयः पक्षिसंघाश्च सन्त्रस्ताश्चुकुवुः वरुवुः । कु शब्दे । हेरस्युवङ्गादेशः ॥

तुरङ्गाः पुस्फुटुभीताः पुस्फुटुर्वृषभाः परम् ।

नार्यश्चक्षुभिरे मम्लुर्ममुहुः शुशुचुः पतीन् ॥ ३ ॥

६. कुरक्ता इति ॥ कुरक्ता मृगा भीताः पुस्फुटुर्मयान्मिथो विस्त्रिष्टा इत्यर्थः । वृषभाः परिपुस्फुटुर्दृष्टा नेदुरित्यर्थः । नार्यश्चक्षुभिरे प्रिय-विषययोगभयात् क्षुभिताः । मम्लुर्मलानाः । मुमुहुर्मूर्च्छिताः । पतीन् शुशुचुरशोचन् ॥

जगर्जुर्जट्टपुः शूरा रेजुस्तुष्टुविरे परैः^१ ।

बबन्धुरङ्गुलित्राणि सन्नेहुः परिनिर्ययुः ॥ ७ ॥

७. जगर्जुरिति ॥ शूरा वीरभटा जगर्जुः समरभयात् सिङ्गतावांश्चक्रुः । जट्टपुर्दृष्टा रेजु रराजुः ॥ “फणां च सप्तानाम्” इति विकल्पादेत्वम् । घरेर्वन्दिभिस्तुष्टुविरे स्तुताः । कर्मणि लिट् । उवङ्गादेशः । अङ्गुलीस्त्रायन्त इत्यङ्गुलित्राणि अङ्गुलित्राणानि ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ बबन्धुः सन्नेहुः संवर्मयांचक्रुः । णह बन्धने ॥ “अत एकहल्—” इत्येवाभ्यासलोपी ॥ परिनिर्ययुः परितो निर्याताः ॥

घनूंष्यारोपयांचक्रुरारुरुह रथादिषु ।

असीनुद्रवृहुर्दीप्तान् गुर्वीरुचिप्तिपुर्गदाः ॥ ८ ॥

८. घनूंषीति ॥ घनूंष्यारोपयांचक्रुरारोपयामासुरभिज्यानि चक्रुरित्यर्थः ॥ “रुहः पोऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पात् पकारादेशः ॥ ते

१ कुरक्ताः Com.

२ वृषभाः परिपुस्फुटुः Com.

३ वरैः Com.

४ रुहस्ते रथादिषु Com.

५ राशोह Ts.

वीर्य रथादिषु रुद्रदुः रथादीन् रुद्रदुरित्यर्थः । कर्मण्यधिकरणविवक्षायां
सप्तमी । वीर्यान्सीनुद्रदुःरुद्रयेमुः । वृद्ध उद्यमने । गुर्णीर्गदा उच्चिक्षिपु-
रुत्तिष्ठसुवन्तः ॥

शूलानि भ्रमयांचकुर्वाणानाददिरे शुभान् ।

भ्रेमुश्चुकुर्दिरे रेमुर्ववल्गुश्च पदातयः ॥ ९ ॥

९. शूलानीति ॥ पदातयः शूलानि भ्रमयांचकुः । भ्रमेरमस्तत्त्वान्मित्ये
इत्येत्वम् । शुभान् योग्यान् बाणान् आददिरे आस्तवस्तः ॥ “भाजो
हो नास्याविहरणे” इत्यात्मनेपदम् ॥ भ्रेमुर्गुणे वन्नमुः ॥ “वा वृन्नमुव-
साम्” इत्येत्वाविधिकल्पः ॥ चुकुर्दिरे चिक्रीडुः । कुर्दं कुर्दं कीडायाम् ।
लिटि तच् । रेमुर्नेदुः । रस शब्दे ॥ “अत एकहल्—” इत्येत्वम् ॥
ववल्गुर्पल्लितवन्तः ॥

समुत्प्रेतुः कशापातै रसम्याकर्षैर्ममङ्किरे ।

अम्भाः मद्गुदुर्गुर्गोले एकं निजगरुः श्रेमे ॥ १० ॥

१०. सति ॥ अम्भाः कशापातैर्भ्रमताडनीप्रहारैः । ‘कशा स्यात्कर्ष-
ताडनी’ इति विश्वः । समुत्प्रेतुः समुत्प्रेतुष्विरे मृतगतानि चकुरि-
त्यर्थः । रसम्याकर्षैः ईमाहर्कषणेर्ममङ्किरे आकुञ्चितशोणतया विरेजुरि-
त्यर्थः । मकि मण्डने । तच् । गोले प्रग्रहमोचने प्रपुमुपुर्तुतगति चकु-
रित्यर्थः । भ्रमे मृतगत्या भ्रमे आते सति एकं निजगरुः कलीनमर्ष-
णात् अर्षं पञ्चपुषुरित्यर्थः । नू निगरणे ॥ “ऋच्छस्यताम्” इति गुणः ॥

गजानां यदैदुः शारीन् कम्बलान् परितस्तहः ।

वेनुः कर्षां भ्रजाभेन समुच्छिन्नियुच्छिस्तान् ॥ ११ ॥

१ भ्रमयं T_a

२ रेपुः E_a

३ कशापातैः N₁, O_a, T₁, T₂, B.

कशापातैः T₂

४ ममङ्किरे c, Com., E_a.

५ श्रेमे E_a

६ मरधुः Com.

मरदुः Th, Com.

७ कलीन् Com.

८ कशा T₁, T₂, E_a, Com.

११. गजानामिति ॥ गजानां शालीन् युद्धयोग्यपर्याणानि । 'शाली
रक्षोपकरणे तथा शकुनिकान्तरे युद्धार्थगजपर्याणे' इति विश्वः ।
प्रवधुर्निवधुः । कम्बलानास्तराणि परितस्तदः परित्स्तीर्णवन्तः ॥
"अच्छत्युताम्" इति गुणः ॥ कक्ष्या मध्यबन्धनानि तेनुवितेनुः ।
उच्छिन्नान् ध्वजांश्च समुच्छिन्नध्वज्युः समुच्छिन्नवन्तः । भयतेहैहसि
इयञ्जादेशः ॥

विशिश्वासयिषांचकुरालिलिङ्गश्च योषितः ।

अजिघ्रुर्भीतिं बालांश्च चुचुम्बुश्च सुतप्रियाः ॥ १२ ॥

१२. कीति ॥ वीराः प्रयाणसमये योषितः स्वकास्ता विशिश्वास-
यिषांचक्रुः सर्वथा निजित्यागमिष्याम इति विश्वासयितुमीषुरिच्छा-
पूर्वकं विश्वासयामासुरित्यर्थः । श्वसेर्ण्यस्तात् सनि लिटि "कास्प्रस्यः
पादाम्—" इत्याम्प्रस्यये कृओऽनुप्रयोगः सनाधिकार्ये च । आलिलि-
ङ्गराशिलिषुश्च । गत्यर्थो लिभिराङ्पूर्वं भास्तेष्वर्थः । इदिश्वाचुम् ।
सुतप्रियाः प्रियसुताः । 'बहुमीहो वा प्रियस्य' इति पूर्वनिपातधिकल्पः ।
बालाम्भीतिं आजघुराघ्रातवन्तश्च । विहितत्वादिति भावः । अः गम्भी-
रादाने । हेरुस्यातोलोपः । चुचुम्बुश्च प्रेम्णेति भावः ॥

गम्भीरवेदिनः संज्ञां गजा जगदुरक्षताः ।

ववृधे शुशुभे चैषां मदो हृष्टैश्च पुपुवे ॥ १३ ॥

१३. गम्भीरेति ॥ गम्भीरवेदिनो मदाम्भा गजाः । 'स्वग्भेवाच्छोणित-
क्षावाम्भासस्य व्यवघनादपि । आत्मानं यो न जानाति तस्य गम्भीर-
वेदिता' ॥ इति राजपुत्रीये । तेऽव्यक्षता अकृताकुशा एव संज्ञां तत्तत्स-
ङ्केतं जगदुर्जङ्गुः । लिटः कित्वात् "मदिज्यावयि—" इति संप्रसारणम् ।
एषां गजानां मदश्च ववृधे शुशुभे च हृष्टैस्तैः पुपुवे सुतं च । भावे
लिट् ॥

मृगाः प्रदक्षिणं सस्युः शिवाः सम्यग्ववाशिरे ।

अधामैः पुस्फुरे देहैः प्रसेदे चिचवृत्तिभिः ॥ १४ ॥

१४. मृगा इति ॥ ततः प्रचलतां तेषां मृगा हरिणादयः प्रदक्षिणं यथा तथा सस्युर्जग्मुः । शिवाः कोट्यारश्च सम्यक् ववाशिरे धामभागे बुकु-
ज्जरित्यर्थः । वाशु शब्दकुत्सायाम् । अधामैर्दक्षिणैर्देहैर्देहावयवैरक्षिभु-
जादिभिः पुस्फुरे पस्पन्वे । भावे लिट् । चिचवृत्तिभिः प्रसेदे प्रसन्नम् ।
भावे लिट् । मरिष्यतामप्येषां तादात्मिकविजयसुखितान्येतानि निमि-
त्तानीति द्रष्टव्यम् ॥

प्राच्यमाञ्जिहिषांचक्रे महस्तो रावणाग्रया ।

द्वारं ररहेतुर्गाम्यं महापार्श्वमहोदरौ ॥ १५ ॥

१५. प्राच्यमिति ॥ ततः महस्तो रावणाग्रया प्राचि सर्वं प्राच्यं द्वारं
प्राग्द्वारम् ॥ “धुमाग्—” इत्यादिना यत् । अञ्जिहिषांचक्रे अंहितुं गन्तु-
मियेष । तन्नासकोऽभूदित्यर्थः । अहि गतौ इति धातोरनुदात्ततः सप्त-
स्ताद्धित्याम्यस्ये रुओऽनुप्रयोगः । इदित्वाधुमागमः ॥ “अजावेक्षि-
तीयस्य” इति होर्निर्वचनम् । “न म्नाः—” इति निषेधात् नकारस्य
निषेधः ॥ “पूर्वघत्सनः” ॥ “आम्प्रत्ययवत्कृओऽनुप्रयोगस्य” इति
तत् ॥ महापार्श्वमहोदरौ नाम राक्षसौ घाम्यं दक्षिणं द्वारम् ॥ “दित्य-
दित्यादित्य—” इत्यत्र ‘यमाप्तेति वक्तव्यम्’ इति ण्यप्रत्ययः । ररहेतु-
र्जग्मतुः । रहि गतौ । इदित्वाधुम् ॥

प्रययाविन्द्रजित्मसगियाय स्वयमुत्तरम् ।

समध्यासिसिषांचक्रे विरूपाक्षः पुरोदरम् ॥ १६ ॥

१६. प्रेति ॥ अयेन्द्रजित् प्रत्यक् पश्चिमं द्वारं प्रययौ । स्वयं रावण
उत्तरं द्वारमियाय । विरूपाक्षो नाम राक्षसः पुरोदरं पुरमध्यं समध्या-

सिलिषांचक्रे तदध्यासनासकोऽभूदित्यर्थः । आसेः सधन्ताल्लिङ्याम्प्र-
त्यये कृजोऽनुप्रयोगः । पूर्ववत् तच् ॥

शुश्राव रामस्तत्सर्वं प्रतस्थे च ससैनिकः ।

विस्फारयांचकारास्त्रं बबन्धाय च बाणधी ॥ १७ ॥

१७. शुश्रावेति ॥ रामस्तत्सर्वं शशुचेष्टितं शुश्राव । ससैनिकः प्रतस्थे
च । अस्त्रं धनुर्विस्फारयांचकार अधिष्ठमासकर्मैत्यर्थः ॥ “चिस्कु-
रोर्णी” इति वैभाषिकमात्वम् । गतमन्यत् । अथ बाणा धीयस्ते अन-
योरिति बाणधी इषुधी ॥ “कर्मण्यधिकरणे च” इति घोः किप्रत्ययः ॥
बबन्ध स पृष्ठे बद्धवांश्च ॥

ईक्षांचक्रेऽथ सौमित्रिमनुजज्ञे बलानि च ।

नमश्चकार देवेभ्यः पर्णतल्पं मुमोच च ॥ १८ ॥

१८. ईक्षामिति ॥ स रामः सौमित्रि लक्ष्मणमीक्षांचक्रे ईक्षितवान्
इत्येव योद्धुमनुज्ञातवानित्यर्थः । ईक्षतेलिटि “इजादेश्च गुह्यमतोऽनृच्छः”
इत्याम्प्रत्ययः । गतमन्यत् । बलानि चानुजज्ञे योद्धुमिति शेषः । देवेभ्यो
नमश्चकार अप्रतिबन्धेन जयसिद्धयर्थमिति भावः । पर्णतल्पं मुमोच
तत्स्थानात्प्रचलित इत्यर्थः ॥

चकासांचकुरुत्तस्थुर्नेदुरानशिरे दिशः ।

वानरा भूधरान् रेधुर्वभञ्जुश्च ततस्तद्वन् ॥ १९ ॥

१९. चकासांचकुरुगिति ॥ ततोऽनुज्ञानानन्तरं वानराश्चकासांचकुरुः रण-
रागाद्रेजुरित्यर्थः । चकासु दीप्तौ । लिटि ‘कास्यनेकाश्च इति यक्तव्यम्’
इत्याम्प्रत्ययः । तत्तस्थुरुत्थिताः । ऊर्ध्वकर्मत्वाच्च तच् । नेदुश्चिक्षेडिरे
दिश आनशिरे व्यापुः । अशू व्याप्तौ ॥ “अश्नोतेश्च” इति दीर्घाभ्या-
सादुत्तरस्य जुडागमः । भूधरान् रेधुर्वभञ्जुश्च ततस्तद्वन् ॥ “राधो हिंसा-
याम्” इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ तद्वन् वभञ्जुश्च ॥

ददालं भूर्नभो रक्तं गोष्पदं ववर्ष च ।

मृगाः प्रसह्यपूर्वामं खगाश्चकुविरेऽशुभम् ॥ २० ॥

२०. अयास्य दुर्निमित्तान्वाह । ददालेति ॥ भूर्नदाल इतिता नभश्च गोष्पदं
पूरयित्वा गोष्पदप्रम् ॥ “वर्षप्रमाण ऊलोपश्चात्स्यान्यतरस्याम्” इति
पूरेणमुलप्रत्ययः ऊकारलोपश्च । रक्तं ववर्ष । मृगा हरिणा वामं प्रद-
क्षिणं प्रसुप्तबुर्जम् । श्वस्युवङ् । खगाः पक्षिणोऽशुभाः प्रतिकूलाश्च-
कुविरे बुकुञ्चुः । कु शब्दे । पूर्ववदादेशः ॥

उल्का ददशिरे दीप्तो रुद्रुश्चाभिर्व शिवाः ।

चक्ष्माये च मही रामः शशङ्के चाशुभागमम् ॥ २१ ॥

२१. उल्का इति ॥ दीप्ता उल्का ददशिरे दृष्टाः । मशिवाः अशुभाः
शिवाः कोटारश्च रुद्रुश्चकुञ्चुः । मही चक्ष्माये चक्ष्मणे । श्मायी विभू-
नते । रामश्चाशुभागमममिष्टागमं शशङ्के ॥

रावणः शुभ्रवान् शत्रून् राक्षसानभ्युपेयुषः ।

स्वयं युयुत्सपांचके प्राकाराग्रे निषेदिवान् ॥ २२ ॥

२२. रावण इति ॥ रावणो राक्षसानभ्युपेयुषो योजुमभ्युपगतान्
शत्रून् शुभ्रवान् श्रुतवान् प्राकाराग्रे निषेदिवान् प्राकारोपरि स्थितः ।
कसोरपि लिङादेशत्वात् तदन्तानां प्रयोगः । स्वयं युयुत्सपांचके
योजुमिच्छावतश्चक्रे । प्रोत्साहयन् योधयामासेत्यर्थः । युधेः सन्नन्ता-
द्धिदि आम्प्रत्यये पूर्ववत्तज् ॥

निरासु राक्षसां बाणान् प्रजहुः शूलपट्टिषान् ।

अर्सीश्च बाह्यांचक्रुः पाशैश्चांचक्रुस्ततैः ॥ २३ ॥

१ वदर E₂.

२ गोष्पदं ववर्ष T₄.

३ मसुप्तुवः T₃, Com.

४ अशुभाः T₃, T₃, T₄, Com.

५ मही E₂.

६ मशिवाः G, E₂, T₃, T₄, Com.

७ प्राकाराग्रे T₃, D.

८ राक्षसान् बाणान् T₃, T₄.

९ पट्टिषान् Com., T₄.

१० पट्टिषान् G, T₁, T₃, T₃, B.

११ बाह्यांचक्रुः T₃.

१२ पाशैराचक्रुः D.

२३. निरासुरेति ॥ अथ राक्षसा बाणान् निरासुः परेषु चिक्षिपुः ॥
“अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ शूलपट्टसान् प्रजहुः प्रायुञ्जतेत्यर्थः ।
अनेकार्थत्वाद् धातूनाम् ॥ “आतिरप्राणिनाम्” इत्येकवद्भावाकरणं
चिन्त्यम् ॥ असीन् कक्षाश्च बाह्यांचक्रुः प्रवर्त्तयामासुः प्रायुञ्जते-
त्यर्थः । ततैः प्रसारितैः पाशैराचक्रपुरारुष्टवन्तश्च । अपिहितः
किंत्वाच्च गुणः ॥

मल्लैश्च विभिदुस्तीक्ष्णैर्विविधुस्तोमरैस्तथा ।

गदाभिश्चूर्णयांचक्रुः शितैश्चकैश्च चिच्छिदुः ॥ २४ ॥

२४. मल्लैरिति ॥ तीक्ष्णैर्मल्लैः स्त्रुहिदलकलैर्बाणैर्विविधुः प्रजहुरित्यर्थः ।
अपिहितं “प्रहिज्यावधि—” इत्यादिना संप्रसारणम् । तथा तोम-
रैर्विभिदुर्विदारयामासुः । गदाभिश्चूर्णयांचक्रुः । सत्यापादिष्यन्तात्
लिङ्यामप्रत्ययः । चकैः शिरश्चिच्छिदुः ॥

वानरा मुष्टिभिर्जमुर्ददंशुर्दशनैस्तथा ।

निरामुश्च गिरीस्तुङ्गान् द्रुमान् विचकरुस्तथा ॥ २५ ॥

२५. राक्षसयुद्धप्रकारमुक्त्वा वानत्युद्धप्रकारमाह । वानरा इति ॥ वानरा मुष्टि-
भिर्जमुः राक्षसानिति शेषः ॥ “गमहन—” इत्युपधालोपः ॥ तथा
दशनैर्दन्तैर्ददंशुर्दष्टवन्तः । तुङ्गान् गिरीन् निरासुः चिक्षिपुः । अमु
शेषणे । शेरुस् ॥ “अत आदेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ तथा द्रुमान् विच-
करुर्विचिक्षिपुः ॥ “ऋच्छत्यृताम्” इति गुणः ॥

लाङ्गलैर्लोठियांचक्रुस्तलैर्निन्युश्च संक्षयम् ।

नलैश्च चक्रतुः क्रुद्धाः पिपिषुश्च सितौ बलात् ॥ २६ ॥

२६. लाङ्गलैरिति ॥ ते वानराः क्रुद्धा लाङ्गलैः पुच्छैर्लोठयांचक्रुः
पुच्छैरावेष्ट्य ममन्युरित्यर्थः । ष्यन्तादामप्रत्ययः । तलैः करतलाभा-

१ विविधुस्तीक्ष्णैर्विभिदुः Com.

२ शिरश्चकैश्च चिच्छिदुः Com.

निराः प्रपौश्च चिच्छिदुः T₂

३ दशनैरापि c.

४ लोठयांचक्रुः Com.

५ विविधुश्चक्रिता बलात् T₂

वीर्यं संसृत्य निम्युरनैषुः । नक्षेत्रं चकतुस्त्रिच्छिद्युः । कृती छेदने ।
लिटः कित्वाहुषमतिवेधः । बलात् क्षितौ पिपिषुर्भूयामासुः ॥

संबभूवुः कबन्धानि प्रोदुः शोणिततोयगाः ।

तेहर्भटास्यपद्मानि ध्वजैः केनैरिवावभे ॥ २७ ॥

२७. समिति ॥ कबन्धान्यपमूर्धकलेवराणि संबभूवुः संभूतानि ।
अवतोलिदि ह्येकसि “भुवो बुलुङ्गलिटोः” इति बुगागमः । शोणित-
तोयगा रक्षापगाः प्रोदुः प्रावहन् ॥ “प्रावहः” इति परस्मैपदम् ॥ बहे-
र्भजादित्वात् संप्रसारणे द्विर्भाषः ॥ “संप्रसारणाच्च” इति पूर्व्यरूपत्वे
सवर्णदीर्घः ॥ भटानामास्यपद्मानि तेरुस्तत्र भ्रुवन्ते स्म ॥ “तृफल-
मजत्रपञ्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ । ध्वजैः केनैरिवावभे भातम् । भाते-
भावे लिट् ॥

रक्तपङ्के गजाः सेदुर्न प्रचक्रमिरे रथाः ।

निममज्जुस्तुरङ्गाश्च गन्तुं नोत्सेहिरे भटाः ॥ २८ ॥

२८. रकेति ॥ रक्तपङ्के पङ्कीभूतरक्तो गजाः सेदुः सज्जा मग्ना इत्यर्थः ।
रथा न प्रचक्रमिरे गन्तुं न शक्ताः ॥ “प्रोपाभ्यां समर्थोभ्याम्” इति
तत् ॥ तुरङ्गाश्च निममज्जुर्निमग्नाः । भटाः पदातयश्च गन्तुं नोत्सेहिरे न
शक्नुवन्त्यर्थः ॥ “अत एकद्वय—” इत्येत्वाभ्यासलोपौ ॥ “शक्-
पृथ—” इत्यादिना तुमुन् ॥

कोट्या कोट्या पुरद्वारमेकैकं हरुधे द्विषाम् ।

षट्त्रिंशद्दुरिकोट्यश्च निर्वधुर्वानराधिपम् ॥ २९ ॥

२९. कोट्येति । द्विषां संवन्धि एकैकं पुरद्वारम् ॥ “एकं बहुमीदृशम्”
इति द्विर्भाषः सुलोपश्च ॥ कोट्या कोट्या हरीणामेकैकया कोट्य-
इत्यर्थः । वीप्सायां द्विरुक्तिः । हरुधे वधम् । अवशिष्टाः षडुत्तरास्त्रिंशत्

१ केने Com., E.

२ शान्तो T₂, T₃, T₄.

३ कोट्यस्तु T₂, T₃, T₄, Com.

४ विवधुः D., T₄, E.

षट्त्रिंशत् हरिकोट्यस्तु घानराधिपं सुग्रीवं विवशुः परिवशुः । घृणो-
तोर्लटि हेरसि यणादेशः ॥

तस्तनुर्जज्वलुर्मम्लुर्जग्लुर्लुठिरे सतोः ।

मुमूर्च्छुर्ववमू रक्तं ततृषुशोधये भटाः ॥ ३० ॥

३०. तस्तनुरिति ॥ उभये भटाः कपिराक्षसवीराः क्षताः परस्परद्विहताः
सन्तः तस्तनुर्वेदनया चुक्रुशुः । स्तन शब्दे । जज्वलुः क्रोधाज्ज्वलिताः ।
मम्लुरक्षौघैर्युद्धं गताः । जग्लुर्हर्षक्षयं गताः । लुलुठिरे क्षितौ लुठिताः ।
मुमुहूर्मूर्च्छिताः । रक्तं ववमुर्वमन्ति स्म उद्गिरन्ति स्म । वमु उद्गिरणे ॥
“न शशददवाविगुणानाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपप्रतिषेधः । ततृषुस्तृ-
पिताश्च । गुणप्रतिषेधः ॥

संपातिना प्रजह्वस्तु युयुधेऽसौ द्रुमाहतः ।

चकम्पेऽतीव चुक्रोश जीवनाशं ननाश च ॥ ३१ ॥

३१. एवं तुमुलपुत्रमुक्त्वा द्वन्द्वयुद्धमाह । संपातिनेति ॥ अथ सैकुलयुद्धानन्तरं
प्रजह्वो नाम राक्षसः संपातिना नाम घानरेण सह युयुधे युध्यते स्म ।
असौ प्रजह्वो द्रुमाहतोऽतीव चकम्पे चुक्रोश चकन्द जीवो नहो जीव-
नाशं ननाश ॥ “कर्मोर्जीवपुरुषयोर्नशिबहोः” इति णमुल्यत्ययः ॥
गतमभ्यस्य ॥

उच्छ्रब्धनाते नलेनाजौ स्फुरत्प्रतपनाक्षिणी ।

जम्बुमाली जहौ प्राणान् प्राव्णा मारुतिना हतः ॥ ३२ ॥

३२. वदिति ॥ अथ नलेन घानरेण आजौ रणे स्फुरती ये प्रतपनस्य
राक्षसस्य अक्षिणी नेत्रे ते उच्छ्रब्धनाते उच्छ्रब्धनाते उत्पादिते । जनतेः कर्मणि
लिट् ॥ “गमहन—” इत्यादिनोपभ्रालोपः ॥ जम्बुमाली नाम राक्षसो

१ जह्वुः N., E., B.

२ क्षितौ T₃, T₄, T₅.

३ ततृषु T₃, T₄.

४ प्रजह्वोऽथ T₃, T₄.

५ चुक्रोश T₃.

मांसतिना हनूमता कर्त्रा प्राण्या करणेन हतः सन् प्राणान् जहौ
तस्याज । जहातेतिद् ॥ “आत औ णलः” इत्यौकारादेशः ॥

मित्रघ्नस्य प्रचुक्षोद् गदयाङ्गं विभीषणः ।

सुग्रीवः प्रघर्षं नेभे बहून् रामस्ततर्द च ॥ ३३ ॥

३३. मित्रेति ॥ विभीषणो मित्रघ्नस्य नाम राक्षसस्याङ्गं शरीरं गदया
प्रचुक्षोद् संचूर्णयामास । सुग्रीवः प्रघर्षं नाम राक्षसं नेहे जघान ।
णह हिंसायाम् । अनुदात्तेत्वाच्चङ् । रामश्च बहूस्ततर्द जघान । तर्द
हिंसायाम् ॥

वज्रमुष्टेर्विशिश्लेष मैन्देनाभिहतं शिरः ।

नीलधकर्च चक्रेण निकुम्भस्य शिरः स्फुरत् ॥ ३४ ॥

३४. वज्रेति ॥ मैन्देन घानरेणाभिहतं वज्रमुष्टेर्नाम राक्षसस्य शिरो
विशिश्लेष विश्लिष्टम् । नीलो नाम घानरो निकुम्भस्य स्फुरच्चकत्
शिरश्चक्रेण धकर्चं विश्लेषेत् ॥

विरूपाक्षो जहे प्राणैस्तृढः सौमित्रिपत्रिभिः ।

प्रमोचंवाचकारासून् द्विविदस्त्वशनिप्रभम् ॥ ३५ ॥

३५. विक्षेति ॥ विरूपाक्षो नाम राक्षसः सौमित्रिपत्रिभिर्लक्ष्मणवा-
णैस्तृढः हिंसितः । तृढ हिंसायामिति तौदादिकात्कर्मणि कः । ऊवि-
त्वात् “यस्य विभाषा” इति निष्ठायामिद्वुतिबोधः । इत्वधुत्वदलोपाः ।
प्राणैः कर्तृभिर्जहे त्यक्तः । जहातेः कर्मणि लिट् । द्विविदस्तु अशनि-
प्रभं नाम राक्षसमसून् विमोचवाचकार तं जघानेत्यर्थः । अत्र अपि
कर्तुः कर्मत्वं चिन्त्यम् ॥

गदा शक्रजिता जिह्ये तां प्रतीयेष वालिजः ।

रथं ममन्थ सहयं शाखिनास्य ततोऽङ्गदः ॥ ३६ ॥

३६. गदेति ॥ शक्राजिता इन्द्रजिता गदा जिघ्ये प्रजिघ्ये प्रहिता प्रयु-
क्तेत्यर्थः । हिनोतेः कर्मणि लिट् ॥ “हेरचङि” इति कुत्वम् ॥ “पर-
नेकाचः—” इति यणादेशः ॥ तां गदां बालिजोऽङ्गदः प्रतीयेष प्रतिज-
ग्राह । इषेल्लिटि “अश्यासस्यासवर्णे” इतीयङादेशः । ततो गदाम्रत्ये-
षणानन्तरमङ्गदोऽस्येन्द्रजितः सद्दयं साध्वं रथं शास्त्रिणा वृक्षेण ममन्थ
पिपेवेत्यर्थः । मन्थेः क्रैयादिकाल्लिट् ॥

तत्कर्म बालिपुत्रस्य दृष्ट्वा विश्वं विसिष्मिये ।

संत्रेसु राक्षसाः सर्वे बहु मेने च राघवः ॥ ३७ ॥

३७. तदिति ॥ बालिपुत्रस्याङ्गदस्य तत् कर्म दृष्ट्वा विश्वं विसिष्मिये ।
अशक्यकरणादिति भावः । सर्वे राक्षसाः संत्रेसुः संत्रस्ताः । स्वना-
शस्य कैमुत्यन्यायसिद्धत्वादिति भावः । राघवश्च बहु मेने । कृतकृत्वा-
दिति भावः ॥

सुग्रीवो मुमुदे देवाः साध्वित्यूचुः सविस्मयाः ।

विभीषणोऽभितुष्टाव प्रशशंसुः प्लवङ्गमाः ॥ ३८ ॥

३८. सुग्रीव इति ॥ सुग्रीवो मुमुदे पुत्रपौरुषोत्कर्षादिति भावः । देवाः
सविस्मयाः सन्तश्चित्रमिन्द्रजितमपि जिगायेति विस्मिताः सन्तः
साध्वित्यूचुः । वचेर्यजादित्वात्संप्रसारणं दीर्घश्च । विभीषणोऽभितु-
ष्टाव स्वयमिन्द्रजिच्छक्त्यभिहतत्वादिति भावः । प्लवङ्गमाः प्रशशंसुः
स्ववर्गोत्कर्षादिति भावः । साभिप्रायविशेषणत्वरत्परिकटः ॥

ही^१ चित्रं लक्ष्मणेनोचे^२ रावणिश्च तिरोदधे ।

विचकार ततो रामः शरान् संतत्रसुर्द्विषः ॥ ३९ ॥

३९. हीति ॥ लक्ष्मणेन हि चित्रमिति । ‘चित्रं हि विस्मयविषादयोः’
इति विश्वः । आभीक्ष्ण्यविवक्षया समानार्थयोः सह प्रयोगः । इत्यूचे^१

उदितम् । वधैः कर्मणि लिट् । यजादित्वात्संप्रसारणं दीर्घः । राघणि-
दिभ्रजिञ्च तिरोक्ते तिरोहितः । गूढं ग्रहर्तुमिति भावः । दधातेः
कर्त्तरि लिट् । तद् । ततो रामः शरान् विश्वकारं विशिक्षेप । कृ वि-
क्षेपे । लिटि णलि वृद्धिः । द्विषो राक्षसाः संतप्रसुः त्रेसुः ॥ “वा जृञ्ज-
मुञ्जसाम्” इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपो ॥

विभिन्ना जुघुरुघोरं जङ्घुः क्रव्याशिनो हतान् ।

चुक्षुर्गते मणिनां रक्तं छिन्नाश्वेलुः क्षणं भुजाः ॥ ४० ॥

४०. विभिन्ना इति ॥ विभिन्ना विदारिता राक्षसा घोरे भीमं जुघुरुजु-
कुशुः । घुर भीमार्थशब्दयोः ॥ “कुक्षुभुः” ॥ क्रव्याशिनः शवमांस-
भक्षका घृध्रगोमाव्यादयो हतान् राक्षसान् जङ्घुर्भक्षयामासुः ॥ “लिट्य-
न्यतरस्याम्” इत्यदेशस्लोदेशः ॥ “गमहन—” इत्यादिनोपधालोपः ॥
“अरि च” इति चत्वर्यम् ॥ मणिनां रक्तं चुक्षुर्गते । अयुतिरक्षरणे ।
कर्त्तरि लिट् । स्वरितेरवात्तद् । छिन्ना भुजाः क्षणं श्वेलुः द्विस्त्रिंश-
जगोधापुच्छवत् कम्पिता इत्यर्थः ॥

कृत्तैरपि दृढक्रोधो धीरवक्त्रैर्न तस्यजे ।

पलायांचक्रिरे शेषा जिह्रियुः शूरमानिनः ॥ ४१ ॥

४१. कृत्तैरिति ॥ कृत्तैश्चिह्नैरपि धीरवक्त्रैर्दृढोऽनुवृत्तः क्रोधो न तस्य-
जे न तस्यक्तः । तथाप्योष्ठदृष्टुङ्कुट्याद्यनुवृत्तेरिति भावः । त्यजेः कर्मणि
लिट् । शेषा हतशेषाः पलायांचक्रिरे पलायिताः । अयतेः कर्त्तरि
लिटि तद् ॥ “दयायासञ्च” इत्याम्प्रत्ययः ॥ “उपसर्गस्यायतौ”
इति लत्वम् ॥ शूरमानिनः तथापि शूराभिमानिनः ॥ “मनः” इति
णिनिः ॥ जिह्रियुर्हीणाः । ह्री लज्जायाम् । श्लेष्सीयकादेशः ॥

राघवो न दयाचक्रे दधुर्धैर्यं न केचन ।

मग्ने पतङ्गवद्दीरैर्हृदि च विचुकुशो ॥ ४२ ॥

४२. राघव इति ॥ राघवो रामो न दयाचक्रे न हयते स्म । निर्दयो ममर्दस्यर्थः । दयतेः कर्त्तरि लिटि तङि “दयायासञ्च” इत्याभ्यस्त्यये कृञोऽनुप्रयोगः । केचन केचिदपि धैर्यं न दधुः न केऽपि तस्याग्ने स्थातुं शक्नुवित्यर्थः । वीरैः पतङ्गवत् शलमवत् मग्ने मृतं न तु केनापि जीवितमित्यर्थः । म्रियतेभावे लिट् । हृदि विचुकुशो च दुःखातुल्य-
धिकुशं च । क्रोशतेभावे लिट् ॥

तिरोबभूवे सूर्येण प्रापे च निशयास्पदम् ।

जग्रसे कालरात्रीव वानरान् राक्षसांश्च सा ॥ ४३ ॥

४३. तिर इति ॥ सूर्येण तिरोबभूवेऽन्तर्दधेऽस्तमितमित्यर्थः । भुवो भावे लिट् । निशया राज्या आस्पदं प्रतिष्ठास्थितिः । “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुडागमः ॥ प्रापे प्राप्तम् । निशाप्युपस्थितेत्यर्थः । कर्मणि लिट् । सा निशा कालरात्रीव प्रलयकालरात्रिरिव ॥ “रात्रेभ्या-
जसौ” इति संज्ञायां ङीप्प्रत्ययः । वानरान् २ क्षसांश्च जग्रसे जघास । तस्यां राज्याभुभयबलसंहारी महारणः प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

चुकोपेन्द्रजिदत्पुत्रं सर्पास्त्रं चाजुहाव सः ।

आजुहुवे तिरोभूतः परानीकं जहासे च ॥ ४४ ॥

४४. चुकोपेति ॥ अथ स इन्द्रजिचुकोपं । अत्युग्रं सर्पास्त्रमाजुहाव आहुतवान् ॥ “अभ्यस्तस्य च” इति संप्रसारणे द्विर्वचनं णलि बुद्धिरा-
द्यादेशश्च ॥ तिरोभूतोऽन्तर्हित एव परानीकं परबलमाजुहुवे मया सह युध्यस्वेति सस्पर्धमाहुतवान् ॥ “स्पर्धायामाहुः” इति तङ् ॥ पूर्व-
सत्संप्रसारणम् ॥ “लिटस्तश्चयोरेशिरेच्” इत्येशादेशो उघडादेशः ॥

१ ‘दीरे’ T₂.

२ विचुकुशः E₂.

३ जग्रसे T₂.

४ च जुहाव T₂.

५ जहास T₂, T₁.

अत्र इन्द्रोमङ्गः सोढव्यः । जहास च मन्वायया हताः स्थेति
जहास च ॥

बधाधे च बलं कृत्स्नं निजग्राह च सायकैः ।

वत्ससर्जं शरांस्तेऽह्य सर्पसाञ्च प्रपेदिरे ॥ ४५ ॥

४५. बधाधे इति ॥ कृत्स्नं बलं बधाधे विलोडयामास च । बाधु विलो-
डने । सायकैर्निजग्राह च तुतोदेत्यर्थः । शरानुत्ससर्ज । ते उत्सृष्टाः
शराः परस्परं बलस्य सर्पसात् कार्त्तुर्येण सर्पाभूताः ॥ “विभाधा साति
कार्त्तुर्ये” इति सातिप्रस्थयः ॥ संप्रपेदिरे संप्राप्ताः ॥

आचिचोप स तैः सेनामार्चिकाय च राघवौ ।

बभाण च न मे मायां जिगायेन्द्रोऽपि किं नृभिः ॥ ४६ ॥

४६. आचिचयेति ॥ स इन्द्रजित् सेनां कपिसेनां तैः सर्वैराचिचाय
आचितवान् राघवौ च आचिकाय आचितवान् । चिनोतेलिटि णलि
बुद्ध्यायादेशौ ॥ “विभाधा चोः” इति कुत्वविकल्पः ॥ मे मायामिन्द्रोऽपि
न जिगाय ॥ “सन्लिटोर्जेः” इति कुत्वम् ॥ नृभिर्नरैः किं कियत् इति
शेषः । इति बभाण ॥

आचिकयाते^१ च भूयोऽपि राघवौ तेन पन्नगैः ।

तौ मुमुहुरुर्हेदिग्रौ वमुधायां च^२ पेततुः ॥ ४७ ॥

४७. आचिकयाते इति ॥ तेनेन्द्रजितापि भूयोऽपि राघवौ पन्नगैराचि-
कयाते आचितौ । चिनोतेः कर्मणि लिटि पूर्ववत्कुत्वम् । तौ राघवावु-

१ सर्वे D.

२ विजग्राह Com.

Th. Com. has निजग्राह.

३ स्तेनः T₂.

४ सर्पसात् संप्रपेदिरे a.

सर्पसात् संप्रपेदिरे D., E₂, T₂, T₃,

Com.

५ आचिकयाते a.

१ सेनास्तेरपि a. D.

२ विजग्राह a.

T₂ omits the 2nd half.

३ स्तेनः D.

४ राघवा T₂.

५ निजग्राह T₂.

The verse is omitted in T₂.

इमौ चकितौ मुमुहतुः । मुह वैचित्ये । वसुधायां पेततुः पतितौ च ॥
“अत एकहल्—” आदिकार्यम् ॥

ततो रामेति चक्रन्दुस्त्रेसुः परिदिदेविरे ।

निशब्धसुश्च सेनान्यः प्रोचुर्धिमिति चात्मनः ॥ ४८ ॥

४८. तत इति ॥ ततः पातावनन्तरं सेनान्यः सुग्रीवादिसेनापतयः ॥
“परनेकाचः—” इति यणादेशः ॥ रामेति चक्रन्दुश्चक्रुः । त्रेसु-
स्त्रस्ताः । गतमेव । परिदिदेविरे विलपुः । देवृ देवने । देवनमत्र
परिदेवनम् । निशब्धसुर्दीर्घमुष्णं च निश्वसितवन्तः । आत्मनो धिमिति
प्रोचुश्च । आत्मनिष्ठां चक्रुरित्यर्थः ॥

मन्युं शेकुर्न ते रोद्धुं नास्त्वं संरुधुः पतत् ।

विविदुर्नेन्द्रजिन्मार्गं परीयुश्च प्लवंगमाः ॥ ४९ ॥

४९. मन्युमिति ॥ ते कपीन्द्रा मन्युं कोपं रोद्धुं निवारयितुं न शेकुः ।
पतत् स्रवत् अस्रमश्च न संरुधुः संरोद्धुं न शेकुरित्यर्थः । इन्द्रजितो
मार्गं न विविदुः । अनेन मार्गेण गत इति न निश्चिष्युरित्यर्थः ॥

दधावाद्भिस्ततश्चक्षुः सुग्रीवस्य विभीषणः ।

विदांचकार धौताक्षः स रिपुं स्त्रे ननर्द च ॥ ५० ॥

५०. दधावेति ॥ तत उक्तोपद्रवानन्तरं विभीषणः सुग्रीवस्य चक्षुः
अद्विरभिमन्त्रितोदकैर्दधाव परिममार्ज । चाबु गतिशुद्ध्योः । अथ
धौताक्षः क्षालिताक्षः स सुग्रीवः स्त्रे रिपुं विदांचकार विवेद ददर्श-
त्यर्थः । ननर्द जगर्ज च ॥

उज्जुगुरे ततः शैलं हन्तुमिन्द्रजितं कपिः ।

विहार्य रावणिस्तस्मादानंहे चान्तिकं पितुः ॥ ५१ ॥

१ रामं विचक्रुः T.

२ मार्गं T.

३ प्लवं c., E., T., Com.

४ विभाय Com.

५ “महेऽयं” T.

“नंहे पितुः” मितकम् c.

५१. उदिति ॥ तत इन्द्रजिह्वानानन्तरं कपिः सुभीष इन्द्रजितं हन्तुं
शूलमुज्जुगूरे उचिक्षेप । गुरी हिंसागम्योरिति वैचादिकाह्रिद् । राव-
णिरिन्द्रजित् तस्मात्कपेर्बिभाय पितृ रावणस्यान्तिकमानन्दे जगाम ।
अहि गतौ । लिट् ॥ “अत भावेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “तस्मात्तुद्
ग्रिहलः” इति जुडागमः ॥

आचक्षे' च वृत्तान्तं प्रजहर्ष च रावणः ।

गाढं चोपजुगूहेन' शिरस्युपशिशिह च ॥ ५२ ॥

५२. आचक्षे इति ॥ वृत्तान्तं नागपाशवृत्तान्तमाचक्षे आख्यात-
वान् । रावणः प्रजहर्षं ग्रहयत् । एनं पुनं गाढमुपजुगूह चालिलिङ्ग
च ॥ “ऊरुपधाया गोहः” इत्युत्वम् ॥ शिरस्युपशिशिह आघातवाञ्छ ।
शिधि आघाते । इदित्वाद्यम् ॥

ध्वजानुधुधुस्तुङ्गान् मांसं चेमुर्जगुः पपुः ।

कामयांचकिरे कान्तास्ततस्तुष्टौ निशाचराः ॥ ५३ ॥

५३. ध्वजामिति ॥ ततो नागपाशवन्धभवणानन्तरं निशाचरास्तुष्टाः
सस्तस्तुङ्गान् ध्वजानुधुधुः उचिक्षिपुः । धू विधूनने । मांसं चेमुर्जगुः ।
अमु अदने ॥ “अत एकहल्—” इत्येत्यादि ॥ अगुर्गोयस्ति स्म । पपु-
मंभूम्पपिबन् । कान्ताः कामिनीः कामयांचकिरे रेमिर इत्यर्थः । कामे-
णि कृन्ताह्रित्याम्पत्यये कञोऽनुप्रयोगे तच् ॥

दर्शयांचकिरे रामं सीतां राज्ञश्च शासनात् ।

तस्या मिभीलतुर्नेत्रे लुलुढे पुष्पकोदरे ॥ ५४ ॥

५४. दर्शयामिति ॥ राहो रावणस्य शासनात् सीतां सीतया रामं
दर्शयांचकिरे । सीतां पुष्पकमारोप्य रणे पतितं रामं दर्शितवन्त-

१ आचक्षेऽय T₂.
आचक्षे च D., E₂.

१ 'उगूहेत' T₂.

१ चेमुः पपुर्जगुः T₂, T₄.

४ ततस्तुष्टा T₂, T₃, T₄.

५ राहोऽस्य C.

श्लेषार्थः । तद्दर्शनात् सा रामनिराशा स्ववशमेभ्यतीति दुराशयेति भावः । अभिधादिदृशोरात्मनेपद् उपसंख्यानादणिकर्तृर्वा कर्मत्वम् । तदेतदस्माभिर्घण्टापथे 'स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः' इत्यत्र यथा-भाष्यं सम्यग्विवेचितमिति नात्र भयः कृतः । तस्या नेत्रे मिमीलतुर्मी-लिते । पुष्पकस्योदरेऽध्वन्तरे लुलुठे लुडितवती ॥

प्राणा दध्वंसिरे गात्रं तस्तम्भे च प्रिये हते ।

उच्छ्वास चिरादीना रुरोदासौ ररास च ॥ ५५ ॥

५५. प्राणा इति ॥ प्रिये हते सति प्राणा दध्वंसिरे ध्वस्ताः । गात्रं तस्तम्भे स्तम्भं च । निष्पन्दं जातं चेत्यर्थः । स्तम्भु प्रतिबन्धे । तद् । चिरादुच्छ्वास उज्जिजीव । अथासौ दीना अनाया सती कथेद् अभूणि मुमोच ररास विललाप च ॥

लोहैर्बन्धैर्बन्धे नु वज्रेण किं विनिर्ममे ।

मनो मे न विना रामाद्यत्पुस्फोट सहस्रधा ॥ ५६ ॥

५६. लोहैरिति ॥ मे मनो लोहैरायसैर्बन्धैर्बन्धे बद्धम् । कर्मणि लिट् । वज्रेणाशनिना विनिर्ममे नु विनिर्मितं किम् । माकः कर्मणि लिट् । यद्यस्माद्रामात् विना रामेण विनाभूतमपि ॥ "पृथग्विना—" इत्या-दिना पक्षे पञ्चमी ॥ सहस्रधा न पुस्फोट न विदद्रे । अतो लोहैर्बन्धैर्बन्धमयं वा नूनमन्यथा विदीर्येत्यर्थः ॥

उत्तेरिय समुद्रं त्वं मदर्थेऽरीन् जैर्हिसिथ ।

ममर्थं चातिघोरां मां धिग्जीवितैलघूकृताम् ॥ ५७ ॥

१ लोहैर्बन्धे T₃, Com.

२ वज्रेणैव वि' a.

वज्रेणैव वि' E₃, D.

वज्रेण नु वि' T₃, T₄

वज्रेणैव नु T₃.

३ विजयिथ E₃, D., T₄, Com.

४ ममर्थे योऽति' E₃.

५ धिग्जीवन' E₃, D.

This verse is omitted in T₃.

५७. उदिति ॥ मद्यर्थे मम कृते त्वं समुद्रमुत्तेरिष उन्नीर्णोऽसि । तरते-
ल्लिदि थसि इहागमे “थलि च सेदि” “तृफलमजत्रपञ्च” इत्येत्वाभ्या-
सलोपौ ॥ मरीन् निजमिथ जिहिसिथ । हस्तेल्लिदि थलि “गमहन—”
इत्यादिनोपधालोपः । ममार च मृतश्चासि । मृङ् प्राणस्यागे । लुङ्लिङ्-
विषयावन्यत्र “शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम्” । तथापि जीवितेन जीव-
नेन लघूकृतां तुच्छीकृतामस्य पधातिघोरामतिकूरां मां धिक् गहं ॥

न जिजीवांमुषी तातः प्राणता रहितस्त्वया ।

मृतेऽपि त्वयि जीवन्त्या किं मयाणकभार्यया ॥ ५८ ॥

५८. नेति ॥ तातो दशरथः प्राणता जीवता त्वया रहितो न तु मृतेन ।
अन प्राणने । लटः शत्रादेशः । तथापि न जिजीव । अतः मुषी । त्वयि
मृतेऽपि जीवन्त्या अत एव भणकभार्यया कृतिसतकलत्रेण । ‘कुपूयकु-
त्सितावधखेदगद्गार्णकाः समाः’ इत्यमरः ॥ “पापाणके कृतिसतैः”
इति समासः ॥ मया किं प्रयोजनम् । त्वां विना जीवतोऽपि मृत एव
धम्य इति भावः ॥

सा जुगुप्सांश्चक्रेऽमून् जगहं लक्षणानि च ।

देहभाजि ततः केशान् लुलुञ्च लुलुठे मुहुः ॥ ५९ ॥

५९. नेति ॥ सा सीता असून् प्राणान् जुगुप्सांश्चक्रे जुगुप्सितवती ।
मुपेः सन्नन्ताल्लिङ्याम्प्रत्यये कृञोऽनुप्रयोगः । प्रोपसर्गव्यवधानं तु उप-
सर्गस्य धात्वर्थाभिव्यञ्जकस्य धातुशरीरान्तःपतितत्वाच्च दोष इत्युक्तं
प्राक् उक्षांश्चक्रे इत्यत्र ॥ केचित् जुगुप्सन्त इति जुगुप्सान् गद्गार्णिति
जुगुप्सधातार्थेऽपि शसन्तपाठं कल्पयन्ति । देहभाजि देहस्थानि लक्ष-
णानि भाग्यचिह्नानि च मुहुर्जगहं धैर्यार्थेऽपि गिति निनिन्द । केशान्
शिरोरुहान् लुलुञ्च लुलुञ्च । अवनौ लुलुठे परिवृत्ता ॥

१ जिजीव मुषी Com., O., E.

२ मयाणकभा O.

३ जुगुप्सांश्चक्रे D., E., N., B.

४ मुहुः D., E., T., T.

५ “तेऽवनी Com.

“ते तथा D., E., T.

जग्लौ दध्यौ वितस्तान क्षणं प्राणं न विव्यथे ।

दैवं निनिन्द चक्रन्द देहे चातीव मन्युना ॥ ६० ॥

६०. जगलाविति ॥ जग्लौ शोकाद् ग्लाना । दध्यौ चिन्तयामास । वित-
स्तान दुःखात्कमपि कण्ठध्वनिं संततान् । स्तनं शब्दे । क्षणं न प्राणं न
जिजीव मुहुर्मुमुच्छैत्यर्थः । अन प्राणने । लिट् ॥ “अत आदेः” इत्यभ्या-
सदीर्घः ॥ विव्यथे लब्धसंज्ञापि व्यथितवती । व्यथेलिट् ॥ “लिट्य-
भ्यासस्योभयेषाम्” इत्यभ्यासस्य संप्रसारणम् ॥ दैवं निनिन्द ।
चक्रन्द विललाप । मन्युना शोकाग्निना अतीवात्यन्तं देहे दग्धा । देहे
कर्मणि लिट् ॥ “अत एकहल्—” इत्येत्वादिकार्यम् ॥

आश्वासयांचकाराथ त्रिजटा तां निनाय च ।

ततः प्रजागरांचकुर्वानराः सविभीषणाः ॥ ६१ ॥

६१. आश्वासयामिति ॥ अथ सीताविलापनन्तरं त्रिजटा नाम काचित्तां
सीतामाश्वासयांचकार तामाश्वस्य निनायान्वतो नीतवती । ततः
सविभीषणा घानराः प्रजागरांचक्रुः जजागरुः । जागृ निद्राक्षये ।
लिट् ॥ “उषविद्जागृभ्योऽन्यतरस्याम्” इत्यामुपत्ययः ॥

चिचेत रामस्तत्कुच्छ्रमोषांचक्रे शुचाय सः ।

मन्युश्चास्य समापिष्ये विरुराव च लक्ष्मणम् ॥ ६२ ॥

६२. चिचेतेति ॥ रामस्तत्कुच्छ्रं पाशबन्धदुःखं चिचेत जजान । अथ
ज्ञानानन्तरं स रामः शुचा शोकाग्निना ओषांचक्रे दग्धः । उष दाहे ।
कर्मणि लिट् ॥ “उषविद्—” इत्यादिना विकल्पादामुपत्ययः ॥ अस्य
रामस्य मन्युः शोकः समापिष्ये घृष्टे । ओष्यायी वृद्धौ । लिट् ॥
“प्यायः पी” इति पीभावे द्विर्भावः ॥ “परनेकाच—” इति यणादेशः ॥
लक्ष्मणं प्रति वरुण विललापेत्यर्थः ॥

समीहे' मर्तुमानर्चे तेन वाचाखिलं बलम् ।

आपपृच्छे च सुग्रीवं स्वं देशं विससर्ज च ॥ ६३ ॥

६३. समिति ॥ तेन रामेण मर्तु प्राणास्त्यक्तुं समीचे इष्यते स्म । इये-
रश्विचक्षिते कर्मणि भावे लिट् । अखिलं बलं वाचा प्रियोक्त्या आनर्चे
अर्चितम् । अर्चेर्भौवादिकात्कर्मणि लिट् ॥ “अत आदेः” इत्यभ्यास-
दीर्घे “तस्मान्मुद् द्विहलः” इति मुडागमः ॥ सुग्रीवमापपृच्छे आपृष्ट-
वान् परलोकयात्रां निश्चित्य आमन्त्रितवानित्यर्थः । पृच्छतेः कर्त्तरि
लिट् ॥ आङि नुप्रच्छघोरुपसंख्यानात्तङ् । स्वदेशं प्रति विससर्ज
किष्किन्धां गच्छेद्यादिष्टवानित्यर्थः ॥

आदिदेशं स किष्किन्धां राघवौ नेतुमङ्गदम् ।

प्रतिजज्ञे स्वयं चैव सुग्रीवो रक्षसां वधम् ॥ ६४ ॥

६४. आदिदेशेति ॥ रामेणैवमुक्तः सुग्रीवः राघवौ किष्किन्धां नेतुम-
ङ्गदमादिदेशः । एतौ किष्किन्धां नयेत्यादिष्टवानित्यर्थः । रक्षसां वधं
च स्वयमेव प्रतिजज्ञे च । अहमेव वैरिवधं करिष्यामीति प्रति-
ज्ञातवाङ्म ॥ “संप्रतिभ्यामनाध्याने” इति प्रतिपूर्वाजानातेः सकर्म-
कात्तङ् ॥

नागास्त्रमिदमेतस्य विपक्षस्तार्क्ष्यसंस्मृतिः ।

विभीषणादिति श्रुत्वा तं निदध्यौ रघूत्तमः ॥ ६५ ॥

६५. शान्तेति ॥ इदं नागास्त्रं शरा बाणा न तस्य नागास्त्रस्य विपक्षः
प्रतीकारस्तार्क्ष्यसंस्मृतिः गरुडसंस्मरणम् । इत्थं विभीषणाच्छ्रुत्वा
राघवस्तं तार्क्ष्यं प्रदध्यौ संस्मार ॥

१ समीचे Com., E.

२ आपपृच्छेऽथ T.

३ स्वदेशं Com., D.

सदेशं T.

४ आदिदेशाथ D.

५ राघवं T.

१ नागास्त्रं न शरास्तस्य a., Com.

२ स्तार्क्ष्यं O., D.

३ इत्थं विभीषणाच्छ्रुत्वा T., T., T., Com.

इति विभीषणाच्छ्रुत्वा D.

५ तं प्रदध्यौ Com.

प्रदध्यौ च D.

ततो विजघटे शैलैरुद्वेलं पुपुवेऽम्बुधिः ।

वृक्षेभ्यश्चुच्युते पुष्पैर्विरेजुर्भासुरा दिशः ॥ ६६ ॥

६६. तत इति ॥ ततो भ्यानानन्तरं शैलैर्विजघटे विघटितम् । घटेर्भावे लिट् । अम्बुधिरुद्वेलमुल्लङ्घितवेलं यथा तथा पुपुवे चुक्षुभे इत्यर्थः । कर्त्तरि लिट् । वृक्षेभ्यः ॥ “अपादाने पञ्चमी” ॥ पुष्पैश्चुच्युते चुच्युतम् । चुच्यतेर्भावे लिट् । एतत्सर्वं ताक्ष्यपक्षपवनवेगादित्यवधेयम् । दिशो भासुरा भास्वराः सत्यस्तत्पक्षभासेति भावः ॥ “मञ्जमासमिदो घुरच” ॥ रराजुर्विरेजुः । फणादिविकल्पादेत्वाद्यभावः ॥

जगाहिरेऽम्बुधिं नागा बवौ वायुर्बनोरेमः ।

तेजांसि शंशमांचकुः शरबन्धा विशिश्लिषुः ॥ ६७ ॥

६७. जगाहिर इति ॥ नागाः सर्पा अम्बुधिं जगाहिरे प्रविष्टाः । ताक्ष्य-
प्रासादिति भावः । मनोहरः शैत्यमान्द्यादियोगात्सुखस्पर्श इत्यर्थः ।
वायुर्बवौ वाति स्म । तेजांसि चन्द्रतारकादिप्रकाशाः शशमांचकु-
स्ताक्ष्यतेजोऽभिभवान्द्रुशं शेमुर्तित्यर्थः । शमेर्यङ्गन्ताह्लित्याम्पत्यये
अलोपयलोपो । शरपाशा नागपाशा विशिश्लिषुर्निवृत्ताः ॥

श्रेजिरेऽक्षतवद्योधा लेभे संज्ञां च लक्ष्मणः ।

विभीषणोऽपि बभ्राजे गरुत्मान् प्राप चान्तिकम् ॥ ६८ ॥

६८. श्रेजिर इति ॥ योधा अक्षतवदस्तैस्तुल्यं श्रेजिरे । फणादिविक-
ल्पादेत्वादि । लक्ष्मणश्च संज्ञां लेभे । विभीषणोऽपि बभ्राजेप्रतिरराजे ।
स्राजु दीप्तौ । फणादिविकल्पादेत्वाद्यभावः । गरुत्मांश्चान्तिकं राम-
क्षमीपं प्राप ॥

१ चुच्युते D., E.

२ रराजु Com., T., T.

“ररेजु” D.

३ भास्वरा C.

४ मनोहरः Com.

५ शशमांचकुः Com.

६ बन्धाश्च चोद्वेष्टुः D.

७ विरभाजे Com., D., T., T.

संपर्पशार्थ काकुत्स्थौ जज्ञाते तौ गतव्यथौ ।

तयोरोत्मानमाचख्यौ ययौ चाथ यथागतम् ॥ ६९ ॥

६९. स इति ॥ अथ स गतमान् काकुत्स्थौ रामलक्ष्मणौ पस्पर्श ।
तौ गतव्यथौ निर्व्यथौ जज्ञाते जातौ । अनी प्रादुर्भावे । कर्त्तरि लिट् ॥
“गमहन—” इत्युपधालोपः ॥ तयो राघवयोरोत्मानमाचख्यौ गत-
स्मानहमिति कथयामास । यथा प्रकथने । लिट् । यथागतं ययौ चापि ।
आगमनमार्गेणैव जगामेत्यर्थः ॥

स्वेनुस्तिविवुधेषुर्वृक्षेभ्यः पर्वतांस्तद्वन् ।

वानरा दद्रुमुश्चाथ संग्रामं चाशंशंसिरे ॥ ७० ॥

७०. स्वेनुस्ति ॥ अथ वानराः स्वेनुः सस्वनुः । स्वन् शब्दे । फणा-
विविकल्पादेस्त्वादि । तिष्ठिवुर्दिक्षीपिरे । तिष्ठ इति । उद्येमुख्यताः ॥
“अतः पर्वतहन्—” इत्येत्वम् ॥ पर्वतांस्तद्वन् उद्येमुख्यतावन्त
इत्यर्थः । खनते । “गमहन—” इत्यादिनोपधालोपः । दद्रुमुरितस्ततो
जग्मुः । द्रम गतौ । संग्रामं युद्धमाशशंसिरे आचकाञ्छुः । आञ्पूर्वा-
कलंसतेरिच्छार्थे तञ् ॥ आञ्ः शासु इच्छायाम् । शंसतेत्येति वचनात् ॥

कुडौकिरे पुनर्लङ्कां बुबुधे तान् दशाननः ।

जीवतश्च विवेदारीन् पञ्चशोऽसौ धृतेस्ततः ॥ ७१ ॥

७१. कुडौकिर इति ॥ वानराः पुनर्लङ्कां कुडौकिरे जग्मुः । दशानन-
स्तान् लङ्कां गतान् बुबुधे । अरीन् जीवतः प्राणतो विवेद । ततः शत्रु-
जीवनादसौ दशास्यो धृतेर्धैर्याद्भ्रंशं भ्रष्टव्युतः । भ्रंशुः अधःपतने ॥

ससंसे शरबन्धेन दिव्येनेति बुबुन्द सः ।

बभ्राजाथ परं मोहमूहाश्चक्रे जयं न च ॥ ७२ ॥

१ स पस्पर् Com., D., E₂, T₂.

२ तौ जज्ञाते E₂, T₂, T₂, T₂.

३ तथा वारमा D.

४ चापि D., E₂, Com.

५ 'सुः' विधियुः E₂.

६ दद्रुमू रेपुः T₂, T₂.

७ आशशंसिरे N.

८ वधेता Com.

७२. सखंसे इति ॥ स रावणो दिव्येन शरबन्धेन नागपाशबन्धेन सखंसे अस्तम् । खंस्तु गतौ । भावे लिट् । इति शुबुन्द शुभाव । उच्चन्द्रिर् निशामने । अथ श्रवणानन्तरं मोहं बभाज प्राप । इतिकर्त्तव्यतामूढोऽभूदित्यर्थः । अत एव जयं जयोपायं च नोहाञ्चक्रे न तर्कया-
मास । ऊह वितर्के । लिट् ॥ “इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः” इत्याम्-
प्रत्ययः ॥

धूम्राक्षोऽथ प्रतिष्ठासाञ्चके रावणसंमतः ।

सिंहास्यैर्युजैः तस्य वृकास्यैश्च रथः खगैः ॥ ७३ ॥

७३. धूमेति ॥ अथ मोहानन्तरं धूम्राक्षो नाम राक्षसो रावणेन संम-
तोऽनुज्ञातः सन् । इति तृतीयासमासः । मन्यतेः संपूर्वाऽनुज्ञानार्थत्वा-
द्भूते कः । न तु “मतिधुञ्जि—” इत्यादिना वर्त्तमाने कः । अतो न
समासाद्यनुपपत्तिः । प्रतिष्ठासाञ्चके युद्धाय प्रस्थानुमिषेष्ट । प्रपूर्वास्ति-
ष्ठतेः सञ्जन्ताल्लिटि “कास्प्रत्ययात्—” इत्याम्प्रत्ययः । प्रपूर्वस्य तिष्ठ-
तेरात्मनेपदित्वात् “पूर्ववत् सनः” “आम्प्रत्ययवत्—” इति सर्वत्र तच् ।
तस्य रथः सिंहास्यैः सिंहमुखैर्वृकास्यैर्वृकमुखैश्च खगैः खेचरैर्वाधनै-
रिति शेषः । युजुजै योजितः । युजैः कर्मणि लिटि तच् ॥

त्वक्त्रैः संविध्यथुर्देहान् वाहनान्यधिशिशियरे ।

आनर्जुर्नृभुजोऽस्त्राणि बबधुश्चाहवक्षितिम् ॥ ७४ ॥

७४. त्वक्त्रैरिति ॥ नृभुजो राक्षसास्त्वक्त्रं त्रायन्त इति त्वक्त्राणि तनु-
त्राणि ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥ तैरङ्गानि गात्राणि संविध्युः संवधुः ।
ध्येञ् संवरणे । लिटि क्लेशसि किति यजादित्वात्संप्रसारणे द्विर्भावे च
सति “परनेकाचः—” इति यणादेशः । संविध्यिर इति पाठे “लिट-
स्तल्लयोरेशियरेच” । शेषं समानम् । वाहनानि गजादीनि अधिशिशियरे
अधिष्ठितवन्तः ॥ “परनेकाचः—” इति यणादेशः ॥ “अधिशीञ्—”

इति कर्मत्वम् ॥ अस्त्राणि घनुरादीनि आनर्जुर्जगृहुः । अर्जं प्रतियत्ने ।
लिट् ॥ “अत आर्जेः” इत्यभ्यासदीर्घः ॥ “तस्माच्चुङ् द्विहलः” ॥ आह-
वक्षिति रणभूमिं ववञ्चुर्जग्मुः । वञ्चु गतौ ॥

अभ्युवास रथं तेये पुराचुक्षाव चाशुभम् ।

संश्रवणाचकारारुथां धूम्राक्षस्तत्त्वरे तथा ॥ ७५ ॥

७५. अपीति ॥ धूम्राक्षो रथमभ्युवास । रथे उवासेत्यर्थः ॥ “उपास्य-
भ्याङ्ङसः” इति कर्मत्वम् ॥ पुराछद्वातस्तेये निर्गतः । तय गतौ ।
कर्त्तरि लिट् । अनुवासेस्वाचङ् ॥ “अत एकहल्—” इत्येत्वाभ्यास-
लोपी ॥ अशुभं यथा तथा चुक्षाव क्षुतवान् । स्वक्षुतमत्यशुभमिति
भावः । छु शब्दे । आख्यां स्वनाम संवाद्याचकार आवितवान् । वन्दि-
मिः स्तावयामासेत्यर्थः । तथा तत्त्वरे युद्धाय स्वरितवानित्यर्थः ।
स्वरतेलिट् ॥

निर्लिङ्ग्ये मूर्ध्नि गृध्रोऽस्य क्रूरा भ्राक्ष्णा ववाशिरे ।

शिशीके शोणितं म्योम चचाल ह्यातलं तथा ॥ ७६ ॥

७६. अथास्य दुर्निमित्तान्याह । निर्लिङ्ग्य इति ॥ अस्य धूम्राक्षस्य मूर्ध्नि गृध्रो
विनिङ्ग्ये तस्यावित्यर्थः । लीङ् सेवने ॥ “एतनेकाचः—” इति यण् ॥
भ्राक्ष्णाः काकाः क्रूरं ववाशिरे चुकुशुः । वाशू शब्दकुत्सायाम् । लिट् ।
म्योम आकाशं शोणितं शिशीके क्षरितं ववर्षेत्यर्थः । शीकृ सेवने ।
तथा ह्यातले चचाल चकम्पे ॥

ततः म्रजपटे युद्धं शस्त्राण्यासुः परस्परम् ।

वैश्वशुरानुपूर्णाश्च स्येमुश्चुकूर्दिरे तथा ॥ ७७ ॥

१ संवाद्याचकार Com.

Th. Com. has संवाद्याचकार.

२ विनिङ्ग्ये Com.

३ क्रूरं Com.

४ ववर्षते T₂.

५ चुकुर्दिरे च ववर्षुः E₂.

६ चुकुर्दिरे Com.

७०. तत इति ॥ ततो दुर्निमित्तानन्तरं युद्धं प्रजघटे प्रवृत्ते । परस्परं
शास्त्राण्यासुश्चिक्षिपुः । असु क्षेपणे । लिट् ॥ “अत आदेः” ॥ वज्रश्रुः
परस्परं चिच्छिद्युः । आञ्जुगूर्णुर्मेसुश्च । घूर्णिकभयपदी । ‘घोणते घूर्णते
घोणति घूर्णति’ इति भट्टमल्लः । स्येसुः सस्वनुः । स्यमु शब्दे । फणा-
दित्वादेत्वम् । तथा चुक्षुभिरे क्षुभिताः ॥

रुजुर्भोजिरे फेणुर्बहुधा हरिराक्षसाः ।

वीरा न विभयांचक्रुर्भीषयांचकिरे परान् ॥ ७८ ॥

७८. रुजुरिति ॥ वीरा हरिराक्षसा रुजुः परस्परं वभञ्जुः । रुजो
भङ्गे । भ्रेजिरे रेजुः बहुधा फेणुर्नानाविधा गतीश्चक्रुरित्यर्थः । फण गतौ ।
फणादित्वाद्भयत्र पाक्षिकमेत्वम् । न तु विभयांचक्रुर्न विभ्युः ॥ “भीष्मी-
भृदुवां श्रुवञ्च” इति विकल्पादाम्प्रत्ययः । किं तु परान् भीषयांच-
किरे भीषितघन्तः । विभेतेर्ण्यस्ताह्लिति “भीस्म्योर्हेतुभये” इति तट् ।
तट्दनुप्रयोगेऽपि तट् ॥ “भियो हेतुभये षुक्” इति डुगागमः ॥

रक्तं प्रचुश्रुतुः क्षुण्णाः शिश्वियुः शरविक्षताः ।

अस्यतां शुशुबुर्बाणान् भुजाः साङ्कुष्ठमुष्टयः ॥ ७९ ॥

७९. रक्तमिति ॥ क्षुण्णाः प्रहृता रक्तं प्रचुश्रुतुश्चक्षुः । श्रुविक्षताः
शास्त्रहताः केचन शिश्वियुरुच्छ्रुताः ॥ “विभाषा श्वेः” इत्यसंप्रसारण-
पक्षे इयङादेशः । बाणानस्यतां क्षिपतां धन्विनां संबन्धिनः शरविक्षताः
साङ्कुष्ठमुष्टयस्तथैव बद्धमुष्टयो भुजाः शुशुबुरुच्छ्रुताः । संप्रसारणपक्षे
उवङादेशः ॥

रणे चिक्रीड घूम्राक्षस्तं ततर्जानिलात्मजः ।

आददे च शिलां सौम्वं पिपेक्षास्य रथं तथा ॥ ८० ॥

१ भीरु T₁, T₂, T₃.

२ कुर T₁, Com.

बाण N., C., T₁, B.

३ गुर्भी Com.

४ रथमस्य विपेक्ष च D.

८०. रणे इति ॥ धूम्राक्षो रणे चिक्रीड । तं धूम्राक्षमनिलारमजो हनू-
मान् ततर्जं तर्जितवान् । तर्जंमौवादिकाह्निद् । गुर्वी शिलां चाद्वे-
जमादे । तथा शिलया अस्य धूम्राक्षस्य रथं पिपेव धूर्णितवान् ॥

पपात राक्षसो भूमौ रराट च भयंकैरम् ।

तुतोद गदया चारिं तं दुध्रीवाद्रणा कपिः ॥ ८१ ॥

८१. पपातेति ॥ भयंकरो राक्षसो धूम्राक्षो भूमौ पपात ततोऽरिं पपाट
अभिजगाम च गदया तुतोद च । कपिस्तं धूम्राक्षमद्रिणा बुधाय
जघानेत्यर्थः । धूङ् कम्पने ॥

अकम्पनस्ततो योद्धुं चकमे रावणाक्षया ।

स रथेनाभिदुद्राव जुघुरे चातिभैरवम् ॥ ८२ ॥

८२. अकम्पन इति ॥ ततो धूम्राक्षवधामन्तरमकम्पनो नाम राक्षसो
रावणाक्षया योद्धुं चकमे कामयाचक्रे ॥ “मायादय आर्धधातुके या”
इति विकल्पात् कमेणिङ्भावः ॥ सोऽकम्पनो रथेनाभिदुद्राव अरीक-
भिजगाम । अतिभैरवमतिभयंकरं यथा तथा जुघुरे जुघोष । धुर
भीमार्थशब्दयोः ॥

पस्पन्दे तस्य वामाक्षि तस्यमुश्वाशिवाः खगाः ।

तान् बभ्राजावमत्यासौ बभर्से च रणे शरैः ॥ ८३ ॥

८३. पस्पन्द इति ॥ तस्याकम्पनस्य वामाक्षि वामनेत्रं पस्पन्दे पुस्फोर ।
अशिवा अमङ्गलाः खगा उत्तूकादयः तस्यमुश्नुकृजुः । स्यमु शब्दे ।
फणादिविकल्पादेत्याभावः । असावकम्पनस्तानुत्पातानवमत्यानाहत्य
बभ्राज योद्धुं जगाम । रणे शरैर्बभर्से दिक्षीवे च ॥

१ पपाट Com.

१ भयंकरो T₂, Com.

१ दुद्राव Com.

१ हरिः E₁.

१ युद्धे ०.

१ “म वि दु” T₂.

१ सस्यनुष्णं E₂.

१ बभर्से ०.

समुर्वसुधामूवः सायका रज्जुवचताः ।

तस्माद्वलैरपत्रेपे पुमोधास्मै न कश्चन ॥ ८४ ॥

८४. स्यामिति ॥ रज्जुवत् तन्तुवत् तता विस्तृताः प्रसारिताः सायकाः
समाकाशमयुर्वयन्ति स्म वसुधामूवुर्वयन्ति स्म । तन्तुभिरिव साय-
कैर्घावापृथिव्या प्रोते इत्यर्थः । वेञ् तन्तुसन्ताने । लिट् ॥ “वेञो
वयिः” इति वयिरादेशः ॥ “लिटि वयो यः” इति यकारस्य संप्रसार-
णप्रतिषेधे “प्रहिज्यावयि—” इति वकारस्य संप्रसारणम् ॥ “वञ्चा-
न्यतरस्यां किति” इति यकारस्य वैकल्पिके वकारे द्वैरूप्यम् । तस्मात्
तं वीक्ष्य ॥ “द्व्यब्जलोपे पञ्चमी” ॥ बलैर्वानरबलैरपत्रेपे अपत्रपितम् ।
भावे लिट् ॥ “तुफलभञ्जपञ्च” इत्येत्वम् ॥ अस्मै अकम्पनाय कश्चन
कोऽपि न पुत्रोऽथ न प्रबभूवेत्यर्थः । प्रोथु पर्याप्तौ ॥ “नमः स्वस्ति—”
इत्यभालंशब्देन पर्याप्त्यर्थग्रहणात् तद्योगे चतुर्थी ॥

स भस्मसाक्षकारानीन् दुर्दाव च कृतान्तवत् ।

चुक्रोध मारुतिस्तालमुच्चैरुने च महाशिक्षम् ॥ ८५ ॥

८५. स इति ॥ सौष्कम्पनोऽरीन् भस्मसाक्षकार कात्स्न्येन भस्मी-
षकार ॥ “विभाषा साति कात्स्न्ये” इति कात्स्न्ये सातिप्रत्ययः ।
कृतान्तबहुधाव कम्पयामास । अन्तकयत्सर्वानयं संहरिष्यतीति भय-
भजनयदित्यर्थः । अथ मारुतिर्हनुमान् चुक्रोध क्रुद्धश्च महाशिक्षमु-
दग्रतालं तालवृक्षमुच्चान् उत्पाटयामास ॥

यमायाकम्पनं तेन निरुवाप महापशुम् ।

वभ्रञ्ज निहते तस्मिन् शोको रावणमग्निवत् ॥ ८६ ॥

८६. यमायेति ॥ स मारुतिस्तेन तालेन करणेन अकम्पनमेव पशुं
यमाय देवतायै निरुवाप निरुक्तवान् दत्तवानित्यर्थः । यद्यपि चरुपुरो-
द्वाशादीनां निर्वापः पशूनामालम्भस्तथाप्यत्र उभयानुगते दानमात्रे

प्रयोगः । तालेन स जघानेति फलितार्थः । अत्र वपेर्यजादित्वेऽपि
लिटोऽकिस्वाञ्च धातोः संप्रसारणम् । अश्यासस्य तु “लिट्यश्या-
सस्य” इति भवत्येव ॥ तस्मिन्नकम्पने हते शोको रावणमग्निवद्भिना
तुल्यं वधञ्च यथाच वदाहेत्यर्थः । अस्ज पाके । लिटि णलि “झलां जग्
झशि” इति सकारस्य जश्त्वम् । दकारः । तस्य श्रुत्ये जकारः ॥
“अस्जो रोपधयोरमभ्यतरस्याम्” इति रमागमपक्षे वधञ्जेति रूपम् ॥

स विभ्रेष प्रचुक्षोद दन्तैरोष्ठं चत्वाद च ।

प्रगोपायांचकारांशु यत्नेन परितः पुरम् ॥ ८७ ॥

८७. स इति ॥ स रावणो विभेष अचाल अकितोऽभूदित्यर्थः । भेषु
चलने । प्रचुक्षोद रोषाद्यत्किञ्चित्पुरोर्ध्वं हस्तलग्नं वस्तु धूर्णयामास ।
क्षुद संचूर्णने । दन्तैरोष्ठं अत्वाद च । वर्दश चेत्यर्थः । आशु यत्नेन
पुरं लङ्घ्य परितः सर्वतः प्रगोपायांचकार ररक्ष । सर्वत्र रक्षितो निहि-
तवानित्यर्थः । गुपू रक्षणे । लिट् ॥ “आयादय आर्धधातुके वा” इति
विकल्पादायप्रत्ययः । ततः “कास्प्रत्ययाद्—” इत्यामप्रत्ययः ॥

प्रहस्तमर्थयांचक्रे योद्धुमद्भुतविक्रमम् ।

किं विचारेण राजेन्द्र युद्धार्था वयमित्यसौ ॥ ८८ ॥

८८. प्रहस्तमिति ॥ अद्भुतविक्रमं प्रहस्तं प्रहस्ताख्यं प्रधानामात्यं योद्धु-
मर्थयांचक्रे प्रार्थितवान् । अर्थयतेः स्वार्थेऽप्यन्तादात्मनेपदिनो लिट्या-
मप्रत्यये तच् । असावित्थं प्रार्थितः प्रहस्तः हे राजेन्द्र वयं युद्धार्था
युद्धप्रयोजनका योद्धुमेव संचार्थिताः तद्विचारेण किमिति वभाणेत्युत्त-
रेण संबन्धः ॥

वैकाणाशकितो योद्धुमुत्सेहे च महारयः ।

नियेमिरेऽस्य योद्धारश्चक्रे चाश्वकुजरम् ॥ ८९ ॥

१ विभेष Com.

२ अकाराद्य T₂

३ वमाणा T₂, T₄, Com.

४ *सेहेऽय T₂, T₄

*मिरे व E₂

T₁, omits verses from 89—98.

६९. वभाणेति ॥ वभाणेति पूर्वशेषः । महारथः प्रहस्तोऽशक्तिः सन् योद्धुमुत्सेहे उत्साहवानासीत् । स्वेयान् प्रयत्न उत्साहः स च वीरर-
सस्य इवायी । ते तत्संपन्ना जाता इत्यर्थः ॥ अस्य प्रहस्तस्य योद्धारः
सहायभूता योधा नियेमिरे नियमिताः । यमेः कर्मणि लिट् । उभय-
त्रापि “अत एकहल—” इत्येत्वम् । अश्वकुञ्जरम् । सेनाकृत्वाद् इन्द्रै-
कवज्राघः । चक्रूपे एतावदिति क्लृप्तं जातम् ॥ कर्त्तरि लिट् ॥

युयुजुः स्थन्दनानश्वैरीजुर्देवान् पुरोहिताः ।

आनर्चुर्ब्राह्मणान् सम्यगाशिशश्चाशंसिरे ॥ ९० ॥

९०. युयुजुर्इति ॥ स्थन्दनान् रथानश्वैः सह युयुजुर्व्युज्यन्ति स्म सार-
थय इति शेषः । पुरोहिता देवान् ईजुः पूजयामासुः । यज देवपूजादौ ।
लिट् ॥ यजादीनां किति संप्रसारणम् ॥ ब्राह्मणान् सम्यगानर्चुर्स्वया-
मासुः । अर्चैर्भौवादिकालिट् ॥ “अत आदेः” ॥ “तस्माद्युङ् द्विहलः”
इति जुट् ॥ ते ब्राह्मणा आशिषो मनोरथान् आशशांसिरे सत्याः सन्तु
यजमानस्य कामा इत्याशशंसिरे इत्यर्थः । ‘आजः शासु इच्छायाम्’
इति तज् ॥

ऊहिरे मूर्ध्नि सिद्धार्था गावश्चालेभिरे भटैः ।

मचुर्क्षेणुर्मुहस्राणि जिह्वासांचकिरे हयान् ॥ ९१ ॥

९१. ऊहिर इति ॥ भटैर्योर्ध्वैर्मूर्ध्नि सिद्धार्थाः श्वेतसर्षपा ऊहिरे ऊढाः ।
घहेः कर्मणि लिट् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । गावश्चालेभिरे स्पृष्टाः ।
लभेः कर्मणि लिट् ॥ “अत एकहल—” इत्येत्वम् ॥ महास्राणि प्रचु-
स्फुवुः उत्तेजयामासुः । क्षु तेजने । हयान् जिह्वासांचकिरे ज्ञानुमीषुः ।
शक्तिविषये परीक्षांचकिर इत्यर्थः । जानातेः सन्नन्तात्कर्त्तरि लिट्या-
म्प्रत्ययः ॥ “आश्वस्मृदशां सनः” इति लिट्यनुप्रयोगेऽपि तज् ॥

ललुः सङ्गान् समार्जुश्च ममृजुश्च परश्वधान् ।

अलं चक्रे समालेभे ववसे बुभुजे पपे ॥ ९२ ॥

९२. ललुरिति ॥ सङ्गान् ललुः आदधिरे । ला आदाने । समार्जुश्च शोधयामासुः । तथा परश्वधान् परशूश्च ममृजुः शोधितवन्तः । उभयत्र मृजुश्च शुद्धौ । लिट् । शेषसि “मृजेरजादौ संक्रमे विभाषा वृद्धि-
र्वक्तव्या” इति वृद्धिविकल्पाद् द्वैक्यम् । तथा तैरलं चक्रेऽलंकृतम् ।
समालेभे समालब्धम् । समालम्भोऽनुलेपनम् । ववसे वसितम् । वस
आच्छादने । बुभुजे भुक्तम् । पपे पीतम् । पा पाने । सर्वत्राविवक्षित-
कर्मत्वाद् भावे लिट् ॥

जहसे च क्षणं यानैर्निजगमे योद्धुभिस्ततः ।

विमान् ग्रहस्त आनर्च जुहाव च विभावसुम् ॥ ९३ ॥

९३. जहस्त इति । ततो योद्धुभिः क्षणं जहसे हसितं विनोदितमि-
त्यर्थः । ततो यानैर्वाहनैः करणैर्निजगमे निर्गतम् । उभयत्र भावे
लिट् ॥ “गमहन्—” इत्यादिना गमेरुपधालोपः ॥ अथ ग्रहस्तो विमा-
नानर्च पूजयामास । गतमेतत् । विभावसुमसि जुहाव च जयार्थ-
मित्यर्थः ॥

संवर्गपांचकाराप्तान् चन्दनेन लिलेप च ।

चचाम मधु मार्द्विकं त्वक् चैचकचे वरम् ॥ ९४ ॥

९४. समिति ॥ आप्तान् हितान् संवर्गपांचकार सम्यग्वर्गीचकार ॥
“वत्करोति—” इति ण्यन्ताल्लिट् ॥ चन्दनेन लिलेप । मृद्धीकाया
विकारो मार्द्विकं मधु द्राक्षामद्यं चचाम पपावित्यर्थः । अमु अदने ।
वरं श्रेष्ठं त्वक् चायत इति त्वक् कवचं च ॥ “आतोऽनुपसर्गे कः” ॥
आचकचे आवबन्ध । कच बन्धने । कर्त्तरि लिटि तत् ॥

१ परश्वधान् D.

२ बुभुजे ववसे T₃, T₄

३ संवर्गपांचकार D.

४ त्वक्माचकचे D.

सृष्णीषं मुमुचे चारु रथं च जुजुषे शुभम् ।

आललम्बे महास्त्राणि गन्तुं प्रवृत्ते ततः ॥ ९५ ॥

९५. सृष्णीषमिति ॥ अथोष्णीषं शिरस्त्राणं व्यामुमोक्ष आमुकवान् । शुभं रथं च जुजुषे सिषेवे आरुरोहेत्यर्थः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । महास्त्राण्याललम्बे दधारेत्यर्थः । ततो गन्तुं प्रवृत्ते प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

आजघ्नस्तूर्यजातानि तुष्टुबुशानुजीविनः ।

रजः प्रवृत्ते^१ घोरं घोषश्च व्यानशे दिशः ॥ ९६ ॥

९६. आजघ्नरिति ॥ तूर्यजातानि पट्टादिवाद्यजातानि आजघ्नस्ताडयामासुः । अनुजीविनः सेवका बन्धादयस्तुष्टुबुरस्तुवंश्च । घोरं भीमं रजो धूलिः प्रवृत्ते प्रवृत्तम् । घोषो दिशो व्यानशे व्याप च ॥ “अश्रोतेश्च” इति जुडागमः ॥

तं यान्तं दुद्रुवुर्गृध्राः क्रव्यादाश्च सिषेविरे ।

आववुर्वायवो घोरा खादुल्काश्च प्रचक्षरुः ॥ ९७ ॥

९७. अथ सार्धत्रयेणास्य दुर्निमित्तान्याह । तमित्यादि ॥ यान्तं महारणाय गच्छन्तं ग्रहस्तं गृध्रा दुद्रुवुरभिद्रुताः । क्रव्यमदन्तीति क्रव्यादाः शृगालादयः । अवेः “क्रव्ये च” इति विद्मत्ययः । ते च सिषेविरे । घोरा भीमा घायव आववुः समन्ताद्गच्छन्ति स्म । खादाकाशादुल्काश्च प्रचक्षरुः प्रपेतुरित्यर्थः । क्षर संचलने ॥

सस्यन्दे शोणितं व्योम रणाङ्गानि प्रजज्वलुः ।

रयाः प्रचस्वलुः साश्वा न रैरंहाश्चकुञ्जरम् ॥ ९८ ॥

९८. सस्यन्द इति ॥ व्योम आकाशं शोणितं सस्यन्दे प्रसुप्ताश्च घवर्षे-
त्यर्थः । स्यन्दु प्रस्त्रवणे । रणाङ्गान्यायुधानि प्रजज्वलुः प्रज्वलितानि ।

१ व्यामुमोक्ष रथं Com.

२ मुञ्चत् D.

३ प्रवृत्ते Com.

४ नेहाचक्षिष्य' T₂, T₃, T₄, Com.

साश्वा रथाः प्रचस्खलुः प्रस्खलिताः । अश्वकुञ्जरं मेहांचक्रे न खेष्टते
स्म । ईह चेष्टायाम् ॥ “इजादेक्ष गुरुमतोऽनृच्छः” इत्यामृप्रत्ययः ॥

प्रतोदा जगलुर्वाममानर्जुर्वाक्षिया मृगाः ।

ददाल भूः पुपूरे द्यौः कपीनामपि निःस्वनैः ॥ ९९ ॥

९९. प्रेति ॥ प्रतोदाः प्राजनवण्डा जगलुः सारथिहस्तेभ्यो गलिताः ।
वाक्षिया यद्वाह्यं मृगाः कृष्णसाराः ॥ “यद्वर्षिवाभ्यां घञ्प्रभौ” इति घप्र-
त्ययः ॥ वाममप्रदक्षिणमानर्जुर्जम्भुः । अर्जं गतौ । लिट् ॥ “अत
आदेः” ॥ “तस्मात्तुद् द्विहलः” ॥ भूर्ददाल इलिता । कपीनां निस्वनैः
सिंहनादैर्द्यौरपि पुपूरे पूरिता । पूरी आप्यायने । कर्मणि लिट् ।
स्वोत्साहक्षयवत् परोत्साहवृद्धिरपि स्वस्य दुर्निमित्तमिति भाषः ॥

मिमेह रक्तं हस्त्यश्वं राक्षसाश्च निदिष्टिबुः ।

ततः शुशुभतुः सेने निर्दयं च प्रजहतुः ॥ १०० ॥

१००. मिमेहेति ॥ हस्त्यश्वं रक्तं मिमेह सूत्रयामास । मिह सेवने ।
राक्षसाश्च रक्तं निदिष्टिबुर्निष्ठयूतवन्तः । ष्विबु निरसने ॥ “शर्पूर्वाः
अयः” इत्यभ्यासे ङकारः शेषः ॥ ततो दुर्निमित्तानन्तरं सेने कवि-
राक्षससेने शुशुभतुः रेजतुः । निर्दयं यथा तथा प्रजहतुर्गुयुधाते ॥

दिदिर्पुर्दुष्टुश्चच्छुश्चक्रमुः सुपुपुर्हताः ।

चलादिरे चलादुश्च विलेपुश्च रणे भटाः ॥ १०१ ॥

१०१. दिदिपुति ॥ रणे भटा दिदिपुर्द्वेषं चक्रुः । दुष्टुबुरमिजगमुः ।
पु अभिगमने । चच्छुश्चिच्छुः । छो छेदने । लिट् ॥ “आदेचः—”
इत्यात्वे द्विर्भावादिकार्यं “आतो छोपः” ॥ चक्रमुः क्लान्ताः । हताः

१ मानर्जुयं Com.

२ निस्वनैः E₃, D., Com.

३ निदिष्टिबुः E₃, Com.

T₃ has the following line

between the two halves of
this verse.

तस्मिन्मूलमांशकुरुचत्तुर्भूषणान् गुरुन् ।

* दुष्टुर्दिदिषु D.

सुप्तपुर्दीर्घं सुप्ताः । जिह्वप शये । लिङि द्वेऋसि कित्वात्संप्रसारणे
द्विर्भावादिकार्यम् । चक्षादिरे परैः खादिताः । कर्मणि लिट् । चक्षादुः
परानखादंश्च । विलेपुः परिदेवेविरे च ॥ “अत एकहल्—” इत्ये-
त्वम् ॥

ग्रहस्तस्य पुरोऽमात्यान् जिहिंसुर्दधृषुस्तथा ।

वानराः कर्म सेनानी रक्षसां चक्षमे न तत् ॥ १०२ ॥

१०२. ग्रहस्तस्येति ॥ वानराः ग्रहस्तस्य पुरोऽप्रेऽमात्यान् जिहिंसुर्जम् ।
हिंसोर्लिङि “शेऋस्” । तथा दधृषुः प्रजगदिभरे । धृषेरपितो लिट् ।
कित्वाञ्च गुणः । रक्षसां सेनां नयतीति सेनानीः सेनापतिः ग्रहस्तः ।
नयतेः संपदादिना क्तिप् । तत्कर्म वानरपौरुषं न चक्षमे न सेहे ॥

ऊर्णुनाव स शत्रौर्धैर्वानराणामनीकिनीम् ।

शशास च बहून् योधान् जीवितेन विवेच च ॥ १०३ ॥

१०३. ऊर्णुनावेति ॥ स ग्रहस्तो वानराणामनीकिनीं सेनां शत्रौर्धैः
शरजालैर्ऊर्णुनावाच्छादयामास । ऊर्णुम् आच्छादने । लिट् ॥ “मजा-
देहितीयस्य” इति “न न्नाः संयोगादयः” इति ब्रुशब्दस्य द्विर्भावः ।
णलि वृद्ध्यावादेशो ण्वङ्गावात् “इजादेश्च—” इत्यामृप्त्ययो न भवति ।
‘वाच्य ऊर्णोर्णुवङ्गाधो यत्प्रसिद्धिः प्रयोजनम् । आमश्च प्रतिषेधार्थम्’
इति वचनात् । बहून् योधान् शशास प्रजहार च । शसु हिंसायाम् ।
जीवितेन विवेच पृथक्चकार च । प्राणैर्वियोजयामासेत्यर्थः । विचिद्
पृथग्भावे ॥

आससञ्ज भयं तेषां दिद्युते च यथा रविः ।

नाययास द्विषदेहैर्जगाहे च दिशो दश ॥ १०४ ॥

१०४. आससञ्जेति ॥ ग्रहस्तस्तेषां कपीनां भयमाससञ्ज आसञ्जित-
वान् । रविर्यथा रविरिव दिद्युते दिदीपे । द्विषदेहैर्वानरशरीरैर्दश

दिशो ज्वगूहे संघवार । गुह्य संवरणे । नाययास आयासं न गत
इत्यर्थः । यस्तु प्रयत्ने ।

केचित्संचुकुदुर्भीता लेजिरेऽन्ये पराजिताः ।

संग्रामाद्भयः केचिद्ययाचुश्चापरे भयम् ॥ १०५ ॥

१०५. केचिविति ॥ केचिद्भयानरा भीताः सन्तः संचुकुदुः संचुकुक्षु-
रित्यर्थः । कुट कौटिल्ये । अन्ये पराजिता लेजिरे ललजिरे । लज
प्रीडायाम् । अनुवासेत्वात्तच्च ॥ “अत एकहल्—” इत्येत्वम् ॥ केचित्
समराद् भयं यथाचुः । अपरेऽभयं ययाचुः । याचिदभयपदी ॥

एवं विजिग्ये तां सेनां ग्रहस्तोऽतिददर्पं च ।

शशाम न च संक्रुद्धो निर्जुगोप निशाचरान् ॥ १०६ ॥

१०६. एवमिति । ग्रहस्त एव तां सेनां कपिवलं विजिग्ये जितवान् ।
लिटि “विपराभ्यां जेः” इति तच् ॥ “सन्लिटोर्जेः” इति कुत्वम् ॥
“परमेकाच्चः—” इति यणादेशः ॥ अतिददर्पं च अत्यन्तं विजयह-
सश्चाभूत् । संक्रुद्धो न शशाम च । न क्रोधाद्विराम इत्यर्थः । निशा-
चरान् निर्जुगोप नितरां ररक्ष । गुपू रक्षणे । आर्धधातुके विकल्पा-
दायादेशाभावात् ॥

शुकुधे तत्र नीलेन तरुश्रोत्रिषिपे महान् ॥

ग्रहस्तोऽभिहतस्तेन बाणान् विससृजे बहून् ॥ १०७ ॥

१०७. शुकुध इति ॥ तत्र कपिसेनायां नीलेन कपिना शुकुधे कुडम् ।
भावे लिट् । महास्तवश्रिषिपे च तस्योपरि उत्क्षिप्तश्च । कर्मणि
लिट् । ग्रहस्तो वृक्षेणाभिहतः सन् बहून् बाणान् विससृजे नीलस्यो-
परि मुमुचे । सृजेर्देवादिक्काल्लिटि तच् ॥

सेहे^१ कपी रथोश्वाश्च रिपोस्ततर्द शाखिना ।

धरित्रीं मुसली तेये ग्रहस्तश्चिखिदे न च ॥ १०८ ॥

१०८. सेह इति ॥ कपिर्नीलः सेहे तान् बाणान् सोढवान् । सहेर्भोवा-
दिकात्कर्त्तरि लिट् । तच् ॥ “अत एकहल्—” इत्येत्वम् ॥ अथ रिपो-
रुश्वान् रथाश्वान् तरुणा वृक्षेण ततर्द हिंसितवान् । उत्तिदि हिंसा-
नादयोः । ततर्द्वेति पाठे तुहि हिंसायाम् । ततः ग्रहस्तो मुसलमस्या-
स्तीति मुसली मुसलायुधः सन् धरित्रीं तेये जगाम । पदातिरेव सन्
युयुध इत्यर्थः । तथ गतौ ॥ “अत एकहल्—” इत्येत्वम् । न चिखिदे
अ तथापि न क्षिप्रश्चेत्यर्थः । खिद दैन्ये । तौदादिकाद्भौधादिकाद्वा
लिटि तच् ॥

संदुधुक्षे तयोः कोपः पस्फाये चाखलाघवम् ।

नुनोद शाखिनं नील आवध्रे मुसली तरुम् ॥ १०९ ॥

१०९. समिति ॥ तयोः कपिराक्षसयोः कोपः संदुधुक्षे संदिदीपे ।
बुद्ध संदीपने । अखलाघवमखपादवं च पस्फाये । स्फायी ओज्यायी
बुद्धौ । अथ नीलः शाखिनं वृक्षं नुनोद चिक्षेपेत्यर्थः । शुद्ध प्रेरणे ।
मुसली मुसलपाणिः ग्रहस्तस्तस्माध्वे वारयामास । वृज् संवरणे ॥

वियत्नानभ्रतुर्भूमौ^१ मण्डलानि विचेरतुः ।

मदुदुवनुरन्योन्यं वीरौ शश्रमतुर्न च ॥ ११० ॥

११०. वियतीति ॥ वीरौ तौ नीलग्रहस्तौ वियत्याकाशे आनभ्रतुर्ज-
गमतुश्चेरतुरित्यर्थः । अभ्र गतौ । द्विर्भावादिकार्ये “अत आदेः” ॥
“तस्माद्बुद्धिद्वयः” ॥ आनच्छतुरिति पाठे ऋच्छ गतौ लिट् ॥ “इजा-
देव गुरुमतः—” इत्याम्रप्रत्ययो न भवति । “अनुच्छ” इति प्रतिषे-

१ सेहे कपीरिपोरुश्वास्तदुपायततर्द च Com.

१ रथान्वाणान् T₁.

१ मुसली B., C., T₁, B., c.

मुसली D.

१ पस्फाये सज्ज N., C., T₁, B.

१ मुसली C., c., T₁, B.

मुसली D.

१ भ्रतुर्वीति T₁.

धात् ॥ “श्रुच्छन्यताम्” इति गुणः ॥ “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिव-
द्भावाद् द्विर्वचनम् ॥ “हलादिः शेषः” ॥ “उरत्” ॥ “अत आदेः”
इत्यादि । भूसौ मण्डलानि मण्डलाकारविधानि विचरेतुः ॥ “अत
एकहल्—” इत्येत्वम् ॥ अन्योन्यं प्रहृष्टवतुरभिद्रुतावित्यर्थः । द्रु गती ।
लिट्यतुस् ॥ “अचि भुधातुधुवाम्—” इत्युवङ्गदेशः ॥ तथापि न शाश्व-
मतुर्न भ्रान्तौ च ॥

समीस्यांचकाराथ राक्षसस्य कपिः शिलाम् ।

क्षतस्तया ममारासावाशिभ्राय च भूतलम् ॥ १११ ॥

१११. समिति ॥ अथ कपिर्नीलो राक्षसस्य शिलां समीस्यांचकार ।
असौ प्रहस्तस्तया शिलया क्षतो ममार मृतः । भूतलमाशिभ्राय च
शुवि पपातेत्यर्थः ॥

तुतुपुर्वानराः सर्वे नेशुभिन्ना निशाचराः ।

जेरुराशा दशास्यस्य सैन्यं नीलं तुनाव च ॥ ११२ ॥

११२. तुतुपुरिति ॥ सर्वे धानरास्तुतुपुस्तुष्टाः । बिन्नाभिन्नचरिन्ना
भायाविनः क्षपाचरा राक्षसा नेशुर्नष्टाः । णश्च अदर्शने ॥ “अत एक-
हल्—” इत्येत्वम् ॥ दशास्यस्य भाशा विजयाशंसा जेरुर्जीर्णाः । जृष्ट
वयोहानौ । लिटि ॥ “वा जृष्टमुत्रसाम्” इत्येत्वाभ्यासलोपौ । सैन्यं
धानरसेना नीलं तुनाव तुष्टाव च । णु स्तुतौ । लिटि णलि धृष्टपा-
दादेशौ ॥

यदा न फेलुः क्षणदाचराणां

मनोरथा रामबलाभिधोगे ।

लङ्कां तदा भेजुरुदीर्णदैन्या

व्याचख्युरुच्चैश्च हतं प्रहस्तम् ॥ ११३ ॥

११३. येति ॥ यदा रामबलस्याभियोगेऽभियाने सति क्षणदाचराणां
मनोरथा न फेलुर्न फलिताः । फल निष्पत्तौ । लिटि होदसि “तृफल-
भजत्रपञ्च” इत्येत्वाभ्यासलोपौ । तदा तस्मिन् काले उदीर्णदैन्या
उदितदैन्याः सन्तो लङ्कां भेजुः । पूर्ववदेत्वादि । हतं ग्रहस्तमुच्चै-
राचक्षुः रावणाय कथयामासुः । अथा प्रकथने । श्लेषस्यातो लोपः ॥

इति भट्टिकाव्ये तिरुकाण्डे लिङ्गिलसितो नाम प्रथमः

काव्यस्य चतुर्दशः सर्गः ॥

इति श्रीपद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-
मल्लिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथी-
नाव्याने लिङ्गिलसो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ पञ्चदशः सर्गः ।

राक्षसेन्द्रस्ततोऽभैषीदैक्षिष्ट परितः पुरम् ।

प्रातिष्ठिपत् बोधार्थं कुम्भकर्णस्य राक्षसान् ॥ १ ॥

१. अथास्मिन्सर्गे लुङ्लिङ्गासमधिकृत्याह । राक्षसेन्द्र इति ॥ ततः प्रहस्तवधा-
नन्तरं राक्षसेन्द्रो राखणोऽभैषीव भीतः । जिभी भये । लुङि सिचि
वृद्धिः ॥ “अस्तिसिचोऽपृक्ते” इतीट् ॥ पुरं लङ्कां परितः सर्वत ऐक्षिष्ट
ईक्षितवान् । ईक्ष दर्शने । लुङि तङि सिच् ॥ “आडजादीनाम्”
इत्याडो वृद्धिः ॥ कुम्भकर्णस्य बोधार्थं राक्षसान् प्रातिष्ठिपत् प्रस्था-
पयामास च । प्रपूर्वासिष्ठतेर्णौ चङि द्विवचनम् ॥ “शर्पूर्वाः कयः”
इति अर्थम् ॥ सम्बद्भावे “सम्पतः” इत्यभ्यासस्य इत्थम् ॥ “तिष्ठते-
रित्” इति धातोरिकारः ॥

तेऽभ्यैर्गुर्धनं तस्य सुप्तं चैक्षिषताय तम् ।

व्याहार्पुस्तुमुलान् शब्दान् दण्डैश्चावधिपुर्दुर्तम् ॥ २ ॥

१. त इति ॥ ते राक्षसास्तस्य कुम्भकर्णस्य भवनमभ्यगुरभिगताः ॥
“हणो गा लुङि” इति गादेशः ॥ “गातिस्था—” इति सिचो लुक् ॥
“उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् ॥ अथ सुप्तं तं कुम्भकर्णमैक्षिषता-
ब्राधुः । ईक्ष दर्शने । लुङि सिचीङागमः । तुमुलान् संकुलान् शब्दान्
व्याहार्पुरुषुः । ‘व्याहार उक्तिर्लेपितम्’ इत्यमरः । भृशं दण्डैरवधि-
पुरताडयन् ॥ “लुङि च” इति हणो वधादेशः ॥ तस्यादन्तत्वादिङा-
गमः । अतो लोपस्य स्थानिवद्भावाच्च हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “इट्
ईटि” इति सलोपः ॥

केशानलुञ्चिषुस्तस्य गजान् गात्रेष्वर्चिक्रमन् ।

शीतैरभ्यर्चिचस्तोयैरलातैश्चाप्यदम्भिषुः ॥ ३ ॥

३. केशानिति ॥ तस्य कुम्भकर्णस्य केशानलुञ्चिषुस्तपाटयामासुः । लुञ्चेः सिचीद् । गात्रेष्वङ्केषु गजान् अचिक्रमन् क्रमयन्ति स्म । क्रमेणैव चङि “सन्वतः” इत्यभ्यासस्येत्वे मित्वाङ्गस्वः । शीतैस्तोयैरभ्यर्चिञ्चन् सिषिषुः । सिषिर् क्षरणे ॥ “लिपिसिचिह्वश्च” इत्यङ् ॥ अलातैरुलमुकैरदम्भिषुरचालयन् । दम्भु चालने ॥

नखैरकर्त्तिषुस्तीक्ष्णैरदाङ्क्षुर्दशनैस्तथा ।

शितैरतौत्सुः शूलैश्च भेरीश्रौवीवदन् शुभाः ॥ ४ ॥

४. नखैरिति ॥ तीक्ष्णैर्नखैरकर्त्तिषुः कृतवन्तः । कृती छेदने । सिचीद् । लघूपधगुणः । तथा दशनैरदाङ्क्षुर्दष्टवन्तः । दंश दशने । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “अश्च—” आदिना षत्वम् ॥ “षढोः कः सि” इति कत्वम् ॥ शितैः शूलैरतौत्सुः । तुद् व्यथने । हलन्तलक्षणा वृद्धिः । इडा भेरीश्च अनीनदन् अनादयन् । अवीवदन्निति पाठे अवादयन्नित्यर्थः । उभयत्रापि णौचङ्युपधाया ह्रस्वः ॥

स तान्नाजीगणत्सर्वानिच्छयाबुद्ध च स्वयम् ।

अबूबुधत मां कस्मादप्राक्षीर्चं निशाचरान् ॥ ५ ॥

५. स इति ॥ स कुम्भकर्णः सर्वास्तान् कलकलकेशलुञ्चनादिबाधान् नाजीगणत् न गणयति स्म । गण्य संख्याने । णौ चङि “ई च गणः” इत्यभ्यासस्य वैभाषिक ईकारः । किं तु स्वयमेवेच्छया कालप्राप्तया अबुद्ध बुद्धवान् । बुध अवगमने ॥ “हलो झलि” इति सलोपः ॥ “क्षप-स्तथोर्धोऽधः” इति तकारस्य धत्वम् ॥ मां कस्मादबूबुधत आश्रित-

१ ‘अचिक्रमन्’ T₂.

२ ‘अविभ्रमन्’ G., B., Com₁, C., T₁, T₂.

३ ‘असिचि’ C.

४ ‘अनीनदन्’ Com.

५ इल्ल T₂.

६ कस्यान्मां N., O., T₁, B.

७ ‘हीत्’ स D.

वन्तः । बुधेर्गौचङ्गुपथाया ह्रस्वः ॥ “दीर्घो लघोः” इत्यध्यासदीर्घः ॥
 “तस्थस्थमिषाम्—” इति यस्य तादेशः ॥ इति निशाचरान् अप्राक्षी-
 त्प्रच्छ । प्रच्छ द्वीप्सायाम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “वञ्च—” इत्या-
 दिना “षढोः—” इति षत्वकत्वे ॥

तेऽभाषिषत राजा त्वां दिदृक्षुः क्षणदाचर ।

सोऽस्मासीद्वथीलपन्मांसमप्सासीद्वारुणीमपात् ॥ ६ ॥

६. त इति ॥ ते पृष्टा राक्षसा हे क्षणदाचर कुम्भकर्ण राजा रावणस्त्वां
 दिदृक्षुर्द्रुमिच्छुरित्यभाषिषत प्रत्यवोचन् । भाषेर्लुङि तङि सिञ्चीद् ।
 स एवमुक्तः कुम्भकर्णोऽस्मासीत् स्नातः । णा दौचे ॥ “यमरम—” इति
 सगिङागमौ ॥ वारुणीं सुरामपात् पीतवान् “गातिस्था—” इत्यादिना
 सिञ्चो लुक् ॥

न्यवसिष्ट ततो द्रष्टुं रावणं प्रावृत्तद् गृहात् ।

राजा यान्तं तमद्राक्षीदुदस्थाश्वेषदासनात् ॥ ७ ॥

७. न्यवसिष्टेति ॥ न्यवसिष्ट निवसितवान् । वस आच्छादने । लुङि
 तङि सिञ्चीद् । ततः प्रसादनानन्तरं रावणं द्रष्टुं गृहात् प्रावृत्तत् पवृत्तो
 निर्गत इत्यर्थः । वृत्तु वर्त्तने ॥ “युर्भ्यो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥
 सुतादित्वादङ् । राजा रावण आयान्तमागच्छन्तं कुम्भकर्णमद्राक्षीत्
 दृष्टवान् । दृशिद् प्रेक्षणे ॥ “इरितो वा” इति विकल्पादङ्भावपक्षे हल-
 न्तलक्षणा वृद्धिः ॥ “सृजिदशोर्मेत्यमकिति” इत्यमागमः ॥ “वञ्च—”
 आदिना षत्वादिकार्यम् ॥ भासनादीषदुदस्थात् उरिथतश्च । ह्य गति-
 निवृत्तौ ॥ “गातिस्था—” इत्यादिना सिञ्चो लुक् ॥

अतुषत्पीठमासन्ने निरदिक्षच्च काञ्चनम् ।

अस्मेष्टु कुम्भकर्णोऽल्पमुपाविक्षदथान्तिके ॥ ८ ॥

८. अतुषदिति ॥ अतुषत् दृष्ट्वा तुष्टः । पुषादित्वादङ् । आसन्नेऽन्तिके
 काञ्चनं सौवर्णं पीठं निरदिक्षत् निर्विष्टवाञ्च । दिश अतिसर्जने ॥ “शल

इगुपधादनिटः कसः” ॥ अथ कुम्भकर्णोऽल्पमस्मेष्ट अत्यादराच्चसन्
गाम्भीर्योदत्यल्पं हसितवानिति न धात्वर्थनिर्देशेन पुनरुक्तिः । शिञ्
ईषद्वसने । सिचि गुणः । षत्वधृत्वे । अन्तिके उपाविशत् उपविष्टः न
तु काञ्चनपीठे इति भावः । विशेषः पूर्ववत् कसः ॥

अवादीन्मां किमित्याहो राज्ञा च प्रत्यवादि सः ।

भाँझासीस्त्वं सुखी रामो यदेकार्षीत् स रक्षसाम् ॥ ९ ॥

९. अवादीदिति ॥ मां किमित्याह आहूतवानसि ॥ “लिपिसिचिद्वञ्च”
इत्यञ् ॥ आतो लोपः । इति स कुम्भकर्णोऽवादीदप्राक्षोदित्यर्थः ॥
“यदमज—” इति वृद्धिः ॥ राज्ञा प्रत्यवादि प्रत्युक्तञ्च । चदेः कर्मणि
लुङि चिणि वृद्धिः । सुखी निद्रासुखासक्तस्त्वं रामो रक्षसां यदेका-
र्षीत् । सिचि वृद्धिः । चस्तदर्थः । तन्नाज्ञासीर्न ज्ञातवानसि । जानाते
लुङ् ॥ “यमरम—” इति सगिटौ ॥

उदतारीदुदन्वन्तं पुरं नः परितोऽरुधन् ।

व्यधौतिष्ठ रणे शस्त्रैरनैषीद्राक्षसान् क्षयम् ॥ १० ॥

१०. रामकृतमेवाह । उदिति ॥ उदन्वन्तमुदधिम् ॥ “उदन्वानुदधौ च”
इति निपातनात्साधुः । उदतारीदुत्तीर्णवान् । सिचि वृद्धिः ॥ “इट
ईटि” इति सलोपः । नोऽस्माकं पुरं परितोऽरुधत् अरौत्सीत् । रुधिर
आवरणे ॥ “हरितो वा” इति विकल्पादञ् ॥ रणे शस्त्रैरद्योतिष्ठ
दिदीपे ॥ “द्युद्ध्यो लुङि” इति विकल्पात्पक्षे तञ् । राक्षसान् क्षयम-
वैषीत् नीतवान् । नयतेः सिचि वृद्धिः ॥

न प्रावोचमहं किञ्चित्प्रियं यावदजीविषम् ।

बन्धुस्त्वमर्चितैः स्नेहान्मा द्विषो न वधीर्मम ॥ ११ ॥

१ नां T₁, T₄, Com.

१ यदेकार्षीत् २ T₁, T₄.

यदेकार्षीत् T₁, Com.

यदेकार्षीत्प्रियाधरा E₂.

१ अद्योतिष्ठ D., T₁, T₄, Com.

२ न प्रावोचमहं T₁.

३ *वर्धितः E₁, T₄, Com.

११. न च साम्रा संधिरित्याह । नेति । अहं यावद्जीविषं जीवितोऽस्मि तावत्तस्यापि किञ्चित् प्रियं न प्राबोचं नोक्तवानस्मि । तच्च त्वं जाना-
स्येवेति भावः ॥ “वच उम्” इत्युमागमः ॥ किं तु वन्धुस्त्वं ज्ञेयादर्थितः
सन् मम द्विषः शत्रून् न मा वधीः किं तु जहीत्यर्थः । प्रतिषेधद्वयस्य
विध्यर्थत्वात् ॥ माकि “लुकि च” इति हनो वधादेशः ॥ “न माङ्ग्योते”
इत्यङभाषः ॥

वीर्यं मा न ददर्शस्त्वं मा न आस्थाः क्षतां पुरम् ।

तर्वाद्राक्ष्म वयं वीर्यं त्वमजैषीः पुरा सुरान् ॥ १२ ॥

१२. वीर्यमिति ॥ हे वीर त्वं वीर्यं पराक्रमं न मा ददर्शः किं तु दर्श-
येत्यर्थः । दशेणौ चकि सिपि रूपम् । सन्ध्यावात् सनीषकार्यम् ।
क्षतां क्षानरोपहतां पुरीं न मा आस्थाः किन्तु आयस्वेत्यर्थः । वैङ्
पालने ॥ “आदेशः—” इत्यात्वम् ॥ लुकि यासि क्लेः सिजावेशः ।
प्रतिषेधद्वयादि पूर्ववद् व्याख्येयम् । न आशक्तिशङ्का त्वयि कार्य-
स्याह । वयं तव वीर्यं पराक्रममद्राक्ष्म अपह्यामैवेत्यर्थः ॥ “न दृशः”
इति क्सादेशनिषेधः ॥ “हरितो वा” इति विकल्पादङ्गभावपक्षे क्लेः
सिचि “सृजिदृशोः—” इत्युमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः । प्रह्लादि-
कार्यम् । वीर्यमेवाह । त्वं पुरा सुरान् देवानजैषीः । जैर्लुकि सिचि वृद्धिः ॥

अवोचत्कुम्भकर्णस्तं वयं मन्त्रेऽभ्यधाम यत् ।

न त्वं सर्वं तदश्रौषीः फलं तस्येदमागमत् ॥ १३ ॥

१३. अवोचदिति ॥ अथ कुम्भकर्णस्तं रावणमवोचत् ॥ “वच उम्” ॥
चङिस्तदेवाह । वयं मन्त्रे पूर्वं विचारकाले यदभ्यधाम अवोचाम ॥
“गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ त्वं तत्सर्वं माश्रौषीः किमपि
माश्रौषीरित्यर्थः । श्रु अवणे । लुकि सिपि सिचि वृद्धिः । तस्याश्रवण-
स्येदं त्वदुक्तं फलमागमत् । गमेर्लुदित्वादङ् ॥

प्राज्ञवाक्यान्यवामंस्था मूर्खवाक्येष्ववस्थिताः ।

अध्यगीष्टाश्च शास्त्राणि प्रत्यपत्था हितं न च ॥ १४ ॥

१४. प्राज्ञेति ॥ प्राज्ञानां विभीषणादीनां वाक्यान्यवामंस्थास्तिरश्च-
कथं । मम हाने । यासि सिच् । मूर्खवाक्येषु ग्रहस्तादिप्रलापेषु अवा-
स्थिता अवस्थितोऽसि ॥ “समवप्रविश्यः स्थः” इति तङ् ॥ “स्था-
श्चोरिश्च” इतीत्वं सिचः क्त्विञ् च ॥ “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः ॥
शास्त्राणि चाध्यगीष्टा अधीतवानसि । इङ् अध्ययने ॥ “विभाषा लुङ्-
लृङोः” इति गाङादेशः ॥ “धुमास्था—” इत्यादिना ईकारादेशः ।
हितं न प्रत्यपद्यथाः न प्रतिपन्नोऽसि । निष्कलं ते श्रुतमपीत्यर्थः ।
यद् गतौ । लुङि यासि “झलो झलि” इति सलोपः ॥ “खरि च” इति
चत्वंम् ॥

मूर्खास्त्वामववञ्चन्त ये विग्रहमचीकरन् ।

अभाषीन्माल्यवान् युक्तमशंस्थास्त्वं न तन्मदात् ॥ १५ ॥

१५. मूर्खा इति ॥ मूर्खा मूढास्त्वामववञ्चन्त वञ्चयामासुः । वञ्चु प्र-
लम्भने ॥ “गृधिवञ्चोः प्रलम्भने” इति तङि णौ चङ् । वञ्चनमेवाह ।
ये मूर्खा विग्रहं विरोधमचीकरन् त्वया अकारयन् । इदमेव वञ्चनमि-
त्यर्थः । करोतेणौ चङ् । अभ्यासककारस्य चुत्वम् ॥ “सन्यतः” ॥
“दीर्घो लघोः” ॥ माल्यवान् युक्तमभाषीद् वभाषण ॥ “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ त्वं मदात्तन्मातामहेनोक्तं नाशंस्था नासहिष्ठाः । क्षमूष्
सहने । ऊदिस्थात् “स्वरतिसृति—” इत्यादिना विकल्पादिङभायः ॥

राघवस्यामुषः कान्तामाप्तैरुक्तो न चार्पिणः ।

मा नानुभूः स्वकान् दोषान् मा मुहो मा रुषोऽधुना ॥ १६ ॥

१६. राघवस्येति ॥ राघवस्य कान्ताममुषः खण्डितवानसि । मुष ख-
ण्डने । इष्टवियोजनमेव खण्डनम् । दैयादिकः । अस्यैव पुषादित्वादङ् ।
दिवाद्यन्तर्गणपुषादिरिति काशिका । अतो नात्र मुष स्तेये इति
भौषादिकस्य त्रयादिकस्य वा ग्रहणम् । आप्तैर्मातामहादिभिरुक्तो

नार्थियः न प्रत्यर्पितवाञ्छ । अर्त्तेर्णौ चङ् ॥ “अर्त्तिहो—” इत्यादिना
पुगागमे “पुगन्तस्य—” इति गुणः ॥ “द्विर्वचनेऽचि” इति णिलो-
पस्य स्थानिवद्भावात् “अजादेर्द्वितीयस्य” इति पिशब्दस्य द्विव-
क्तिः । स्वकान् दोषान् मा नानुभूः अनुभव । गतमेतत् । अधुना मा
मुहः न मुह्य । मा रुषः न रुष्य । किं तु मोहरोषौ विहाय प्राप्तमनुभ-
वेत्यर्थः । मुह वैचित्ये । रुष कोरे । माङि लुङि उभयत्र पुषादित्वादङ् ॥

तस्याप्यसक्रीत् कालो यत्तदाहमवादिषम् ।

अघानिषत रक्षांसि परैः कोशंस्त्वमव्ययीः ॥ १७ ॥

१७. तस्येति ॥ अहं तव यदवादिषं रामः संशय इति तस्य संशेरपि
कालोऽप्यसक्रीत् अतिक्रान्तः ॥ “स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” इतीद् ॥
“इयन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ तथा हि
रक्षांसि राक्षसाः परैः शत्रुभिरघानिषत हताः ॥ “स्यासिद्धसीयुद्—”
इत्यादिना हन्तेऽधिष्णिवदिदि वृद्धिः ॥ “हो हन्तेः—” इति कुत्वम् ॥
कोशं धनं त्वमव्ययीः व्ययमकार्षीः । लङ्गादाहे उपेक्षणात् । व्यय गतौ
इति धातुभौवाविकः । धातूनामनेकार्थत्वात् व्यय वित्तधिसर्गमाशङ्के ॥
“इयन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ व्यय
वित्तसमुत्सर्ग इति चौराविकात् “आधृषाद्वा” इति विकल्पात् णिज-
भावपक्षे वा रूपमिति केचित् ॥

संधानकारणं तेजो न्यगभूत्तेऽकृथास्तथा ।

यस्त्वं वैराणि कोशं च सहदण्डमजिग्लपः ॥ १८ ॥

१८. संधानेति ॥ किं च संधाने कारणं कारणभूतं तेजः प्रभावो न्यङ्
नीचमभूत् ॥ “गतिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ तथा अकृथाः
न्यगभूतमकार्षीः ॥ “तनादिस्यस्तथासोः” इति सिचो लुक् । यस्त्वं
वैरेण शत्रुभावेन सहदण्डं ससैन्यं कोशं चाजिग्लपोऽनीनशः । श्लाय-

१ कोशंस्त्व” O., B., E.

कोशं त्व” D., Com.

२ न्यगभूदकृथाः T.

३ वैरेण T., T., Com.

४ कोशं C., B., E.

तेष्विचि पुगागमे “ग्लालावनुवमां च” इति मित्वाङ्गस्वत्वम् । ततो
लुङि चङि णिलोपः । कोशदण्डक्षयात् क्षीणतेजसस्ते यातव्यपक्षस्य
कृतः सन्धानमित्यर्थः ॥

अकुवच्चाभ्यधाद्वाक्यं कुम्भकर्णं दशाननः ।

किं त्वं मामनुगुप्सिष्ठा नैदिधः स्वंपराक्रमम् ॥ १९ ॥

१९. अकुवदिति ॥ अथ दशाननः कुम्भकर्णमकुधत् कुद्ववान् । कुध
क्रोचे । पुषादित्यादङ् । अत्र कोपस्य नात्यन्तिकत्वात् भार्यो कुध्य-
तीतिवत् कर्मत्वमेव न संप्रदानत्वम् । यं प्रति कोप इति विशेषणा-
दिति । अभ्यधाद्वादीच्च ॥ “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥
तदेवाह । त्वं मां किमर्थं अनुगुप्सिष्ठा अगर्हिष्ठाः । गुपेः सन्नन्तालुङि
यासि सिचिद् । पराक्रमं किमर्थं त्वं नैदिधः नैधितवान् । पथ वृद्धौ ।
गौ चङि णिलोपस्य स्यानिचरत्वात् “अजादेद्वितीयस्य” इति धिघा-
व्यस्य द्वित्वम् ॥

मौजिग्रहः सुनीतानि मा स्म कंस्था न संयुगे ।

मोर्पोलब्धाः कृतैर्दोषैर्मा न वाक्षीर्हितं परम् ॥ २० ॥

२०. मेति ॥ सुनीतानि सुनीतीर्मा जिग्रहः मा ग्राह्य नोपविशे-
त्यर्थः । ग्रहेणौ चङ् । संयुगे युक्ते न मा कंस्थाः किन्तु क्रमस्व उत्साह-
यस्वेत्यर्थः ॥ “वृत्तिसर्गतायनेषु क्रमः” इति क्रमेर्लुङि सर्गं तङ् । सर्गं
वत्साहः । माङ्योगादि पूर्ववत् । कृतैर्दोषैरपराधैर्मोर्पोलब्धाः नोपा-
लभ्यः । लभेर्लुङि यासि “ग्लो ग्लि” इति सलोपः ॥ “अपस्तथोः—”
इति घत्वम् ॥ हितं पथं मरं कार्यभारं मा न वाक्षीर्मा न वह । ग्रहे-
त्यर्थः । वह प्रापणे । हलन्तलक्षणा घुङिः । गतमन्वत् ॥

कुम्भकर्णस्ततोऽगर्जोद्गताश्चान्यान् न्यवीवृतत् ।

ब्रपार्यस्त महास्त्राणि निरगाञ्च द्रुतं पुरः ॥ २१ ॥

१ अकुवन्तोऽभ्यधावा D.

२ स्वंपराक्रमम् B.

३ मा जिग्रहः D., Com.

४ मोर्पोलब्धाः B., C., T., T.

५ भारम् D., Com.

६ परम् T.

२१. कुम्भेति ॥ ततो रावणकोधोत्तयनन्तरं कुम्भकर्णोऽगर्जीत् स्वा-
 मिच्छित्तानुसाराद्योद्धं मिश्रित्य जगर्जेत्यर्थः । अन्यान् भटान् न्यवीकृ-
 तत् एकवीरत्वाभिमानात् निवर्त्तितवानित्यर्थः । वृत्तु वर्त्तने । णौ चङि
 “उर्क्रेत्” इत्युपधाश्रुकारस्य विकल्पेन श्रुकारः ॥ “उरत्” इत्यभ्यास-
 श्रुकारस्य अकारः । ततः सन्वत्कार्यम् । महात्माप्युपायस्त जग्राह ।
 उपशब्दः पादपूरणार्थः । आङ्पूर्वाघमेर्लुङि “समुदाङ्श्यो यमोऽग्रन्थे”
 इति तङ् । द्रुतं पुरः पुराभिरगाच्च ॥

सूर्ध्वा दिवमिवालेखीत् खं व्यापद्वपुषोरुणा ।

पादाभ्यां क्षमाभिवाभैत्सीत् दृष्ट्याधाक्षीदिव द्विषः ॥ २२ ॥

२२. सूत्रेति ॥ पुराभिर्गच्छन् स कुम्भकर्णो सूर्ध्वा दिवमलेखीदिव
 भस्पाक्षीदिव । भस्मरूपमूर्धेत्यर्थः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ उरुणा
 महता वपुषा क्षमाकाशं व्यापत् व्याप्तवान् ॥ भायेर्लुङि लृदित्वादङ् ।
 पादाभ्यां क्षमां भूमिमभैत्सीदिव व्यवहार्यदिव । भिदिर् विदारणे ।
 सिञ्चि वृद्धिः । दृष्ट्या द्विषः शत्रून्धाक्षीदिव ददाहेष । इह भस्मी-
 करणे । सिञ्चि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । भनिदत्वात् न “इयन्त—”
 इति निषेधः । भवभाषादिकार्यम् ॥

दग्धशैलं इवाभासीत् मार्कस्त क्षयमेधवत् ।

मौचकम्पदुदन्वन्तं राक्षसानप्यतिव्रसत् ॥ २३ ॥

२३. दग्धेति ॥ महत्त्वात् कृष्णवर्णत्वाच्च दग्धशैलं इवाभासीत् बभौ ।
 भा दीप्तौ ॥ “यमरमानम—” इति सगिटी ॥ क्षयमेधवत् कल्पान्त-
 मेवेन तुल्यं मार्कस्त गन्तुं प्रक्रान्त इत्यर्थः ॥ “प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्”
 इति कमेर्लुङि लङि सिञ्चि “स्तुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते” इति निषे-
 धाज्जेडागमः ॥ उदन्वन्तमुद्धिम् ॥ “उदन्वानुद्धौ च” इति निपातः ॥
 अचकम्पत् पादभ्यासभरात् कम्पयामास । कपि खलने । णौ चङ् ।

पक्षसानपि किमुत कपीनिति भावः । अतिव्रसत् आसयामास ।
असेर्णो बहुवचसाया इत्यः ॥

सर्पक्षोऽद्विरिवाचालीक्यश्वसीत् कल्पवायुवत् ।

अभार्षाद् ध्वनिना लोकानभ्राजिष्ट क्षयाग्निवत् ॥ २४ ॥

२४. सर्पक्ष इति ॥ सर्पक्षो बाहुधूननात् पक्षवानद्विरिव अचालीत्
खलितः ॥ “अतो लान्तस्य” इति वृद्धिः ॥ कल्पवायुवत् म्यश्वसीत् ।
तत्तुल्योऽस्य निश्वास इत्यर्थः ॥ “ह्यन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥
ध्वनिना सिंहनादेन लोकानभार्षाद् भुतवान् । पुरितवानित्यर्थः । भृश
भरणे । सिचि वृद्धिः । क्षयाग्निवत् कल्पान्तवह्निवन् अभ्राजिष्ट । लोहि-
तशिरोरुहत्वात् तद्गदीपिष्टेत्यर्थः ॥ भ्राजु दीप्तौ । लुकि सिचिद् ॥

अनंसीद्भर्रेणास्य रंहसा शाखिनोऽलुठन् ।

सिंहाः प्रादुर्बुवन् भीताः प्राक्षुभन् कुलपर्वताः ॥ २५ ॥

२५. अनंसीदिति ॥ अस्य रक्षसो भरेण देहगौरवेण भूरनंसीत् ननाम ॥
“यमरमतम—” इति सगिद्यौ ॥ रंहसा वेगेन शाखिनो वृक्षा अलुठन्
पतित्वा लुठिताः । लुठ प्रतिघाते । घृतादित्वादङ् ॥ “घुद्भ्यो लुकि”
इति पक्षे परस्मैपदम् ॥ सिंहा भीताः प्रादुर्बुवन् प्रवृताः । वृ गतौ ॥
“णिधि—” इत्यादिना चङ् ॥ उघडादेशः । कुलपर्वताः प्राक्षुभन्
प्रक्षुभिताञ्जलिता इत्यर्थः । क्षुभ संचलने । घृतादित्वादङ् परस्मैपदं
च पूर्ववत् ॥

उत्पाताः प्रावृतस्तस्य द्यौरक्षीकिष्ट शोणितम् ।

वायवोऽवासिषुर्भीमाः क्रूराश्चाकुषत द्विजाः ॥ २६ ॥

२६. उत्पाता इति ॥ तस्य गच्छतोऽग्रे उत्पाता दुर्निमित्तानि प्रावृतन्
प्रावर्तिषत । वृत्तु वर्तने । घृतादित्वादङ् वा परस्मैपदं च । तानेवाह ।

१ सपक्षवि* T₂,

2nd half omitted in T₂.

१ Not found in T₂.

१ *बाहुधून द्विजाः D.

घोराकाशः शोणितमशीकिष्ट असिचत् वषर्वेत्यर्थः । शीकृ सेचने ।
लुकि तकि सिचीद् । भीमा वायवोऽवासिषुः वान्ति स्म । वा गतिग-
न्धनयोः ॥ “यमरम—” इति सगिटौ ॥ कूर विजाः पक्षिणश्चोत्तूका-
दयोऽकुपत शब्दायन्ते स्म । कुङ् शब्दे । भौवादिकोऽनिद् । लुकि तकि
कुटादित्वेन सिचः कित्वाञ्च गुणः ॥

अस्पन्दिष्टाक्षि वामं च घोरांश्चारादिषुः शिवाः ।

न्यपसन्न मुसले गृध्रा दीप्तयापाति चोत्कया ॥ २७ ॥

२७. अस्पन्दिष्टेति ॥ किं चास्य वाममाक्षि चास्पन्दिष्टास्फुरत् । घोराः
शिवाः कोशरश्च अरादिषुरराविषुः । एव शब्दे ॥ “अतो हलादेः”
इति पक्षे वृद्धिः ॥ मुसले मुसलायुधे गृध्रा न्यपसन्न निपतिताः । पल्ल
गतौ । स्फुटित्वादङ् ॥ “पतः पुम्” इति पुमागमः ॥ दीप्तया न्यलितया
चोत्कया अपाति । भावे लुङ् ॥

आंहिष्ट तानसंमान्य दर्पात्स मधनक्षितिम् ।

ततोऽनर्दीदनन्दीच्च शत्रूनाह्वास्त चाहवे ॥ २८ ॥

२८. आंहिष्टेति ॥ स कुम्भकर्णो दर्पात्तानुत्पातानसंमान्यानाहत्य प्रध-
नक्षितिं युद्धभूमिम् । ‘युद्धमायोधने जम्भ्यं प्रधने प्रविधारणम्’ इत्य-
मरः । आंहिष्टागमत् । अहि गतौ । सिचीद् । इदित्वाङ् । अजावि-
त्वादाङ् वृद्धिः । ततोऽनर्दीत् ननर्द । नर्दं कुरित्ते शब्दे ॥ “इद ईदि”
इति सलोपः ॥ अनन्दीत् ननन्द् च । नदि समूहौ । पूर्ववत् सलोपः ।
पुमागमश्च । आहवे रणे निमित्ते शत्रूनाह्वास्त सस्पर्धमाहूतर्थाश्च ।
ह्वयतेः “स्पर्धायामाङ्” इति तङ् ॥ “लिपिलिचिह्नश्च” ॥ “आत्मने-
पदेष्वन्यतरस्याम्” इत्यङ्भाषपक्षे सिच् ॥

माशीञ्चातृपत् कूरः क्षुब्धास्यावृषदश्नतः ।

अथाद्रसामघासीञ्च रुधिरं वनवासिनाम् ॥ २९ ॥

१९. प्राणीदिति ॥ कूरो हिंसः स राक्षसः प्राशीदशितवान् कपिमांस-
मिति शेषः । अश भोजने ॥ “इद ईदिति” इति सलोपः । आङ्-
वृद्धिः । नात्पञ्च तुल्यम् । तुप प्रीणने । पुषादित्वादङ् । अश्रतो
मुञ्जानस्यास्य क्षुद्वृधत् अवधिष्ट । वृधु वर्धने । घुतादिस्वादङ् ॥
“घुद्भ्यो लुङि” इति परस्मैपदम् ॥ वनवासिनां कपीनां घसां
हन्मेवः । “हन्मेवस्तु घसा” इत्यमरः । अधात् अपात् । घेद् पाने ॥
“विभाषा घेद्भ्योः” इति चङ्भावपक्षे “विभाषा घ्राधेद्शाकृञ्छासः”
इति पक्षे सिचो लृक् ॥ वधिरं चाधासीत् । लृक्चङोरभावे “यमरम-
नम्—” इति सगिटोः “इद ईदिति” इति सलोपः । चङ्पक्षे द्विभावे
भातो लोपे च अदधत् । ‘एवं च लुङि सिज्जलोपचङ्विकल्पविधा-
नतः । अधादधासीदधदिति घेटस्त्रिरूपता’ ॥

मांसेनाश्वतां कुक्षी जठरं चाप्यशिश्वियत् ।

बहुनामग्लुचत् प्राणानग्लोचीच्च रणे यशः ॥ ३० ॥

३०. मांसेनेति ॥ अस्य कुम्भकर्णस्थ कुक्षी जठरपार्श्वे मांसेन कपि-
मांसेनाश्वतां शूनी । ओश्वि गतिवृद्धोः । लुङि तसस्तामादेशः ॥
“श्वयतेरः” इत्यत्वे पररूपस्त्वम् । जठरमुदरं चापि अशिश्वियदुक्त-
म् ॥ “विभाषा घेद्भ्योः” इति चङि द्विर्वचनमियङादेशश्च । रणे
बहुनां द्विषां प्राणानग्लुचदपाहरत् । ग्लुचु स्तेयकरणे ॥ “जृस्तम्भु—”
इत्यादिना विकल्पाच्चेरङादेशः । किं च तेषां यशश्च अग्लोचीत् ।
अङ्भावपक्षे सिचि “इद ईदिति” इति सलोपः ॥

सामर्थ्यं चापि सोऽस्तम्भीद्विक्रमं चार्थं नास्तभन् ।

शाखिनः केचिदध्यधुन्यमाहृत्तुरपरेऽम्बुधौ ॥ ३१ ॥

३१. सामर्थ्यमिति ॥ स कुम्भकर्णः सामर्थ्यं कपीनां प्रभावं चास्त-
म्भीत् स्तम्भितवान् । स्तम्भेरङ्भावपक्षे सिचि “इद ईदिति” इति

सलोपः । ते तस्य विक्रमं नास्तभन् स्तम्भितुं न शेकुरित्यर्थः ॥
 “जुस्तम्भु—” इति छलेरङादेशः ॥ अङ्को कित्वादनुनासिकलोपः ।
 किं तु केचित् कपयः शाखिनो वृक्षान् अध्यव्युरधिष्ठितवन्तः । तिष्ठते-
 लुकि षेकसि “गातिस्था—” इत्यादिना सिचो लुक् ॥ “उस्यपदा-
 स्तात्” इति पररूपत्वम् ॥ “अङ्ग्यासद्वयायेऽपि” इति षत्वे
 हुत्वम् ॥ “अघिशीङ्स्थासां कर्म” ॥ अपरेऽम्बुधौ म्यमाङ्क्षुर्निमग्नाः ।
 दुमस्त्रो शुद्धौ । लुकि सिचि “मस्त्रिनशोर्लुकि” इति मस्त्रेरन्त्या-
 स्पूर्वो जुमागमः ॥ “स्कोः—” इति सकारलोपः ॥ इलन्तलक्षणा
 वृद्धिः । कृत्वषत्त्वादि ॥

अन्ये^१ त्वलङ्घिषुः शैलान् गुहास्वन्ये न्यलेषत ।

केचिदासिषत स्तब्धा भयात्केचिदधूर्णिषुः ॥ १२ ॥

१२. अन्य इति ॥ किं चेति आर्थः । अन्ये वानराः शैलानलङ्घिषु-
 ष्टकदा इत्यर्थः । लघेर्गेत्यर्थालुकि सिचि “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः ।
 इदित्वाभुम् । अन्ये गुहासु न्यलेषत निलीनाः । लीङ् श्लेषणे । लुकि
 तकि सिचि गुणः । केचिद् भयात् स्तब्धा निश्चला आसिषत पाषाण-
 वत् स्थिता इत्यर्थः । केचिद् भयादाधूर्णिषुर्भ्रान्ताः । धूर्ण भ्रमणे ॥

उदतारिषुरम्भोधिं वानराः सेतुनापरे ।

अलज्जिष्ठाङ्गदस्तत्र प्रत्यवास्थित चोर्जितम् ॥ १३ ॥

१३. उरिति ॥ अपरे वानराः सेतुना सेतुमार्गेणाम्भोधिमुदतारिषु-
 क्लीणाः । तरतेः सिचि वृद्धिः । तत्र तेषां मध्येऽङ्गदोऽलज्जिष्ट हा कर्हं
 पलायन्त इति लज्जितवान् । अथोर्जितं प्रगल्भं यथा तथा प्रत्यवा-
 स्थित प्रातिपक्ष्येण स्थितश्चेत्यर्थः । तिष्ठतेर्लुकि “समवप्रविभ्यः
 स्थः” इति तङ् ॥ “स्थाच्योरिष्” इतीत्वं कित्त्वं च । कित्त्वाञ्च गुणः ॥
 “इत्वाङ्गात्” इति सलोपः ॥

सत्त्वं समदुधुक्षच्च वानराणामयुद्धं च ।

ततः शैलानुदक्षैप्सुदगूरिषतद्रुमान् ॥ ३४ ॥

३४. सत्त्वमिति ॥ वानराणां सत्त्वं बलं समदुधुक्षत्संधुक्षितर्थाश्च । धुक्ष
संदीपने । गौ चङ् । स्वयमयुद्धं च युद्धं कृतवांश्च । युध संप्रहारे । लुङि
तङ् ॥ “सलो हलि” इति सलोपः ॥ “हवस्तथोः—” इति धत्वम् ॥
ततो वानराः शैलानुदक्षैप्सुदक्षितवन्तः । क्षिप प्रेरणे । हलन्तलक्षणा
बुद्धिः । द्रुमानुदगूरिषत उद्गूर्णवन्तः । गूरी उद्यमने । सिचीट् ॥

अनर्दिषुः कपिव्याघ्राः सम्यक् चायुत्सताहवे ।

तानमर्दीदत्तादीच्च निरास्थश्च तलाहतान् ॥ ३५ ॥

३५. अनर्दिषुरिति ॥ अथ कपिव्याघ्राः कपिश्रेष्ठाः । उपमितसमासः ।
अनर्दिषुः अगर्जिषुः । नर्द कुत्सिते शब्दे । सिचीट् ॥ “नेटि” इति
बुद्धिप्रतिषेधः ॥ आहवे सम्यगयुत्सत युद्धं कृतवन्तश्च । युध संप्रहारे ।
लुङि तङि सिच् ॥ “लिङ्सिच्वावात्मनेपदेषु” इति सिच्ः कित्वात् न
लघूपधगुणः । अथ कुम्भकर्णस्तान् कपीनमर्दीत् ममर्द । मृद क्षोदे ।
कैयादिः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ अन्नादीदमक्षयश्च । आह
भक्षणे । पूर्ववत् सलोपः । तलैराहतान्निरास्थत् निरस्तवांश्च । असु
क्षेपणे ॥ “अस्यतिवक्तिगयातिङ्योऽङ्” ॥ “अस्यतेस्थुक्” ॥
आङ्बुद्धिः ॥

प्राचुचूर्णञ्च पादाभ्यामविभीषत च द्रुतम् ।

अतर्दीचैव शूलेन कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान् ॥ ३६ ॥

३६. प्रेति ॥ कुम्भकर्णः प्लवङ्गमान् पादाभ्यां प्राचुचूर्णत् प्रकर्षेण
चूर्णितवान् । चूर्णयतेः “सत्यापपाश—” इति ण्यन्तात् लुङि चङि
हिर्मावैङ्यासह्रस्वः । द्रुतमविभीषत च भीषितवांश्च । विभी भये ।

अन्तालुकि “भीस्वोर्हेतुभये” इति तकि “भियो हेतुभये षुक्” । अकि
 द्विर्भावेऽभ्यासह्रस्वः । शूलेन शूलायुधेन अतर्हीत् अहिंसीदेव च ।
 २३ हिंसायाम् ॥ “ह्यन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

अतौत्सीद्विदया गाढमपिषचोपगूहनैः ।

जानुभ्यामर्दमीच्चान्यान् हस्तवर्त्तमवीवृतत् ॥ १७ ॥

१७. अतौत्सीदिति ॥ कांश्चिद्द्विदया अतौत्सीत् तुतोद । तुद व्यथने ।
 हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कांश्चिद् गाढं यथा तथा उपगूहनैराश्लेषणैर-
 पिषच्च । पिष संचूर्णने । लुदित्वादङ् । कांश्चिज्जानुभ्यामवमत् जानु-
 भ्यामवहभ्याहतवानित्यर्थः । दमु उपशमे । दैवादिकः । पुषादित्वा-
 दङ् । कैश्चिद्वर्त्तमीदिति पठित्वा “ह्यन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेध इति
 व्याख्यातम् । अभ्यान् हस्तेन वर्त्तयित्वा हस्तवर्त्तम् । वृतेर्ण्यन्तात्
 “हस्ते वर्त्तमहोः” इति णमुल् । अवीवृतत् वर्त्तयति स्म हस्ते कृत्वा
 अपिषदित्यर्थः । वृत्तु वर्त्तने । णौ ञङ् । “उ ञ्” इत्युपधाङ्कारस्य
 विकल्पेन ऋकारः ॥ “उरत्” इत्यभ्यासङ्कारस्याकारे सम्यत्कार्यम् ॥

अदालिषुः शिला देहे चूर्ण्यभूवन् महाद्रुमाः ।

क्षिप्तंस्तस्य न चाचेतीक्ष्णसौ नापि चाक्षुभत् ॥ १८ ॥

१८. अदालिषुरिति ॥ तस्य कुम्भकर्णस्य देहे धानदैः क्षिप्ताः शिला
 अदालिषुर्दीर्णाः । दल विशरणे । भौषादिकः ॥ “अतो लान्तस्य” इति
 वृद्धिः ॥ महाद्रुमाश्चूर्ण्यभूवन् चूर्णीभूताः । अभूततद्भावे ङिष् ॥ असौ
 कुम्भकर्णस्तान् द्रुमान् नाचेतीत् नाक्षासीच्च । चिती संज्ञाने । भौषा-
 दिकः ॥ “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ नाक्षुभत् नाक्षालीत् । क्षुभ्यतेः
 पुषादित्वादङ् ॥

अद्राष्टां तं रघुव्याघ्री औरुयच्चैनं विभीषणः ।

एष व्यजैष्ट देवेन्द्रं नाशद्विष्ट विवस्वतः ॥ १९ ॥

१ अहोत्सीत् O.

२ ‘मदमचा’ Com.

३ क्षिप्तानसौ च नाचेतीत् T.

४ तमद्राष्टां T.

५ व्यासदचैनं Com.

१९. अश्रष्टामिति ॥ रघुव्याघ्रौ रामलक्ष्मणौ तं कुम्भकर्णमद्राष्टां
 दृष्टवन्तौ । दृशिद् प्रेक्षणे । लुकि “हरितो वा” इत्यङ्भावपक्षे “न दृशः”
 इति क्सप्रतिषेधे “सृजिदृशोः—” इत्यमागमे हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
 “ब्रश्च—” इत्यादिना षत्वे घुत्वम् ॥ एनं विभीषणो व्याख्यत् कुम्भक-
 र्णोऽयमित्याद्यष्टेत्यर्थः । ख्या प्रकथने ॥ “अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्” ॥
 आहोपः । एष देवेन्द्रं व्यजेष्ट विजितवान् ॥ “विपराभ्यां जेः” इति
 तङ् ॥ सिञ्चि गुणे षत्वघुत्वे । विवस्वतः सूर्यान्नाशङ्किष्ट तामैषीवि-
 त्यर्थः ॥

यक्षेन्द्रशक्तिर्मच्छासीन्नामोथीदस्य कञ्चन ।

कुम्भकर्णान्नं भैष्टं मा युवामस्मात्तृपात्मजौ ॥ ४० ॥

४०. यक्षेति ॥ एष यक्षेन्द्रस्य कुबेरस्य शक्तिं शक्तयायुधमच्छासी-
 दच्छैत्सीत् । छो छेदने ॥ “आदेच —” इत्यात्वे सगिटौ । अस्य कञ्चन
 नामोथीत् न पर्याप्तः । संबन्धसामान्ये षष्ठौ । मोथू पर्याप्तौ ॥ “नेटि”
 इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ हे नृपात्मजौ युवामस्मात्कुम्भकर्णाद मा भैष्टं
 मा विभीतं च । विभी भये । सिञ्चि वृद्धिः ॥

घ्नन्तं मोपेक्षिषायां च मा न कार्ष्णिमिहादरम् ।

अमुं मा न बधिष्टेति रामोऽवादीक्षतः कपीन् ॥ ४१ ॥

४१. घ्नन्तमिति ॥ किं च घ्नन्तमेनं मोपेक्षिषायांमुपेक्षां न कुरुतमित्यर्थः ।
 इह अस्मिन् कुम्भकर्णे आदरं मा न कार्ष्णि किं तु कुरुतम् । ततो विभी-
 षणवाक्यानन्तरं रामोऽमुं राक्षसं मा न बधिष्ट किं तु हत ॥ “लुकि च”
 इति हतो बधादेशः ॥ इति कपीनवादीत् ॥

ते व्यससिपुराहन्त राक्षसं चाप्यपिप्लवन् ।

अवभासन् स्वकाः शक्तीर्दुमशैलं व्यकारिषुः ॥ ४२ ॥

१ माच्छासीं C., E.

२ कुम्भकर्णाय Com.

३ मा भैष्ट D., T., T.

४ तेऽप्यसिप्लुं T.

५ अवभासन् Com.

४९. त इति ॥ ते कपयो व्यरासिपुरनादिभ्यः । राक्षसमाहुन्त सस्प-
र्धमाहुतवन्तः ॥ “स्पर्धायामाहुः” इति तच् ॥ “लिपिसिचिह्नश्च” ॥
“आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्” इत्यच् ॥ अपिल्लवन् वानराभ्यौ ल्लवन्
आप्यकारयन् । ल्लवतेर्णो चङि सन्धत्कार्ये “अवतिगृणोति—” इत्या-
दिना विकल्पाद्भ्यासस्येत्वम् । स्वकाः शक्तीः स्वसामर्थ्यान् व्यवभा-
सन् अभासयन् प्रकाशयन्ति स्मेत्यर्थः । भासेर्णो चङि “भ्राजभास—”
आदिना विकल्पात् उपधाङ्स्वाभावः । हुमांश्च शैलांश्च हुमशैलम् ॥
“जातिरमाणिनाम्” इति द्वन्द्वैकवद्भाषः ॥ व्यकारिबुद्धिचिक्षिपुः ।
कृ बिक्षेपे । सिचि बुद्धिः ॥

ते तं व्याशिषताप्तौत्सुः पादैर्दन्तैस्तथाच्छिदन् ।

आर्जितत् शरभो वृक्षं नीलस्त्वादित पर्वतम् ॥ ४१ ॥

४१. त इति ॥ ते वानरास्तं कुम्भकर्णं व्याशिषत व्यापुः । अष्ट व्याप्ती ।
सिचिद् । आङ्बुद्धिः । पादैरक्षौत्सुरपिबन् । क्षुदिर् संपेषणे । हलन्तल-
क्षणा बुद्धिः । तथा दन्तैरच्छिदन् चिच्छिदुः । छिदिर् द्वैधीकरणे ॥
“इरितो घा” इत्यच् ॥ शरभो नाम वानरो वृक्षमार्जितत् अर्जितवान्
गृहीतवान् । अर्जं प्रतियत्ने । स्वार्थण्यन्ताच्चङ् । रेफवर्जितस्य जिह्वा-
स्य द्विर्वचने सन्धत्कार्यम् । नीलश्च पर्वतमादित आस्रवान् ।
इदञ्च दाने ॥ “स्थाप्थोरिच” इतीत्वं कित्त्वं च ॥ “ह्रस्वादङ्गात्”
इति सलोपः ॥

शरभोऽद्रीनुदक्षैप्सीप्ते तैररिमत्दिषुः ।

अस्फूर्जोद्गिरिशृङ्गं च व्यस्त्राक्षीद्वन्धमादनः ॥ ४४ ॥

४४. शरभ इति ॥ शरभोऽद्रीनुदक्षैप्सीपुत्क्षितवान् । क्षिप प्रेरणे ।
सिचि हलन्तलक्षणा बुद्धिः । ते वानरास्तैरव्यादिभिररि कुम्भकर्णम-

१ तैस्तेरनुपत' Ts.

शरैररिमत्' Ts.

१ मास्फूर्जो' D.

१ गिरिशृङ्गानि Ts.

४ व्यास्त्राक्षीत् Ts.

तर्दिषुर्जिहिंसुः । तर्दं हिंसायाम् । गन्धमावनोऽस्फूर्जोद्वज्रवज्रधोष ॥
 “इट ईटि” इति सलोपः ॥ “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ गिरिशृङ्गं च
 व्यस्त्राक्षीद्विससर्ज ॥ “सृजिदृशोः—” इत्यमागमे इलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
 “अक्ष—” इत्यादिना षत्वे कत्वषत्वे ॥

अकूर्दिष्ट व्यकारीच गवाक्षो भूधरान् बहून् ।

सं तान्नाजीगणद्वीरैः कुम्भकर्णोऽव्यथिष्ट न ॥ ४५ ॥

४५. अकूर्दिष्टेति ॥ गवाक्षो नाम कपिः अकूर्दिष्ट रणे विक्रीड । कुर्दं
 खुर्दं क्रीडायाम् । बहून् भूधरान् व्यकारीत् विक्षिप्तवान् । कृ विक्षेपे ।
 सिचि वृद्धिः ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ वीरः कुम्भकर्णस्तान् भूध-
 रान् नाजीगणत् । गण संख्याने । णौ चङ् ॥ “ई च गणः” इत्यभ्या-
 सस्य विभाषा ईकारः ॥ नाव्यथिष्ट न चंचाल । व्यथ भयचल-
 नयोः ॥

अमन्यीच परानीकमग्नोष्ट च निरकुशः ।

निहन्तुं चात्वरिष्ठारीनजक्षीच्चाङ्गमागतान् ॥ ४६ ॥

४६. अमन्यीदिति ॥ परानीकममन्यीत् विलोडितवांश्च । मन्थ विलो-
 डने । कैयादिकः ॥ “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ निरकुशोऽप्रतिघातः
 सन् अग्नोष्ट चचार । मृङ् गतौ । लुङि तङि सिचि गुणः । अरीन्
 निहन्तुमत्वरिष्ट सन्नातवान् । अित्वरा संक्रमे । अङ्गे समीपमागतान-
 जक्षीच् भाक्षितवांश्च । जक्ष मक्षहसनयोः ॥ “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥

व्याकुक्षद्धानरानीकं संपलायिष्ट चायति ।

हस्ताभ्यां नश्यदक्राक्षीद्ग्रीमे चोपाधितानने ॥ ४७ ॥

४७. व्याकुक्षदिति ॥ तस्मिन् कुम्भकर्णे आयति आगच्छति सति ।
 इणो लटः शब्दादेशः ॥ धानरानीकं कर्तुं व्याकुक्षत् व्याचुक्रोश । कुश

आह्वाने रोदने च ॥ “शल इगुपधादनिटः क्सः” ॥ संपलायिष्ट पला-
यितं च ॥ “उपसर्गस्यायतौ” इति रेफस्य लत्वम् । तस्यत् पला-
यमानं तद्वानरानीकं कर्म हस्ताभ्यामक्राक्षीदाकृष्टवान् ॥ कृष विले-
खने । सिच् ॥ “अनुदात्तस्य चर्दुपधस्थान्यतरस्याम्” इत्यमागमे
हलन्तलक्षणा वृद्धिः । कत्यादिकार्यम् । आमे आनने उपाधित उपहि-
तर्वाभ्य । जुधाञ् ॥ “स्थाचोरिच्” इत्यादि गतम् ॥

रक्तेनाचिह्निदद्रूमै सैन्यैश्चातस्तरद्भूतैः ।

नाताप्सीद्भक्षयन् क्रूरो नाश्रमद् घ्नन् पुत्रहृत्मान् ॥ ४८ ॥

४८. रक्तेनेति ॥ रक्तेन भूमिमचिह्निदत् क्लिप्तमकरोत् । क्लिद्
भार्द्वाभावे ॥ “गौचक्युपधाया ह्रस्वः” ॥ हतैः सैन्यैरतस्तरत् आकृष्टा-
दयच्च । स्तृञ् आष्टादने । गौ चङि “अत्स्मृदृत्वैरप्रथमदृत्स्व-
शाम्” इत्यभ्यासस्य अकारः । क्रूरो वानरान् भक्षयन् नाताप्सीत् न
तुतः । तुप पीणने । सिच्पक्षे रूपं ‘वितृणताप्सीत्’ इत्यत्रैव गतम् ।
पुत्रहृत्मान् घ्नन् नाश्रमत् न आन्तः । पुषादित्वादङ् ॥

न योद्धुमशकन् केचिन्नादौकिषत केचन ।

प्राणशस्त्रासिकाभ्यां च वक्रेण च वनौकसः ॥ ४९ ॥

४९. नेति ॥ केचिदपि वनौकसो वानरा योद्धुं नाशकन् न शक्ताः ।
लुदित्वादङ् । केचन नादौकिषत नाचेष्टिषत । आनने क्षिप्तास्तु नासि-
काभ्यां नासारम्भाभ्यां च वक्रेण स्रक्विधरेण च प्राणशन् प्रणष्टाः
प्रमृष्टा निर्गता इत्यर्थः । णश अदर्शने । पुषादित्वादङ् ॥ “उपसर्गा-
दसमासेऽपि णोपदेशस्य” इति णत्वम् ॥

उदरे चार्जुनन्ये तस्य पातालसन्निभे ।

आक्रन्दिषुः सखीनाढन् मपलायिषतास्विदन् ॥ ५० ॥

५०. वदर इति ॥ अन्ये घानरास्तस्य रक्षसः पातालसन्निभे उदरेऽज-
रन् ओर्णाः । जृघयोहानौ ॥ “जृस्तम्मु—” इत्यादिना वा क्लेरङ्गा-
देशः ॥ “ऋदशोऽङि गुणः” ॥ केचिदाकन्दिपुरकुक्षन् । ऋदि आक-
न्दने ॥ “नेदि” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ सखीन् मित्राण्याहुञ्चाहुतयन्तः ॥
“लिपिस्तिचिह्नश्च” इति ह्यतेरङ् ॥ प्रपलायिषत प्रकर्षेण पलायिताः ।
अथ गतौ । गतमन्यत् । अस्विदन् स्विन्नाः । जिष्विदा भ्रात्रप्रक्ष-
रणे । पुष दित्वादङ् ॥

रक्तमश्रोतिषुः क्षुण्णाः क्षताश्च कपयोऽतृषन् ।

उपास्थायि नृपो भग्नैरसौ सुग्रीवमैजिहत् ॥ ५१ ॥

५१. रक्तमिति ॥ क्षुण्णाः संचूर्णिताः कपयो रक्तमश्रोतिषुरक्षरन् ।
श्रुतिर् क्षरणे ॥ “हरितो वा” इत्यङ्भावपक्षे सिचीद् ॥ क्षताः प्रहता
अतृषन् तृषिताः । तृष पिपासायाम् । पुषादित्वादङ् । अथ भग्नैर्धानै-
र्नृपो राम उपास्थायि उपस्थितः प्राप्त इत्यर्थः । उपपूर्वात्तिष्ठतेः प्रास्थ-
यात् कर्मणि लुङिचिण् । असौ रामः सुग्रीवं योद्धुमित्युत्तरश्लोकस्थ-
मिह योज्यम् । पेजिहत् योद्धुमीहयति स्म । योद्धुमादिशदित्यर्थः ।
ईह चेष्टायाम् । णौ चङि णिलोपस्य “द्विर्वचनेऽचि” इति स्थानिवद्भा-
षात् “अजादेद्वितीयस्य” इति द्विशब्दस्य द्विरुक्तौ “कुहोश्चः” ॥

योद्धुं साऽप्यरुषच्छत्रोरैरिरञ्च महाद्रुमम् ।

तं प्राप्तं प्रासहिष्टारिः शक्तिं चोग्रामुदग्रहीत् ॥ ५२ ॥

५२. योद्धुमिति ॥ स सुग्रीवोऽप्यरुषत् अकुप्यत् । रुष कोपे । पुषादि-
त्वादङ् । शत्रोर्महाद्रुममैरिरत् ईरित्वाश्च । ईर क्षेपे । अदादेः स्वार्थ-
ण्यन्ताच्चङ् । अरिः कुम्भकर्णः प्राप्तं तं द्रुमं प्रासहिष्ट अभ्यभूत् ।
‘प्रसहनमभिभवः’ इति काशिका । उग्रं शक्तिं शक्त्यायुधमुदग्रहीच्च
उद्यम्य गृहीतवानित्यर्थः ॥

स तामविभ्रमद्रीमां वानरेन्द्रस्य चामुचत् ।

मौपत्तन्मारुतिस्तत्र तां चालासीद्वियद्वताम् ॥ ५३ ॥

५३. स इति ॥ स कुम्भकर्णो भीमां तां शक्तिमविभ्रमत् भ्रमयति स्म । भ्रमेणो चङ् । वानरेन्द्रस्य सुग्रीवस्यामुचङ् । मुच्छ मोक्षणे । लुङ्-
त्वाङ् । तत्र शक्तिमार्गे मारुतिर्हनुमानपत्तत् पतितः । पल्ल गतौ । लुङ्-
त्वाङ् ॥ “पतः पुम्” इति पुमागमः ॥ वियद्वतामाकाशगतामेव तां शक्ति-
मलासीत् आत्तयाञ्च । ला आदाने ॥ “यमरमम—” इति सगिदौ ॥

अशोभिष्टाचखण्डश्च शक्तिं वीरो न चायसत् ।

लोहभारसहस्रेण निर्मिता निरकारि मे ॥ ५४ ॥

५४. अशोभिष्टेति ॥ वीरो वीरो हनुमानशोभिष्ट शक्तिहस्तः शुशुभे ।
शक्तिमचखण्डत् अखण्डयञ्च । अङ्गि भेदने इति खौरादिकाण्यौ चङ् ।
नायसत् नायस्तञ्च । यमु प्रयत्ने । पुषादित्वाङ् । उत्तरार्धमुत्तरलो-
केनैकवाक्यतया योज्यम् ॥

शक्तिरित्यकुपद्रक्षो गिरिं चोदखनीदुरुम् ।

व्यसृष्ट तं कपीन्द्रस्य तेनोमूर्च्छीदसौ क्षतः ॥ ५५ ॥

५५. शक्तिरिति ॥ लोहभारणा सहस्रेण निर्मिता । ‘भारः स्याद्विश-
तिस्तुला’ । मे शक्तिनिरकारि निरर्थीकृतेति रक्षः कुम्भकर्णोऽकुपकु-
कोप । पुषादित्वाङ् । शुर्द महान्तं गिरिमुदखनीत् उत्खातयाञ्च ॥
“अतो हलादेः—” इति वृद्धिचिकल्पः । तं गिरिं कपीन्द्रस्य सुग्रीवस्य
व्यसृष्ट विसृष्टवान् । सृजेदेवादिकादन्तिरो लुङि तङि सिचि षत्व-
ष्टत्वे । तेन गिरिणा हतोऽसौ सुग्रीवोऽमूर्च्छीत् मूर्च्छितः ॥

अलोठिष्ट च भूपृष्ठे शोणितं चाप्यमुमुवत् ।

तपादाय पलायिष्ट व्यरोचिष्ट च राक्षसः ॥ ५६ ॥

१ अपत्तन्मा T₃, Com.

२ वीरो T₃, T₄, T₃, Com.

३ लोह D₁, T₃, T₄, T₃, Com.

४ तेनामूर्च्छदसौ हतः T₃

५ हतः Com.

५६. भलोठिष्ठेति ॥ भूपृष्ठे भूतलेऽलोठिष्ठं लुठितञ्च । शोणितं चाप्य-
सृष्टवत् स्तुतवान् । स्रु क्षवणे ॥ “णिञि—” इति षड्ध्रुवङादेशः ॥
राक्षसः कुम्भकर्णस्तं मूर्च्छितं सुग्रीवमादाय पलायिष्ठं रणरङ्गाभिर्ज-
गाम । व्यरोचिष्ठं विजयेन व्यरुचञ्च ॥ “द्युद्भ्यो लुङि” इति विक-
ल्पेन तञ् ॥

अभैषुः कपयोऽन्वारत् कुम्भकर्णं मरुत्सुतः ।

शनैरबोधि सुग्रीवः सोऽलुञ्छीत् कर्णनासिकम् ॥ ५७ ॥

५७. अभैषुरिति ॥ कपयोऽभैषुः सुग्रीवग्रहणादिभ्युः । मरुत्सुतो हनू-
मांस्तं कुम्भकर्णमन्वारदन्वगमत् । ऋ गतौ ॥ “सत्तिशास्त्यत्तिभ्यश्च”
इत्यङ् ॥ “ऋहशोऽङि गुणः” ॥ आङागमः । स सुग्रीवः शनैः क्रमात्
अबोधि अबुद्ध लब्धसंज्ञोऽभूदित्यर्थः । बुध अवगमने । कर्त्तरि लुङि
तङि “दीपजन—” इत्यादिना च्लेक्षिणादेशः । अथ राक्षसस्येत्युत्त-
रश्लोकादारुह्यम् । राक्षसस्य कर्णनासिकम् । प्राण्यङ्गत्वात् द्वन्द्वैक-
वद्भावः । अलुञ्छीदपनीतवान् छिन्नवानित्यर्थः । लुञ्छ अपनयने ॥

राक्षसस्य न चात्रासीत् प्रनष्टुमयतिष्ठ च ।

अक्रोधि कुम्भकर्णेन पेटुर्मोरम्भि च क्षितौ ॥ ५८ ॥

५८. राक्षसस्येति ॥ नात्रासीन्नामैषीत् प्रनष्टुमपसर्त्तुम् । नशेस्तुमुन् ॥
“मस्तिजनशोर्हलि” इति लुम् ॥ अयतिष्ठ । यतौ प्रयत्ने । प्रवृत्त इत्यर्थः ।
अथ कुम्भकर्णेनाक्रोधि क्रुद्धम् । भावे लुङ् । स सुग्रीवः क्षितौ पेटुं
भूमौ निहत्य चूर्णयितुमारम्भि आरब्धञ्च । रभेः कर्मणि लुङ् ॥ “रभे-
रशन्लिङोः” इति लुमागमः ॥

सुग्रीवोऽस्याभ्रशद्धस्तार्त्तं समगाहिष्ठ चाम्बरम् ।

तूर्णमन्वष्टपद्राममाननन्दञ्च वानरान् ॥ ५९ ॥

१ राक्षसाय न चां D.

२ पेटुं आरम्भि च क्षितौ T₄.

३ च T₃.

४ “स्तादवगाहिष्ठ चां D., Com.

स्तादवगाहिष्ठ च चां T₄.

५९. सुग्रीव इति ॥ सुग्रीवोऽस्य रक्षसो हस्तादभ्रशत् भ्रष्टः । भ्रशु
भ्रंशु अधःपतने । पुषादित्वादङ् । अम्बरमवगाहिष्ट आक्रान्तश्च । गाहू
विलोडने । तूर्णं राममन्वसृपदनुसृतः । सृष्ट गतौ । स्तब्धत्वादङ् ।
घानरानानन्ददानन्दयश्च । नदि समृद्धौ । गौ चङ् । इदित्वाशुम् ॥

अतत्त्वरं च तान् योद्धुमर्चिचेष्टश्च राघवौ ।

कुम्भकर्णो न्यवर्त्तिष्ट रणेऽयुत्सत वानराः ॥ ६० ॥

६०. अतत्त्वरदिति ॥ स सुग्रीवस्तान् घानरान् योद्धुमतत्त्वरत् त्वरयति
स्म । अित्वरा संभ्रमे । गौ चङ् ॥ “अत्स्मृद्वत्त्वर—” इत्यभ्यासस्या-
कारः ॥ राघवौ च भवचेष्टत् वेष्टयति स्म । योद्धुं प्रावर्त्तयदित्यर्थः ।
वेष्ट वेष्टायाम् । गौ चङ् ॥ “विभाषा वेष्टिचेष्टयोः” इत्यथमभ्या-
सस्य ॥ कुम्भकर्णोऽपि न्यवर्त्तिष्ट मरणनिश्चयादिति भावः । सेदः सि-
घोऽकिस्वाङ्गुणः । घानरा रणेऽयुत्सत अयुध्यन्त । युध संग्रहारे । लुङि
लङि सिच् । इत्यादादेशः ॥

अविवेष्टनृपादेशादारुक्षंश्चाशु राक्षसम् ।

तानधावीत्समारुढांस्तेऽप्यसंसिपताकुलाः ॥ ६१ ॥

६१. अविवेष्टमिति ॥ घानरा नृपावेशाद्भामाङ्गया आशु राक्षसमविवे-
ष्टन् अविवेष्टन्तेत्यर्थः । वेष्टतेर्गौ चङ् ॥ “विभाषा वेष्टिचेष्टयोः” इत्यथा-
भाषपक्षेऽभ्यासस्य ह्रस्व इकारः । अत्र णिङर्थस्यानन्वयादविवक्षेति
ब्रह्मण्यम् । आरुक्षन्मारुढाश्च । कहेर्लुङि “शल इगुपधादनिङः कसः” ।
समारुढांस्तान् घानरानधावीत् अधुनोत् । धूञ् कम्पने । सिचि
वृद्धिः ॥ “स्वरतिसूति—” इत्यादिना विकल्पाद् “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ तेऽप्याकुला विह्वलाः सन्तोऽसंसिपत स्वस्ताः ।

अग्रसिष्ट व्यधाविष्ट समाश्लिष्य च निर्दयम् ।

ते चाप्यघोरिषुघोरं रक्तं चावमिषुर्षुखैः ॥ ६२ ॥

६२. अग्रसिद्धेति ॥ कांश्चिदग्रसिद्धं अग्रसत् । प्रसु अदने । न्यघाविष्ट
कांश्चिदस्तादेवाधो निपात्य धौतवान् । धातु गतिशुद्धयोः । कांश्चिन्नि-
र्वयं समाश्लिषत् यथा म्रियेरन् तथाल्लिङ्गदित्यर्थः ॥ “श्लिष आलिङ्गने”
इति क्तादेशः । ते तथा पीडिता वानरा महाघोरमतिभयंकरमघो-
रिषुश्लुङ्कुशुः । घुर भीमार्थशब्दयोः । मुखै रक्कमधमिधुरधमन् । दुवम
वन्निरणे ॥

सं चापि रुधिरैर्मत्तः स्वेषामप्यदपिष्ट न ।

अग्रहीचायुरन्येषामहृद् च पराक्रमम् ॥ ६३ ॥

६३. स इति ॥ स कुम्भकर्णो रुधिरैर्मत्तः सन् स्वेषां स्वकीयानामपि
नादपिष्ट न दयते स्म । किमुत परेषामित्यर्थः ॥ “अधीगर्धद्वयेशाम्”
इति कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ दयतेल्लुङि तङि सिच्चाद् । अन्येषामायुर्जीवि-
तमग्रहीत् । ग्रहेः “ह्यन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधः । केषांचित्पराक्रमम-
रुधद्रुक्त्वान् । रुधिर आचरणे ॥ “हरितो वा” इति विकल्पादङ् ॥

संस्तानामपाहारि सत्त्वं च वनवासिनाम् ।

अच्छेदि लक्ष्मणेनास्य किरीटं कवचं तथा ॥ ६४ ॥

६४. समिति ॥ संस्तानां वनवासिनां वानराणां सत्त्वं बलं चापा-
हारि अपहृतं रक्षसेति शेषः । हरतेः कर्मणि लुङि चिण् । अथ लक्ष्म-
णेनास्य रक्षसः किरीटं तथा कवचं च अच्छेदि छिन्नम् । छिदेः
पूर्वबलकारः ॥

अभेदि च शरैर्देहः प्राशंसीत् निशाचरः ।

अस्पर्धिष्ट च रामेण तेनास्याक्षिप्ततेषवः ॥ ६५ ॥

६५. अभेदीति ॥ शरैर्देहमाभेदि भिन्नः । पूर्वबलकारः । तं विक्रान्तं
लक्ष्मणं निशाचरः कुम्भकर्णः प्राशंसीत् लुष्टाय । रामेणास्पर्धिष्ट च

१ Verses 68-65 are omitted in T₂.

२ छने T₂.

२ अपहृताय T₂.

५ गच्छेतीव T₂, T₄.

३ “मरुध व” Com.

बालरवास्तुस्मरणमगणयित्वेति भावः । तेन रामेणास्य रक्षस इषधोऽक्षि-
वस्तत क्षिताः । क्षिपेः कर्मणि लुकि सिच् । सिचः कित्वाच्च लघू-
पभगुणः ॥

यैरघानि स्वरो वाली मारीचो दूषणस्तथा ।

अवामंस्त स तान् दर्पात् प्रोदयंसीच्च मुद्गरम् ॥ ६६ ॥

६६. यैरिति ॥ यैरिषुभिः खरोऽघानि तथा वाली मारीचो दूषणश्चा-
घानि । हस्तेः कर्मणि लुकि चिणि वृद्धिः ॥ “हो हस्तेः—” इति
कुत्थम् ॥ तानिपून् स राक्षसो दर्पादवामंस्त अघमेने । मन हाने ।
कर्त्तरि लुकि सिच् । तस्याकिस्वाञ्जानुनासिकलोपः । मुद्गरं च प्रोद-
यंसीत् उच्यतवान् ॥ “यमरम्—” इति सगिटी ॥ अत्र परस्मैपदं
चिन्त्यम् ॥ “समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्थे” इत्यात्मनेपदविधानात् ॥

वायव्यास्त्रेण तं पाणिं रामोऽच्छैत्सीत् सहायुधम् ।

अदीपि तरुहस्तोऽसावधावीधारिसंमुखम् ॥ ६७ ॥

६७. वायवेति ॥ सहायुधं समुद्गरं समुच्यतपाणिं वायव्यास्त्रेणाच्छै-
त्सीत् चिच्छेद् । छिदिद् द्वैधीकरणे ॥ “हरितो वा” इत्यङ्भाषपक्षे
सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥ तरुहस्तस्तत्पुक्तहस्तो राक्षसोऽदीपि
दिदीपे । कर्त्तरि लुकि तकि “दीपजन—” इत्यादिना क्लेशिणादेशः ।
अरेः संमुखमभिमुखमधावीदभिद्वुतञ्च । धावु गतिशुद्ध्योः ॥ “इट ईदि”
इति सलोपः ॥

सवृक्षमच्छिदत्तस्य शक्रास्त्रेण करं नृपः ।

जङ्गे चाशीशतद्व्याणैरमासीदिषुभिर्पुङ्खम् ॥ ६८ ॥

६८. सवृक्षमिति ॥ नृपो रामस्तस्य रक्षसः सवृक्षं करं महास्त्रेण महे-
षुणाच्छिदत्तच्छिच्छेद् ॥ “हरितो वा” इति विकल्पादङ् ॥ व्याणैर्जङ्गे

१ पाणि तं D.

२ अच्छैत्सीच्च सहायुधम् T₂, T₄.

३ महायुधम् D.

४ महास्त्रेण T₂, T₄, Com.

वाशीशतत् शातितवान् चिच्छेदेत्यर्थः । शङ्ख शातने । णौ चङ् ॥
“शदेरगतौ तः” इति णौ वकारस्य तकारः । सन्धत्कार्यम् । इधुभि-
र्मुखं वक्रकुहरमप्रासीत् पूरयामास । प्रा पूरणे । समिदौ ॥

ऐन्द्रेण हृदयेऽव्यात्सीत् सोऽध्यवार्त्सीच्च गां इतः ।
अपिक्षातां सहस्रे द्वे तद्देहेन वनौकसाम् ॥ ६९ ॥

६९. ऐन्द्रेणेति ॥ ऐन्द्रेण ऐन्द्राक्षेण हृदयेऽव्यात्सीत् विव्याध । व्यध
ताडने । सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः । स राक्षसो इतः सन् गां भूमिभ-
व्यवार्त्सीत् अभ्युवास । भुवि पतित इत्यर्थः ॥ “उपास्वभ्याङ्क्सः”
इति कर्मत्वम् ॥ वस निवासे । लुङि सिचि हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
“सः स्वार्धधातुके” इति तत्त्वम् ॥ तस्य पठता देहेन वनौकसां कपीनां
द्वे सहस्रे अपिक्षातां पिष्टे । पिष्ट संचूर्णने । कर्मणि लुङ्धातां सिचि
कत्ववत्त्वे । सिचः किस्वाश्च गुणः ॥

अस्ताविषुः सुरा रामं दिशः प्रापन्निशाचराः ।
भूरकम्पिष्ट साद्रीन्द्रा व्यचालीदम्भसां पैतिः ॥ ७० ॥

७०. अस्ताविषुरिति ॥ सुरा देवा राममस्ताविषुस्तुष्टुः । इष्टु स्तुतौ ।
लुङि सिचि “स्तुसुधूश्च्यः परस्मैपदेषु” इति इट् ॥ “इट ईटि” इति
सलोपः ॥ निशाचरा दिशः प्रापन् प्राप्ताः । लङित्वादङ् । साद्रीन्द्रा
सकुलशैला भूरकम्पिष्ट । अम्भसां पतिरब्धिर्यचालीत् विचञ्चल
क्षामित इत्यर्थः ॥ “अतो लङ्गतस्य” इति वृद्धिः ॥

हतं रक्षांसि राजानं कुम्भकर्णमशिश्रवन् ।
अरोदीद्रावणोऽशोचीन्मोहं चाशिश्रियत् परम् ॥ ७१ ॥

७१. हतमिति ॥ रक्षांसि हतशेषा राक्षसा राजानं रावणं हतं कुम्भकर्ण-
मशिश्रवन् अश्रावयन् । शृणोतेर्बुद्धयर्थत्वात् “गतिबुद्धि—” इत्या-

१ ‘दध्यवार्त्सीस गां’ T₁

२ ‘व्यान्तीचधातः’ T₂ T₃

३ निधिः T₁

४ अशोचीद्रावणोऽशोचीन्मोहं T₂

५ आशिषवत् T₄

दिना भाषि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ "गौ चकधुपधाया ह्रस्वः" ॥ सन्धत्कार्ये च ॥
 "अवतिशृणोति—" इत्यादिना अभ्यासस्य विकल्पादित्वम् । रावणोऽ-
 रोदीदश्रूणि मुमोच । कविर् अश्रुविमोचने ॥ "हरितो वा" इत्यङ्भाष-
 पक्षे सिचीद् ॥ "इट ईटि" इति सलोपः ॥ "नेटि" इति वृद्धिप्रतिषेधा-
 ल्लघूपधगुणः ॥ भशोचीत् शोचति स्म । शुच शोके । सर्वं पूर्ववत् ।
 परं मोहं मूर्च्छां चाग्निभियत् भितः । भयतेः "णिभि—" इति चङ् ।
 इयकादेशः ॥

अपप्रयद्गुणान्भ्रातुराचिकीर्त्तय विक्रमम् ।

कुब्जेन कुम्भकर्णेन येऽदर्शिषत शत्रवः ॥ ७२ ॥

७२. अपप्रयति ॥ भ्रातुर्गुणानपप्रयत् प्रथयति स्म । वर्णितवानि-
 त्यर्थः । प्रथ प्रख्याने । प्रदादिः । तस्माष्णौ चङि "अत्स्मृवृत्वर—" इत्यभ्यासस्यात्वम् । विक्रमं चाचकीर्त्तय कीर्त्तितवान् । कृत संशब्दे ।
 औरादिकः । गौ चङि "उर्ऋत्" इति ऋकाराभाषपक्षे "उपधायाश्च" इति ऋकारस्येत्वे "धौपधायाः—" इति वीर्धे "उरत्" इत्यभ्यास-
 ऋकारस्यात्वम् । कुब्जेन कुम्भकर्णेन ये शत्रवोऽदर्शिषत दृष्टाः । इशेः
 कर्मणि लुकि सिचि "स्यसिचसीयुद्—" इत्यादिना खिण्यदिदि गुणः ॥

कथं न्वजीविषुस्ते च स चामृत महाबलः ।

अयुयुत्तिसप्तताश्वास्य कुमारा रावणं ततः ॥ ७३ ॥

७३. कथमिति ॥ अरुपास्ते तद्दृष्टाः शत्रवः कथमजीविषुर्जीवितवन्तः
 कथं नु महाबलः कुम्भकर्णोऽमृत ॥ "म्रियतेर्लुङ्लिङ्गोश्च" इति तङ् ॥
 "ह्रस्वावक्तात्" इति सलोपः ॥ सिचः किरवाञ्च गुणः ॥ ततः शोकान-
 स्तरं कुमारा रावणात्मजा रावणमाश्वास्य प्रायुयुत्तिसप्तत प्रकर्षेण योद्धु-
 मैच्छन् । युद्धोत्साहप्रकाशनेन रावणमुत्साहयामासुरित्यर्थः । युधेः
 सप्तन्तालुकि "पूर्ववत् सनः" इति तङि सिचीद् । अस्य आदादेशः ॥

१ अचकीर्त्तय Com.

२ स्तेऽस्याः T₁, T₄, Com.

३ प्रायुयु' D., T₁, Com., T₂

४ ताभस्य B.

देवान्तकोऽतिकायश्च त्रिशिराः स नरान्तकः ।

ते चाहिषत संग्रामं बलिनो रावणात्मजाः ॥ ७४ ॥

७४. इवेति ॥ देवान्तकादयो बलिनस्ते रावणात्मजा रावणाज्ञया संग्राममाहिषत मगमन्श्च । अहि गतौ । इदित्वाणुम् । सिञ्चीद । आङ्गुलिः ॥

युद्धोन्मत्तं च मत्तं च राजा रक्षार्थमाभिहत् ।

सुतानां निरगतां तौ राक्षसौ रणपण्डितौ ॥ ७५ ॥

७५. युद्धेति ॥ राजा रावणः सुतानां रक्षार्थं युद्धोन्मत्तं च मत्तं च आभिहत् अजीगमत् प्रस्थापयामासेत्यर्थः । अहि गतौ । णौ चङि द्वितीयैकाचो हिशब्दस्य द्विवचनम् । चुत्वम् । आङ्गुलिश्च । रणपण्डितौ तौ राक्षसौ मत्तोन्मत्तौ निरगतां निर्गतौ ॥ “इणो मा लुङि” इति गादेशे तसस्तामादेशः ॥

तैरजेषत सैन्यानि द्विषोऽकारिषताकुलाः ।

पर्वतानिव ते भूमावचैषुर्वानरोत्तमान् ॥ ७६ ॥

७६. तैरिति ॥ तैः कुमारैः सैन्यानि कपिवलानि अजेषत जितानि । जेः कर्मणि लुङ् । चिण्वदिडभावपक्षे सिञ्चि गुणः । द्विषः शत्रव आकुला व्यग्रा अकारिषत कृताः । करोतेः कर्मणि लुङि चिण्वदिटि वृद्धिः । ते राक्षसा वानरोत्तमान् पर्वतानिवाचैषुः । चिञ्चीषन्तो राशीचकुरित्यर्थः । चिनोतेः कर्त्तरि लुङि सिञ्चि वृद्धिः ॥

अङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट नरान्तकः ।

मैषिषद्वाक्षसः प्रासं^१ सोऽस्फोटीदङ्गदोरसि ॥ ७७ ॥

७७. अङ्गदेनेति ॥ तत्र नरान्तको नाम राक्षसोऽङ्गदेन समं योद्धुमघटिष्ट घटितः प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रासं कुम्भं मैषिषत् प्रजिघास । इव गतौ । चङि

आह्वयिः । स प्रासोऽङ्गदोरस्यस्कोटीत् स्फुटितो मग्न इत्यर्थः ।
स्फुटित् विशरणे ॥ “नेटि” ॥ “इट ईटि” ॥ गुणः ॥

अश्वान् बालिसुतोऽर्हि सीदतताडय मुष्टिना ।

रावणिश्चाव्यथो योर्धुमारब्ध च महीं गतः ॥ ७८ ॥

७८. अश्वानिति ॥ बालिसुतोऽङ्गदोऽश्वानर्हि सीदयधीत् । हिसि हिंसा-
याम् ॥ “नेटि” इत्यदि । मुष्टिना अतताडय अताडयच्च । ताडस्ताडनम् ।
आधे घञ् । ततः “तत्करोति—” इति णिच् । णाविष्टवद्भावात् टिलोपः ॥
“नागलोपि—” इत्युपधाह्रस्वनिषेधः । तड आघात इति चौरादिकात्
णौ खड्गुपधाह्रस्वे संन्यत्कार्ये च अतीतडदित्येव स्यात् । अथ महीं
गतो रथमङ्गात्पदातिः रावणिर्नरास्तकः ॥ “अत इञ्” ॥ निश्चय एव
योर्धुं प्रारब्ध प्रावसिष्ट । एभेल्लुकि “मलो मलि” इति सलोपः ॥
“अथस्तथोः—” इति धत्वम् । जडत्वं च ॥

तस्याहारिवत प्राणा मुष्टिना बालिसूनुना ।

मादुद्रुवंस्ततः कुद्धाः सर्वे रावणयोऽङ्गदम् ॥ ७९ ॥

७९. तस्येति ॥ बालिसूनुनाङ्गदेन कर्त्रा मुष्टिना करणेन तस्य नरान्त-
कस्य प्राणा अहारिवत हताः । हरतेः कर्मणि लुकि चिण्वदिटि वृत्तिः ।
ततो नरान्तकवधात् कुद्धाः सर्वे रावणयो रावणपुत्राः ॥ “अत इञ्” ॥
अङ्गदं प्रति प्रादुद्रुवन् प्रवृत्ताः । नु गतौ । लुकि “णिभि—” इति
अकृपुवच् ॥

ततो नीलहनुमन्तौ रावणीनववेष्टताम् ।

अकारिष्ठां गिरींस्तुङ्गार्नेसौत्सीत् त्रिशिराः शरैः ॥ ८० ॥

८०. तत इति ॥ रावणिप्रह्वानन्तरं नीलहनुमन्तौ रावणीनववेष्टताम्-
वेष्टिषाताम् । निजर्थो न विवक्षितः । वेष्ट वेष्टने । णौ अङ्कि “विभाषा

१ रावणिः सोऽप्ययो T₂, T₄

१ योर्धुं प्रारब्ध च T₃, Com.

१ महीगतः E₂

१ “ङ्गान् गयी” Com., D.

वेष्टिवेष्टयोः” इत्यभ्यासस्यात्वम् । गिरीनकारिष्ठां निक्षिप्तघन्तौ ।
कृ विक्षेपे । सिचि वृद्धिः । तान् गिरीन् त्रिशिराः शरैर्न्यरौत्सीत् निवा-
रितवान् । रुधिर् आवरणे ॥ “इरितो वा” इत्यङ्भावपक्षे सिचि वृद्धिः ॥

परिघेणावधिष्ठाथ रणे देवान्तको बली ।

मुष्टिनाददरत्तस्य मूर्धानं मारुतात्मजः ॥ ८१ ॥

८१. परिघेनेति ॥ अथ बली देवान्तकः परिघेणावधिष्ट आज्ञे । अवि-
धक्षितकर्मत्वेनाकर्मकत्वात् “आज्ञो यमहनः” इति तज् ॥ “आत्मनेपदे-
ष्वन्यतरस्याम्” इति हनो वधादेशः ॥ तस्य देवान्तकस्य मूर्धानं
मारुतात्मजो मुष्टिनाददरत्तं वारितवान् । ह विदारणे ॥ “णौ चङ्युप-
धाया ह्रस्वः” ॥ “अत्स्मृद्वत्वर—” इत्यभ्यासस्यात्वम् ॥

अदीदीपत्ततो वीर्यं नीलं चापीपिडच्छरैः ।

युद्धोन्मत्तस्तु नीलेन गिरिणानायि संक्षयम् ॥ ८२ ॥

८२. अदीदीपदिति ॥ ततो देवान्तकवधानन्तरं युद्धोन्मत्तो वीर्यं विक्र-
ममदीदीपदीपितवान् । शरैर्नीलमपीपिडत् पीडितवाञ्छ ॥ “आज्ञ-
भास—” इत्यादिना विकल्पादुपधाह्रस्वः पूर्वत्र तदभावश्च ॥ स युद्धो-
न्मत्तो नीलेन कर्त्रा गिरिणा करणेन संक्षयमानायि नीतः । नयतेहिः
कर्मकत्वात् प्रधानकर्मणि लुङ् । ‘प्रधानकर्मण्याकपेये लादीनाङ्गिक-
भेणाम् । अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुंश्च कर्मणः’ ॥ इति वचनात् ॥

अवभ्राजत्ततः शक्तिं त्रिशिराः पवनात्मजे ।

हनूमता क्षतास्तस्य रणेऽमृषत वाजिनः ॥ ८३ ॥

८३. अवभ्राजदिति ॥ ततो युद्धोन्मत्तवधानन्तरं त्रिशिराः पवनात्मजे
विषये शक्तिं सामर्थ्यमवभ्राजत् प्रकाशितवान् । आज्ञ दीप्तौ । णौ
चाङ् “आज्ञभास—” इत्यादिना विकल्पादुपधाह्रस्वाभावः । हनूमता

रणे क्षताः प्रहतास्त्रिशिरसो वाजिनो रथाश्वा अमृषत मृताः ॥
 “जियतेर्लुङ्गलिङ्गोश्च” इति तच् ॥

अस्रसन्वाहतो मूर्ध्नि खड्गं चाजीहरद्विषा ।

पाणानौज्जीव खड्गेन छिन्नैस्तेनैव मूर्धभिः ॥ ८४ ॥

८४. अवसति ॥ अथ हनूमता मूर्ध्नाहतो मुष्टिहतस्त्रिशिरा अस्रस-
 द्रधाद् अष्टश्च । खड्गु अवसंसने ॥ “घुङ्ग्यो लुङि” इति तिप् ॥ घुता-
 दिष्वाद् ॥ छिति अनुनासिकलोपः । द्विषा हनूमता अङ्गमजीहरश्च
 हारितर्वाश्च । हङ् हरणे । गौ अङ्गपुपभाह्रस्वः । सम्बत्कार्ये च ।
 तेनैव अङ्गेन छिन्नैर्मूर्धभिर्हेतुभिः पाणानौज्जीवस्थाक्षीच । उज्ज
 उस्सर्गे ॥ “इट ईदि” ॥ आङ्गुलिः ॥

मत्सेनामारि संप्राप्य शरभास्तां महागदाम् ।

सहस्रहरिणाक्रीडीदतिकायस्ततो रणे ॥ ८५ ॥

८५. मत्सेनेति ॥ अथ मत्सेन कुमाररक्षार्थमागतेन राक्षसेन शरभेण
 शरभाक्येन वानरेणास्तां क्षितां महागदां संप्राप्यामारि मृतम् । भावे
 रुद् । ततो मत्तमरणान्तरमतिक्रान्तो नाम राघवपुत्रः सहस्रहरिणा
 सहस्राश्वेन रथेन रणे आक्रीडीद्विजहार ॥

रथेनाविव्यथक्षारीन् व्यचारीच निरकुशः ।

विभीषणेन सोऽखपायि राघवस्य महारथः ॥ ८६ ॥

८६. रथेनेति ॥ रथेन पूर्वोक्तेन सहस्राश्वेन अरीनविव्यथत् व्यथया-
 मास च । व्यथेभित्तो गौ अकि “ग्रहिज्या—” इत्यादिना संप्रसारणम् ।
 निरकुशो निर्गलो व्यचारीत् विचचार च । अथ महारथः सोऽप्रतिका-
 यो विभीषणेन राघवस्याख्यायि कथितः । क्या प्रकथने । कर्मणि लुङि
 त्रिणि युगागमः ॥

अतस्तम्भदयं वज्रं स्वयम्भुवमतूतुषत् ।

अशिक्षिष्ट महास्त्राणि रणेऽरक्षीच्च राक्षसान् ॥ ८७ ॥

८७. अतस्तम्भदिति ॥ अयमतिकायो रणे वज्रं वज्रायुधमतस्तम्भत् स्तम्भितवान् । स्तम्भु प्रतिबन्धे । णौ चङ् । स्वयंभुवं ब्रह्माणमतूतुषदुप्रेण तपसा प्रसादितवान् । तुष्यतेणौ चङ्द्युपधाह्रस्वः । तपःफलमाह । महास्त्राण्यशिक्षिष्टाभ्यस्तवान् । रणे राक्षसानरक्षीत् देवेभ्यः स्नातवानित्यर्थः ॥

अध्यगीष्टार्थशास्त्राणि यमस्याहोष्ट विक्रमम् ।

देवाह्वेष्वदीपिष्ट नाजनिष्टास्य साध्वसम् ॥ ८८ ॥

८८. अयेति ॥ अथ शास्त्राण्यध्यगीष्ट अध्यैष्ट । इह अध्ययने ॥ “विमाणा लुङ्लङोः” इति गाढादेशः ॥ यमस्य विक्रममहोष्ट अपहृतवान् निरस्तवानित्यर्थः । हुङ् अपहृवे । सिञ्चोऽकिस्वाद्गुणः । देवाह्वेषु देवयुद्धेषु अदीपिष्ट अप्रतिहतो दिदीपे । अस्य साध्वसं नाजनिष्ट । न कुतश्चिद्विमेतीत्यर्थः ॥ “दोषजन—” इत्यादिना चिणभाषपक्षे रूपम् ॥

एष रावणिरापादि वानराणां भयङ्करः ।

आहताथ स काकुत्स्थं धनुश्चौपुस्फुरद्गुरु ॥ ८९ ॥

८९. एष इति ॥ एष रावणिरतिकाय आपादि आपन्नः प्राप्तः ॥ “चिण् ते पद्ः” इति चिणि वृद्धिः ॥ “चिणो लुक्” ॥ यतो यस्माद्धानराणां भयम् । अथ सोऽतिकायः काकुत्स्थं राममाहृत सस्पर्धमाहृतवान् ॥ “स्पर्धायामाङ्” इति लङ् ॥ “आत्मनैपदेऽवम्यतरस्वाम्” इति च्लेरङादेशः ॥ शुद्धमहद्भुत्पुस्फुरत् स्फुरितवान् ॥ “चिस्फुरोणौ” इत्यात्थपक्षे णौ चङ्द्युपधाह्रस्वः । सन्वत्कार्यम् ॥

१ अथाध्यगीष्ट शास्त्राणि Com.
अध्यगीष्टाय शास्त्राणि Th. Com.

१ ययं यतः T.
यतो मयम् Com.
१ “चिस्फु” Com., T., D.

सौमित्रिः सर्पवत्सिहमादिदत्तं महाहवे ।

तौ प्रावीवृततां जेतुं शरजालान्यनेकशः ॥ ९० ॥

९०. सौमित्रिरिति ॥ अथ सौमित्रिलक्ष्मणः सिंहं सर्पवत् सर्प इव ।
अत्र साटोपस्थात् सिंहसाम्यं शशोरवन्ध्यकोपत्वेन सर्पसाम्यं सौमि-
त्रेरित्यनुसंधेयम् । महाहवे तमतिकायमादिद्वद्विहीसीत् अभियुक्तवानि-
त्यर्थः । अर्दं हिंसायाम् । क्षुरादिः । चङ्गि णिलोपस्य स्थानिवज्राघात्
रेफवर्जितस्य विशब्दस्य द्विर्वचनम् । तौ लक्ष्मणातिकायौ जेतुं परस्पर-
जिगीषयेत्यर्थः । अनेकशः शरजालानि प्रावीवृततां प्रवर्तितवन्तौ ।
वृतु वर्तने । णौ चङ् ॥ “उर्द्धत्” ॥ “उरत्” ॥ सम्बत्कार्यम् ॥

अच्छैतां च महात्मानौ चिरमश्रमतां न च ।

तथा तावास्थतां बाणानतानिष्टां तमो यथा ॥ ९१ ॥

९१. अच्छैतामिति ॥ महात्मानौ महामनसौ तौ चिरमच्छैतामन्योन्य-
शरजालानि छिन्नयन्तौ । छिदिर् द्वैधीकरणे ॥ “इरितो वा” इत्यङ-
भावपक्षे सिचि वृद्धिः ॥ “सलो सलि” इति सलोपः ॥ नाश्रमतां न
आन्तौ च । अनेः पुषादित्वादङ् । तौ तथा बाणानास्थतां क्षिप्तयन्तौ ।
अस्तु क्षेपणे ॥ “अस्यतिषक्तिक्यातिभ्योऽङ्” ॥ “अस्यतेऽप्यङ्” ॥
यथा येन प्रकारेण तमोऽन्धकारमतनिष्टां विस्तारितयन्तौ । तनु
विस्तारे ॥ “अतो हलादेः” इति वृद्धिधिकल्पः ॥

सौर्याग्नेये व्यकारिष्ठांस्त्रे राक्षसलक्ष्मणौ ।

ते चोपागमतां नाशं समासाद्य परस्परम् ॥ ९२ ॥

९२. सौर्येति ॥ राक्षसलक्ष्मणौ यथाक्रमं सौर्याग्नेये अस्त्रे व्यकारिष्ठां
प्रयुक्तवन्तावित्यर्थः । कृ विक्षेपे । सिचि वृद्धिः । यथासंख्यालंकारः ।
ते अस्त्रे परस्परं समासाद्य नाशमदर्शनमभ्युपागमतां प्राप्ते । गमेर्दुङ् ।
त्वदित्वादङ् ॥

अविभ्रजत्ततः शस्त्रपैषीकं राक्षसो रणे ।

तदप्यध्वसदासाद्य माहेन्द्रं लक्ष्मणेरितम् ॥ ९३ ॥

९३. अविभ्रजदिति ॥ ततोऽस्त्रह्वनाशानन्तरं राक्षसो रणे पैषीकं नाम शस्त्रमस्त्रमविभ्रजन् प्रकाशयामास प्रयुक्तवानित्यर्थः । भ्राजादिना विकल्पादुपधाह्रस्वत्वम् । तदैषीकमपि लक्ष्मणेरितं लक्ष्मणप्रयुक्तं माहेन्द्रं माहेन्द्रदेवताकमस्त्रमासाद्याध्वसत् ध्वस्तम् । ध्वंसे द्युतादित्वादङ् । “द्युद्भ्यो लुङि” इति वा परस्मैपदम् ॥

ततः सौमित्रिरस्मार्षीददेविष्ट च दुर्जयम् ।

ब्रह्मास्त्रं तेन मूर्धानमदध्वंसन्नरद्विषः ॥ ९४ ॥

९४. तत इति ॥ ततोऽस्त्रनाशानन्तरं सौमित्रिर्दुर्जयममोघं ब्रह्मास्त्रमस्मार्षीत् सस्मार । सिचि वृद्धिः । अदेविष्ट च तत्साधिध्याद् भृशं दिद्युते । देवृ देवने । देवनमत्र द्योतनम् । तेनास्त्रेण करणेन नृविद्विषो राक्षसस्य मूर्धानमदध्वंसत् ध्वंसयामास नाशयामासेत्यर्थः । ‘सस्त्रं प्रध्वंसतेऽप्येति विनश्यति विलीयते’ इति भट्टमल्लः ॥

ततोऽकन्दीदशग्रीवस्तर्पैशिश्वसदिन्द्रजित् ।

निरयासीच्च संकुर्द्धः मार्चिचच्च स्वयम्भुवम् ॥ ९५ ॥

९५. तत इति ॥ ततः कुमारभरणानन्तरं दशग्रीवोऽकन्दीदरोदीत् । इन्द्रजित् दशग्रीवमाशिश्वसदाश्वासयामास । श्वसेः णौ चङ्गुप-घाह्रस्वः । सन्वत्कार्यं च । संकुर्द्धो निरयासीद्योर्द्धं निर्यातश्च । याते-लुङि सगिटी । स्वयम्भुधं ब्रह्माणमार्चिचच्चर्चयामास । अर्चेश्चौरादिका-ण्यौ चङ् ॥ “अजादेर्द्वितीयस्य” ॥ आङ्गृद्धिः ।

अहोषीत्कृष्णवर्त्मानं समयष्टास्त्रमण्डलम् ।

सोऽलब्ध ब्रह्मणः शस्त्रं स्यन्दनं च जयावहम् ॥ ९६ ॥

९६. अहोषीदिति ॥ स इन्द्रजित् कृष्णवर्त्मानमग्निमहोषीत् जुहाव ।
आहुतिभिः प्रीणितवानित्यर्थः । इ दानादानयोः । सिचि वृद्धिः । आयु-
धमण्डलमस्त्रजातमयष्ट पूजितवान् । यज देवपूजादौ । लुङि सिचि
“ब्रह्म—” इत्यादिना वक्ष्ये द्रुपदम् । ब्रह्मणः सकाशादजयावहं शस्त्रमा-
युधं स्यन्दनं रथं बालब्ध लब्धवान् । लमेर्लुङि तङि “श्रुलो श्रुलि”
इति सलोपः । घत्वजइत्ये ॥

तमध्यासिष्ट दीप्राग्रममोदिष्ट च रावणिः ।

छन्नरूपसतोऽकर्त्तृदेहान् रावणविद्विषाम् ॥ ९७ ॥

९७. तमिति ॥ स रावणिरिन्द्रजित् दीप्राग्रं स्वकान्तिरक्षितोपरिभा-
गमित्यर्थः । तं रथमध्यासिष्टाधिष्ठितवान् ॥ “अधिशीङ्—” इति
कर्मत्वम् ॥ अमोदिष्ट मुदितम् । ततोऽनन्तरं छन्नरूपोऽन्तर्हित एव
रावणविद्विषां कपीनां देहानकर्त्तृत् चकर्त्त । कृती छेदने ॥ “सेऽसिचि
कृत—” इत्यत्र इङिकल्पे “असिचि” इति पर्युदासात् सिचि नित्यमिदम् ॥

सप्तषष्टिं पुवङ्गानां कोटीर्बाणैरसूषुपत् ।

निशान्ते रावणिः क्रुद्धो राघवौ च व्यमूमुहत् ॥ ९८ ॥

९८. सहेति ॥ रावणिः क्रुद्धो निशान्तेऽर्धरात्रे सप्तषष्टिं सप्तोत्तरषष्ठ-
संख्याकाः पुवङ्गमानां कोटीर्बाणैरसूषुपत् स्वापितवान् मोहितवानि-
त्यर्थः । स्वपेणौ चङ् । “स्वापेञ्चङि” इति संप्रसारणे पश्चात् द्विर्व-
चनमध्यासदीर्घः । राघवौ च व्यमूमुहत् अमुमूर्च्छत् । मुहेः णौ
चङ्पुषघाह्रस्वः । अध्यासदीर्घः ॥

अपिस्फुवत् स्वसामर्थ्यमगूहीत्सायकैर्दिशः ।

अघोरीञ्च महाघोरं गत्वा प्रैषीञ्च रावणम् ॥ ९९ ॥

९९. अपिस्फुवदिति ॥ स्वसामर्थ्यमपिस्फुवत् स्फावयति स्म अत्यन्तं पराक्रमीदित्यर्थः । स्फायी बृद्धौ । णिचि “स्फायो वः” इति वत्वम् । अरूपपुपधाह्रस्वः । सन्वत्कार्यम् । सायकैर्दिशोऽगूहीत् संबृतवान् । गुह्य संवरणे । लुङि सिचि “व्यन्त—” इति वृद्धिप्रतिषेधे “ऊट्पधाया गोहः” इति गुणापवादोकारः । महाघोरमतिभयङ्करमघोरीदगर्जीत् गत्वा गृहं गत्वा रावणं प्रैषीत् स्वपौरुषं ब्रह्मं प्रेषितवान् । इषु गतौ । सिचिचिटि “नेटि” इति वृद्धिप्रतिषेधादिगुपधगुणे आङ्गुद्धिः ॥

विभीषणस्ततोऽबोधि सस्फुरौ रामलक्ष्मणौ ।

अपारीत् स गृहीतोलको हतशेषान् ध्रुवङ्गमान् ॥ १०० ॥

१००. विभीषण इति ॥ ततस्तस्मिन् काले विभीषणो रामलक्ष्मणौ स्फुरणं स्फुरः । संपदादिकिप् । तत्सहितौ सस्फुरौ स्फुरन्तौ जीवन्ता-वित्त्वर्थः । अबोधि बुद्धवान् । बुध अवगमने । कर्त्तरि लुङ् ॥ “दीप-जन—” इत्यादिना च्लेञ्शिणादेशः ॥ स विभीषणो गृहीतोलको गृही-तोल्लुक् सन् हतशेषान् ध्रुवङ्गमान् अवादीदबोचत् ॥

मा शोचिष्ट रघुव्याघ्रौ नमृषातामिति ब्रुवन् ।

अवाबुद्ध स नीलादीन् निहतान् कपियूथपान् ॥ १०१ ॥

१०१. यश्वादीत्तदेवाह । मेति ॥ हे वानरा मा शोचिष्ट शोकं मा कुदत । रघुव्याघ्रौ नमृषातां न मृतौ । मृड् प्राणत्यागे ॥ “म्रियतेर्लुङ्लि-ङोश्च” इति तत् ॥ सिचः कित्वाप्त गुणः । इति ब्रुवन् नीलादीन् कपि-यूथपान् निहतानवाबुद्धावबुद्धवान् ॥ “दीपजन—” इत्यादिना चिप-भावपक्षे “सलो मलि” इति सलोपः । धत्वजश्त्वे ॥

तत्रैषं जाम्बवान् प्राणीदुदमीलीञ्च लोचने ।

पौलस्त्यं चागदीत् कच्चिदजीवीन्मारुतात्मजः ॥ १०२ ॥

१०२. जाम्बवानिति ॥ तत्र जाम्बवानीषदुदप्राणीदुदजनीत् । अथ प्राणने ॥ “इट ईटि” इति सलोपः ॥ “अनितेः” इति णत्वम् ॥ लोचने दुदमीलीञ्च उष्मिषितर्वाञ्च । मील निमेषणे । अथ मारुतात्मजो हनूमा-
नजीवीत् जीवितः कच्चित् किमिति पौलस्त्यं विभीषणमगदीदमादीञ्च ॥
“अतो हलावेः—” इति वृद्धिविकल्पः ॥

तस्य क्षेमे महाराज नामृष्मद्विखिला वयम् ।

पौलस्त्योऽशिभ्रवत्तं च जीवन्तं पवनात्मजम् ॥ १०३ ॥

१०३. हनूमज्जीवनप्रश्नस्य प्रयोजनमाह । तस्येति ॥ महाराज विभीषण तस्य हनूमत एकस्य क्षेमे जीयते सति वयमखिला नामृष्महि सृष्टीमही-
त्यर्थः ॥ “आर्शसायां भूतवच्च” इति लुङ् ॥ पौलस्त्यो विभीषणः पवना-
त्मजं जीवन्तं तस्याशुभ्रवत्तमश्वावयदित्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठे ।
द्युणोतेः णौ ऋणुपधाह्रस्वः ॥ “अवतिगुणोति—” इत्यादिनाभ्या-
सस्येत्वाभावपक्षे प्राकृतमुत्त्वम् ॥

आयिष्टु मारुतिस्तत्र तौ चाप्यह्वयतां ततः ।

माहैष्टा हिमवत्पृष्ठे सर्वोपधिगिरिं तैतः ॥ १०४ ॥

१०४. आयिष्टेति ॥ मारुतिस्तत्रायिष्ट । सोऽप्यन्विष्यन्नागतः । अयं
गतौ । आक्पूर्वालुङि तङ् । ततो हनूमदागमनात् जाम्बवद्विभीषणा-
वह्वयतां दृष्टौ । इष तोषे । पुषादित्वादङ् । उत्तरार्धमुत्तरश्लोकशेषः ॥

तौ हनूमन्तमानेतुमोषधिं मृतजीविनीम् ।

सन्धानकर्णी चान्यां विशल्यकर्णी तथा ॥ १०५ ॥

१ जाम्बवानीषदुदप्राणीत् T₂, T₄, T₃, D.
Com.

२ पौलस्त्योऽशुभ्रवत्तस्य Com.
पौलस्त्योऽशुभ्रवत्तं च D.

३ अं तु T₂.

४ चाप्याभावतां ततः T₂.

५ मति T₂.

६ सतसन्धानकर्णी विश् Com., T₂

१०५. तविति ॥ तौ आम्बवद्विभीषणौ मृतजीविनीं मृतसंजीविनीं
मृतसन्धानकर्णीं भग्नङ्गानां पुनः सन्धार्यौ तथा विशल्यकरणीमन्त-
र्निहीनशल्याङ्गानां निःशल्यत्वसंपादिनीं औषधिमानेतुं हनूमन्तं हि-
मवत्पृष्ठे स्थितं सर्वौषधीनां गिरिं प्रति प्राद्वेष्टां प्रदितवन्तौ । दिनोत्तेः
प्रपूर्वात् लुङि सिचि वृद्धिः ॥

मोदपाति नभस्तेन स च प्रापि महागिरिः ।

यस्मिन्नज्वालिषू^१ रात्रौ महौषध्यः सहस्रशः ॥ १०६ ॥

१०६. गेति ॥ तेन हनूमता नभः मोदपाति स्वं प्रत्युत्पतितं स महागि-
रिश्च प्रापि प्राप्तः “चिण् भावकर्मणोः” ॥ यस्मिन्नातौ रात्रौ महौषध्यः
सहस्रशोऽज्वालिषुः प्रज्वलिताः । लान्तत्वाद्वृद्धिः ॥

निरचायि यदा भेदो नौषधीनां हनूमता ।

सर्वे एव समाहारि तदा शैलः सहौषधिः ॥ १०७ ॥

१०७. निरिति ॥ यदा हनूमता औषधीनां भेदः औषध्यन्तरादिशेषो
न निरचायि न निश्चितस्तदा सहौषधिरोषधिसहितः कृत्स्न एव शैलः
समाहारि समाहृतः आनीत इत्यर्थः ॥

प्राणिषुर्निहताः केचित् केचित्तु मोदमीलिषुः ।

तमोऽन्येऽहासिपुर्योधा व्यजृम्भिषत् चापरे ॥ १०८ ॥

१०८. सुप्रेति ॥ ततस्तदोषधिसन्निधानादेव केचित् सुष्ठु प्राणिषुर-
औषधिषुः । अन प्राणने । सिच ईट् ॥ “होर्लुस्” ॥ केचित् मोदमीलिषु-
र्नेत्रे उन्मीलितवन्तः । मीलतेः सिजादि पूर्ववत् । अन्ये योधास्तमो
मोदमहासिपुस्त्याश्रुः । ओहाक् त्यागे सगिदौ । अपरे व्यजृम्भिषत्
गात्रविनामं चक्षुः । जृभि गात्रविनामे । लुङि तङि सिच ईट् ॥

१ अज्वालिषुर्दत्ता D., T₁, T₂.

२ कृत्स्न G., D., T₂, Com., T₃.

३ प्राणिषुस्ते ततः T₃.

सुप्राणिषुस्ततः केचित् Com.

सत्याणिषुस्ततः T₂.

४ केचित् T₂.

अजिघ्रपंस्तथैवान्धानोवधीरालिपंस्तथा ।

एवं तेऽचेतिषुः सर्वे वीर्यं चाधिपताधिकम् ॥ १०९ ॥

१०९. अजिघ्रपमिति ॥ तथैवान्धानोधानोवधीरजिघ्रपभावापयन् प्रा-
णेन सङ्गन्धमग्राहयन्नित्यर्थः । अत एव बुद्ध्यर्थत्वात् “गतेबुद्धि—”
इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् । अत्र गन्धोपादाने ॥ “असिप्री—” इत्या-
दिना पुगागमः ॥ गौ खड्गि “जिघ्रतेर्घा” इति विकल्पादुपधाया इकारः ।
तथा ओषधीरलिम्पन् । लिप उपदेहे ॥ “लिपिसिचिद्धञ्” इत्यङ् ॥
एवं ते सर्वे योधा अचेतिषुः संज्ञां लेभिर इत्यर्थः ॥ द्विती संज्ञाने ।
अधिकं वीर्यं बलं चाधिपत वधिरे । दधातेर्लुङि तङि “स्थाप्वोरिञ्”
इतीत्वे “ह्रस्वादङ्गात्” इति सलोपः । सिञ्चः कित्वाञ्च शुणः ॥

अजिहृदत् स काकुत्स्थौ शेषांश्चाजीजिवत् कपीन् ।

हनूमानथ ते लङ्कामग्निनादीदिपन् द्रुतम् ॥ ११० ॥

११०. अजिहृदमिति ॥ हनूमान् काकुत्स्थौ अजिहृदवाहावयति स्म ।
हृदी सुखे च । गौ खड्ग्युपधाह्रस्वः । अश्यासकार्यं च । शेषान् कपीं-
श्चाजीजिवत् जीवयति स्म । अथ जीवितास्ते कपयो द्रुतं लङ्कां वह्नि-
नादीदिपनजिज्वलन् । अमथत्र गौ खड्गि “आज—” इति विकल्पादु-
पधाह्रस्वः ॥

समनात्सीचतः सैन्यममार्जोद्गल्लतोमरम् ।

अमार्क्षीचासिपत्रादीनवेभासत् परम्पधान् ॥ १११ ॥

१११. समिति ॥ ततो लङ्कावाहानन्तरं सैन्यं कर्तुं समनात्सीत् संन-
हति स्म । गङ्ग बन्धने ॥ “नहो घः” ॥ अर्त्त्वम् । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ।
अल्लतोमरं कर्म अमार्जोन्ममार्जोत्तेजयामास । सृज् शुद्धौ । ऊदित्वा-
विदपक्षे “इट ईटि” इति सलोपः । असिपुश्यादीञ्छ । स्याच्छस्त्री चासि-

१ “रलिपंस्तथा D., T., Com.

२ अजिहृद T., T.,

३ लङ्कां वह्निना T., T., D., Com.

४ “पुष्पादी” Com.

५ “दीनहासीव T.,

६ परम्पधम् D.

पुत्री च लुरिका चासिधेतुका' इत्यमरः । अभार्क्षोत् । इदभाषपक्षे
“वक्ष—” इत्यादिना षत्वम् । कत्वादि । उभयत्रापि “मृजेवृद्धिः” ।
परश्वधान् परशूआयभासद्भासयामास । भ्राजादिषिकल्पदुपधा-
इत्थः ॥

कुम्भकर्णसुतौ तत्र समनाद्धां महाबलौ ।

निकुम्भश्चैव कुम्भश्च प्रापतां तौ पुवङ्गमान् ॥ ११२ ॥

११२. कुम्भेति ॥ तत्र सैन्ये महाबलौ कुम्भकर्णसुतौ कुम्भश्चैव निकु-
म्भश्च समनाद्धां संनद्धौ । पूर्ववद्धत्वं वृद्धिश्च ॥ “स्यस्तथोर्ध्वोऽधः” ॥
तौ कुम्भनिकुम्भौ पुवङ्गमान् प्रापतां प्राप्तौ ॥ लुदित्वावङ् ॥

अगोपिष्ठां पुरीं लङ्कामगौष्ठां रक्षसां बलम् ।

असांक्तामायुधानीकमनैष्ठां च क्षयं द्विषः ॥ ११३ ॥

११३. अगोपिष्ठामिति ॥ तौ लङ्कां पुरीमगोपिष्ठां गुप्तवन्तौ । गुप् रक्षणे ।
लुदित्वादिकल्पादिद् ॥ “नेदि” इति वृद्धिप्रतिषेधः ॥ रक्षसां बलमगौ-
ष्ताम् । इदभाषपक्षे “शलो शलि” इति सलोपः । आयुधानीकमायुध-
समूहमत्याकां त्यक्तवन्तौ च । त्यज विसर्गे । हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥
“शलो शलि” इति सलोपः ॥ द्विषः शत्रून् क्षयमनैष्ठां नीतवन्तौ च ।
नीञ् प्रापणे । सिचि वृद्धिः ॥

अकोकूयिष्ठ तत्सैन्यं प्रपलायिष्ठ चोक्तुलम् ।

अच्युतञ्च क्षतं रक्तं हतं चाध्यक्षीयिष्ठ गाम् ॥ ११४ ॥

११४. अकोकूयिष्ठेति ॥ तत्सैन्यं कपिबलमकोकूयिष्ठ भृशं चुक्रोश ।
कु शब्दे ॥ “धातोरेकाचः—” इति भृशार्थे २ इ ॥ “सन्त्यङोः” इति
त्रिवचनम् ॥ “गुणो यङ्लुकोः” इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ “न कथतेर्यङि”

१ समनद्धां N., E., T₁, T₂, T₃, B, E₂

२ कुम्भश्चैव निकुम्भश्च T₂.

३ अत्याकां आयु' T₂.

४ गङ्गुलम् D.

५ अच्युतञ्च D., Com.

६ क्षतादन्तं D.

७ आभ्यासादिष्ट T₂.

इति सुत्वप्रतिषेधः ॥ “अकृत्सार्वधातुकयोर्दोषः” ॥ यङन्तालुकि तकि
सिच इद् ॥ “उपसर्गस्यायतौ” इति लत्वम् ॥ क्षतं प्रकृतं सत् रकम-
ऋयुतत् क्षरितं च । ऋयुतिर् क्षरणे ॥ “हरितो घा” इति विकल्पादङ् ॥
इतं सन् गां भुवमभ्यशयिष्य भुवि शयितमित्यर्थः ॥ “आधिश्रीङ्—”
इति कर्मत्वम् ॥

अङ्गदेनाहसातां तौ^१ युध्यकम्पनकम्पनौ ।

अभ्यार्दोद्वालिनः पुत्रं प्रजङ्गोऽपि समत्सरः ॥ ११५ ॥

११५. अङ्गदेति ॥ तौ प्रसिद्धावकम्पनकम्पनौ युध्यङ्गदेनाहसातां हतौ ।
हन्तेः कर्मणि लुकि तकि सिचः किस्वाद्यनुनासिकलोपः । विकल्पाद्वाधा-
वेशाभावाः । अथ समत्सरः सदैरः प्रजङ्गो वालिनः पुत्रमङ्गदमभ्यार्दोत्
प्रजहार । अर्धं हिंसायाम् ॥

तस्याप्यवेभिदिष्टासौ मूर्धानं मुष्टिनाङ्गदः ।

अर्हार्षोच्च शिरः क्षिप्रं यूपक्षस्य निराकुलः ॥ ११६ ॥

११६. तस्येति ॥ तस्य प्रजङ्गस्यापि मूर्धानमसावङ्गदो मुष्टिनावेभिदि-
ष्टास्यर्थे भिन्नवान् । भिदेर्यङन्तालुकि तकिसिचि इद् । अङ्गोपयलोपी ।
तथा निराकुलः सन् क्षिप्रं यूपक्षस्य शिरश्चाहर्षोत् जहार । हरते-
लुकि सिचि वृद्धिः ॥

शरीरं लोहिताक्षस्य न्येभाङ्क्षीद् द्विविदस्तदा ।

क्रुद्धः कुम्भस्ततोऽभैत्सीन्मैन्दं सद्विविदं शरैः ॥ ११७ ॥

११७. शरीरमिति ॥ द्विविदो नाम वानरो लोहिताक्षस्य नाम राक्षसस्य
शरीरं क्षितौ न्यभाङ्क्षीत् क्षितौ निपात्य अभञ्जेत्यर्थः । ततोऽनन्तरं
कुम्भः क्रुद्धः सन् सद्विविदं मैन्दं मैन्दद्विविदो वानरो आतरो शरीरभै-
त्सीद्विभेदः । अकृभाषपक्षे हलन्तलक्षणा वृद्धिः ॥

१ हौ T₄.

२ अभ्यासी O.

३ प्रजङ्गोऽपि T₃, T₄.

४ अर्हाक्षीय E₄.

५ व्यापाङ्गोन् T₃.

६ क्षितौ T₃, T₄, D., Com.

अधूर्णैष्टां क्षतौ क्ष्मां च तावाशिश्रियतामुभौ ।

मातुलौ विह्वलौ दृष्ट्वा कुम्भं बालिसुतो नगैः ॥ ११८ ॥

११८. अधूर्णैष्टामिति ॥ तावुभौ मैन्दद्विविदौ क्षतौ शरक्षतौ सन्तौ अधूर्णैष्टां भ्रान्तघन्तौ क्षमामशिश्रियतां भित्तौ । अयतोः “गिश्रि—” इत्यादिना चकि इयङादेशः । अथ बालिसुतोऽङ्गदो विह्वलो मूढो मातुलो मातृभ्रातरौ । ‘मातृभ्राता तु मातुलः’ इत्यमरः ॥ “पितृव्यमा-
तुल—” इत्यादिना भिषातः ॥ दृष्ट्वा कुम्भं नगैर्घृक्षैः प्रोर्णावीत् इत्युत्त-
रश्लोकादाकृत्य योज्यम् । आच्छादयामासेत्यर्थः । ऊर्णुञ् आच्छादने ॥
“विभाषोर्णोः” इति क्त्वाभावपक्षे “ऊर्णोतेविभाषा” इति पाक्षि-
कवृद्धिः ॥

प्रौर्णावीच्छरवर्षेण तानपौहीनिशाचरः ।

धानरानैजिह्द्रामस्तूर्णं रक्षितुमङ्गदम् ॥ ११९ ॥

११९. प्रौर्णावीदिति ॥ निशाचरः शरवर्षेण तान् जगानपौहीवपोहित-
वान् निरस्तवानित्यर्थः । ‘उपसर्गादस्यत्यूहोर्घा घञनम्’ इति घा घञ-
नात् परस्मैपदम् । अथ रामोऽङ्गदं रक्षितुं तूर्णं धानरानैजिह्द्रम् । ईहेर्णौ
अङ् । गतमेतत् ॥

द्रुतमत्रास्त सुग्रीवो भ्रातृव्यं शत्रुसंकटात् ।

मुष्टिना कौम्भकर्णिं च कुहः प्राणैरतित्यजत् ॥ १२० ॥

१२०. द्रुतमिति ॥ भ्रातृव्यं पुमान् भ्रातृव्यस्तमङ्गदम् ॥ “भ्रातृव्यञ्”
इति व्यत्यस्ययः ॥ शत्रुसंकटात् शत्रुसंवाधात् द्रुतमत्रास्त अरक्षीत् ।
त्रैङ् पालने । “आदेचः—” इत्यात्वम् ॥ सिच् । किं च कुहः सन्

कौम्भकर्णि कुम्भं मुष्टिना करणेन प्राणैः प्रयोज्यैरातित्वजत् त्याज-
वामास । मुष्टिघातेन जघानेत्यर्थः । त्यज विसर्गे । णौ चङवु-
पधाह्रस्वः ॥

निकुम्भो वानरेन्द्रस्य ग्राहैषीत् परिधं ततः ।

हनुमांश्चापतन्तं तपभाङ्क्षीद्रोगिभीषणम् ॥ १२१ ॥

१२१. निकुम्भ इति ॥ ततः कुम्भभरणानन्तरं निकुम्भो वानरेन्द्रस्य
परिधं ग्राहैषीत् प्रजिघास्य । हि गतौ । सिचि घृद्धिः । हनुमानापतन्तं
भोगिभीषणं तं परिघमभाङ्क्षीद्रभञ्ज ! भञ्जो भामर्दने । सिचि हल-
न्तलक्षणा घृद्धिः । कुर्वपठे ॥

मौर्णवीचेजसरातिमरांसीच्च भयंकरम् ।

ग्रीवां चास्य तथाक्राक्षीदजिजीवयथा न तम् ॥ १२२ ॥

१२२. मौर्णवीचेति ॥ तेजसा प्रतापेनारिं निकुम्भं मौर्णवीत् प्रावृणोच्च ।
ऊर्णोतेर्लुकि इटो क्तिवाभावपक्षे घृद्धिविकल्पात्पक्षे गुणः । अत्रायं
विशेषः । 'अक्तिवे गुणघृद्धी स्तः मौर्णवीक्षीर्णवीदिति । क्तिवे तु
तद्भावे स्यात् उवङ्गे मौर्णवीदिति ॥ इति अकृष्यमूर्णोतेर्षण्यते
शाब्दिकैरिति' ॥ भयंकरं यथा भयति तथा अरसीदनादीन् । अस्य
निकुम्भस्य ग्रीवां तथा तेन प्रकारेणाक्राक्षीदकृष्ट्वाञ्च । कृष विलेखने ॥
"अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम्" इति पक्षे अमागमः ॥ हल-
न्तलक्षणा घृद्धिः । स राक्षसो यथा येन प्रकारेण नाजिजीवत् नाजी-
वदित्यर्थः । ग्रीवां भङ्क्त्वा हतवानित्यर्थः । गिजधोऽत्र न विवक्षितः ।
जीवेणौ अकिं भ्राजादिना विकल्पान्नोपधाह्रस्वः ॥

१. हनुमाना* T₃, T₄.

२. 'आङ्क्षीदतिभीषणम्' T₃.

'ग्राङ्क्षीदोगिभीषणम्' T₃.

३. मौर्णवीक्षसां अतिमरा* T₃, T₄.

मौर्णवीक्षे* Com.

४. तेजसा चारिमरा* T₃, D.

५. 'मरासीच' Com.

६. भयंकर* T₃.

७. तथाक्राक्षीद* T₃.

८. सः D., T₃, T₄, Com.

समगतं कैपिसैन्यं संमदेनातिमात्रं

विटपहरिणनाथः सिद्धिमौहिष्ट नित्याम् ।

नृपतिमतिररंस्त माप्तकामेव हर्षा-

द्रजनिचरपतीनां संततोऽर्थायि शोकः ॥ १२३ ॥

१२३. समगतेति ॥ हरिसैन्यं कैपिसेना अतिमात्रं संमदेन संतोषेण सह समगतं दुर्जयविजयादिति भावः ॥ “समो गम्युच्छिष्ट—” इत्यादिना संपूर्वाङ्कर्मकालुकि “घा गमः” इति पक्षे सिचः किरघादनुनासिकलोपः ॥ “ह्रस्वाङ्कात्” इति सिचो लुक् ॥ विटपहरिणनाथः शाकामृगपतिः सुग्रीवः सिद्धिं कार्यसिद्धिं नित्यामवश्यंभाविनीमौहिष्ट वितर्कितघान् । ‘वितर्कयत्युहयति’ इति भट्टमल्लः । ऊह वितर्कः । लुकि तकि सिच इट् । आङुकिः । नृपतिमतिः रामचित्तवृत्तिः प्राप्तकामेव संपन्नमनोरथेय हर्षानुत्साहादरंस्त समतोषीत् । रमेः सिचः कित्याभानुनासिकलोपः । रजनिचरपतीनां रावणादीनां शोकः संततोऽर्थच्छिष्टः सन्नतायि चवृधे । तायु संतानपालनयोः । संतानोऽत्र वृद्धिः । अन्यथा संततशब्देन पीनरुतयात् ॥ “दीपजन—” इत्यादिना कर्त्तरि लुकि तकि क्लेशिणादेशः ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङ्काण्डे लुङ्किलसितो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीणश्रीमद्दोषाच्यायकोलाचलमल्लिनाथसू-

रिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने लुङ्किलासो

नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ षोडशः सर्गः ।

ततः प्रहृदितो राजा रक्षसां हतबान्धवः ।

किं करिष्यामि राज्येन सीतया किं करिष्यते ॥ १ ॥

१. अथ कद्विलासमधिकृत्याह । तत इत्यादि ॥ ततो निकुम्भमवधानन्तरं हतबा-
न्धवो रक्षसां राजा रावणः प्रहृदितः प्रकर्षेण रोदितुं प्रारब्धवानि-
त्यर्थः । आदिकर्मणि कः ॥ “कर्त्तरि च” इति कर्त्तरि कः । प्रागिन्द्र-
जिद्विजयाप्रोदनप्रकारमेवाह । अद्य राज्येन किं करिष्यामि सीतया वा
किं करिष्यते । करोतेः कर्मणि लृट् । उभयत्र न किञ्चिदित्यभिप्रायः ।
सामान्येन सर्वत्र “लृट् शेषे च” इति लृट् । कचिद्व्यत्रापि वक्ष्यते ।
सर्वत्र “स्यतासी लृलुटोः” इति स्यप्रत्ययः ॥

अतिकाये हते वीरे प्रोत्सहिष्ये न जीवितुम् ।

हेपयिष्यति कः शत्रून् केन जायिष्यते यमः ॥ २ ॥

१. अतीति ॥ वीरेऽतिकाये हते सति जीवितुं न प्रोत्सहिष्ये न
शक्नोमि ॥ “शक्धूष—” इत्यादिना तुमुन् ॥ तथा हि कः शक्नोति हेपयि-
ष्यति व्रीडयिष्यति । ह्री लज्जायाम् ॥ “भर्त्सिह्री—” इत्यादिना पुगा-
गमः । पुगन्तगुणः । अद्य केन यमोऽन्तको जायिष्यते जेष्यते । जि जये ।
कर्मणि लृट् ॥ “स्यसिच्सीयुह—” इत्यादिना चिष्यदिटि वृद्धिः ॥

अतिकायाद्विना पाशं को वा छेत्स्यति वारुणम् ।

रावणं मंस्यते को वा स्वयंभूः कस्य तोक्ष्यति ॥ ३ ॥

३. भतीति ॥ अतिकायाद्विना तं विनेत्यर्थः ॥ “पृथग्विना—” इत्यादिना पक्षे पञ्चमी ॥ वरुणस्येमं वारुणं पाशं पाशायुधं को वा छेत्स्यति भोटयिष्यति । को वा राघवं मंस्थते कास्यते गणयिष्यतीत्यर्थः । मन ज्ञाने । स्वयंभूर्ब्रह्मा कस्य तोक्ष्यति प्रस्तस्यति । स्वयंभूसंतोषणसमर्थः क इत्यर्थः । तुष तुष्टौ । लृटि स्य ॥ “बटोः कः सि” इति कत्वम् ॥ “इण्कोः” इति णत्वम् ॥

श्लाघिष्ये केन को बन्धून्नेष्यत्युन्नतिमुन्नतः ।

कः प्रेष्यति पितृन् काले कृत्वा कतिष्यते न कः ॥ ४ ॥

४. श्लाघिष्य इति ॥ अद्याहं केन श्लाघिष्ये केन सता श्लाघ्यो भविष्यामि । उन्नतो गुणोन्नतः को बन्धूनुन्नतिं नेष्यति । कुलकीर्तिकरः क इत्यर्थः । काले परोक्षकाले कः पितृन् प्रेष्यति तर्पयिष्यति । प्रीञ् तर्पणे । लृटि स्यप्रत्यये गुणः । कृत्वा को न कतिष्यते कत्थनं न करिष्यति । महत्कर्म कृत्वापि अधिकत्थन इत्यर्थः ॥

उद्यंस्यति हारिर्वज्रं विचरिष्यति निर्भयः ।

भोक्ष्यते यज्ञभागांश्च शूरमानं न वक्ष्यति ॥ ५ ॥

५. वदिति ॥ हरिरिन्द्रो वज्रमुद्यंस्यते उन्नमयिष्यति ॥ “समुवाङ्म्यो यमोऽग्रम्ये” इति तङ् । कचित्पुस्तकेषु परस्मैपदपाठः प्रामादिकः । अद्य निर्भयो विचरिष्यति । यज्ञभागांश्च भोक्ष्यते अभ्यवहरिष्यति ॥ “भुजोऽनघने” इति तङ् ॥ शूरमानं शूराभिमानं च वक्ष्यति बोद्धा ॥

रविस्तप्स्यति निःशङ्कं वास्यत्यनियतं मरुत् ।

निर्वर्त्स्यत्यृतुसंघातः स्वेच्छयेन्दुरुदेष्यति ॥ ६ ॥

६. रविरिति ॥ रविर्निःशङ्कस्तप्स्यति सीमं द्योतिष्यते न तु पूर्ववन्मन्ममित्यर्थः । तप संतापे । मरुत् वायुरप्यनियतं स्वेच्छन्वं वास्यति

१ कथस्यते Com.

२ निर्भयम् Ta.

३ शूरमानम् Ta.

४ च O., Com.

५ निःशङ्को O., Com.

६ न वत्स्ये Com.

संचरिष्यति न तु पूर्ववन्मन्दमेवेत्यर्थः । श्रुत्वा संधातः सदा संभूय-
वृत्तिर्न वत्स्यति न वृत्तिष्यते । कमवृत्तिर्भाविष्यतीत्यर्थः ॥ “वृद्ध्य-
स्यस्रनोः” इति वा परस्मैपदम् ॥ “न वृद्ध्यश्चतुर्थ्यः” इतीदृशति-
शेषः ॥ इन्दुश्च स्वेच्छयोदेष्यति न तु सदा संपूर्ण इत्यर्थः ॥

तीव्रं स्यन्दिष्यते मेघैरुग्रं वृत्तिष्यते यमः ।

अतिकायस्य मरणे किं भविष्यति नान्यथा ॥ ७ ॥

७. तीव्रमिति ॥ मेघैस्तीव्रं स्यन्दिष्यते वृत्तिष्यते न तु रजःशामनमाश्र-
मित्यर्थः । स्यन्दु प्रकाशणे । भाषे लृट् । यमोऽन्तकश्चोग्रं वृत्तिष्यते
सर्वाभ्यारविष्यतीत्यर्थः । तथा हि अतिकायस्य मरणे सर्वसाकश्ये
सतीति भाषः । किं नामान्यथा न भविष्यति सर्वं भविष्यत्येष नियन्तुर-
भावादित्यर्थः ॥

वन्मीलिष्यति चक्षुर्मे वृथा यद्विनपागतम् ।

आह्वालाभोन्मुखं नम्रं न द्रक्ष्यति नरान्तकम् ॥ ८ ॥

८. वृत्ति ॥ किं च वृथा मे चक्षुर्वन्मीलिष्यति यद्यस्माद्विनयेनाग-
तमाह्वालाभोन्मुखं कैकयोस्तु कमित्यर्थः । नम्रं प्रणतं नरान्तकं न
द्रक्ष्यति । अतो मे निष्फलं चक्षुर्वन्मेवमिति भाषः ॥

धिक् मां त्रिशिरसा नाहं संदर्शिष्येऽद्य यत्पुनः ।

घानिष्यन्ते द्विषः केन तस्मिन्पञ्चत्वमागते ॥ ९ ॥

९. धिगिति ॥ मामभार्यं धिक् योऽहमद्य त्रिशिरसा पुनर्न संदर्शिष्ये
न संद्रक्ष्ये । इदोः कर्मणि लृटि चिष्यदिटि टेरेत्कम् । तस्मिन् त्रिशिरसि
पञ्चत्वमागते मृते सति केन द्विषो घानिष्यन्ते हनिष्यन्ते । मन्त्रादि
चिष्यदिट् ॥

शत्रुभिर्निहते मत्ते द्रक्ष्येऽहं संयुगे सुखम् ।

पुद्गोन्मत्तादिना शत्रून् समास्कन्त्स्यति को रणे ॥ १० ॥

१०. शत्रुमिषिति ॥ मत्ते मत्तावये राक्षसे निहते सति अहं संयुगे शत्रुभिः सुखं निःशङ्कं द्रक्ष्ये ईक्षिष्ये । हस्तेः कर्मणि लृटि चिण्वदिङ्-
भावपक्षे रूपम् । युद्धोन्मत्ताग्निना रणे कः शत्रून् समास्कन्त्यति
अभियोक्ष्यत इत्यर्थः । स्कन्दिद् गतिशोषणयोः । इकारस्य चत्वंम् ॥

आह्वस्यते विशङ्को मां योत्स्यमानः शतक्रतुः ।

प्रकल्पस्यति च तत्पार्थो निकुम्भे दुर्हणे हते ॥ ११ ॥

११. आह्वस्यत इति ॥ दुःस्त्रेण हन्यत इति दुर्हणो दुर्निबर्हणः ॥
“ईषद्—” इत्यादिना कल्पप्रत्ययः ॥ “हन्तेः” इति णत्वम् ॥ तस्मिन्
निकुम्भे हते शतक्रतुरिन्द्रो योत्स्यमानो युद्धं करिष्यमाणो
विशङ्को मामाह्वस्यते ॥ “स्पर्धायामाङ्” इति तङ् ॥ तस्येन्द्रस्यार्थः
प्रयोजनं प्रकल्पस्यति सेतस्यतीत्यर्थः ॥ “लृटि च कृपः” इति षा तिप् ॥
“तासि च कृपः” इतीदृप्रतिषेधः ॥

करिष्यते हरेः प्रीतिर्लङ्का चोपहनिष्यते ।

देवान्तक त्वया सक्तो रिपोर्यास्यामि वदयताम् ॥ १२ ॥

१२. करिष्यत इति ॥ किं च कुम्भं निपातितं भुत्वा हरेरिन्द्रस्य
प्रीतिः करिष्यते । तिपो विकल्पात्तङ् । भक्त एव भेदभावः । लङ्का
चोपहनिष्यते उपगृह्यते । हन्तेः कर्मणि लृटि “श्रुद्धनोः स्ये” इतीद् ।
इह सुरैरागस्यते आयास्यते च । गमेर्भावे लृट् ॥ “गमेरिद् परस्मैप-
देषु” इति नियमात् तङ् ॥

मरिष्यामि विजेष्ये वा हताश्वेत्तनया मम ।

हर्निष्यामि रिपूंस्तूर्णं न जीविष्यामे दुःखितः ॥ १३ ॥

१३. मरिष्यामीति ॥ मम तनया मृताश्वेदहमपि मरिष्यामि ॥ “अिय-
तेर्लुङ्ङिञोश्च” इति नियमात् तङ् ॥ विजेष्ये वा ॥ “विपराभ्यां जेः”
इति तङ् ॥ तूर्णं रिपून् हनिष्यामि दुःखितो न जीविष्यामि ॥

१ गुरैरागस्यते चेह भुत्वा कुम्भं निपातितम्

T₃, T₄, Com.

२ मृता Com.

२५

३ हरिष्यामि T₃.

४ रिपून् सर्वान् D.

स्मेष्यन्ते मुनयो देवाः कथयिष्यन्ति चानिशम् ।
दशग्रीवस्य दुर्नीतैर्विनष्टं रक्षसां कुलम् ॥ १४ ॥

१४. स्मेष्यन्ते इति ॥ दशग्रीवस्य दुर्नीतैर्दुर्नयैः रक्षसां कुलं विनष्ट-
मिति मुनयो महर्षयो देवाश्च स्मेष्यन्ते हसिष्यन्ति । प्लिङ् ईषञ्जसने ।
कित्वात्तञ् । अनिशं कथयिष्यन्ति अथ कथात्वेन वर्णयिष्यन्ति
शेत्पर्यः ॥

केन संभावितं तात कुम्भकर्णस्य राघवः ।

रणे^१ कर्त्स्यति गात्राणि मर्माणि च वितैर्त्स्यति ॥ १५ ॥

१५. केनेति ॥ हे तात कुम्भकर्ण राघवः कुम्भकर्णस्य गात्राणि रणे
कर्त्स्यति कर्त्तिष्यति । कृती छेदने । मर्माणि च विचर्त्स्यति विच-
र्त्तिष्यति । श्रुती छेदने । वितैर्त्स्यतीति पाठे तुद् हिंसायां सर्वत्र “से-
स्तिषि कृत—” इत्यादियिकल्पादिद्विभावः । इतीदं केन संभावितं
वितर्कितम् । केनापि योग्यताशुद्धिं नारोपितमित्यर्थः ॥

पतिष्यति क्षितौ भानुः पृथिवी तोलयिष्यते ।

नमस्वान् भङ्क्ष्यते व्योम मुष्टिभिस्ताडयिष्यते ॥ १६ ॥

१६. भसमाधितत्वमेव श्लोकत्रयेण सन्निर्वाणमाह । पतिष्यतीत्यादि ॥ भानुः
क्षितौ पतिष्यति अधो गमिष्यतीत्यर्थः । पृथिवी तोलयिष्यते उन्मा-
स्यते हस्ताभ्यामुत्क्षेप्यते इत्यर्थः । तुल उन्माने । क्षुरादिः । कर्मणि
लृट् । नमस्वान् वायुः भङ्क्ष्यते स्वयं प्रमञ्जनोऽप्यैर्भज्यते चेदित्यर्थः ।
भक्षो आमर्दने । कर्मणि लृट् । कुत्सपत्वे । व्योम मुष्टिभिस्ताडयिष्यते ।
कर्मण्येव लृट् ॥

इन्द्रोः स्पन्दिष्यते वह्निः समुज्जोक्ष्यति सागरः ।

जलं धक्ष्यति तिग्मांशोः स्पन्त्स्यन्ति तपसां चयाः ॥ १७ ॥

१ दुर्नीतैर् D., N.

२ कने T.

१ विचर्त्स्यति Com.

१०. इन्दोरिति ॥ इन्दोर्वह्निः स्यन्दिष्यते सविष्यति । स्यन्तु प्रसङ्गणे ॥
 “वृद्भ्यः स्यसनोः” इति विकल्पात्तज् ॥ सागरः समुच्छोक्ष्यति शोषं
 गमिष्यति । शुष शोषणे । अनिद् । स्यप्रत्यये लघूपधगुणः “वहोः—”
 इति कत्वे षत्वम् ॥ जलं धक्ष्यति भस्मीकरिष्यति । वह भस्मीकरणे ।
 लृटि स्यप्रत्यये घट्टकत्वषत्वमभावाः । तिग्मांशोः सूर्यात् तमसा चयाः
 स्यन्तस्यन्ति स्यन्दिष्यन्ते ॥ “वृद्भ्यः स्यसनोः” इति स्यन्देर्वा तिष् ॥
 “न वृद्भ्यश्चतुर्भ्यः” इतीदृप्रतिषेधः । षत्वम् ॥

कुम्भकर्णो रणे पुंसा कुद्धः परिभविष्यते ।

संभावितानि नैतानि कदाचित् केनचिज्जने ॥ १८ ॥

१८. कुम्मेति ॥ रणे कुद्धः कुम्भकर्णः पुंसा केनचित्पुरुषेण परिभवि-
 ष्यते । कर्मणि लृट् । एतानि भानुपतनादीनि कुम्भकर्णपरिभवा-
 ष्ताभि जने लोके कदाचित् केनचिदपि जनेन न संभावितानि न
 चित्तिकितानि न प्रमितानीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । अत्र भानुपतनादि-
 कल्पः कुम्भकर्णपरिभव इति साहचर्याक्षेपाभिर्दर्शनालंकारः ॥

कुम्भकर्णे हते लङ्कामारोक्ष्यन्ति प्लवङ्गमाः ।

दङ्क्ष्यन्ति राक्षसान् दंष्ट्रा भङ्क्ष्यन्ति च मेमाश्रमान् ॥ १९ ॥

१९. कुम्भकर्ण इति ॥ कुम्भकर्णे हते सति हताः प्लवङ्गमा लङ्कामा-
 रोक्ष्यन्ति आक्रमिष्यन्तीत्यर्थः । दह बीजजन्मनि । दृत्वकत्वावि । राक्ष-
 सान् दङ्क्ष्यन्ति दन्तैर्दोरयिष्यन्ति । दंश वशने । अश्वादिषत्वे कत्व-
 षत्वे । समाश्रयान् गृहान् भङ्क्ष्यन्ति च । भञ्जो व्यामर्दने । कुत्वषत्वे ॥

चैत्स्यन्ति बालवृद्धाश्च नत्स्यन्ति च मुदा युताः ।

तेन राक्षसमुख्येन विना तौन् को निर्रोत्स्यति ॥ २० ॥

१ 'हतान्' T₄.

'सनाशान्' T₂.

२ समाश्रयान् T₄, D., Com.

३ नत्स्यन्ति K., Com.

Th. has चत्स्यन्ति.

४ राक्षसपीरैण D.

५ कस्तान् D.

६ विरोत्स्यति Com.

१०. तत्स्यन्तीति ॥ बालवृक्षांस्तत्स्यन्ति हिंसिष्यन्तीत्यर्थः । तद् हिंसायाम् । मुदा युताः सन्तो नत्स्यन्ति नटिष्यन्ति । नृती गात्रविक्षेपे । लघूपधगुणः । राक्षसमुख्येन तेन कुम्भकर्णेन विना तान् घानरान् को विरोहस्यति निवारयिष्यति । रुधिर् आचरणे । गुणस्त्वर्थे ॥

अमर्षो मे परः सीतां राघवः कामयिष्यते ।

च्युतराज्यात्सुखं तस्मात् किङ्किलासाववाप्स्यति ॥ २१ ॥

२१. अमर्ष इति ॥ राघवः सीतां कामयिष्यते संतोष्यते । कमेणिङन्ता-
ल्लुद् । तत्र मे परो महानमर्षः क्रोधः ॥ “अनघकृत्यमर्षयोरकिष्टसेऽपि”
इत्यमर्षे लृद् ॥ च्युतं राज्यं यस्मात्तस्माच्च्युतराज्यात् राज्यभ्रष्टा-
तस्माद्गमादसौ सीता किं किल सुखमवाप्स्यति । न किञ्चित् संभा-
वितमित्यर्थः ॥ “किङ्किलास्त्यर्षेषु लृद्” इत्यनघकृतौ किङ्किलाशब्द-
उपपदे लृद् ॥ अनघकृतिरसंभाषणा ॥

मारयिष्यामि वैदेहीं खादयिष्यामि राक्षसैः ।

भूमौ वा निखनिष्यामि विश्वंसस्यास्य कारणम् ॥ २२ ॥

२२. मारयिष्यामीति ॥ यद्वा विश्वंसस्य नाशस्य कारणं वैदेहीं मार-
यिष्यामि यद्वा राक्षसैः खादयिष्यामि आदयिष्यामि । ‘आदिक्काद्योः
प्रतिषेधो षत्तल्यः’ इति प्रतिषेधात् “गतिषुक्लि—” इत्यादिना अणि
कर्तुर्न कर्मत्वम् । वा यद्वा भूमौ निखनिष्यामि गर्शं कृत्वा निक्षे-
पस्यामीत्यर्थः ॥

नानुरोत्स्ये जगल्लक्ष्मीं घेटिष्ये जीवितुं न वा ।

न रंस्ये विषयैः शून्ये भवने बान्धवैरहम् ॥ २३ ॥

२३. नेति ॥ सीता तावदास्तां जगल्लक्ष्मीं जगदैश्वर्यं च नानुरोत्स्ये
नानुवर्त्तिष्ये नेच्छामीत्यर्थः । रुधिर् आचरणे । स्वरितेच्चात्तत् ।

१ सीता राघवे Th.

१ यतिष्ये Th.

१ च Com.

१ नत्स्यन्तीति Th. Com.

१ नत्स्यन्तीति Th. Com.

१ च्युत Th. Com.

गुणचर्चैः । जीवितुं च न घटिष्ये न क्षेष्टिष्ये नोत्सहिष्य इत्यर्थः । घट
क्षेष्टाद्याम् ॥ “शक्धृष—” इत्यादिना तुमुन् । आन्ध्रवैः शून्ये भवनेऽहं
विषयैः शब्दादिभिर्न रंस्ये न क्रीडिष्यामि । रमु क्रीडायाम् ॥

मोदिष्ये कस्य सौख्येऽहं को मे मोदिष्यते सुखे ।

आदेयाः किंकृते भोगाः कुम्भकर्णं त्वया विना ॥ २४ ॥^१

२४. मोदिष्य इति ॥ हे कुम्भकर्णं त्वया विना कस्येष्टजनस्य सौख्ये
सति मोदिष्ये संतोक्ष्यामि । मे मम सुखे सति को मोदिष्यते अन्यो-
न्यसुखसाक्षित्वादाययोरिति भाषः । किंकृते कस्य कृते भुज्यन्त इति
भोगा विषया आदेया उपादेयाः । भोक्तुरभावादिति भाषः ॥

याः सुहृत्सु विपन्नेषु मांमुपैष्यन्ति संपदः ।

ताः किं मनुष्यताभोगा न विपत्सु विपत्तयः ॥ २५ ॥

२५. तद्वैषम्यमेवाह । या इति ॥ सुहृत्सु बन्धुषु विपन्नेषु सत्सु याः सम्पदः
समुपैष्यन्ति उद्भविष्यन्ति मनुष्यतः शोकोपहत आभोग उपभोगो
यासां तास्तादृशास्ताः संपदो विपत्सु विपत्तयो विपदनुबन्धा विपदो
न किम् । ताः संपदः संपदो न किं तु कष्टतमा विपद पश्येत्यर्थः ॥

विनङ्क्ष्यति पुरी क्षिप्रं तूर्णमेष्यन्ति वानराः ।

असंघित्सोस्तवेसेर्तद्विभीषणमुभाषितम् ॥ २६ ॥

२६. विनङ्क्ष्यतीति ॥ असंघित्सो रामेण संघातुमनिच्छतः । दधातेः
सम्पन्तादुपप्रत्ययः ॥ “सनि मीमा—” इत्यादिना इसादेशेऽभ्यासलो-
पश्च ॥ तवेयं पुरी लङ्का विनङ्क्ष्यति लोप्स्यति ॥ “वञ्च—” आदिना
षत्वादि ॥ वानराश्च तूर्णमेष्यन्ति । भविष्यन्मात्रे लट् । केचित्
क्षिप्रवचने लृङिति व्याचक्षते । आशंस्तानुवृत्तेस्तु का गतिश्चिन्त्या ।
इति यद्विभीषणभाषितं तदेतदापन्नमित्यर्थः ॥

१ समुपैष्यन्ति D., T₂, Com.

२ *स्तवेन्देतद्विभीषणभाषितम् Com.

*स्तवेन्देतद्विभीषणभाषितम् T₂, T₄.

अर्थेन संभृता राक्षसं न भाषिष्यामहे नवैम् ।

संयोत्स्यामहे इत्येतस्मै हस्तेन च भाषितम् ॥ २७ ॥

२७. अर्थेनेति ॥ हे राजन् अर्थेन धनेन संभृताः प्राणदानायैव सुष्ठु पुष्टा वयं परं मन्त्रकृत्यं परं न भाषिष्यामहे तत्रानधिकारात् । किं तु संयोत्स्यामहे सम्यक् प्रहरिष्याम इति यत्तदेतत् प्रहस्तेनापि भाषितं कृतं चेत्पर्यः ॥

मानुषो नाम परकाषी राजानं पुरुषाशिनाम् ।

योधयिष्यति संग्रामे दिव्यास्त्ररथदुर्जयम् ॥ २८ ॥

२८. मानुष इति ॥ पादाभ्यां गच्छतीति परकाषी पादचारी । ताच्छीत्ये णिनिः ॥ “क्षिमकाषिहतिषु च” इति पादशब्दस्य पवादेशः ॥ मानुषो दिव्यै रथैर्दुर्महमुक्तं दुर्धर्मित्यर्थः ॥ पुरुषाशिनां राजानं राक्षसेश्वरं संग्रामे योधयिष्यति नाम योधयिष्यति किल । दुर्धमेतदिति भावः ॥ योध्यव्यापारस्येतरतरेतरकत्वात् णिजन्तप्रयोगः ॥

सन्नत्स्याम्यथवा योद्धुं न कोप्ये सत्त्वहीनवत् ।

अथ तत्स्पर्शन्ति मांसादा भूः पास्यत्तरिशोणितम् ॥ २९ ॥

२९. समिति ॥ अथवा योद्धुं सन्नत्स्यामि सन्नद्धो मविष्यामि । नहेर-
मर्षे लुटि स्ये धत्वच्चस्त्वे । सत्त्वहीनवत् दुर्बलवत् न कोप्ये न रोदि-
ष्यामि । कुङ् शब्दे । पूर्वबलुटि गुणः बत्वं च । अथ मांसमदन्तीति
मांसादा गृभादयः ॥ “अदोऽनन्ने” इति चिदप्रत्यये प्राप्ते धातरूपविधिना
तद्धाधेन अणप्रत्ययः ॥ तत्स्पर्शन्ति तृप्ता मविष्यन्ति । तृप प्रीणने ॥
“रक्षादिभ्यश्च” इतीडभाषपक्षे “अनुदात्तस्य चर्तुपधस्य—” इत्यमभाषे
च गुणः ॥ भूभ्यारिशोणितं पास्यति । पा पाने ॥

१ राजन् T₂, T₄, Com.

२ भाषिष्यामहे O, T₁, T₂, T₃, T₄.

३ परम् T₂, T₄, Com.

४ ‘स्येनस्यहस्तेन भाषितम्’ T₂, T₄.

५ दुर्महम् D, T₄.

दुर्महम् Com.

१ अथ संयोद्धुं T₂.

२ तेष्वे D.

३ हीनवत्त्व c, E₂.

४ ‘त्यपि को’ T₄.

आर्कक्ष्यामि यशः शत्रूनपनेष्यामि कर्मणा ।

अनुभाविष्यते शोको मैथिल्याद्य पतिक्षयात् ॥ ३० ॥

३०. आर्कक्ष्यामीति ॥ यशः शत्रुकीर्तिमाकर्क्ष्यामि आहरिष्यामि । कुवेरमागमे कस्यचरत्वे । कर्मणा रणकर्मणा शत्रूनवचेष्यामि क्षययिष्यामि । अथ मैथिल्या पतिक्षयाद्भर्तृनाशात् शोकोऽनुभाविष्यतेऽनुभाविष्यते । विष्वदिदिष्टि वृद्धिः ॥

मन्तूयिष्यति यक्षेन्द्रो बलगूयिष्यति नो यमः ।

ग्लास्यन्त्यपतिपुत्राश्च वने वानरयोधितः ॥ ३१ ॥

३१. मन्तूयिष्यतीति ॥ अथ रामे हते यक्षेन्द्रः कुबेरो मन्तूयिष्यति कोपिष्यति । कण्डूदियक् ॥ “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः ॥ यगन्ता-ल्लुह् । यमोऽपि नो बलगूयिष्यति न पूजयिष्यति । बलगु पूजामाधुर्ययोः । कण्डूदियगन्त-ल्लुह् । अपतिपुत्रा वानरयोधितश्च वने ग्लास्यन्ति क्षीणदृष्टा भविष्यन्ति । ग्लै हर्षक्षये ॥ “आदेच—” इत्याख्यम् ॥

सुखं स्वप्स्यन्ति रक्षांसि भ्रमिष्यन्ति च निर्भयम् ।

न विक्रोक्ष्यन्ति राक्षस्यो नरांश्चात्स्यन्ति हर्षिताः ॥ ३२ ॥

३२. सुखमिति ॥ अथ रक्षांसि सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयं निःशङ्कं भ्रमिष्यन्ति संसरिष्यन्ति । राक्षस्यो न विक्रोक्ष्यन्ति न रोदिष्यन्ति । कुश आह्वाने रोदने च । लुटि स्ये गुणः ॥ “वञ्च—” आदिना पत्वे कत्व-वत्त्वे । हर्षिताः सन्तोषिताः सत्यः । हृषेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः । नरा-भ्यामुपानत्स्यन्ति आदिष्यन्ति । अद् भक्षणे । ढकारस्य चत्वंम् ।

माद्मुहूर्तात् प्रभातेऽहं भविष्यामि ध्रुवं सुखी ।

आमामिनि ततः काले यो द्वितीयः क्षणोऽपरः ॥ ३३ ॥

१ आर्कक्ष्यामि Com.

२ शत्रूनवचेष्यामि Com.

३ अनुपवचेष्यामि D., T., T.

४ नरान्त्स्यन्ति T., T.

५ यो द्वितीयः परस्मै D.

यो द्वितीयः क्षणोऽपरः Com.

यत्क्षणद्वयोः द्वित्वं T., T.

३३. अथ दृगेनाह । प्रागित्यादि ॥ अहमस्मिन्नागामिनि प्रभाते मुहूर्त्तद्वयात्मके प्रभातकाले मुहूर्त्ताद् द्वितीयमुहूर्त्तात्प्राक् प्रथममुहूर्त्ते ध्रुवमवश्यं सुखी शत्रुवधसुखचञ्चुर्भविष्यामि ॥ “कालविभागेचानहोरात्राणाम्” इति भनद्यतनवत्प्रत्ययस्य लुटः प्रतिषेधाल्लुट् । ततः शत्रुवधसुखलाभानन्तरमागामिनि काले प्रभाते द्वितीयार्धयोः द्वितीयादपरो द्वितीयक्षणादभ्यः प्रथमक्षणस्तत्रेत्युत्तरश्लोकेन संयन्धः । अत्र क्षणशब्दो मुहूर्त्तार्धवचनः । यः क्षणादपरो द्रुतमिति पाठे द्वितीयक्षणादपरः प्रथम इत्येवार्थः ॥

तत्र जेतुं गमिष्यामि त्रिदशेन्द्रं सहामरम् ।

ततः परेण भूयोऽपि लङ्कामेष्याम्यमत्सरः ॥ ३४ ॥

३४. तत्रेति ॥ तत्र पूर्वोक्तप्रथमक्षणे सहामरं सदेवं त्रिदशेन्द्रं देवेन्द्रं जेतुं गमिष्यामि । तत इन्द्रविजयानन्तरं निर्मत्सरो निर्वैरः सन् परेण क्षणेन भूयोऽपि लङ्कामेष्यामि ॥ “परस्मिन्विभाषा” इति विभाषानद्यतनवत्प्रत्ययनिषेधात् विभाषाल्लुट् ॥ अस्मिन्नागामिनि मुहूर्त्तद्वयमित्यत्र प्रभात एव पूर्वमुहूर्त्ते राममनन्तरमुहूर्त्तार्धेन देवेन्द्रं जित्वा अनन्तरार्धेन पुनर्लङ्कामधिष्ठास्यामीति श्लोकद्वयस्यार्थः । प्रभातपूर्वापरकालविभागविषयत्वेन सूत्रद्वयमुदाहृतं वेदितव्यम् ॥

तमेवंवादिनं मूढमिन्द्रजित् समुपागतः ।

युयुत्सिष्येऽहमिखेवं वदन् रिपुभयङ्करः ॥ ३५ ॥

३५. तमिति ॥ मूढमङ्गमत एवैवंवादिनमित्थं प्रलापितं तं रावणं रिपुसयंकर इन्द्रजिद्वर्धं युयुत्सिष्ये शोकमेषिष्यामीच्छापूर्वकं योत्स्ये । युधेः सङ्गन्ताल्लुट् । इत्येवं वदन् समुपागमत्

नौभिज्ञा ते महाराज जेष्यावः शक्रपालितम् ।

हृत्पदेवगणाकीर्णमावां सह सुरालयम् ॥ ३६ ॥

३६. नेति ॥ हे महाराज त्वं चाहं चावाम् ॥ “त्यदादीनि सर्वानित्यम्” ॥
‘त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तच्छिष्यते’ इति वचनादस्मदेव शेषः ।
शक्रपालितं हसदेवगणाकीर्णं सुरालयं स्वर्गं सह जेभ्यावः । ते तवा-
भिज्ञा स्मृतिः ॥ “आतश्चोपसर्गे” इति जानातेः स्त्रियामरूपत्यये
टाप् ॥ नेति काकुः । अजैष्य किं न स्मरसीत्यर्थः ॥ “अभिज्ञावचने
लृट्” इति भूतानघतने लृट् ॥

नाभिज्ञा ते सयक्षेन्द्रं भद्रक्षयोवो यद्यमं बलात् ।

रत्नानि चाहरिष्यावः प्राप्स्यावश्च पुरीमिमाम् ॥ ३७ ॥

३७. नेति ॥ हे राजन् सयक्षेन्द्रं कुबेरसहितं यमं बलान्नद्रक्ष्यावोऽ-
भाङ्क्ष्वेत्यर्थः । भञ्जो आमर्दने । कुत्वधत्वे । रत्नानि हरिष्याव अहा-
ष्वेत्यर्थः । इमां पुरीं प्राप्स्यावश्च प्राप्सौ च । यमकुबेरमञ्जनेन रत्नाह-
रणं कृतमित्यर्थः । तत्र ते तवाभिज्ञा स्मृतिः नेति काकुः ॥ “विभाषा
साकाङ्क्षे” इति विभाषा भूतानघतने लृट् ॥ रत्नाहरणकुबेरमञ्जनयो-
र्लक्ष्यलक्षणयोः प्रयोगः । साध्यसाधनसंबन्धविवक्षा आकाङ्क्षा ॥

एष पेक्ष्याम्यरीन् भूयो न शोचिष्यसि रावण ।

जगद्रक्ष्यासि नीराममवगाहिष्यसे दिशः ॥ ३८ ॥

३८. एष इति ॥ हे रावण पयोऽहं भूयोऽप्यरीन् पेक्ष्यामि व्यूर्णधि-
ष्यामि हनिष्यामीत्यर्थः । कत्वधत्वे ॥ “आसिनिग्रहण—” इत्यत्र
दोषाधिकारात्तदविवक्षायां कर्मणि द्वितीयैव ॥ न शोचिष्यसि
विशोकश्च भविष्यसीत्यर्थः । नीराममरामं च जगद् द्रक्ष्यसि तं
च हनिष्यामीत्यर्थः । दिशोऽवगाहिष्यसि आक्रमिष्यसि । सर्वत्र
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् प्रत्ययविकल्पात् पक्षे लृट् ॥

सहभृत्यः सुरावासे भयं भूयो विधास्यसि ।

मणंस्यत्यद्य देवेन्द्रस्त्वां वक्ष्यति स सज्जतिम् ॥ ३९ ॥

१८. सहेति ॥ भृत्यैः सह सपरिवारः सभित्यर्थः । भूयः सुरावासे
स्वर्गे अयं विधास्यसि । अथ देवेन्द्रस्त्वां प्रणस्यति प्रणतो भविष्यति ।
सन्नतिं सन्नामं च वक्ष्यति तथाहमिति वदिष्यतीत्यर्थः ॥

भेष्यते मुनिभिस्त्वत्तत्त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः ।

ज्ञास्येऽहमद्य संग्रामे समस्तैः शूरमानिभिः ॥ ४० ॥

४०. भेष्यत इति ॥ मुनिभिस्त्वत्तो भेष्यते असिष्यते । त्रिमी भये ।
भाषे लृट् । गुणः । त्वं द्विषः शात्रून्धिष्ठास्यसि आक्रमिष्यसीत्यर्थः ।
अद्याहं संग्रामे समस्तैः शूरान्मन्यन्त इति शूरमानिनः ॥ "मनः" इति
णितिः । तैर्ज्ञास्ये । अथ भद्रं वक्ष्यन्तीत्यर्थः । कर्मणि लृट् ॥

ज्ञायिष्यन्ते मया चोद्य वीरंमन्या द्विषैर्दृणाः ।

गृहिष्यामि क्षितिं कृचैरथ गात्रैर्वनौकसाम् ॥ ४१ ॥

४१. ज्ञायिष्यन्त इति ॥ अध्ये वीरमात्मानं मन्यन्त इति वीरंमन्याः
शूराभिमानिनः ॥ "आत्ममाने कश् च" इति कश्चि मुसागमः ॥ द्विषां
गणा मया ज्ञायिष्यन्ते ज्ञास्यन्ते । तानप्यहं द्रक्ष्यामीत्यर्थः । जानातेः
कर्मणि चिष्वदिटि युगागमः । अथ कृचैश्चिष्वैर्वनौकसां वानराणां
गात्रैः क्षितिं गृहिष्यामि संवरिष्यामि । छादयिष्यामीत्यर्थः । गृह्
संवरणे ॥

आरोक्ष्यामि युगान्तवारिदधटासंघद्वधीरेध्वनि

निर्यास्यन् रथमुच्छिद्यतध्वजधनुःखड्गप्रभाभांसुरम् ।

श्रोत्र्यैस्वद्य विकीर्णवृक्कणविमुखव्यापन्नशत्रौ रणे

तृप्ताञ्छोणितशोणभीषणमुखान् क्रव्याशिनः क्रोशेतः ॥ ४२ ॥

१ चेतं T₃, Com.

चाप्ये Com.

२ शूरमन्या T₄, D.

३ द्विषां गणा D., T₄.

४ वीर D.

५ रथमुज्जितध्वज Com.

६ भास्वरम् T₃, T₄.

७ धोष्याम्यथ T₄.

८ तृप्ताञ्छो c., D., Com.

९ क्रोशिनः T₃, T₄.

४१. आरोक्ष्यामीति ॥ निर्यास्यन् रणाय निर्गमिष्यन् युगान्तवारिदानां
घटाः समूहास्तासां संघट्टः संघर्षस्तस्येव धीरो गम्भीरो ध्वनिर्यस्य
तम् । ऊर्जितानां महतां ध्वजधनुःसङ्घानां प्रभाभिर्मासुरं दीप्तं रथमारो-
क्ष्यामि ॥ “लट् शेषे च” इति चकारात् कियार्थक्रियायां लट् ॥ अथ
विकीर्णाः सर्वतो विकीर्णा वृक्षणाश्छिन्ना विमुक्तव्यापन्नाः पराङ्मुख-
मृताः शत्रवो यत्र तस्मिन्नेव दृष्टान् मृष्टभोजनोद्धतान् शोणितेन
शोणानि रक्तवर्णानि अत एव भीषणानि मुखानि तुण्डानि येषां तान्
क्रोशतो घातयमानान् क्रव्याशिनो मांसादिनः शृगालादीन् भोक्ष्यसि
तत्क्रोशनानि भोक्ष्यसीत्यर्थः । शङ्खः भ्रूयते इति च तद्वति तद्धर्मो-
पधारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । ‘सूर्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः
शार्दूलविक्रीडितम्’ इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्ये तिरुम्बकाण्डे लङ्किलसितो नाम बोडशः सर्गः ॥

इति श्रीपद्मनाभप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिना-
थमूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने
लङ्किलसो नाम बोडशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ सप्तदशः सर्गः ।

आशासत ततः शान्तिमस्नुरग्नीनहावयन् ।

विमानवाचयन् योधाः प्राकुर्वन् मङ्गलानि च ॥ १ ॥

१. अथ लङ्किलसमधिकृत्याह । आशासत इति ॥ तत इन्द्रजिह्वाष्यान्तरं योधा ऐन्द्रजिता योद्धारः शान्तिमरिष्टप्रतिबन्धमाशासत ऐच्छन् । शासु अनुशिष्टौ । भूतानघतने लङ् “आङः शासु इच्छायाम्” इति लङ् । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥ “आत्मनेपदेष्वनतः” इति सस्य अत् ॥ “लुङ्लङ्—” इत्यादिना अडागमः ॥ आङटोः सघर्षदीर्घः । शान्तिकमेवाह । अस्नुः स्नाताः । णा शौचे ॥ “जातः” ॥ “लङः शाकटा-यनस्यैव” इति हेर्लुसादेशः ॥ “उत्स्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् ॥ अग्नीनहावयन् । ऋषिभिर्मरिचकार्यमकारयमित्यर्थः । जुहोतेर्ण्यन्ता-लुङ् । विमानवाचयन् स्वस्तिवाचनमिति शेषः । वचेर्ण्यन्तालुङ् ॥ “गतिधुङि—” इत्यादिना अणि कर्तुः कर्मत्वम् ॥ मङ्गलानि चान्या-न्यपि मङ्गलकृत्यानि प्राकुर्वन् ॥ “अनघतने लङ्” इति सामान्यतः सर्वत्र भूतानघतने लङ् ॥ अर्धान्तरेऽपि तत्र तत्र वक्ष्यति । प्रायेणात्र क्रियासमुच्चयः शब्दालंकारो द्रष्टव्यः ॥

अपूजयन् कुलज्येष्ठानुपागूहन्त बालकान् ।

स्त्रीः समावर्धयन् सास्त्राः कार्याणि मैदिशंस्तथा ॥ २ ॥

२. अपूजयमिति ॥ कुलश्रेष्ठान् कुलवृन्दानपूजयन् । अथ तत्कालप्रा-प्तचेष्टितान्याह । बालकानुपागूहन्त आलिङ्गन् । सास्त्रा धियोगदुःखा-मुवृत्तीः स्त्रीः स्त्रियः ॥ “वाम्शसोः” इति विकल्पादियङ्भाषपक्षे शसि

पूर्वसधर्षणदीर्घः ॥ समावर्जयन्नाश्वासयन्नित्यर्थः । समावर्गयन्निति पाठेऽ-
न्यथमेवार्थः । 'तत्करोति—' इति ण्यन्ताह्वक् । तथा कार्याणि शूद्रक-
त्यानि प्रादिशब्दपदिष्टवन्तः ॥

आच्छादयन् व्यलिम्पंश्च माभक्षय सुरामिषम् ।

मोपिबन्मधु मार्क्षिकं भक्ष्याश्चादन् यथेप्सितान् ॥ ३ ॥

३. आच्छादयन्निति ॥ आच्छादयन् वस्त्राण्यवसत । छद् संवरणे ।
सुरादिः । व्यलिम्पन् चन्दनादिकं लिप्तवन्तः । लिप उपदेहे । मुखादि-
त्वात् लुम् । अथ सुरामिषं सुरामिषे मद्यमांसे ॥ "विभाषा वृक्षमृग-
तृण—" इत्यादिना वैभाषिको व्यञ्जनद्वन्द्वै-वञ्जन्तः ॥ प्राञ्चन् प्राशि-
तवन्तः । अश भोजने ॥ "आश्वस्तयोरशतः" इत्याह्लापः ॥ मृद्वीकाया
द्राक्षाया विकारो मार्क्षिकम् । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः ।
मधु मद्यमपिबन् पीतवन्तः । पा पाने ॥ "पाप्मा—" इत्यादिना पिपा-
वेशः ॥ यथेप्सितं यथेष्टं भक्ष्यान् आर्घ्याश्च खण्डमोदकादीनादन्
अभक्षयन् ॥ "अदःसर्वेषाम्" इत्यङागमः ॥

न्यश्यन् शस्त्राण्यभीष्टानि समनहंश्च वर्मभिः ।

अध्यासत सुयानानि द्विषदभ्यश्चाशपंस्तथा ॥ ४ ॥

४. न्यश्यन्निति ॥ अभीष्टान्यपेक्षितानि शस्त्राणि न्यश्यन् निशिली-
कृत् । शो तनूकरणे ॥ "ओतः द्यनि" इत्योकारलोपः ॥ वर्मभिः समन-
हंश्च । शास्त्राण्यवध्नन् वर्माण्यामुञ्चन्नित्यर्थः । सुयानानि शोभनवाहना-
न्यध्यासत आरोहन्नित्यर्थः । आसेर्लङि शपो लुकि शस्यावादेशः । तथा
द्विषद्भ्योऽशपंश्च पापिष्ठाः क यास्यथ मृताः स्वेत्याक्रोशन्नित्यर्थः ।
शप आक्रोशे ॥ "श्लाघुक्—" इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्थी ॥

अपूजयंश्चतुर्वक्त्रं विमानार्चस्तथास्तुवन् ।

समौलिपत शक्रारिर्यानि चाभ्यलषट्परम् ॥ ५ ॥

१ 'व्यलिम्पंश्च' T₂.

२ 'आपिब' D.

३ 'मार्क्षिकं' Com., D.

४ 'यथेप्सितं' Com.

५ 'अपूजयंश्च' T₂.

६ 'समौलिपत' Com.

५. अपूजयति ॥ चतुर्वर्कं चतुर्मुखं ब्रह्माणमपूजयन् तथा विप्रान्धा-
र्व्यर्चयामासुः । अर्चैर्भौवादिकालुकि आहुतिः । तथा अस्तुवन्
ब्रह्माणं विप्रान्मेत्यर्थः । अथ शकारिरिन्द्रजिदपि समालभत चन्दना-
दिकमलिपत् वरं भेष्टं यानं वाहनं चाभ्यलषदभिलषितवान् ॥

आमुञ्चद्वर्म रत्नाढ्यमवधत्तत्त्वमुज्ज्वलम् ।

अध्यास्त स्यन्दनं घोरं प्रावर्त्तत ततः पुरः ॥ ६ ॥

६. आमुञ्चदिति ॥ रत्नाढ्ये रत्नचर्णं धर्मं कथञ्चमामुञ्चदामुक्तवान् ।
उज्ज्वलं दीप्तं अङ्गमवधत्त कटिदेशे बबन्ध । घोरं भीमं स्यन्दनम-
भ्यास्त । ततो रथारोहणानन्तरं पुरः पुरातप्रावर्त्तत निरमादित्यर्थः ॥

आग्नन् भेरीर्महास्वानाः कम्बूश्चाप्यधमन् शुभान् ।

अताडयन्मृदङ्गांश्च पेरौश्चापूरयन् कलौः ॥ ७ ॥

७. आग्निति ॥ महास्वाना महाशोषाः ॥ “स्वनहसोर्घा” इति घञ्-
प्रत्ययः ॥ भेरीराग्नप्रताडयन् ॥ “गमहन—” इत्यादिनोपभालोपः ॥
सकर्मकत्वात् “आको यमहनः” इति न तच् । शुभान् मङ्गलान् कम्बू-
श्चाधमज्जघनयन्नित्यर्थः । ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः ॥ “पाप्मा—” इत्या-
दिना धमादेशः ॥ मृदङ्गांश्चाताडयन्नग्नन् । तड आघाते । शुरादिः ।
कला मधुरस्वनाः पेरौः काहलाश्चापूरयन् मुक्कमाकृतपूरणेनानादयन् ॥

अस्तुवन् बन्दिनः शब्दानन्योन्यं चोदभावयन् ।

अनदन् सिंहनादांश्च माद्रेर्केत हयद्विपम् ॥ ८ ॥

८. अस्तुवन्निति ॥ बन्दिनः स्तुतिपाठका अस्तुवन् । हुञ् स्तुतौ । शपो
लुक् । उच्चक्रादेशः । अन्योन्यस्य संबन्धिनः शब्दान् विरुद्धावलिप्रमु-
खान् प्रबन्धानन्योन्यधवणानन्तरं बन्दिमुखेनोच्चैरपाठयन्नित्यर्थः ।
सिंहनादांश्चानदङ्कुर्यन्नित्यर्थः । हयाश्च द्विपाश्च हयद्विपम् । सेनाङ्ग-

१ ‘कम्बून्ध’ T₃, T₄

२ ‘भेरी’ T₃, T₄

३ कलान् T₃, T₄

४ अभेकत K₁ Com.

स्वात् द्वन्द्वैकवद्भावः । प्राधेकत प्रकर्षेण शब्दायन्ते स्म । हया जिहे-
विरे द्विपाश्च वहुंहिर इत्यर्थः । द्वेक द्वेक शब्दोत्साहयोः । लङ्किं तङ् ॥

अनिमित्तान्यथापश्यन्नस्फुटद्रविमण्डलम् ।

औत्तन् शोणितमम्भोदा वायवोऽवान् सुदुःसहाः ॥ ९ ॥

९. अनिमित्तानीति ॥ अधानिमित्तानि निमित्तविद्यमानानि बुनिमित्ता-
न्यपश्यन् ॥ “पाद्या—” इत्यादिना पश्यादेशः ॥ ताम्येषाह । रविम-
ण्डलमस्फुटत् स्फुटितं क्षीर्णमित्यर्थः । मम्भोदाः शोणितमौक्षसिञ्ज-
जवर्षमित्यर्थः । उक्ष सेचने । आकुक्षिः । वायवः सुदुःसहा अतितीव्राः
सन्तोऽवान् वहुः । वा गतिगन्धनयोः । शपो लुक् ॥ “लङ्कः शाकटायन-
स्यैव” इति विकल्पाज्जुसभाषणक्षे “शोऽन्तः” “अतो गुणे” इति
परकपम् ॥ “इतश्च” लोपसंयोगान्तलोपी ॥

आर्च्छन् वामं मृगाः कृष्णाः शस्त्राणां व्यस्मरन् भटाः ।

रक्ते न्यष्ठीवदक्लाम्यदलिघट्टाजिकुञ्जरम् ॥ १० ॥

१०. आर्च्छमिति ॥ कृष्णा मृगाः कृष्णसारा वामं सम्यमाच्छन्नाग-
च्छन् । ऋच्छ गतौ । अर्सेर्वा “पाद्या—” इत्यादिना ऋच्छादेशः । भटाः
शस्त्राणां व्यस्मरन् शस्त्राणि व्यस्मरन्मित्यर्थः ॥ “अधीगर्थ—” इत्या-
दिना कर्मणि शेषे षष्ठी ॥ वाजिकुञ्जरम् । सेनाकृद्द्वन्द्वैकवद्भावः । अस्मि-
न्नमरोगमपि रक्ताम्यष्ठीवत् घृणति स्म । श्विबु निरसने । मौषादिकः ।
अक्लाम्यत् क्लाम्तम् । क्लमेः द्यनि “श्विबुक्लमुचमां चिति” इति दीर्घः ॥

न तानगणयन् सर्वानास्कन्दंश्च रिपून् द्विषः ।

अच्छिन्दन्नसिभिस्तीक्ष्णैरभिन्दंस्तोमरैस्तथा ॥ ११ ॥

१ वायवोऽवान् सु* T₂.

१ रक्ताम्यष्ठी* Com.

१ “दक्षिणं वाजि” T₂, Com.

This verse is omitted in T₂.

* सर्वान् प्रास्कन्दं D.

This verse is omitted in T₂.

११. नेति ॥ द्विषो राक्षसास्तानि सर्वाण्यपि दुर्निमित्तानि नागणयन्
माद्रियन्त । रिपून् धानरातास्कन्दनभ्यगच्छन् । तीक्ष्णैरसिभिरच्छि-
न्दन् । तथा तोमरैरभिन्दन् व्यदारयन् ॥

न्यकुन्तंश्चक्रधाराभिस्तुदन् शक्तिभिर्दृढम् ।

भल्लैरविध्यंस्तुग्राग्रैरतुंहंस्तोमरैरलम् ॥ १२ ॥

१२. नीति ॥ चक्राणां धाराभिरधिभिर्न्यकुन्तन् चिच्छिदुः । कृती
छेदने । तौदादिकः ॥ “दो मुखादीनाम्” इति जुम् ॥ शक्तिभिः कास्तुभिः
‘कास्तुसामर्प्ययोः शक्तिः’ इत्यमरः । दृढमतुदञ्जव्यधयन् । उप्राग्वैस्ती-
क्ष्णमुखैर्भल्लैर्षोणविशेषैः । ‘स्तुदिवलफलो भल्लः’ इति यादवः । अवि-
ध्यताडयन् । व्यध ताडने । लङि इयनो क्तिवात् “प्रहिज्याधयि—”
इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ तोमरैरलमतुंहनर्हिसन् । तुह हिंसायाम् ॥
“रुधादिभ्यः भम्” ॥ “असोरल्लोपः” ॥ “नञ्—” इत्यनुस्वारः ॥

आस्पन् प्लवङ्गमा वृक्षानंधुन्वन् भूधरैर्भुशैम् ।

अर्हिसन् मुष्टिभिः क्रोधाददशनं दशनैरपि ॥ १३ ॥

१३. भाव्यमिति ॥ प्लवङ्गमाः कणयोऽपि वृक्षानास्यन्नक्षिपन् । अस्तु
क्षेपणे । लङि इयन् । आकृजिः । तथा भूधरैश्चाधूर्वन्नर्हिसन् । धूर्वा
हिंसायाम् । स्वादिः ॥ “उपधायाञ्च” इति दीर्घः ॥ क्रोधान्मुष्टिभिर-
र्हिसन्नन् । हिंसि हिंसायाम् ॥ “असोरल्लोपः” ॥ “आञ्जलोपः” ॥
दशनैर्वन्तैरलमदशनं दृष्टवन्तः । दंश दशने ॥ “दंशसञ्ज्ञस्वञ्ज्ञां शपि”
इत्यनुनासिकलोपः ॥

मादुन्वन् जानुभिस्तूर्णमतुदंस्तलकूपरैः ।

माहिषन्नरिमुक्तानि शस्त्राणि विविधानि च ॥ १४ ॥

१ ‘अंस्तीक्ष्णग्रे’ D.

२ ‘नधूर्वन्’ Com.

‘नधून्वन्’ T₁, T₂, T₃, T₄

१ भूधरेस्तथा D., T₂, T₄, Com.

२ दशनैस्तथा D.

दशनैरलम् Com.

१४. प्रेति ॥ तूर्णं जालुभिरघ्नीयद्भिः प्रायुञ्जतापयन् । वृञ् परितापे ।
स्वादिः । तलैः करतलैः कूपरैः कपोणिभिश्चातुदन्तव्यधयन् । किं चारि-
मुक्तानि राक्षसप्रयुक्तानि विविधानि शस्त्राणि प्राहिण्वन् प्रायुञ्जत ।
तेरेव तान् प्रजमुर्तित्यर्थः । हि गतौ ॥ “स्वादिभ्यः हनुः” ॥ श्लोऽन्ता-
देशे यणादेशः ॥

अतृणेद् शक्रजिह्वलघूनभ्राम्यश्च समन्ततः ।

अध्वनश्च महाघोरं न च कंचन नादुनोत् ॥ १५ ॥

१५. अतृणेदिति ॥ अथेन्द्रजित् शत्रूनतृणेद् हिंसितवान् । तृह हिंसा-
भाम् । अमि “तृणह इम्” ॥ “हल्ङ्ठ्याङ्—” इत्यादिना तिलोपः ॥
“हो ङः” ॥ जश्चस्यै । समन्ततो रणे सर्वत्राभ्राम्यत् समश्चरत् ।
महाघोरमतिभयंकरमध्वनत् मनाव च । कञ्चन कमपि न नादुनोत्
किं तु सर्वं चादुनोत् बुनोति स्म । वृञ् परितापे ॥ “स्वादिभ्यः हनुः” ॥

नाजानन् संदधानं तं धनुर्नैक्षन्त विभ्रतम् ।

नेपूनचेतन्नस्यन्तं ईतास्तेनाविदुर्द्विषः ॥ १६ ॥

१६. प्रेति ॥ तेनेन्द्रजिता हताः प्रहता द्विषः कपयस्तमिन्द्रजितं संद-
धानं धनुषि शरं योजयन्तं नाजानन् । धनुर्विभ्रतं च नैक्षन्त नाप-
यन् । इपूनस्यन्तं क्षिपन्तं च नाचेतन्नाजानन् । चिती संज्ञाने ।
नाविदुः किं बहुना स्वप्रहरणं विना न किञ्चिदजानन्नित्यर्थः । विदु-
ज्ञाने । शपो लुप् ॥ “सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च” इति श्लेर्जुसादेशः ॥

अशृण्वन्नन्यतः शब्दं प्रपलायन्त चान्यतः ।

आक्रन्दमन्यतोऽकुर्वन्तेनाहन्यन्त चान्यतः ॥ १७ ॥

१७. अशृण्वन्निति ॥ अन्यतोऽन्यत्र शब्दं सिद्धानामशृण्वन् । अन्यतः
शब्ददेशादन्यत्र प्रपलायन्त प्रपलायिताः । एकत्र शब्दं कृत्वान्यत्र

१ अतृणेद् वेङ्गजिह्व T₃, Coza.

२ च T₃, T₄.

३ हतास्ते D.

४ पलायन्तान्यतो भयाद् T₃, T₄.

५ चान्यतः D.

प्रहारादन्ये शब्दं शृण्वन्ति अन्ये पलायन्तेत्यर्थः । प्रपरापूर्वादयते-
ल्लङ् ॥ “उपसर्गस्यायतौ” इति लत्वम् ॥ अजादित्वाद्वाद् ॥ अन्यतोऽ-
न्यत्राक्रन्दमाक्रोशमकुर्वन्नन्यत्राक्रन्ददेशादन्यत्र तेनेन्द्रजितादन्यन्त-
हताः । एकत्र कलकलमुत्पाद्यान्यत्र प्रहृता इत्यर्थः ॥

मालोठन्त व्यभिचन्त परितो^१ रक्तमस्रवन् ।

पर्यभ्राम्यन्तवृष्यंश्च सतास्तेनान्नियन्त च ॥ १८ ॥

१८. गति ॥ तेनेन्द्रजिता हताः प्रहृताः मालोठन्त भुवि विलुठिताः ।
व्यभिचन्त विदारिताः ॥ भिदेः कर्मणि लङ् । परितो रक्तं घ्रास्य-
जक्षरन् । पर्यभ्राम्यन् परिभ्रान्ताः । भतृष्यस्तुषिताश्च । त्व पिपासा-
याम् । अन्नियन्त मृताश्च ॥

सौमित्रिराकुलस्तस्मिन् प्रस्रास्त्रं सर्वरक्षसाम्

निषनायाजुह्वयं व्यष्टन्नाद्रघुनन्दनः ॥ १९ ॥

१९. सौमित्रिरिति ॥ अथ सौमित्रिर्लक्ष्मण आकुलः क्षुभितः सन् सर्व-
रक्षसां निषनाय तस्मिन्नद्रिजिति प्रस्रास्त्रमाजुह्वयदाह्वातुमैच्छत् ।
ह्वयतेः सप्तस्तावारूप्याल्लङ् । यजादित्वात्संप्रसारणम् । ततो द्विर्ध-
वनम् । दीर्घः । तं सौमित्रि रघुनन्दनो व्यष्टन्नात् प्रत्ययभ्रात् । विभी-
षणवाणायेति भावः ॥ “स्तन्भुस्तुभु—” इत्यादिना आप्रत्ययः ॥

ततो मायामयीं सीतां घ्नन् खड्गेन वियद्गतः ।

अदृश्यतेन्द्रजिद्राक्यमवदत्तं भरुत्सुतः ॥ २० ॥

२०. तत इति ॥ ततः सेनाविजयानन्तरमिन्द्रजिद्रियद्गतो मायामयीं
सीतां खड्गेन घ्नन् प्रहरन्नदृश्यत । तमिन्द्रजितं भरुत्सुतो हनूमान् वाक्य-
मवदत् ॥

मौपराधोदियं किञ्चिदभ्रश्यत्पत्युरन्तिकात् ।

सीतां राक्षस मा स्मैना निगृहाः पाप दुःखिताम् ॥ २१ ॥

१ रक्तं च परितोऽस्रवन् T₂, T₄, D.

२ पर्यभ्राम्यन् T₄.

३ मापराधो Com., T₂, T₄.

१९. नेति ॥ इयं सीता किञ्चिदपि नापराधोशापरान्धा । राधे सौधा-
दिकालुक् । पर्युरन्तिकावधश्यद् भ्रष्टा पतिवियुक्तेत्यर्थः । अत एव
कुञ्जितामेवामनपराधिनीं सीतां हे पाप क्रूर राक्षस मा स्म निगृह्य मा
बधीरित्यर्थः । “स्मोत्तरे लङ् च” ॥

पीडाकरममित्राणां कर्त्तव्यमिति शकजित् ।

अब्रवीत् खड्गकृष्टश्च तस्या मूर्धानमच्छिनत् ॥ २२ ॥

१२. पीडिति ॥ अथ शकजिदमित्राणां शत्रूणां पीडाकरं दुःखकरं कर्म
कर्त्तव्यमित्यब्रवीत् । अथ खड्गमाकृष्य तस्याः सीताया मूर्धानमच्छिन-
च्छिच्छेत् ॥

यत्कृतेऽरीन् व्यगृहीम समुद्रमतराम च ।

सा हतेति वदन्नाममुपातिष्ठन्मरुत्सुतः ॥ २३ ॥

१३. यदिति ॥ यत्कृते यदर्थमरीन् राक्षसान् व्यगृहीम व्यरुन्धम् ॥
“हं हल्यघोः” इत्यात्वम् ॥ समुद्रमतराम च ॥ “दीर्घो भतो यञि” ॥
सा सीता हतेति वदन् मरुत्सुतो हनूमान् राममुपातिष्ठत्प्रातः । अथ
रामहनूमतोर्गङ्गामुपतिष्ठते यमुनति चत् परस्पररोपश्लेषाभावाच्च
‘उपादेवपूजासंगतिकरण—’ इति तच् ॥

ततः प्रामुह्यतां वीरौ राघवावरुतां तथा ।

उष्णं च प्राणितां दीर्घमुखैर्व्याक्रोशतां तथा ॥ २४ ॥

१४. तत इति ॥ ततो हनूमद्व्याक्यभ्रवणानन्तरं वीरौ राघवौ प्रामुह्यतां
मोहं गतौ । मुह वैचित्ये । तथावतामाक्रन्दताम् । उ शब्दे । लङि तस-
स्तामादेशः । अस्तिवाच्य “उतो वृद्धिलुङि हलि” इति वृद्धिः । दीर्घ-
मुखं च प्राणितां न्यश्वासितां च । अथ प्राणने । लङि तसस्तामादेशः ॥
“रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीडागमः ॥ तथोच्चैस्तारं व्याक्रोशतामरु-
दितामाक्रन्दताम् । कुश । हाने रोदने च ॥

तावभाषत पौलस्त्यो मा स्म प्रवर्तितं युवाम् ।

ध्रुवं स मोहयित्वास्मान् पापोऽगच्छन्निकुम्भिलाम् ॥ २५ ॥

२५. ताविति ॥ पौलस्त्यो विभीषणस्तौ राघवावभाषत । किमिति । युवां मा स्म प्रवर्तितं रोदनं मा कुरुतम् । रुदिद् अधुविमोचने ॥ “स्मोस्तरे लङ् च” ॥ “तस्थस्थ—” इति घसस्तमादेशः ॥ “न माङ्योगे” ॥ स पापोऽस्मान् मोहयित्वा भ्रामयित्वा निकुम्भिलां नाम स्थानमगच्छन् ध्रुवम् ॥

मा स्म तिष्ठत तत्रस्थो बध्योऽसावहुतानलः ।

अस्त्रे ब्रह्मशिरस्पुत्रे स्यन्दने चानुपार्जिते ॥ २६ ॥

२६. ततः किमत भावः । मा स्मेति ॥ मा स्म तिष्ठत किं त्वतिशीघ्रं गच्छतेति ॥ “स्मोस्तरे लङ् च” ॥ “न माङ्योगे” ॥ तथा हि तत्रस्थो निकुम्भिलास्थोऽसाविन्द्रजिदहुतानलोऽनर्धिताशिरसमातकर्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मशिरसि ब्रह्मशिरोनामक उग्रे वारुणेऽस्त्रे स्यन्दने चानुपार्जितेऽस्त्रे सकाशादलम्बे सत्येष बध्यो हन्तुं शक्यः । अन्यथा न शक्य इत्यर्थः ॥ “शकि लिङ् च” इति चकारात्कृत्वप्रत्यये “हनो बधश्च” इत्युपसंख्यानम् । बधादेशे तस्यादन्तत्वात् “अचो षत्” ॥ “अतो लोपः” ॥

ब्रह्मादवाद्बर्धं तस्य तस्मिन्कर्मण्यसंस्थिते ।

प्रायच्छदाज्ञां सौमित्रैर्युधपानां च राघवः ॥ २७ ॥

२७. कुत एतदिति वदन्तं प्रत्याह ॥ ब्रह्मेति ॥ ब्रह्मा कर्मणि होमकर्मण्यसंस्थितेऽसमाप्ते मध्ये विच्छिन्ने सतीत्यर्थः । तस्येन्द्रजितस्तस्यां निकुम्भिलायामेष बर्धं मरणमदधाद्वाचि धृतवानुक्तवानित्यर्थः । दधाते कङ्कि “ऋ” इति द्विर्भावः । अथ राघवः सौमित्रैर्युधपानां चाज्ञां प्रायच्छददात् । कुतं गच्छतेत्याश्चापयदित्यर्थः ॥ “प्राधा—” इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥

तां प्रत्येच्छन् सुसंप्रीतास्ततस्ते सविभीषणाः ।

निकुम्भिलां समभ्यायव्यरुध्यन्त च राक्षसैः ॥ २८ ॥

१८. तामिति ॥ तामाहां सुसंप्रीताः सुसंतुष्टाः सन्तः प्रत्येच्छन् प्रत्य-
एहन् । इत्येर्लङि “इषुगमियमां छः” इति छदेशः । आहुतिः । तत
आह्वानन्तरं ते लक्ष्मणप्रमुखाः सविभीषणाः सन्तो निकुम्भिलां सम-
भ्यायन् संप्राप्ताः । इणो लङि शोभतादिकार्यम् ॥ “आसिञ्चदत्रा-
भात्” इति यणादेशस्यासिञ्चत्वावाडागमः ॥ दिक्पालैरित्युत्तरश्लो-
कस्थमिह राक्षसविशेषणत्वेन योग्यम् । निकुम्भिलास्थानपालैरि-
त्यर्थः । ते राक्षसैर्युध्यन्त । रुधेः कर्मणि लङ् ।

दिक्पालैः कदनं तत्र सेने प्राकुरुतां महत् ।

पेतां रक्षांसि निर्जित्य दूरं पौलस्त्यलक्ष्मणौ ॥ २९ ॥

२९. विगिति ॥ दिक्पालैरिति गतम् । तत्र निकुम्भिलाद्वारे सेने
कपिराक्षससेने महत्कदनं युद्धं प्राकुरुताम् । पौलस्त्यलक्ष्मणौ रक्षांसि
निर्जित्य द्रुतं शीघ्रमेतां प्रविष्टामित्यर्थः । एतेर्लङि तसस्तामादेशः ।
आहुतिः ॥

तत्रेन्द्रजितमैक्षेतां कृतधिष्यं समाहितम् ।

सोऽजुहोत् कृष्णवर्त्मानममनन्मन्त्रमुत्तमम् ॥ ३० ॥

३०. तत्रेति ॥ तत्र निकुम्भिलायां कृतधिष्यं कृतायतनं समाहितमे-
काग्रचित्तमिन्द्रजितमैक्षेतामपश्यताम् । स इन्द्रजिबुत्तमं मन्त्रमा-
मनन्नावर्त्तयन् । स्त्रा अभ्यासे ॥ “पात्रा—” इत्यादिना मनादेशे लटः
आत्रादेशः ॥ कृष्णवर्त्मानमग्निमजुहोत् ॥

अध्यायच्छक्रजिह्वा समाधेरचलञ्च च ।

तमाह्वयत सौमित्रिरगर्जच भयंकरम् ॥ ३१ ॥

३१. अध्यायदिति ॥ शक्रजिदिन्द्रजिद् ब्रह्म परमात्मानमध्यायदचिन्त-
यत् । अथ चिन्तायाम् । शध्यायादेशः । समाधेर्ध्यानाक्षाचल-
तमिन्द्रजितं सौमित्रिराह्वयत सस्पर्धमाहृतवान् ॥ “स्पर्धायामाहुः”
इति ह्यतेस्तञ् ॥ भयंकरमगर्जञ् ॥

अकुप्यदिन्द्रजित्तत्र पितृव्यं चार्गदद्वयः ।

त्वमत्राजायथा देहं इहापुण्यः सुरामिषैः ॥ ३२ ॥

३१. अकुप्यदिति ॥ तत्र तस्मिन्विषये इन्द्रजिदकुप्यत् । पितृव्यं पितृ-
भ्रातरं विभीषणम् । ‘पितृभ्राता पितृव्यः स्यात्’ इत्यमरः ॥ “पितृव्य-
मातुल—” इति निपातः ॥ वचोऽगदञ् । तदेवाह । त्वमत्रास्मिन् वंशेऽ-
जायथा जातोऽसि । जनी प्राप्नुमांवे । दिवादित्वात् इयन् ॥ “आज-
नोर्जा” इति जादेशः ॥ इहैव सुरामिषैर्मयमांसेर्देहमपुण्यः पुष्टवान् ।
पुष्ट पुष्टी । दिवादिः ॥

इहाजीव इहैव त्वं क्रूरमारभथाः कथम् ।

नापश्यः पाणिमार्द्रं त्वं बन्धुत्वं नाप्यपैक्षथाः ॥ ३३ ॥

३१. इहेति ॥ त्वमिहाजीवो जीवितोऽसि । इहैवास्मिन्नेव विषये कथं
क्रूरं हिंस्रं कर्मारभथाः प्राक्रमथाः । मार्द्रं भोजनार्द्रमद्याप्यशुष्कं च
पाणिं नापश्यो नाद्राक्षीः । शुनकादपि कष्टोऽस्तीति भावः । बन्धुत्व-
मपि नापैक्षथा न व्यचारयः । ईक्ष दर्शने । भौवादिकाह्लङि थास्पा-
ह्लङिः ॥

अधर्मान्नात्रसः पाप लोकवादान्न चाबिभेः ।

धर्मदूषणं नूनं त्वं नाजाना नाशृणोरिदम् ॥ ३४ ॥

३४. अधर्मादिति ॥ हे पाप पापाचार अधर्मात्पापाभात्रसो न त्रस्तो-
ऽसि । लोकवादाह्लोकापवादाच्च नाबिभेर्न भीतोऽसि । जिभी मये ।

१ नावरद्वयः D.

२ देहमिहा D., O., B., Com.

३ मार्द्रं च T₃, T₄.

४ नाप्यपैक्षथाः D., Com.

५ च T₃, T₄.

६ जोरपि D.

लुकि सिपि “रु” इति द्विर्भावः । गुणः । उभयत्र “सीत्रार्थानाम्—”
इत्युपादानत्वात् पञ्चमी । हे धर्मवृषण धर्मविकारक । कुप वैकृत्ये ।
ततो ण्यन्तात्कर्षेणि व्युद् । न तु नन्धादिव्युद्दूषयते । तस्य संज्ञावि-
षयत्वादिति ॥ “दोषो णौ” इत्युकारः ॥ नूनं त्वमिदं वक्ष्यमाणं
नाजानाः स्वतो नाज्ञासीः । जानातेः क्रियादिकालुकि सिप् ॥ “आज-
नोजा” इति आवेशः ॥ नाशूणोर्नाश्रौषीः परतोऽपि नाशुन्ना इत्यर्थः ।
शु भवणे ॥ “ह्वादिभ्यः शुः” “श्रुषः शृ ख” ॥

निराकृत्य यथा बन्धूल्लघुत्वं याससंशयम् ।

पितृव्येण ततो वाक्यमभ्यधीयत शक्रजित् ॥ ३५ ॥

३५. एवं यदुक्तं तदाह । निराकुर्येति ॥ यथा यदसंशयं निःशङ्कं बन्धून्
निराकृत्य परित्यज्य लघु क्षिप्रं याता गन्ता गमनशील इतीदं नाजानाः
याप । इति नाज्ञासीरित्यर्थः । ततोऽनन्तरं शक्रजिदिन्द्रजित् पितृ-
व्येण विभीषणेन वाक्यमभ्यधीयताभिहितः । ‘अप्रधाने बुद्धादीनाम्’
इति वचनादप्रधाने कर्मणि लङ् । “धुमास्था—” इतीत्वम् ॥

मिथ्या मा स्म व्यतिक्रामो मच्छीलं मा न बुध्यथाः ।

सर्वं समभवं वंशे पापानां रक्षसामहम् ॥ ३६ ॥

३६. मिथ्येति ॥ मिथ्या बुधैव मा स्म व्यतिक्रामो व्यतिक्रमं मा
कुरु । मा प्रलपेत्यर्थः ॥ “स्मोत्तरे लङ् ख” इति लङ् ॥ “न माङ्योगे” ॥
“क्रमः परस्मैपदेषु” इति शिति दीर्घः ॥ शीलं न मा स्म बुध्यथाः । किं
तु बुध्यस्वैत्यर्थः । बुधेर्देवादिवात्पूर्वबल्लङ्भावश्च । सत्यमहं पापानां
पापात्मनां रक्षसां वंशे समभवं संभूतोऽस्मि । अस्त्येतदित्यर्थः ॥

न त्वजायत मे शीलं तादृग्यादृक् पितुस्तव ।

क्षयावहेषु दोषेषु वार्यमाणो मयारमत् ॥ ३७ ॥

१७. नेति ॥ किं तु मे शीलं तव पितुर्यादृक् तादृग्नाजायत न जातम् ।
तथा हि दक्षग्रीवो मया वार्यमाणोऽपि क्षयावहेषु विनाशहेतुषु । आङ्-
पूर्वावहेः पञ्चाद्यञ्चि वल्लीसमासः । दोषेषु निरुद्धकर्मसु भारभदारतो
निरतः ॥ “व्याङ्परिभ्योरमः” इति परस्मैपदम् ॥

दक्षग्रीवोऽहमेतस्मादत्यजं नै तु विद्विषन् ।

परस्वान्यार्जयन्मारीरन्यदीयाः परामृशत् ॥ १८ ॥

१८. एतेति ॥ अहमेतस्मात्कारणार्त्तं दशप्रोचमत्यजम् । विद्विषन्स्तु
न । संसर्गात् स्वानर्हत्वाद्यत्यजं न तु द्वेषादित्यर्थः ॥ “द्विषोऽमित्रे” इति
शतृप्रत्ययः ॥ परस्वान्यार्जयन्माहरन्नन्यदीया मारीः पराङ्मनाः परामृ-
शद्वगमादित्यर्थः ॥

व्यजिष्ठत्सुराभितं प्रामाद्यहुनिनां हिते^१ ।

आशङ्कत सुहृद्वन्धून्वृद्धान् बहमन्यत ॥ १९ ॥

१९. भीति ॥ नित्यं सुरान् वेषान् व्यजिष्ठद्विप्रहीतुमैच्छत् । ग्रहेः
सम्बन्ताल्लङ् ॥ “कश्चिद्—” इत्यादिना सनः क्तिश्वात् “ग्रहिउया—”
इत्यादिना सप्रसारणम् ॥ गुणिनां गुणवृद्धानां मते पक्षे विषये प्रामा-
द्यत् प्रमत्तः । सुहृदो मित्राणि बन्धून् मातामहार्दींश्चाशङ्कत शङ्कित-
वान् । न व्यश्वसीदित्यर्थः । वृद्धान् गुणवृद्धान् मान्यवदादीन् न
बहमन्यत नाद्रियत ॥

दोषैररमतैभिस्ते पितारस्यत यैर्मया ।

ततोऽरुण्यदनेदं च द्विर्विंशतिभिरेव च ॥ ४० ॥

४०. दोषैरिति ॥ एभिर्दोषैस्ते पितारमतारंस्तेत्यर्थः । यैर्दोषैर्मयास्य-
त्यत स्यक्तः । ततो विभीषणवाक्याद्रावणिरिन्द्रजिदुरुथ्यदकुप्यद्वग-
र्जञ्च । शेषमुत्तरश्लोके योज्यम् ॥

१ दशप्रोचं तस्माद^१ G.

२ सं न T₂, T₄

३ मते Com., D.

४ बन्धून् बालकान् बह्व D.

५ दण्डेष Com., T₂, T₄

६ शर्विषा D.

१ शरैरताडयद्वन्धुं पञ्चविंशतिभिर्नृपम् ।

रावणिस्तस्य सौमित्रिरमग्नाच्चतुरो हयान् ॥ ४१ ॥

४१. शरैरिति ॥ द्वे विंशती संख्या येषामिति बहुव्रीहिः । द्वी च विंश-
तिश्चेति द्वन्द्वसमासे “द्वघट्टनः संख्यायाम्” इत्यात्वं द्वाविंशतीत्येकत्वं
च स्यात् । तत्पुरुषद्विगुकार्ये पुनर्बहुवचनानुपपत्तिरिति । तैद्विंशति-
भिश्चत्वारिंशता शरैर्वन्धुं पितृव्यमताडयत् माहरत् । पञ्च विंशतयो-
येषु तैः पञ्चविंशतिभिः शतेन शरैः । आत्यवर्जं सर्वं पूर्ववत् । नृपं
लक्ष्मणमताडयत् । सौमित्रिस्तु तस्य रावणेश्चतुरो हयान् रथाश्चान्
बाणैरमग्नान्मारयामास । मन्थ विलोडने । जयादिः ॥

सारथिं चालुनाद्वाणैरभनक् स्यन्दनं तथो ।

सौमित्रिमकिरद्वाणैः परितो रावणिस्ततः ॥ ४२ ॥

४२. सारथिमिति ॥ सारथिं च बाणैरलुनाच्चिच्छेत् । जयादिः ॥ “पदादीनां
ः ह्रस्वः ॥” ततः स्यन्दनं रथं चामनक् अभज्ज । भज्जो भामर्दने । रुधादिः ॥
“हल्ङ्यञ्च” इत्यादिना तिलोपः ॥ कुत्वञ्चत्वे । ततो रावणिः
सौमित्रिं परितो बाणैरकिरक्षिपत् । कृ विक्षेपे । तौदाविकाल्पञ्च ॥
“अद्भुत इच्छातोः” इति रपर इकारः ॥

७ तावैस्फावयतां शक्तीर्बाणांश्चाकिरतां मुहुः ।

वारुणं लक्ष्मणोऽक्षिप्यदक्षिपद्रौद्रमिन्द्रजित् ॥ ४३ ॥

४३. ताविति ॥ ताविन्द्रजिह्वलक्ष्मणौ शक्ती परस्परसामर्थ्येऽस्फावय-
तामवर्धयताम् । स्फायी वृद्धी । ण्यन्ताल्लङ् ॥ “स्फायो वः” इति
अकारस्य चकारः ॥ मुहुर्बाणानकिरतां परस्परस्योपर्यक्षिपताम् ।
लक्ष्मणो वारुणमल्लमक्षिप्यत् । क्षिपेर्देवाविकाल्पञ्च । इन्द्रजिद्रौद्रम-
क्षिपत् । क्षिप प्रेरणे । तौदाविकः ॥

१ रावणस्तस्य T₂, T₄, Com.

२ नतः Com.

३ “वास्ताव” T₄.

४ शक्ति वा T₂.

वृद्धी Com.

ते परस्परमासाद्य शस्त्रे नाशमगच्छताम् ।

आसुरं राक्षसः शस्त्रं ततो घोरं व्यसर्जयत् ॥ ४४ ॥

४४. त इति ॥ ते रौद्रवाकणे शस्त्रे परस्परमासाद्य प्राप्य नाशमदर्श-
मगच्छताम् । ततो राक्षस इन्द्रजित् भीषणमासुरं शस्त्रं व्यसृजत् ।
सृजित्यं तौवादिकः ॥

तस्मान्निरेपतद्भूरि शिलाशूलेष्टिमुद्गरम् ।

माहेश्वरेण सौमित्रिस्तभात्तसूदुर्जयम् ॥ ४५ ॥

४५. तस्मादिति ॥ तस्मादासुरास्माद् भूरि भूयिष्ठं शिलाः प्रसिद्धाः
शूलादयः प्रहरणविशेषास्ते । इन्द्रैकवज्रायः । निरेपतभिष्पतितम् ।
सौमित्रिः सुदुर्जयं तदासुरमखं माहेश्वरेणास्त्रेणास्तभात् तस्तम्भ ॥
“नयादिभ्यः भा” ॥ अस्तभोदिति पाठे “स्तम्भुस्तम्भु—” इत्या-
दिना सुः ॥

ततो रौद्रसमायुक्तं माहेन्द्रं लक्ष्मणोऽस्मरत् ।

तेनागम्यत घोरेण शिरश्चाद्रियत द्विषः ॥ ४६ ॥

४६. तत इति ॥ ततो लक्ष्मणो रौद्रसमायुक्तं रौद्राखसहितं माहेन्द्र-
मखमस्मरत् । तेन स्मृतेन घोरेणास्त्रेणागम्यतागतम् । गमेराक्षपूर्वा-
न्नावे लङ् । द्विषः शत्रोः शिर आद्रियत हतं च । कर्मणि लङ् ॥

अनुष्यन्नमराः सर्वे प्राहृष्यन् केषियूथपाः ।

पर्यष्वजत सौमित्रिं मूर्धनिघ्नञ्च राघवः ॥ ४७ ॥

४७. अनुष्यन्निति ॥ सर्वे अमरा अनुष्यन् तुष्टाः । अरियूथपाः कपिले-
नापतयः प्राहृष्यन् प्रहृष्टाः । राघवो रामः सौमित्रिं लक्ष्मणं पर्यष्वजता-
ल्लिङ्गितधान् । ष्वञ् परिष्वङ्ने ॥ “वंशसजस्वजां शपि” इत्यनुना-

१ भीषणं व्यसृजतः T₃, Com.

२ “शिरगमद्” D.

३ शूलार्तिं E₃, O.

४ इतियुं Com.

५ पर्यस्वजत O₁, T₁, T₄, B₁, E₃, ५

सिक्कलोपः ॥ “सिखादीनां चाङ्गव्यायेऽपि” इति वैकल्पिकं शत्वम् ।
सूच्यर्थजिघ्रषा । प्रवासादेत्य धूर्धन्यचघ्राणमिति स्मरणादिति भावः ।
घ्रा गन्धोपादाने ॥ “पात्रा—” इत्यादिना जिघ्रादेशः ॥

अरोदीद्राससानीकमरोदब्रुभुजां पतिः ।

मैथिल्यै चाशपद्भुतां तां प्राक्रमत चातुरः ॥ ४८ ॥

४८. अरोदीदिति ॥ राक्षसानीकमरोदीत् ॥ “रुद्धश्च पञ्चभ्यः” इतीद् ॥
ब्रुभुजां पती रावणश्चारोदत् ॥ “अङ्गार्थे गालवयोः” इति पक्षे अङ्गा-
गमः ॥ मैथिल्यै सीतायै अशपद् ॥ सर्वानर्थभूलाभेनां भ्रिगिति शप्तवाद् ॥
“रुद्धाद्युद्—” इत्यादिना संप्रदानत्याज्यतुर्यी ॥ आतुरः शोकातुरः
शब्दं तां द्रुतुं प्राक्रमत प्रायत्तत ॥ “प्रोपाङ्ग्यां समर्थीङ्याम्” इति
क्रमेस्तच् ॥

अयुक्तमिदमित्यन्ये तमाप्ताः पर्यवारयन् ।

न्यहन्वन्श्चास्य पन्थानं बन्धुता शुचमारुणत् ॥ ४९ ॥

४९. अयुक्तमिति ॥ एतत् स्त्रीहननमयुक्तमित्यन्ये आप्ता द्वितीर्स्त
रावणं पर्यवारयन् परिवृत्त्य स्त्रियताः । वृष् वरणे । शुरादिः । अयुक्तश्च
क्रोधं चिन्त्यवारयन् ॥ अथ बन्धुता बन्धुसमूहः ॥ “प्रागज्जन—” इत्य-
दिना समूहायै तल्लत्ययः ॥ अस्य रावणस्य शुचं शनैरारुणत् शमयन् ॥
“रुधादिङ्यः शम्” ॥ “हृल्ङ्याच्—” इत्यादिना तिलोपः ॥ चत्वेम् ॥

आस्फायतास्य वीरैस्त्वममर्पश्चाप्यतायत ।

रावणस्य ततः सैन्यं समस्तमेषुयुत्सयत् ॥ ५० ॥

१ आरोदी D.

२ सामारयत D.

३ अयुक्तमेतदित्यन्ये Com., D., T₁, T₂.

४ पर्यवारयन् Com.

५ अयारुणत् शनैश्चास्य Com., T₁

न्यहन्वन् शनैरस्य D.

१ अस्फाय D., T₁, T₂, c.

२ वीर्ये T₁

३ “आप्यपातयत् c.

४ रावणस्तु ततः T₁, T₂.

५ समस्तं वीर्ययुत्सयत् T₂.

५०. आस्फायतेति ॥ अथैवं निरुद्धशोकस्य राक्षणस्य वीरत्वमुत्साहं
आस्फायतावर्धत । अमर्षः कोपश्चाप्यातायतावर्धत । स्फायी ओप्यायी
वृद्धौ भौषादिकौ । ततः स राक्षणः समस्तं सैन्यमयुयुत्सयद् योद्धु-
मैषयद् योद्धुमुत्साहयामासेत्यर्थः । युधेः सन्नन्ताणिचि लङ् ॥

अग्नीनवरिवस्यंश्च तेऽनमस्यंश्च शंकरम् ।

द्विजानप्रीणयन् शान्त्यै यातुधाना भवद्वियः ॥ ५१ ॥

५१. अग्नीनिति ॥ भवद्वियो जायमानभीतयोऽन्ये यातुधाना राक्षसा
अग्नीनवरिवस्यन् होमैः पर्यञ्चरन् । शंकरमीश्वरमनमस्यश्चपूजयंश्च ॥
“नमोवरिवश्चित्रकः कथञ्च” ॥ तदन्ताल्लङ् । वरिवसः परिचर्यायां
ममसः पूजायामित्यर्थनियमः । द्विजानप्रीणयंश्च ॥ ‘धृञ्प्रीञोर्जु-
न्वक्तव्यः’ ॥

परितः पर्यवाद्यायुराज्यगन्धिर्मनोरमः ।

अश्रूयत सपुण्याहः स्वस्तिघोषः समुच्चरन् ॥ ५२ ॥

५२. परित इति ॥ आज्यगन्धोऽस्यास्तीत्याज्यगन्धस्तद्वान् ॥ “अशौ-
आदिभ्योऽञ्च” ॥ अत एव मनोरमो वायुः परितः समस्तात्पर्यवात्
वाति स्म । समुच्चरन् समन्तादुज्जिहानः सपुण्याहः पुण्याहघोषस्त-
द्वितः स्वस्तिघोषः स्वस्तिवादनादोऽश्रूयत । श्रुवः कर्मणि लङ् ॥

योद्धारोऽबिभरुः शान्त्यै साक्षतं वारि मूर्धभिः ।

रत्रानि चाददुर्माश्च समवाञ्छन्नेथाशिर्वः ॥ ५३ ॥

५३. योद्धार इति । योद्धारो योधाः शान्त्यै अरिष्टनिवृत्त्यै साक्षतं
सतण्डुलम् । ‘अक्षतं तण्डुले धान्ये नानालाजेष्चनामये’ इति यादवः ।
वारि पूर्णपात्रोदकं मूर्धभिः शिरोभिरबिभरुश्चार्दयंश्च । शृञ् भरणे ।

१ omitted in T₁.

२ omitted in T₂.

३ आज्यगन्धो T₄, Com.

४ omitted in T₃.

५ ‘वाञ्छस्तथादिप’ D.

६ ‘नयाशिर्वम्’ Com.

लुकि “श्रौ” इति त्रिवचनम् ॥ “सिजऽयस्तविदिऽयश्च” इति श्लोके ॥
 “जुसि च” इति धातोर्गुणो रपरः ॥ “भृजामित्” इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥
 रक्तानि च गा धेनूश्चादुर्माक्षणेभ्यो वृत्तवन्तः । पूर्ववदभ्यस्ताज्ज्ञे-
 र्ज्ञे ॥ “उस्यपदान्तात्” इति पररूपत्वम् ॥ अथाशिषं ब्राह्मणाशीर्षादं
 समवाञ्छन्नाकाङ्क्षन् । प्रार्थनापूर्वमाशिषः स्वीचकुरित्यर्थः । चाञ्छि
 इच्छायाम् । इदित्थाशुम् ॥

अदिहंश्चन्दनैः शुभ्रैर्विचित्रं समवस्त्रयन् ।

अधारयन् सजः कान्ता वर्म चान्ये दधुर्दुतम् ॥ ५४ ॥

५४. आदिहमिति ॥ शुभ्रैश्चन्दनैरादिहन् गात्राण्यलिम्पन् । दिह उप-
 षये । शपो लुक् । श्लोऽन्तादिकार्यम् । विचित्रं विचित्रस्तुजातं समव-
 स्त्रयन्नाञ्छाद्यन् ॥ “मुण्डमिध—” इत्यादिना ‘यस्मात् समाञ्छादने’
 इति णिच् ॥ कान्ता मनोहराः कजो माल्याभ्यधारयन् । दुतं वर्माण्य-
 दधत दधुः । दधातेर्लङि तकि “अदभ्यस्तात्” इत्यदादेशः ॥

समर्क्षणुवत शस्त्राणि भामृजन् खड्गसंहतीः ।

गजादीनि समारोहन् प्रातिष्ठन्तार्थं सत्वराः ॥ ५५ ॥

५५. समिति ॥ शस्त्राणि समर्क्षणुवत समतेजयन् । ण्यु तेजने । लकि
 “समः ण्युवः” इति तङ् । शपो लुक् । सस्यादादेशे उपठ्ठादेशः ।
 खड्गसंहतीः भामृजन्नाशोधयन् । खड्गश्च शुभ्रौ । मृजोऽजादौ वृक्षभावे
 श्लोन्तादिकार्यम् । गजादीनि समारोहन्नाकृढाः । गजादिष्विति पाठे
 आधारत्वविषयायां सप्तमी । सत्वराः प्रातिष्ठन्त पस्थिताश्च ॥ “सम-
 षप्रविध्यः स्थः” इति तङ् ॥

१ आदिहं Com., T₃

१ आधारयं E₃.

३ वर्माण्यदधत दुतम् T₃, T₄, Com.
 कवचानदधुर्दुतम् D.

४ समर्क्षणुवत् D.

५ खड्गसुप्तम् D.

६ गजादिषु D.

७ प्रातिष्ठन्त च सत्वराः T₃, T₄, Com.

अपूरयन्नमः शब्दो बलसंवर्त्तसंभवः ।

अपूर्यन्त च दिग्भागास्तुमुलैस्तूर्यनिस्वनैः ॥ ५६ ॥

५६. अपूरयदिति ॥ बलसंवर्त्तसंभवः सेनासंभेदसंभूतः । पचाद्यच् ।
शब्दः कलकलो ममः समपूरयत् । तुमुलैः संकुलैस्तूर्यनिस्वनैर्वाद्यनि-
र्घोषैर्दिग्भागा अपूर्यन्त पूरिताश्च ॥

आसीद् द्वारेषु संघट्टो रथाश्वद्विपरक्षसाम् ।

सुमहाननिमित्तैश्च समभूयत भीषणैः ॥ ५७ ॥

५७. आसीदिति ॥ द्वारेषु, गगणद्वारेषु सुमहानतिप्रभूतो रथाश्वद्विपर-
क्षसां संघट्टः संबाध आसीत् ॥ “अस्तिसिचोऽपृके” इतीद् ॥ अथ
भीषणैर्भयकरैरनिमित्तैर्दुर्निमित्तैश्च समभूयत संभूतम् । भावे लङ् ॥

कपयोऽविमयुस्तस्मिन्नभञ्जं महाद्रुमान् ।

प्रोदसायन् गिरीस्तूर्णमगृहंश्च महाशिलाः ॥ ५८ ॥

५८. कपय इति ॥ कपयः । रावणे आगते सतीति शेषः । अविमयु-
र्मीताः ॥ “सिजभ्यस्त—” इति श्लेर्जुसि “जुसि च” इति गुणे अया-
देशः ॥ अथ तूर्णं महाद्रुमानसञ्जन् बभञ्जुश्च । गिरीन् प्रोदसायन्
प्रोत्खातवन्तः । खै स्वनने । लङि शपि शित्यात्वाभावे आयादेशः ।
महाशिलाश्चागृहन् ॥

ततः समभवद्युद्धं प्राहरन् कपिराक्षसाः ।

अन्योन्येनाभ्यभूयन्त विमर्दमसहन्त च ॥ ५९ ॥

५९. तत इति ॥ ततः सञ्जाहानन्तरं युद्धं समभवत् । कपिराक्षसाः
प्राहरन् मिथः प्रजहुः । अन्योन्येनाभ्यभूयन्त इतरेतरमभिभूताश्च ।
कर्मणि लङ् । विमर्दं प्रहारमसहन्त च नाश्वास्यन्नित्यर्थः ॥

१ आपूर् T₃ T₄.

२ आपूर् T₃, T₄.

३ निःस्वनैः D.

४ संघट्टो Com.

५ महाद्विरनिमित्तैश्च T₃.

६ दाहणैः D.

७ स्तुक्कान् मागृहंश्च D.

प्रावर्धत रजो भौमं तद्व्याश्रुत दिशो दश ।

परात्मीयविवेकं च प्रामुष्णात्कपिरक्षसाम् ॥ ६० ॥

६०. प्रेति ॥ भूमेरिदं भौमं रजः प्रावर्धत एवाश्वादिक्षोभाद्गुत्थित-
मित्यर्थः । तद्वज्रो दश दिशो व्याश्रुत व्याप्नोत् । अष्ट व्याप्तौ । कपि-
रक्षसां परात्मीयविभागं स्वपरविवेकं प्रामुष्णात् प्रमुमोष । मुष स्तेये ।
कैयादिकः ॥

ततोऽद्विषुर्निरालोके स्वेभ्योऽन्येभ्यश्च राक्षसाः ।

अद्विषन् वानराश्चैव वानरेभ्योऽपि निर्दयाः ॥ ६१ ॥

६१. तत इति ॥ ततो रजोव्यापनाच्चिरालोके निष्प्रकाशे रणे राक्षसाः
स्वेभ्यो राक्षसेभ्योऽन्येभ्यो वानरेभ्यश्चाद्विषुरकुध्यन् ॥ “कुधदु-
वेर्ष्या—” इत्यादिना संप्रदानत्वाच्चतुर्यी ॥ द्विष अप्रीतौ । लङ् शपो
लुक् । शाकटायनमताज्जेर्जुन् । तथैव वानरा निर्भयाः सन्तो वान-
रेभ्यः । अपिशब्दाद्वाक्षसेभ्यश्च । अद्विषन् । इतरमते शोऽन्ताविकार्यम् ।
प्रागेव क्रोधाद्धा अथ रजोन्धाच्चेति युक्तमेतदिति भावः ॥

अधुरंस्ते महाघोरमश्रुतस्तथ शोणितम् ।

समपद्यत रक्तेन समन्तात्तेन कर्दमः ॥ ६२ ॥

६२. अधुरभिति ॥ ते हता महाघोरमश्रुतशब्दायन्त । घुर भीमार्थश-
ब्दयोः । अथ शोणितमश्रुतवक्षरत् । अश्रुतिर् क्षरणे । तेन रक्तेन कर्त्रा
समन्तात् कर्दमः पङ्कः समपाद्यत संपादितः । पद्यतेर्ण्यन्तात् कर्मणि
लङ् । अण्यन्तपाठे कर्त्तरि लङ् । समपद्यत संपन्न इत्यर्थः । रक्तेनेति
हेतौ वृत्तीया ॥

गम्भीराः प्रावहन्नद्यः समजायन्त च हृदाः ।

वृद्धं च तद्वज्रोऽशाम्यत् समवेद्यन्त च द्विषः ॥ ६३ ॥

६३ गम्भीरा इति ॥ गम्भीरा अगाधा नद्यो रक्तनद्यः प्रावहन् । प्रव-
हन्ति स्म । हृदा रक्तहृदाश्च समजायन्त संजाताः । वृद्धं पूर्ववृद्धं
तत्रजो धूलिश्चाशाम्यत् शान्तम् । द्विषश्च समवेद्यन्त प्रहृता इत्यर्थः ।
स्वपरविवेकलाभादिति भावः । विव चेतनास्याननिवासेष्विति धातो-
भ्यौरादिकात्कर्मणि लङ् ॥

ततोऽचित्रीयतास्त्रौघैर्धनुश्चाधूनयन्महत् ।

रामः समीहितं तस्य नाचेतन् स्वे न चापरे ॥ ६४ ॥

६४ तत इति ॥ ततस्तुमुल्युद्धप्रवृत्त्यनन्तरं रामोऽस्त्रौघैर्वाणसमू-
हैरचित्रीयत चित्रमाश्चर्यमकरोत् ॥ “नमोवरिवक्षिषडः क्यच्” ॥
चित्रक आश्चर्ये इत्याश्चर्याये क्यच् । कित्करणसङ् ॥ “क्यचि च”
इतीकारः ॥ महद्धनुश्चाधूनयदधुनोत् ॥ ‘धूष्प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः’ इति
लुक् । तस्य रामस्य समीहितं शरसन्धानज्याकर्षणादिचेष्टितं स्वे
स्वकीया नाचेतन्नाजानन् । परे शत्रवो नाचेतन् । तस्य तादृग्भस्तला-
घवादिति भावः ॥

छिन्नानैक्षन्त भिन्नांश्च समन्ताद्रामसायकैः ।

कुष्टं हा हेति चाशृण्वन्न च रामं न्यरूपयन् ॥ ६५ ॥

६५ छिन्नानिति ॥ रामसायकैः समन्ताच्छिन्नान् द्विधाकृतान् भिन्नान्
विदारितांश्चैक्षन्तापश्यन् । हा हेति कुष्टं क्रोशनं च । भावे कः । अशृ-
ण्वन् । रामं तु न न्यरूपयन् । अयमेव चेष्टत इति न निरधारयन्नि-
त्यर्थः । रूप व्याक्रियायामिति चौरादिकः ॥

अभिनच्छनुसंघातानक्षुण्णद्वाजिकुञ्जरम् ।

अपिनद् च रथानीकं न चाज्ञायत संचरन् ॥ ६६ ॥

६६ अभिनदिति ॥ स रामः शत्रुसंघातानभिनद् व्यदारयत् । वाजि-
कुञ्जरमक्षुण्वच्चूर्णयत् । क्षुदिर् संपेक्षणे । रथानीकं रथसमूहं चापि-

नद् समचूर्णयत् । पिष्ट्वा संचूर्णने । सर्वे रौघादिकाः । संचरन्
सम्यक्चारीकुर्वन् स रामस्तु नाशायत न ज्ञातः । तादृक् तस्य
संचारलाघवमित्यर्थः ॥

दश दन्तिसहस्राणि रथिनां च महात्मनाम् ।

चतुर्दशसहस्राणि सारोहाणां च वाजिनाम् ॥ ६७ ॥

६७. तद्वस्तलाघवमेव श्लोकद्वयेनाह । दशेत्यादि ॥ धनुर्भूता राघवेण दिव-
सस्याष्टभागेनाष्टमांशेभ्योऽर्धप्रहरेणेत्यर्थः । संख्याशब्दस्य वृत्तिविषये
पूरणार्थत्वं त्रिभागादिवत् । दश दन्तिसहस्राणि महात्मनां महाम-
नसां रथिनां चतुर्दशसहस्राणि तथा सारोहाणां सप्तादिनां वाजिनां
चतुर्दशसहस्राणि ॥

लक्षे^१ द्वे च पदातीनां राघवेण धनुर्भूता ।

अनीयन्ताष्टमे भागे दिवसस्य परिक्षयम् ॥ ६८ ॥

६८. लक्षे इति ॥ तथा पदातीनां द्वे लक्षे च परिक्षयं नाशमनीयम् ।
अयत्तेशिकर्मकात् प्रधानकर्मणि लङ् ॥

यमलोकमिवाग्रभाद्रुद्राक्रीडमिवाकरोत् ।

शैलैरिवाचिनोर्द्रुमि^२ बृहद्भी^३ राक्षसैर्हतैः ॥ ६९ ॥

६९. यमेति ॥ स रामो बृहद्भिर्हतैः राक्षसैर्भूमिं यमलोकमिवाग्रभात्
संदर्भितवान् । यमलोकमिवाकरोदित्यर्थः । ग्रन्थ संदर्भे । क्रैयादिः ।
रुद्रस्याक्रीडं क्रीडास्थानं हमशानमिवाकरोत् । शैलैः पर्वतैरिवा-
चिनोत् चिनोति स्म । चिञ् चयने ॥

अस्तुवन् देवगन्धर्वा व्यस्मयन्त पुवङ्गमाः ।

कपीन्द्रेऽतन्यत प्रीतिः पौलस्त्योऽप्यन्यताद्भुतम् ॥ ७० ॥

१ लक्षे च द्वौ T₃, T₄.

२ 'हमशानेन T₃, T₄, Com.

३ 'क्रीडा इवातनोत् T₃.

४ बृहद्भिर्मराक्षसैः T₃, T₄.

७०. अस्तुवन्निति ॥ देवगन्धर्वा अस्तुवन् । प्लवङ्गमा व्यस्मयन्त
विस्मितवन्तः । कर्पीन्द्रे सुग्रीवे प्रीतिरतन्यत ततान । सुग्रीवोऽपि
संतुष्ट इत्यर्थः । कर्मकर्त्तरि लङि तद्ध । पौलस्त्यो विभीषणोऽद्भुतमा-
श्चर्यममन्यत ॥

राक्षस्यः प्रारुदबुधैः प्राजुगुप्सन्त रावणम् ।

अमुहंद्बालवृद्धं च समरौदितरो जनः ॥ ७१ ॥

७१. राक्षस्य इति ॥ राक्षस्यो राक्षसस्त्रिय उच्चैः प्रारुदन् रुदितवत्यः ।
रावणं प्राजुगुप्सन्तागर्हन्त ॥ “गुपतिज्जकिद्भ्यः सन्” इति गुपेति-
न्वायां सन् ॥ तदन्ताल्लङि तद्धि “क्षोभन्तः” । बालवृद्धाश्चामुह्यन् भया-
द्मूर्च्छन् । इतरो जनः स्त्रीबालवृद्धातिरिक्तः पौरजनः समरौत् सम्य-
गाक्रन्दत् । रु शब्दे । शपो लुक् ॥ “उतो वृद्धिर्लुकि हलि” इति वृद्धिः ॥

सर्वतश्चाभयं प्राप्नोन्नैच्छन्नृभ्यस्तु रावणः ।

फलं तस्येदमभ्यायादुरुक्तस्येति चाब्रुवन् ॥ ७२ ॥

७२. सर्वत इति ॥ रावणः सर्वतः सर्वस्मादमानुषवर्गादभयं प्राप्नोत् ।
ब्रह्मणो वरं लब्धवानित्यर्थः । नृभ्यो मानुषेभ्यस्तु नैच्छदनादरादभयं न
चय इत्यर्थः । तस्य उरुक्तस्य दुर्भाषितस्येदं फलमभ्यायादायातमिति
चाब्रुवन् । लङ्काजना इति शेषः ॥

ततोऽद्यावन्महायोरे रथमास्थाय रावणः ।

अश्मायत मही गृध्रास्तमारार्यन्त भीषणाः ॥ ७३ ॥

७३. तत इति ॥ ततो रामपराक्रमानन्तरं रावणो महाधौर्मतिमयंकरं
रथमास्थायावाषत् । रामं प्रतीति शेषः । अथास्य दुर्निमित्तान्धाह ।
मही अश्मायताभूयत । श्मायी विधूने । मौवादिः । भीषणा गृध्रास्तं
रावणमारार्यन्त भृशमार्च्छन् । ऋ गतौ ॥ ‘सूचिसूत्रिमुज्यत्थस्यशूर्णो-

तीनामुपसंख्यानात्' अर्चयँति "यङि च" इति गुणे अर्चयँति स्थिते
'यपरस्य रेफस्य न प्रतिषेधः' इति वचनाद्रेफसहितस्य यकारस्य
द्विर्वचने अभ्यासकार्ये अर्चयँति यङन्ताल्लङि तङि शपि "शोऽन्तः" ।
अजादित्वादाडागमे आरार्थन्तेति सिद्धम् ॥

मेघाः सविद्युतोऽवर्षश्चेलक्रोपं च शोणितम् ।

अवान् भीमा नभस्वन्तः मारुवन् शिवाः शिवाः ॥ ७४ ॥

७४. मेघा इति ॥ सविद्युतो विद्युत्यन्तो मेघाः शोणितं रक्तं खेलान्
क्रोपयित्वा सिक्त्वा चेलक्रोपमवर्षन् । कूयी शब्दे उन्मने च इति धातो-
र्ष्यन्तात् "अर्तिही—" इत्यादिना पुगागमे 'केले क्रोपेः' इति णमु-
हप्रत्ययः । भीमाः प्रतिकूला नभस्वन्तो वायवध्यावान् ध्रुवः । जुस-
भायपक्षे "शोऽन्तः" । अशिवा अमङ्गलाः शिवाः शुगलाः मारुवन्
धवाशिरे । सौतेर्लङि हेर्लुस्युवकादेशः ॥

आटाट्यतावमत्यासौ दुर्निमित्तानि संयुगे ।

अर्धुनोद्धनुरस्त्रौघैः प्रौर्णोनूयत विद्विषः ॥ ७५ ॥

७५. आटाट्यतेति ॥ असौ रावणो दुर्निमित्तान्यवमत्यानादस्य संयुगे
रणे आटाट्यत भृशमादत् । अट गतौ । 'सूचिसूत्रिसूत्र्यत्यर्त्यशर्णो-
तीनाम्—' इति यङि द्वितीयैकाचोर्द्विर्वचनेऽभ्यासकार्ये यङन्ताल्लङि
तङि शवादिकार्ये अजादित्वादाडागमः । धनुरधुनोत् धुनोति
स्म । धू विधूनने । स्वादिः । शत्रूनस्त्रौघैः शरजालैः प्रौर्णोनूयत भृश-
माच्छादयन् । ऊर्णुञ् आच्छादने । नुवद्भावात् "सूचिसूत्रि—"
इत्यादिना यङ् । अजादित्वाद्रेफर्जातस्य द्वितीयैकाचो नुवद्स्य
द्विर्वचनम् ॥ "गुणो यङ्लुकोः" इत्यभ्यासस्य गुणः ॥ "अकृत्सार्व-
धातुकयोः—" इति दीर्घः । ततो यङन्ताल्लङि तङ् । आङ्गुलिः ॥

व्यनाशयंस्ततः शत्रून् सुग्रीवास्ता महीभृतः ।

ततो व्यरसदग्लायदध्यशेत महीतलम् ॥ ७६ ॥

७६. अथ युगेनाह । व्यनाशयन्नित्यादि ॥ ततो रावणविक्रमानन्तरं सुग्री-
वेणास्ताः क्षिप्ता महीभृतः पर्वताः शत्रून् व्यनाशयन् विनाशयामासुः ।
ततः सुग्रीवबाधितं मांसादां बलं राक्षससैन्यं व्यरसदाक्रन्दत् । रस
शब्दे । अग्लायद् ग्लानम् । ग्लै हर्षक्षये । शित्यात्वाभावादायादेशः ।
महीतलमध्यशेत तत्र पपातेत्यर्थः ॥ “शीलः सार्वधातुके शुणः” ॥

अक्षयोतद्रुधिरं तोयमलसच्चातिविह्वलम् ।

अशीयत नृमांसादां बलं सुग्रीवबाधितम् ॥ ७७ ॥

७७. अश्रोतदिति ॥ रुधिरमश्रोतदक्षरत् । श्रुतिर् क्षरणे । विह्वलं
सतोयमभ्यलप्यच्चाभिललाष चातृप्यदित्यर्थः । “वा भ्रातृ—” इत्या-
दिना लपेर्विकल्पेन इयन् । अशीयत व्यशीयत । शङ्क शतने ॥ “शदेः
शितः” इति तच् ॥ “पात्रा—” इत्यादिना शीयादेशः ॥

विरूपाक्षस्ततोऽकीडत् संग्रामे मत्तहस्तिना ।

मुष्टिनादालयत्तस्य मूर्धानं वानराधिपः ॥ ७८ ॥

७८. विह्वेति ॥ ततो विरूपाक्षो नाम राक्षसः संग्रामे मत्तहस्तिना
बाह्वनेनाकीडद्वयजुम्मत । वानराधिपः सुग्रीवस्तस्य राक्षसो मूर्धानं
मुष्टिनादालयददारयत् । दल विशरणे ॥

अचूर्णयच्च रूपाक्षं शिलया तदनन्तरम् ।

संकुन्दो मुष्टिनातुभादङ्गदीडलं महोदरम् ॥ ७९ ॥

१ व्यरसद' E₂.

२ अश्रोतदु' Com.

३ 'यमभ्यलप्यच्चं विह्वलम् Com., D.,
T₁, T₄.

४ च मल्लादा' T₁, Com.

५ संयुते a.

(संग्रामे is also noticed by a.)

६ रूपाक्षं T₂, T₄.

७ संकुण्डी T₃.

८ दङ्गदोऽपि E₂, T₃, T₄, Com.

७९. अचूर्णयदिति ॥ तदनन्तरं विरूपाक्षवधानन्तरं यूपाक्षं नाम राक्षसं च शिलायाचूर्णयच्चूर्णितवान् ॥ “सत्यापपाश—” आदिष्यन्ताच्चूर्णयतेर्लङ् । अक्रुदोऽपि संकुचः सन् महोदरं राक्षसं मुष्टिनातुभ्रादहन् । कैयादिः ॥

ततोऽकुष्णादशग्रीवः क्रुद्धः प्राणान् वनौकसाम् ।

अगोपायच रक्षांसि दिशश्चारीनभाजयत् ॥ ८० ॥

८०. तत इति ॥ ततो विरूपाक्षवधानन्तरं दशग्रीवः क्रुद्धः सन् वनौकसां चानराणां प्राणानकुष्णाच्चकर्ष । कुष निष्कर्षणे । कैयादिः । रक्षांस्यगोपायदरक्षच्च ॥ “गुपूधूप—” इत्यादिना आयप्रत्ययः । अरीश्च दिशोऽभाजयत् प्रापयत् । मजेर्ण्यन्ताल्लङ् ॥

आलोकयत्स काकुत्स्थमधृष्णोद्घोरमध्वनत् ।

धनुरभ्रामयद्भीमभीषयत विंद्रेषः ॥ ८१ ॥

८१. आलोकयदिति ॥ स रावणः काकुत्स्थमालोकयदपश्यत् । लोक दर्शने । घुरादिः । अधृष्णोत् धृष्टः स्थितः । मिधृषा प्रागल्भ्ये । घोरं भीममध्वनद् ध्वान् । भीमे धनुरभ्रामयद् भ्रामितवान् । द्विषः शत्रून्-भीषयत भीषितवांश्च ॥ “भीस्म्योर्द्धेतुभ्ये” इति तङ् ॥ “भियो हेतु-अये षुक्” ॥

आस्कन्दलक्ष्मणं बाणैरत्यक्रामच्च तं द्रुतम् ।

राममभ्यद्रवजिष्णुरस्कुर्नाच्चेषुवृष्टिभिः ॥ ८२ ॥

८२. आस्कन्ददिति ॥ जिष्णुर्जयशीलो रावणो लक्ष्मणं बाणैरास्कन्द-द्राजघान । द्रुतं तं लक्ष्मणमत्यक्रामदतिक्रान्तश्च ॥ “कमः परस्मैप-देषु” इति दीर्घः ॥ राममभ्यद्रवदभिद्रुतः । द्रु गतौ । इषुवृष्टिभिरस्कु-नादावृणोच्च । स्कुञ् आप्रवरणे । आप्रवरणमावरणम् ॥ “स्तन्भुस्तु-म्भुस्कम्भुस्कुम्भुस्कुञ्भ्यः श्लुञ्च” इति चकारात् आप्रत्ययः ॥

अपौहद्राणवर्षं तद्गच्छै रामो निराकुलः ।

मर्त्यस्कुनोदशग्रीवं शैरैराशीविपोपमैः ॥ ८३ ॥

८३. अपौहदिति ॥ तद्वावणमुक्तं वाणवर्षं रामो निराकुलोऽनाकुलः सन् मल्लैर्बाणविशेषैरपौहद्रपाकरोत् । ऊह घितकं । ‘उपसर्गादस्यत्यु-
होर्वा वचनम्’ इति पक्षे तिप् । तथा आशीविपोपमैः सर्पकल्पैर्बाणैर्व-
शग्रीवं मर्त्यस्कुभोत् मर्त्यावृणोत् । स्कुन्भु जाघरणे ॥ “स्तन्भु—”
इत्यादिना भ्रुप्रत्ययः । अस्कुभ्रादिति पाठे चकारात् आप्रत्ययः ॥

मण्डलान्यादतां चित्रमच्छिन्तां शस्त्रसंहतीः ।

जगद्विस्मापयेतां तौ न च वीरावसीदताम् ॥ ८४ ॥

८४. मण्डलानीति ॥ वीरौ तौ रामरावणौ चित्रमाश्चर्यं यथा तथा
मण्डलान्यादतामाचरताम् । अट गती । आडागमः । शस्त्रसंहतीर-
भ्योन्यशरजालान्यच्छिन्तां चिच्छिदतुः । छिविरयं रुधादिः । तस-
स्तामादेशः । जगल्लोकं व्यस्मापयेतां विस्मापितवन्तौ । समयतेपर्य-
न्ताल्लुकि “भीरुयोर्हेतुभये” इति तच् ॥ “नित्यं समयसेः” इत्यात्वे
पुणागमः ॥ ॥ तथापि नासीदतां नाघसन्तौ ॥ “पात्रा—” इत्यादिना
सदः सीदादेशः ॥

व्योम प्राचिनुतां बाणैः क्षमामक्षमापयतां मत्तैः ।

अभिन्तां तूर्णमन्योन्यं शिक्षांश्चातनुतां मुहुः ॥ ८५ ॥

८५. व्योमेति ॥ तौ वीरौ बाणैर्व्योमाकाशं प्राचिनुतामाच्छादयतामि-
त्यर्थः । इतैः कपिराक्षसैः क्षमां भूमिमक्षमापयतामकम्पयताम् । क्षमायी
विधूनने ॥ “अतिह्री—” इत्यादिना पुकि यकारलोपः ॥ तूर्णमन्यो-
न्यमभिन्तां व्यदारयताम् । भिदेर्लुकि तसस्तामादेशः ॥ “असोर-
लोपः” ॥ चत्थे यकारद्वित्वम् । मुहुः शिक्षामभ्यासपाठवं चातनुतां
व्यस्तारयताम् ॥

१ मर्त्यस्कुनो T₁, T₂.

मर्त्यस्कुभो Com. .

२ बाणैश्चक्षुः T₁, Com.

३ व्यस्मापयेतां T₂.

४ इतैः Com.

५ शिक्षां चातनु Com.

सर्माधत्तामुरं शस्त्रं राक्षसः क्रूरविक्रमः ।

तदैक्षरन्महासर्पान् व्याघ्रसिंहांश्च भीषणान् ॥ ८६ ॥

८६. समिति ॥ अथ क्रूरविग्रहो राक्षस आसुरमसुरदेयताकमलं बाणं
समधत्त धनुषि संदधे ॥ “आभ्यस्तयोरातः” इत्याहोपः ॥ “दध-
स्तयोश्च” इति भवभावः ॥ “अधः” इति प्रतिषेधात् “अपस्तयोः—”
इति न भवति ॥ तदासुरमलं कर्तुं भीषणान् महासर्पान् व्याघ्रान्ति-
हांश्च प्राक्षरत् । असृजदित्यर्थः ॥

न्यपेधत्पावकास्त्रेण रामस्तद्राक्षसस्ततः ।

अदीव्यद्रौद्रमत्युग्रं मुपैलाद्यगलस्ततः ॥ ८७ ॥

८७. न्यपेधदिति ॥ रामस्तदासुरमलं पावकास्त्रेण न्यपेधव्यधारयत् ।
ततो राक्षसोऽत्युग्रं रौद्रमस्त्रमदीव्यद् व्यवहृतवान् प्रयुक्तवानित्यर्थः ।
ततो रौद्रास्त्रान्मुसलादि मुसलतोमराद्यनेकमस्त्रजातमगलदक्षरवि-
त्यर्थः ॥

गान्धर्वेण न्यविध्यत्तन् क्षितीन्द्रोऽथ नराशनः ।

सर्वमर्मसु काकुत्स्थमौम्भत्तीक्ष्णैः शिलीमुखैः ॥ ८८ ॥

८८. गान्धर्वेणेति ॥ क्षितीन्द्रो रामस्तद्रौद्रमलं गान्धर्वेण गन्धर्वास्त्रेण
न्यविध्यव्यधारयदित्यर्थः । व्यध ताडने । “ग्रहिज्वा—” इत्यादिना
संप्रसारणम् । अथ नराशनो राक्षसो दिव्यास्त्रैकल्यात् क्रुद्धः सन्निति
भावः तीक्ष्णैः शिलीमुखैः केवलबाणैः काकुत्स्थं रामं सर्वमर्मस्वौ-
म्भदपूरयत् । उम्भ पूरणे । ह्रीदादिकः । आकृद्धिः ॥

१ समधत्ता Com.

२ विग्रह Com.

३ ततोऽक्षरन् महासर्पौ सिंहा व्याघ्रान्
भीषणाः च

तत् प्राक्षरन् T₂, T₄, Com.

४ सिंहव्याघ्रश्च D., T₂.

५ मुसला D.

मुसलाभ्यपतस्ततः T₁, T₄.

मुसला Com.

ततस्त्रिशिरसं तस्य प्रावृश्चलक्ष्मणो ध्वजम् ।

अमघात् सारथिं चाशु भूरिभिश्चातुदच्छरैः ॥ ८९ ॥

८९. तत्र इति ॥ ततो लक्ष्मणस्तस्य रावणस्य त्रिशिरसं त्रिशिरसं त्रिशूलार्धं ध्वजं शरैः प्रावृश्चलच्छिनत् । अमघात् छेदने । तौदाविकः । सारथिं चामघात् जघानेत्यर्थः । अयादौ मन्थं विलोडने । आशु भूरिभिः शरैरतुदच्च । तुद व्यथने ॥

अश्वान् विभीषणोऽनुभ्रात्स्यन्दनं चाक्षिणोददुतम् ।

नोक्षुभ्राद्राक्षसो भ्रातुः शक्तिं चोदवृहदृरुम् ॥ ९० ॥

९०. अश्वमिति ॥ विभीषणोऽश्वाननुभ्रात् इतवान् । अयादौ तुभं हिंसायाम् । दुतं स्यन्दनं रथं चाक्षिणोद् वमञ्जेत्यर्थः । क्षिणु हिंसायाम् । तनादित्वातुप्रत्यये गुणः । राक्षसो रावणो भ्रातुर्विभीषणस्य । तं प्रतीत्यर्थः । संस्यन्धसामान्ये षष्ठी । अक्षुभ्रात् क्षुभितवान् शुद्धं शुर्वीम् ॥ “योतो गुणवचनात्” इति विकल्पावनीकारः ॥ शक्तिं कासुमुदवृहदुद्यतवान् । वृह उद्यमने । तुदादिः ॥

तामापतन्तीं सौमित्रिक्षिधाकृन्तच्छिलीमुखैः ।

अशब्दायन्त पश्यन्तस्ततः क्रुद्धो निशाचरः ॥ ९१ ॥

९१. तामिति ॥ आपतन्तीं शक्तिं सौमित्रिः शिलीमुखैस्त्रिधाकृन्तच्छिनत् । कृती छेदने । तुदादिः । मुचादित्वाशुम् । पश्यन्तस्तत्कर्म प्रेक्षमाणा अशब्दायन्त शब्दमकुर्वन् हाहाकारं चक्रुरित्यर्थः ॥ “शब्द-
वैर—” इत्यादिना करोत्यर्थे क्यङ् ॥ तवन्ताल्लङ् । ततो निशाचरो रावणः क्रुद्धः सन् ॥

अष्टवण्टां महाशक्तिमुदयच्छन्महत्तराम् ।

रामानुजं तयाविध्यत् स महीं व्यसुराश्रयत् ॥ ९२ ॥

१२. अथेति ॥ अष्टौ भण्डा यस्यास्तां महत्तरां परिमाणतोऽप्यधिकां
महाशक्तिं महतीं कासुमुदयच्छुद्यतवान् । यमेर्लेङि “इषुगमियमां
छः” । अकर्त्रभिप्रायत्वात् “समुदाह्वयः—” इति न तत् । तयो-
द्यतया शतया रामानुजं लक्ष्मणमविध्यत् प्राहरत् । स विश्वो रामा-
नुजो व्यसुर्महीमाभयदाश्रितः । महार् पपातेत्यर्थः ॥

राघवस्याभृशायन्त सायकास्तैरुपद्रुतः ।

ततस्तूर्णं दशग्रीवो रणक्ष्मां पर्यशेषयत् ॥ १३ ॥

१३. राघवस्येति ॥ राघवस्य सायका अभृशा भृशा अभवन् अभृशा-
यन्त अतितोमा अभवन्त्यर्थः ॥ “भृशादिभ्यो भुवि—” इत्यादिना
क्यर्थे क्यङ्गताल्लङ् ॥ ततस्तेः सायकैरुपद्रुतः पीडितो दशग्रीवस्तूर्णं
रणक्ष्मां रणभूमिं पर्यशेषयत् शेषयति स्म । स्वपलायनेन तामेव शेषि-
तवानित्यर्थः । शिष्य भस्वोपयोगे इति चौरादिकः ॥

सैस्फुरस्योदकर्षञ्च सौमित्रेः शक्तिमग्नजः ।

असिञ्चदोषधीस्तां याः समानीता हनूमता ॥ १४ ॥

१४. अस्फुरति ॥ सौमित्रेरग्नजो रामोऽस्फुरद्वेष्टत । शक्तिमनुज-
हृदयलभ्रं शक्त्यायुधमुदकर्षवुद्गतवांश्च । अस्फुरस्येति पाठे स्फुरतीति
स्फुरोऽन्तः स्फुरन्, प्राणवायुः । इगुपचलक्षणः कः । तेन सह वर्त्तत
इति अस्फुरस्यास्तलीनप्राणस्य सौमित्रेः शक्तिं हृदयलभ्रं कासुमग्नजो
राम उदकर्षन्नेत्यादि योज्यम् । हनूमता समानीता आहतास्ताः
पूर्वोक्ता मृतसंजीविनीप्रमुखा औषधीआसिञ्चदक्षरञ्च । विचिर् क्षरणे ॥

उदजीवत् सुमित्राभूर्भ्राताश्लिष्यन्मायतम् ।

सम्यग्मूर्धन्युपाशिक्षिर्दपृच्छञ्च निरामयम् ॥ १५ ॥

१ सायका C, E, D.

२ अस्फुरदुदकर्षञ्च Com.

१ ‘स्तस्य रानीतास्ता हन्’ T₂, T₄.

२ ‘पाशिङ्’ E, D.

१५. उरीति ॥ सुनिर्वाणं भवतीति सुमिक्तमूर्लक्ष्मण उक्तीवतुञ्जी-
र्यता । आता रामस्तमुञ्जीर्यतां लक्ष्मणमायतां दीर्घकालं यथा तथा-
निरुप्यदालिङ्गत् । सम्यग्वधाशक्तं मूर्धमुपाशिक्ष्वजिग्रत् । शिथि
आवाणे । निरामयमममयमपृच्छच्च व्यथाशान्तिमपृच्छदित्यर्थः ॥

ततः मोदतइन् सर्वे योद्धुमभ्यद्रवन् परान् ।

अकृच्छ्रायत च मातो रथेनान्येन रावणः ॥ १६ ॥

१६. पुनरिति ॥ सर्वे रामावयः पुनर्भूयोऽपि योद्धुं योवसहन् मोदते-
हिरे । यह मरणे इति आतोर्भौरादिकारत् ‘आधृषात्रा’ इति निजभाव-
पक्षे तद्धनिमित्ताभावादिषु । भौवादिकारत् तद्धेवेति पूर्वे व्याख्यातादः ।
महमल्लस्तु ‘ति ति कर्त्तुं अधिकृते क्षाम्तौ सहति सहाति । मृष्यत्याम-
र्षेति’ इति आत्मनेऽपि चतुर्थ्यम् ॥’ इत्याचष्ट । अथ रावणश्चास्येन
रथेन मातो हरीन् कपीनभ्यद्रवदभ्यधावत् । द्रु गतौ । अकृच्छ्रायत
कृच्छ्राय पापकर्मणऽकामम् । हर्तु-प्रवृत्तश्चेत्यर्थः ॥ “कष्टाय क्रमणे”
इत्यत्र ‘सत्तककककृच्छ्रागहनेभ्यः कण्वचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्’
इति कृच्छ्रायधातोः क्यङ्स्ताल्लङि तङ् । कण्वं पापम् ॥

भूमिष्ठस्यासपं युद्धं रथस्येनेति मातलिः ।

आहरद्वयमत्पुत्रं सशस्त्रं मर्ववाहया ॥ १७ ॥

१७. भूमीति ॥ भूमौ तिष्ठतीति भूमिष्ठः पदातिः ॥ “सुपि स्यः” इति
क्रयत्वयः ॥ “अम्बाम्बगोभूमि—” इत्यादिना चरथे हृत्वम् । तस्य
रामस्य रथस्येन रावणेन सह । पूर्ववत्कः । युद्धमसममसदृशमिति
भवेति शेषः । गम्यमानार्थत्वाद्प्रयोगः । वासवाहयेन्द्रादेशेन मात-
लिरिन्द्रसौरिधिरत्युग्रमतिभीषणं सशस्त्रं सायुधं रथमाहरदानयत् ॥

१ पुनः T₃, T₄, Com., D.

२ हरीन् Com.

३ हवगरीन् T₃, T₄.

४ आहरद्वयं E₂, B.

५ वासवाहया T₃, T₄, Com.

सोऽध्यधीयत रामेण शस्त्रं पाशुपतं तत्र । १

निरास्यत दशास्यस्तच्छक्रास्त्रेणाजयत्तुपः ॥ ९८ ॥

९८. स इति ॥ स इथो रामेणाध्यधीयताधिष्ठितः । तिस्रस्तेः कर्मणि लङ् ॥ “उपसर्गास्तुनोति—” इत्यादिना अङ्गव्यवायेऽपि षत्वम् ॥ ततो वशास्यः पाशुपतं शस्त्रं पाशुपतास्त्रं निरास्यतोदक्षिपत् ॥ ‘उप-सर्गादस्यत्युहोर्वा षचनम्’ इति लङ् । नृपो रामस्तच्छक्रास्त्रेणाजयत् ॥

ततः शतसहस्रेण रामः प्रौणोत्रिशोचरम् ।

बाणानामक्षिणोदुषान् सारथिं चादुनोदुतम् ॥ ९९ ॥

९९. तत इति ॥ ततो रामो बाणानां शतामां सहस्रेण लक्षेण निशाचरं रावणं प्रौणोत्राच्छादयत् ॥ “गुणोऽपुके” इति गुणः ॥ धुर्यान् इथा-भ्यानक्षिणोऽजघान । क्षिणु विंसायाम् । तनाविः । द्रुतं सारथिं व्यादुनोत् द्रुनोति स्म । दूज् परितापे । स्वादिः ॥ “प्रादीनां इत्थः” ॥

अदृश्यन्तानिमित्तानि माहैलक्षितिमण्डलम् । १

रावणः प्रादिणोच्छूलं शक्तिं चेन्द्रीं महीपतिः ॥ १०० ॥

१००. अदृश्यन्तेति ॥ अथ रावणस्याग्रे अनिमित्तानि दुर्भिमित्तान्य-दृश्यन्त । दृशेः कर्मणि लङ् । क्षितिमण्डलं भूगोलं प्राङ्मलदकम्पत ॥ मल चलने । तद् दृष्ट्वा रावणः शूलं प्रादिणोस्त्रायुक्त । हि गतौ ॥ स्वादिः ॥ “दिनुमीना” इति णत्वम् ॥ महीपती राम येन्द्रीमिश्रदे-वताकां तद्वर्त्ता वा शक्तिं प्रादिणोत् ॥

ताभ्यामन्योन्यमासाद्य समवाप्यत संशमः ।

लक्ष्णेण पत्रिणां वक्षः कृद्धो रामस्य राक्षसः ॥ १०१ ॥

१०१. ताभ्यामिति ॥ ताभ्यां शूलशक्त्यायुधाभ्यामन्योन्यमासाद्य प्राप्य संशमः संश्रयः समवाप्यत संप्राप्तः । आप्नोतेः कर्मणि लङ् ॥

१ 'स्तस्पर्शेण' T_h T_i.

२ निशाचरे D.

३ प्राङ्मल D.

४ शक्तिमेन्द्री D., T_h T_i.

अथ राक्षसः क्रुद्धः पत्रिणां बाणानां लक्ष्णेण शतसहस्रेण रामस्य
वक्षः अस्तृणात् इत्युत्तरस्योक्तस्यमाकुप्य योज्यम् । स्तृज् भाङ्गा-
दने । न्यादिः ॥

अस्तृणादधिकं रामस्ततोऽदेवत सायकैः ।

अह्नाभ्यद्रावणस्तस्य सूतो रथमनाशयत् ॥ १०२ ॥

१०२. अस्तृणादिति ॥ अथ रामस्ततो रावणादप्यधिकं सायकैरदेवत
शिक्रीड । देविरयं भीमादिकः । रावणोऽह्नाभ्यत् ह्नास्तोऽमूर्च्छदि-
त्यर्थः । तस्य रावणस्य सूतः सारथिः रथमनाशयददर्शनमगमयत् ।
अभ्यतोऽभ्यदित्यर्थः ॥

राक्षसोऽतर्जयत् सूतं पुनश्चादौक्यद्रथम् ।

निरास्येतामुभौ बाणानुभौ धुर्यान्विध्यताम् ॥ १०३ ॥

१०३. राक्षस इति ॥ राक्षसः सूतमतर्जयत् किमर्थमित्थं कष्टं कर्म कुत-
मित्यभर्त्सयत् । तर्जितस्त्वर्योऽनुवाचेत्वेऽपि तस्य अक्षिणादेशस्य कित्-
करणाज्ज्ञापकादनित्यत्वात्पनात् परस्मैपदप्रयोगः । पुनश्च रथमा-
दौक्यद्रामान्तिकमगमयत् । तावुभौ रामरावणौ बाणाभिरास्येताम-
क्षिपताम् । ‘उपसर्गादस्यत्यूहोः’ इति वा तच् । मजादित्वावाङ्गमः ।
धुरं वहन्तीति धुर्यान् रथाभ्याम् ॥ “धुरो यङ्कुः” इति यत्प्रत्ययः ॥
अविष्यतां प्राहरतां चेत्यर्थः । व्यध ताडने । दिवादिः ॥ “महिष्या—”
इति संप्रसारणम् ॥

उभावकृन्ततां केतून्व्यथेतामुभौ नै तौ ।

अँदीप्येतामुभौ घृष्णू मायुजात्रां च नैपुणम् ॥ १०४ ॥

१ सायकैः D., C., E., &

२ बाणास्तौ च धुर्यां T₃.

३ केतून्व्यथेतामुभौ च तौ T₃, T₄.

४ इतो D.

५ आदीप्यतोः C., E₂.

६ नीतो D.

१०४. उभाविति ॥ उभौ परस्परं केतून् भवजानकन्ततामच्छिन्ताम् ।
कृती छेदने । तुदादिः । नाव्ययेतां न भीतौ न खलितौ वा । व्यथ भय-
चलनयोः । मदीप्येतामराजतां धृष्णु धर्षणशीलौ ॥ “असिगृधिधृ-
षिक्षिपेः कृः” ॥ उभौ नैपुण्यं कौशलं च प्रायुजातां प्रयुक्तवन्तौ ।
युजिर् योगे ॥

उभौ मायां व्यतायेतां धीरौ नाश्राम्यतामुभौ ।

मण्डलानि विचित्राणि क्षिप्रमाक्रामतामुभौ ॥ १०५ ॥

१०५. उभाविति ॥ उभौ मायां कपटप्रयोगं च व्यतायेतां व्यतनुताम् ।
तायु संतानपालनयोः । भुवादिः । धीरादुभौ नाश्राम्यतां न भ्रान्तौ ॥
“शमामष्टानाम्—” इति दीर्घः ॥ उभौ विचित्राणि मण्डलानि मण्डल-
खारीः क्षिप्रमाक्रामतामाचरताम् ॥

न चोभावप्यलक्ष्येतां यन्तारावाहतामुभौ ।

स्यन्दनौ समपृच्येतामुभयोर्दीप्तिवाजिनौ ॥ १०६ ॥

१०६. नेति ॥ उभावपि नालक्ष्येतां मण्डलखारवेगावयमनेति न
लक्षितौ । लक्षेः कर्मणि लङ् । उभौ रथिनौ कर्तारौ यन्ताराघम्योम्य-
सारथी कर्मणी आहतां प्राहरताम् । हस्तेर्लङ् । तसस्तामादेशः ॥
“अनुदात्तोपदेश—” इत्यादिनानुनासिकलोपः ॥ दीप्तिवाजिनौ तेजि-
ष्ठाश्चौ । इतेति पाठे बलिष्ठाश्चावित्यर्थः । उभयोः रामरावणयोः
स्यन्दनौ रथौ समपृच्येतां संस्तेषितौ । प्रत्यासादितावित्यर्थः । पृची
संपर्कः । कर्मणि लङ् ॥

ततो मायामेयान्मूर्ध्नो राक्षसोऽग्रयपद्रवे ।

रामेणैकशतं तेषां प्रोवृश्यत शिलीमुखैः ॥ १०७ ॥

१ ‘यामतयिता’ T₄.

२ ‘मुत्र’ T₄.

३ दीप Com.

The 2nd half of the verse is

omitted in T₄.

४ मायामयो भू’ T₄.

५ तेषामवृषपात T₃, T₄, D.

१०७. तत इति ॥ सतो रणे राक्षसो मायामयान् सुभ्रं शिरांस्यपययत् ।
छेदे छेदे पुनः प्रकटाशिरस्कोऽभवदित्यर्थः । रामेण तेषां सुभ्रमेकश-
तमेकोत्तरशतं शिलीमुखैः शरैः प्रावृक्षयत् वृक्षणम् । भोज्यम् छेदने ॥
कर्मणि लङ् ॥

समधुञ्जनुदन्वन्तः प्राकम्पन्त महीभृतः ।

संज्ञासमविभः श्रकः प्रैङ्गवैः शुभिता क्षितिः ॥ १०८ ॥

१०८. क्षितिः ॥ उदन्वन्तः समुद्राः समधुञ्जन् शिरःपातभरात्
संज्ञलिताः । धुञ्ज संचलने । क्यादिः । महीभृतः प्रवृत्ताः प्राकम्पस्ता-
न्वजन् । शक इन्द्रः संज्ञासमविभः । भृजो लङ् “भृजौ” इति द्वित्वम् ॥
“भृजामित्” इत्यध्यासस्वेत्वम् ॥ घातोर्गुणो एपरः । तिलोपे रेफस्त्व
विसर्जनीयः । क्षितिश्च शुभिता सती प्रैङ्गव् डोलायते स्म । इकेर्भौ-
षादिकालङ् । इदित्प्राप्तम् । भाङ्गवृद्धिः ॥

ततो मातलिना कस्त्रमस्मार्यत महीपतिः ।

वधाय रावणस्योग्रं स्वयंभूर्यदकल्पयत् ॥ १०९ ॥

१०९. तत इति ॥ ततः शिरःप्ररोहान्तरं मातलिना महीपतिः रामः
शस्त्रं वक्ष्यमाणकल्पम् ॥ “कर्मणि द्वितीया” ॥ अस्मार्यत स्मारितः ।
स्मार्यतेर्बुद्धयर्थत्वात् “गतिबुद्धि—” इत्यादिना अपि कर्तुः कर्मत्वमिति
महीपतेः कर्मत्वम् ॥ “कर्मणि द्वितीया” इत्यत्रानसिद्धिताधिकाराद्वा-
भिहिते कर्मणि प्रथमा ॥ अत्र दोषरक्षाविवक्षायां न “अधीगर्थ—” इत्या-
दिना कर्मणि शेषे षष्ठी । किं तच्छस्त्रं तदाह । स्वयंभूर्यदं रावणस्य
वधायोग्रं यदस्त्रमकल्पयदसृजत् ॥

अभस्वान यस्य वाजेषु फले तिग्मांशुपावकौ ।

गुरुत्वं मेरुसङ्काशं देहः सूक्ष्मो वियन्मयः ॥ ११० ॥

११०. नभस्तानिति ॥ किं च यस्यास्तस्य वाजेषु पक्षेषु । 'छदः पक्षो मेरुह्राजः' इति यादवः । नभस्वान् वायुर्वसतीति शेषः । एतेन वेग उक्तः । फले शल्ये तिग्मांशुपावकौ सूर्याग्नी । दुःसहत्वं दुर्भरत्वं उक्ते । यस्य मेरुबन्धोरारिक् सुदृढं दुर्भरत्वम् ॥ "तत्र तस्येव" इति वृत्तिप्रत्ययः ॥ मेरुसहाश्रमिति पाठे मेरुगुह्यसहाश्रमित्यर्थः । यस्यास्तस्य देहः शरीरं मियन्मय आकाशात्मकोऽत एव सूक्ष्मोऽ-
सीन्द्रियः ॥

राजितं गारुडैः पक्षैर्विभेषां धाम तेजसाम् ।

स्मृतं तद्रावणं भित्वा सुधोरं भुव्यशाययत् ॥ १११ ॥

१११. राजितमिति ॥ गारुडैः पक्षैस्ताक्ष्यपक्षैर्वाजितं वाजवत् पक्षवत् यत् कृतम् । वाजवत्शब्दात् 'तत्करोति—' इति ण्यन्तात्कर्मणि कः । णाविष्टवद्वाद्यात् "विन्मर्तोर्लुक्" । विभेषां तेजसां धाम सर्वदेवताते-
जोमयमित्यर्थः । सुधोरमतिदारुणं तदस्त्रं स्मृतं ध्यातं तद्रावणं
भित्वा भुवि भूतलेऽशाययवपातयदित्यर्थः । शीङो ण्यन्ताल्लङ् ॥

आवध्नन् कपिवदनानि संग्रहासं

प्राशंसन् सुरसमितिर्नृपं जितारिम् ।

अन्येषां विगतपरिप्लवा दिगन्ताः

पौलस्त्योऽनुषत शुचं विपन्नबन्धुः ॥ ११२ ॥

११२. आवध्नन् कपिवदनानि सुग्रीवादिमुक्तानि संग्रहासमाव-
ध्नन् चर्षाश्वासमकुर्वन्नेत्यर्थः । सुरसमितिः सुरसङ्घः जितारिं नृपं
प्राशंसन्तुष्टाव । अन्येषां दिक्पालानां संबन्धिनो दिगन्तास्तत्तत्पाल्य-
दिग्भागा विगतपरिप्लवा वीतोपद्रवा जाताः । विपन्नबन्धुर्विनष्टभ्रातृकः

पौलस्त्यो विभीषणः शुचं शोकमजुषतामजत । बुद्धस्यापि भ्रातुर्विप-
त्तिर्तुःसहेति भावः । प्रहर्षिणी वृत्तम् । 'ज्ञौज्ञौगस्त्रिदशयतिः प्रहर्षि-
णीयम्' इति लक्षणात् ॥

इति भट्टिकाव्ये तिरुन्तकाण्डे लङ्किलसितो

नाम सप्तदशः सर्गः ॥

इति श्रीपद्माक्षप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसू-
त्रिचितायां भट्टिकाव्यव्याख्यायां सर्वपथीनाख्यायां रावणप्रभो
नाम लङ्किलासाख्यः सप्तदशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथाष्टादशः सर्गः ।

व्यभृते स्म ततः शोको नाभिसंबन्धसंभवः ।

विभीषणमसानुचै रोदिति स्म दशाननम् ॥ १ ॥

१. अप लङ्गुलासमधिकृत्याह, व्यभृत इति ॥ ततो रावणयातानस्तर्ह नाभिसंबन्धसंभव एकोदरसंभूतः शोको विभीषणं व्यभृते स्म व्याप्नोत् । अशु व्याप्नोत् ॥ “लट् स्मे” इति भूतार्थे लट् । असौ विभीषणो दशाननं रावणं प्रत्युच्चैस्तर्ह रोदिति स्म विललाप । पूर्ववल्लट् ॥ “व्यादिभ्यः सार्वधातुके” इतीद् ॥

भूमौ शेते दशग्रीवो महार्हशयनोचितः ।

नेक्षते विह्वलं मां च न मे वाचं प्रयच्छति ॥ २ ॥

२. तदेवाह । भूमौ विहितः ॥ महार्हशयनोचित उक्तमशब्दाहो दशग्रीवो भूमौ शेते विह्वलं शोकार्त्तं मां नेक्षते न पश्यति मे मर्द्धं वाचं न प्रयच्छति न मया संभाषत इत्यर्थः ॥ “पाप्मा—” इत्यादिना दाणो यच्छादेशः ॥ सर्वत्र “वर्त्तमाने लट्” इति लट् । विशेषस्तत्र तत्र वक्ष्यते ॥

विपाकोऽयं दशग्रीव संदृष्टोऽनागतो मया ।

त्वं तेनाभिहितः पथ्यं किं कोपं न नियच्छसि ॥ ३ ॥

३. विपाक इति ॥ हे दशग्रीव अयम्रीहकर्मणरूपो विपश्यत इति विपाकः फलं मया अनागत आगाम्येव संदृष्ट उपलब्धः । तेन कारणेन पथ्यं हितमभिहित उक्तोऽसि । दुहादीनामप्रधाने कर्मणि कः । तथापि किं किमर्थं वा, कोपं न नियच्छसि न रुणत्सि । सामीप्ये वर्त्तमानप्रत्ययः । निवृत्तवानसीत्यर्थः । तस्येदं फलमिति भावः ॥

भजन्ति विपदस्तूर्णमतिकामन्ति संपदः ।

तान्मदात्रावतिष्ठन्ते ये मते न्यायवादिनाम् ॥ ४ ॥

४. तदेवाह । भजन्तीति ॥ ये तावद्व्याप्यादिनां हितोपदेशकानां मते संमते मदाहर्षावतिष्ठन्ते मूढास्तूर्णं क्षिप्रमेव विपदो विपत्तीर्भजन्ति संपदः संपत्तीरतिकामन्त्युल्लङ्घयन्तीत्यर्थः ॥

अपध्यमायतौ लोभादामनन्त्यनुजीविनः ।

मियं गृणोति यस्तेभ्यस्तमृच्छन्ति न संपदः ॥ ५ ॥

५. आत्माक्यातिक्रमिणौ मय्यन्तीर्युक्तमेवमनात्तावत्तत्राविणोऽपीत्याह । अप-
ध्यमिति ॥ अनुजीविनो भूत्या लोभात् स्वभृतिलोभादायतामुत्तरका-
लेऽपध्यमहितमाममभ्युपदिशन्ति । यः स्वामी तेभ्योऽनासेभ्यः मियं
तत्कालमधुर्द तदपथ्यं गृणोति तं मभुं संपदो नच्छन्ति । ऋ गती ॥
“प्राज्ञा—” इत्यादिना ऋच्छादेशः । प्रहस्तादिमूर्खवाक्यश्रवणा-
जघोऽसीति भावः ॥

प्राज्ञास्तेजस्विनः सम्यक् पश्यन्ति च वदन्ति च ।

तेऽवैहाता महाराज क्लाम्यन्ति विरमन्ति च ॥ ६ ॥

६. न केचिदस्माकमुपदेशार इत्याशङ्क्याह । प्राज्ञा इति ॥ प्राज्ञाः प्रज्ञावन्तः ॥
“प्रज्ञाश्चार्चाभ्यो णः” इति मत्वर्थायो णप्रत्ययः ॥ तेजस्विनः प्रताप-
संपन्नाश्च । स्वपरबलविशेषज्ञाश्चेत्यर्थः । सम्यक् साधु पश्यन्ति कार्य-
सारमुत्प्रेक्षन्ते घटन्त्युपदिशन्ति च । हे महाराज ते मातामहादयोऽ-
भिभूतास्त्वया विराहताः क्लाम्यन्ति क्षिद्यन्ते विरमन्त्युदासते च ।
शुर्दाम्तस्वामिसेवकानामीदृशी वशेति भावः ॥

लेढि भेषजवन्नित्यं यः पथ्यानि कदून्यपि ।

तदर्थं सेवते चाप्तान् कदाचिन्न स सीदति ॥ ७ ॥

७. लेडीति ॥ कस्तर्षविनष्टो जीवतीत्यपेक्षायामाह । लेडीति ॥ यो राजा भेषजघदीयधवत् । 'भेषजौषधभेषज्यानि' इत्यमरः । कद्रूप्यपि तत्कालतीक्ष्णाग्यपि पथ्यानि परिणामसुखानि कार्याणि लेडि शृणोतीत्यर्थः । लिह आस्वादने । लटि शपो लुकि दत्वादिकार्ये लघूपधगुणः । तदर्थे पथ्यपरिहानार्थमाप्तान् वृद्धांश्च सेवते स राजा कदाचिदपि न सीदति न नश्यति ॥

सर्वस्य जायते मानः स्वहिताच्च प्रमाद्यति ।

वृद्धौ भजति चापथ्यं नरो येन विनश्यति ॥ ८ ॥

८. ननु स्वयमप्रमत्तस्य किं वृद्धसेवयेत्याशङ्क्य तदेव दुर्लभमिवाह श्लोकद्वयेन । सर्वस्येति ॥ सर्वस्यापि पुंसो वृद्धौ सत्यां मानोऽहंकारो जायते ततः स्वहितात् प्रमाद्यति स्खलति ॥ 'जुगुप्साधिरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानात्' तद्योगात्पञ्चमी । ततोऽपथ्यमपथ्यसेवनं च भवति येनापथ्येन नरो विनश्यति । तादृगपथ्यं भवति नाह्यमित्यर्थः ॥

द्वेष्टि प्रायो गुणेभ्यो यज्ञं च क्षिण्यति कस्यचित् ।

धैरायते महद्भिश्च शीयते वृद्धिमानपि ॥ ९ ॥

९. द्वेष्टीति ॥ किं च यद्यस्माद् वृद्धिमान् प्रायो गुणेभ्यो द्वेष्टि वृद्धसेवादिगुणान् द्वेष्टि ॥ "कुधद्रुद्वेष्ट्या—" इत्यादिना संपदान्त्वाच्चतुर्थी ॥ कस्यचित् न क्षिण्यति केनापि सह न क्षिण्यतीत्यर्थः । संबन्धसामान्ये षष्ठी । महद्भिर्वृद्धैः सह धैरायते धैरं करोति ॥ "शब्दधैर—" इत्यादि कथञ्चन्ताल्लङ् ॥ ततः शीयते विनश्यति । शब्दु शातने ॥ "पाप्मा—" इत्यादिना शब्देः शीयादेशः ॥ "शब्देः शितः" इति तक् ॥

समाश्वसिमि केनाहं कथं प्राणिमि दुर्गतेः ।

लोकत्रयपतिर्भ्राता यस्य मे स्वपिति क्षितौ ॥ १० ॥

१ मराने Oom.

२ गुणेभ्योऽपि न° B., C., T₁.

गुणेभ्यो यो न° D.

गुणेभ्योऽपि न° c.

गुणेभ्यो यज्ञं क्षिण्यति च कस्य° T₂, T₄.

१ वृद्धिमानस्तनः T₂, T₄, Cam.

२ दुःक्षितः D., T₂, T₄.

१ १६. संमिति ॥ यस्य मे लोकत्रयपतिर्ज्ञाता क्षितौ स्वपिति शेते
 दुर्मतो दुर्वशापन्नः सोऽहं केनोपायेन समाभ्यसिमि स्वस्थो भवामि ।
 तत्साधवास्ताम् । कथं प्राणिमि जीविभ्यामि न कथंचिवित्यर्थः । सर्वत्र
 “देवादिभ्यः सार्वधातुके” इतीदम् ॥

१ अहो जागर्षि कृच्छ्रेषु देवं बद्धलभिजितः ।

लुप्यन्ति भूमौ क्लियन्ति बान्धवा मे स्वपन्ति च ॥ ११ ॥

११. अहो इति ॥ अहो त्रिष्वं देवं कृच्छ्रेषु दुःखेषु विषये जागर्षि ।
 दुःखोत्पादने निश्चं जागरुकमित्यर्थः । ‘यद्यस्मादलभिजित इन्द्रज-
 यिनः । संपदादिना क्लिप् । मे बान्धवा कुम्भकर्णावयो भूमौ लुप्यन्ति
 परिचर्त्तन्ते क्लियन्ति पूयन्ति च । लुठिक्लिदी देवादिकौ । स्वपन्ति
 शीघ्रं निद्राम्नि चेत्यर्थः । स्वपिप्दादिः ॥

शिवाः कुण्णन्ति मांसानि भूमिः पिबति शोणितम् ।

दशग्रीवसनाभीनां समदन्त्यामिवं स्रगाः ॥ १२ ॥

१२. शिवा इति ॥ दशग्रीवसनाभीनां राक्षसपिण्डानाम् । ‘सपि-
 ण्डास्तु सनामयः’ इत्यमरः ॥ “ज्योतिर्जनपद—” इत्यादिना समा-
 नशब्दस्य समाधः ॥ मांसानि शिवाः क्रोद्धारः कुण्णन्ति कर्षन्ति ।
 कुप निष्कर्षणे । श्रयादिः । शोणितं भूमिः पिबति । मामिव मांसशोणि-
 तातिरिक्तमाम्त्रवपावसादिकं स्रगाः काकगृध्रादयः समदन्ति सम्य-
 ‘ममस्यन्ति ॥

येन पूतकतोर्भूभि स्थीयते स्म महोहवे ।

तस्यापीन्द्रजितो देवाद् ध्वांसैः शिरसि लीयते ॥ १३ ॥

१३. येनेति ॥ येनेन्द्रजिता महाहवे महायुद्धे पूतकतोरेन्द्रस्य भूभि
 स्थीयते स्म स्थितम् । तिष्ठतेर्भावे लट् ॥ “अपरोक्षे च” इति स्मश-

१ बलभिजितम् B₂, T₂.

२ राक्षसा T₄.

३ “नाभीनामपावसादिकं T₂.

४ महाहवे T₂, T₄.

अधीगे मृतानघतनापरोक्षार्थे लुट् ॥ पुरा विभीषणस्यापरोक्षत्वात् ।
तस्य महावीरस्येन्द्रजितोऽपि शिरसि दैवाद्दैवघशाद् ध्वांक्षेः काकै-
र्लीयते स्वीयत इत्यर्थः । लीङ् गतौ । दैवादिकः । भावे वर्त्तमाने
कदि यक् ॥

स्वर्भानुर्भास्करं ग्रस्तं निष्ठीवति कृतादिकः ।

अभ्युपैति पुनर्भूतिं रामग्रस्तो न कश्चन ॥ १४ ॥

१४. स्वर्भानुरिति ॥ स्वर्भानुः राहुः । 'तमस्तु राहुः स्वर्भानुः' इत्य-
मरः । ग्रस्तं कवलितं भास्वन्तं निष्ठीवति भिरस्यति । छिबु निरसने ।
मौधाविकः । सोऽपि कृताशितः संपादितराहुभोजनः सन् पुनर्भूतिं
पुनस्तपसिभ्युपैति रामग्रस्तस्तु कश्चनापि पुनर्भूतिं नाभ्युपैति ॥

त्वमजानभिदं राजन्नीद्विषे स्म स्वविक्रमम् ।

दातुं नेच्छसि सीतां स्म विषयाणां च नेशिषे ॥ १५ ॥

१५. त्वमिति ॥ हे राजन् त्वमिदं रामसामर्थ्यमजानन्नपश्यन् स्ववि-
क्रममात्मपौदपमेधेद्विषे स्तौषि स्म । ईड स्तुतौ ॥ "ईडजनोष्वे च"
इति चकारात् सकारेऽपि परत इडागमः ॥ सीतां दातुं प्रत्यर्पयितुं
नेच्छसि अहंकारात्ताङ्गीकरोषि । विषयाणां शब्दानां नेशिषे स्म न
प्रमदसि स्म । 'मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः' इति भावः ॥ "अधी-
गर्थे—" इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । सर्वत्र "लुट् स्मे" ॥ "अपरोक्षे च"
इति लुट् ॥ सर्वस्यास्य विभीषणेन प्रत्यक्षत्वाविति ॥

मन्त्रे जातु वदेन्त्यज्ञास्त्वं तानप्यनुमन्यसे ।

कथं नाम भवांस्तत्र नावैति हितमात्मनः ॥ १६ ॥

१६. मन्त्र इति ॥ किं च मन्त्रे विचारकाले जातु कदापि अज्ञा मूढा
एव सुवन्त्युपदिशन्ति । त्वमपि तानेवानुमन्यसे आसत्त्वेनाङ्गीकरोषि ।

उभयमप्येतद्गर्हितमेवेत्यर्थः ॥ “गर्हायां लडपिजाखोः” इति गर्हाया-
मपिजातुशब्दप्रयोगे लट् । तत्र भवान् सभवान् ॥ “इतराभ्योऽपि
इदमस्ते” इति भवदादिशब्दयोगे सार्वविभक्तिलुप्तस्ययः ॥ आत्मनो
हितं कथं नाम नावेति न जानाति । विदुषस्ते गर्हितमेतदित्यर्थः ॥
“विभाषा कथमि लिङ् क” इति कशब्दात् कथंशब्दयोगे गर्हायां लट् ॥

अपृष्टो नु प्रवीति त्वां मन्त्रे मातामहो हितम् ।

न करोमीति पौलस्त्य तदो मोहान्मदाम्भ्यान् ॥ १७ ॥

१७. अपृष्ट इति ॥ मन्त्रविष्कारकाले मातामहो मातृपुत्रानापृष्टः किमि-
दानीं कर्त्तव्यमिति पृष्टः सन् त्वां हितं सीतां प्रत्यर्पयेति शुभोदके
वाक्यं प्रवीति नु प्रवीति स्म । हे पौलस्त्य रावण तदा त्वमापृष्ट आस-
न्मातृपुत्रेण पृष्टो मोहान्मदाम्भ्यान् करोमीत्युक्तवान् ॥ “मन्त्रोवि-
भाषा” इति मनुशब्दयोरुपपदयोः पृष्टप्रतिवचने भूतार्थे लट् ॥

त्वं स्म वेत्थ महाराज यत् स्माह न विभीषण ।

पुरा त्यजसि यत्कुट्टो मां निराकृत्य संसदि ॥

१८. स्मिति ॥ हे महाराज विभीषणो यत् स्माह न विभीषण ।
वेत्थ स्म न वेत्ति स्म हितत्वेन नामशरीरित्यर्थः । उभयत्रापि
“लट् स्मे” इत्यपरोक्षे लट् ॥ “विदो लटो वा इति विदेलेटि सिप-
इथादेशः ॥ “शुभः पञ्चानाम्—” इत्यादिना शुभो लटि तिपो णञा-
देशः । कुतः यद्यस्मात् कुतः सन् संसदि सभायां मां निराकृत्य पुरा
पूर्वं त्यजसि अत्याक्षीरित्यर्थः ॥ “पुरि लृङ् घास्मे” इति स्मशब्द-
जिते पुराशब्द उपपदे भूतानद्यतने लट् ॥ ‘अविधेकः परमापदां पदम्’
इति भावः ॥

१ अपृष्टो Com.
२ मदमोहान् T₃, T₄.
३ मोहान्मदाम्भ्यान् O., D

४ न T₃, T₄.
५ यदाह स्म D.
६ न T₃, T₄.

हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौ ।

मवाति स्वेच्छया वायुरुद्रच्छति च भास्करः ॥ १९ ॥

१९. हविरिति ॥ असौ मघवानिन्द्रः ॥ “मघवा बहुलम्” इति पक्षे
आदेशः ॥ “उगिदधाम्—” इति जुमागमः ॥ संयोगान्तलोपस्या-
सिद्धत्वाच्च नलोपः । मखेषु यक्षेषु निःशङ्को हविराज्यादिकं अक्षिति
भक्षयति । जक्ष भक्षहसनयोः ॥ “रुदादिभ्यः सार्वधातुके” इतीदृ ॥
वायुः स्वेच्छया पतति वाति । पवत इति पाठे पुनातीत्यर्थः । भास्कर-
भ्रोद्रच्छति स्वेच्छया तपन्नुदेतीत्यर्थः ॥

धनानामीशते यक्षा यमो दाम्यति राक्षसान् ।

तनोति वरुणः पाशमिन्दुनोदीयतेऽधुना ॥ २० ॥

२०. धनानामिति ॥ अधुना यक्षाः कुबेरादयो धनानामीशते प्रभवन्ति ।
स्याम्यं लभन्त इत्यर्थः ॥ “अधीगर्थ—” इत्यादिना कर्मणि शेषे
षष्ठी ॥ ईश पेश्वर्ये । शपो लुकि “आत्मनेपदेष्वनतः” इति इत्यादा-
देशः । यमोऽन्तकोपि राक्षसान् दाम्यति ग्लपयति । वमु ग्लानी ।
वरुणः पाशं तनोति निःशङ्कं प्रयुक्ते इत्यर्थः । इन्दुना उदीयते वृद्धि-
याभ्यामुदीयते न तु नित्यपूर्णेतित्यर्थः । इणो भावे लट् ॥ “अकृत्सार्व-
धातुकयोर्दीर्घः” ॥

शाम्यत्यनुसमाहारस्तपस्यन्ति वनौकसः ।

नो नमस्यन्ति ते बन्धून् वरिवस्यन्ति नामराः ॥ २१ ॥

२१. शाम्यतीति ॥ ऋतूनां समाहारः संभूयवृत्तिः शाम्यति निवर्त्तते
किं तु क्रमशो वर्त्तन्त इत्यर्थः । वनौकसो मुनयस्तपस्यन्ति विध्वंस्यं
तपश्चरन्ति ॥ “कर्मणो रोमन्ध—” इत्यादिना क्यञ् तपसः परस्मै-
पदं च ॥ अमरा देवाश्च ते तव बन्धून् न नमस्यन्ति पूर्ववत् पूजयन्ति ।
न वरिवस्यन्ति न परित्थरन्ति ॥ “नमोवरिवश्चित्रकः क्यच्” ॥
ममसः पूजायां वरिवसः परित्थार्यायाम् ॥

श्रीर्निष्कुप्यति लङ्कायां विरज्यन्ति समृद्धयः ।

न वेद तन्न यस्यास्ति मृते त्वयि विपर्ययः ॥ २२ ॥

२२. श्रीरिति ॥ लङ्कायां श्रीश्च कुप्यति द्वेष्टि । समृद्धयः संपदश्च विरज्यन्ति स्वयमेव विरक्ता भवन्ति । रञ्ज रागे ॥ “कुषिरजोः प्राचां ह्यन् परस्मैपदं च” इति रञ्जेः कर्मकर्त्तरि यगात्मनेपदापवादिप्रत्ययप्रत्ययः ॥ किं बहुना त्वयि मृते यस्य विपर्ययो वैपरीत्यं नास्ति तद्वस्तु न वेद न वेष्टि । सर्वं विपर्यस्तमित्यर्थः ॥ “विदो लटो वा” इति मिषो वा णलादेशः ॥

शक्तिं संस्वजते शक्रो गोपायति हरिः श्रियम् ।

देववन्धः प्रमोदन्ते चित्रीयन्ते घनोदयाः ॥ २३ ॥

२३. शक्तिमिति ॥ शक्रः शक्तिं कास्त्वं सामर्थ्यं वा । ‘कास्त्वं सामर्थ्ययोः शक्तिः’ इत्यमरः । शचीमिति पाठे पौलोमीमित्यर्थः । संस्वजते परिस्वजते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ “इंशसञ्ज—” इत्यनुनासिकलोपः ॥ हरिर्दिष्णुः श्रियं गोपायति स्वायत्तीकरोति ॥ “शुपूधूप—” इत्यादिना आग्रप्रत्ययः ॥ देववन्धः प्रमोदन्ते मुक्ता मोदन्त इत्यर्थः । घनोदया मेघोन्नतयश्च चित्रीयन्ते आश्चर्य्यंभवन्ति ॥ “नमोपरिवश्विजङ्घः कयच्” ॥ चित्रञ्च आश्चर्य्यं । चित्रकरणाच्चञ् ॥

विभ्रलस्राणि सामर्षा रणकाम्यन्ति चामराः ।

चकासति च मांसादां तथा रन्ध्रेषु जाग्रति ॥ २४ ॥

२४. विभ्रतीति ॥ किं चामराः सामर्षाः शस्त्राणि विभ्रति धारयन्ति । रणमात्मन इच्छन्ति रणकाम्यन्ति च ॥ “काम्यश्च” इति काम्यच्-प्रत्यये तदन्ताद्धातोर्लट् । चकासति प्रकाशन्ते च तथा मांसादां रक्षसां रन्ध्रेषु भवकाशेषु जाग्रत्यवदधति । उभयत्रापि “अक्षित्वाद्यः—” इत्यन्यस्तसंज्ञा ॥ “अदभ्यस्तात्” इति अस्यादादेशः ॥

अभ्रूयन्तेऽभितो लङ्कामस्मांश्चाप्यतिशेरते ।

भूमयन्ति स्वसामर्थ्यं कीर्त्ति नः कनयन्ति च ॥ २५ ॥

२५. अभ्रूयन्ते इति ॥ किं च लङ्कामभित उभयतोऽन्तर्बहिश्चेत्यर्थः ॥
“अभितःपरितः—” इत्यादिना द्वितीया ॥ अभ्रूयन्ते गर्हितं चरन्ति
स्वरुच्छन्दं चरन्तीत्यर्थः ॥ “लुपसद्—” इत्यादिना चरतेर्यङ्प्रत्ययः ॥
“चरफलोच्च” इत्यङ्यासस्य जुगागमः ॥ “उत्परस्यातः” इत्युत्वम् ॥
“हलि च” इति दीर्घः ॥ अस्मानतिशेरते च अतिक्रामन्ति च ॥
“शीङो रुद्” इति षडागमः ॥ स्वसामर्थ्यं स्वप्रभावं भूमयन्ति भूम-
यत्कुर्वन्ति बहुकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ भूमशब्दान्मत्वन्तात् ‘तत्करोति’ इति
णिचि णाधिष्ठञ्ज्ञावे चिन्मतोऽलुंकि टिलोवे च साधुः । नोऽस्माकं कीर्त्ति
कनयन्त्यल्पयन्ति च । अल्पशब्दात् ‘तत्करोति’ इति णिचि णाधिष्ठ-
ञ्ज्ञावे “युषाद्वयोः कनम्यतरस्याम्” इत्यल्पशब्दस्य वा कनादेशः ॥

दिशो व्यश्नुवते हस्तास्त्वत्कृतां जहति स्थितिम् ।

क्षोदयन्ति च नः क्षुद्रा हसन्तस्त्वां विपद्गतम् ॥ २६ ॥

२६. दिश इति ॥ किं च हस्तस्ते सुरा दिशो व्यश्नुवते सर्वा दिशो
व्याप्नुवन्ति । त्वत्कृतां स्थितिं मर्यादां जहति त्यजन्ति । किं च क्षुद्रा
अल्पास्ते विपद्गतां विपद्ये त्वां हसन्ति क्षोदयन्ति प्रत्युत स्वामेष
क्षुद्रमाचक्षते इत्यर्थः । क्षुद्रशब्दात् ‘तदाचक्षे’ इत्यर्थे णिचि णाधिष्ठ-
ञ्ज्ञावे “स्थूलदूर—” इत्यादिना यणादिपरलोपः पूर्वस्य गुणश्च ॥

शमं शमं नभस्वन्तः पुनन्ति परितो जगत् ।

घञ्जिहीषे महाराज त्वं प्रशान्तो न किं पुनः ॥ २७ ॥

२७. शमं शममिति ॥ नभस्वन्तो वायवः शमं शमं शान्त्वा शान्त्वा ।
आभीक्ष्ये णमुल् द्विर्वचनं च । परितो जगत्पुनन्ति प्रचहन्ति । शान्ता
अपि पुनरजिहत इत्यर्थः । हे महाराज त्वं पुनः प्रशान्तो निर्वाणः

सन् किञ्चन किञ्चिदपि नोज्झिहीये नोज्झीवसि । बोद्धाङ् गतौ ॥ “भृश-
मित्” इत्यभ्यासस्येत्वम् ॥ “ई इत्यघोः” इतीकारः ॥

प्रोर्णोति शोकश्चित्तं मे सत्त्वं संशाम्यतीव मे ।

प्रमार्ष्टि दुःखमालोकं मुञ्चाम्यूर्जं त्वया विना ॥ २८ ॥

२८. प्रोर्णोतीति ॥ हे महाराज त्वया विना शोको मे चित्तं प्रोर्णोत्था-
वृणोति । मे मम सत्त्वं प्राणः । ‘प्राणे बलेऽन्तःकरणे’ इति सत्त्वार्थेषु
बाधः । संशाम्यतीव विरमतीव । दुःखं शोक मालोकं प्रकाशं प्रमार्ष्टि
लुम्पतीत्यर्थः । ऊर्जं बलं च मुञ्चामि ॥

के न संविद्रते नान्यस्त्वत्तो बान्धववत्सलः ।

विरौमि शून्ये प्रोर्णोमि कथं मन्युसमुद्भवम् ॥ २९ ॥

२९. क इति ॥ बान्धववत्सलो बन्धुप्रियस्त्वत्तोऽन्यो नास्तीति के वा
न संविद्रते न विदन्ति । सर्वेऽपि विदुरित्यर्थः ॥ “समो गम्यच्छि—”
इत्यादिना तद् ॥ “वेत्तेधिभाषा” इति दृढागमः ॥ अतः शून्ये रिक्ते
सति विरौमि कन्दामि मन्युसमुद्भवं शोकोदयं कथं प्रोर्णोमि छाव-
यामि वारयामीत्यर्थः ॥

रोदिम्यनाथमात्मानं बन्धुना रहितस्त्वया ।

प्रमाणं नोपकाराणामवगच्छामि यस्य ते ॥ ३० ॥

३०. रोदिमीति ॥ बन्धुना त्वया रहितमत एवानाथमात्मानं प्रति
रोदिमि परिदेवये यस्य ते तवोपकाराणां त्वत्कृतोपकाराणामित्यर्थः
प्रमाणमित्यन्तं नावगच्छामि न जाने । स त्वं कथं न शोच्य इत्यर्थः ॥

नेदानीं शक्रयज्ञेन्द्रौ विभीतो न दरिद्रितः ।

न गर्वो जहितो ह्यहौ न क्लिभीतो दशानन ॥ ३१ ॥

३१. नेति ॥ हे वशानन इदानीं शक्यक्षेत्राधिन्द्रकुबेरौ न विभीतो न प्रस्यतः ॥ “भियोऽन्यतरस्याम्” इति विकल्पादीकारः ॥ न दृष्टि-
त्रितो न दृष्टिद्वौ भवतः । पुनः स्वसंपल्लाभादिति भावः । दृष्टिद्वा
तुर्गती । लटि तसि शपो लुक् ॥ “इद् दृष्टिद्वस्य” इतीत्वम् ॥ इतो तौ
न गर्व्य जहितो न त्यजतः ॥ “जहातेश्च” इतीत्वम् । न क्लिभीतो
न त्वद्भयेनात्मानं पीडयत इत्यर्थः । क्लिश्नातिरयं सकर्मकः ॥ “ई
हल्यघोः” इतीत्वम् ॥

त्वयापि नाम रहिताः कार्याणि तनुमो वयम् ।

कुर्मश्च जीविते बुद्धिं धिक् तृष्णां कृतनाशिनीम् ॥ ३२ ॥

३२. त्वेति ॥ वयं त्वया रहिताः कार्याणि संधिविग्रहादिकृत्यामि अपि
नाम तनुमः कुर्मः न करिष्याम इत्यर्थः । नामेति कुत्सने । गहितमेतदि-
त्यर्थः । ‘नाम प्राकाश्यसंभाष्यक्रोधोपगमकुत्सने’ इत्यमरः ॥ “गर्हायां
लङ्पिजात्थोः” इति लङ् ॥ जीविते बुद्धिं च कुर्मः । कृतनाशिनां कृत-
भानां तृष्णां धिक् । महोपकारिणं त्वां विना जीवितं गहितमित्यर्थः ॥

तृणेषु देहमात्मीयं त्वं वाचं न ददासि चेत् ।

द्राघयन्ति हि मे शोकं स्मर्यमाणा गुणास्तव ॥ ३३ ॥

३३. तृणेतीति ॥ हे राजन् त्वं वाचं न ददासि चेत् न संभाषसे
षवीत्यर्थः । आत्मीयं मदीयं देहं तृणेषु दिनस्मि । तृह हिंसायाम् ॥
“तृणह इम्” ॥ तव गुणाः स्मर्यमाणा मे शोकं द्राघयन्ति दीर्घीकुर्वन्ति ।
दीर्घशब्दात् ‘तत्करोति’ इति णिच् णाविष्टषद्भावे “प्रियस्थिर—”
इत्यादिना द्राघ्यादेशः ॥

उन्मुच्य स्रजमात्मीयां मां स्रजयति को हसन् ।

नेदयत्पासनं को मे कौहि मे वदति प्रियम् ॥ ३४ ॥

१ कुर्मः स्वजीवने कुं T₃, T₄.

२ कृतनाशिनाम् Com.

जीवनाशिनीम् D.

३ ‘मागमलं T₃.

४ च D.

५ कच मे T₃, T₄.

३७. अन्तरिति ॥ पौलस्त्यं रावणं संयुगे रामेण हतं संश्रुत्य श्रुत्वा
अन्तःपुराणि भृशदुःखिताः पौरास्त्राभिधावन्ति स्म अभ्यधावन् ।
“लट् स्मे” इति भूते लट् ॥

मूर्धजान् स्म विलुञ्चन्ति क्रोधन्ति स्मातिविह्वलम् ।
स्मौधीयन्त्युपकाराणां मुहुर्भर्तुः प्रमन्यवः ॥ ३८ ॥

३८. तत्रान्तःपुरेष्ठितान्याह । मूर्धजानिति ॥ मूर्धजान् केशान् विलुञ्चन्ति
स्म उल्लुञ्चन्ति स्म । अतिविह्वलमतिविह्वलं विमोहन्ति स्म विभु-
कुशुः । प्रमन्यु प्रवृक्षशोकं यथा तथा भर्तुः पर्युपकाराणां मुहु-
धीयन्ति स्म । तल्लुब्धसौख्याम्यस्मरभित्यर्थः ॥ “अधीगर्भ—” इत्या-
दिना कर्मणि षष्ठी ॥ इह स्मरणे । लटि शपो लुक् ॥ “होऽन्तः” ॥
इयञादेशः । अभ्युपसर्गेण सधर्णदीर्घः ॥

रावणस्य नमन्ति स्म पौराः सास्त्रा रुदन्ति च ।
भाषते स्म ततो रामो वचः पौलस्त्यमाकुलम् ॥ ३९ ॥

३९. रावणस्येति ॥ पौराः सास्त्राः सबाध्याः सन्तो रावणस्य नमन्ति
स्म रावणं प्रणता इत्यर्थः । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । रुदन्ति स्म बुकु-
शुब्ध । अथ राम आकुलं शोकविह्वलं पौलस्त्यं विभीषणं वचो भाषते
स्म वभाषे । सर्वत्र “लट् स्मे” ॥

दातुः स्यादुद्विषां धूर्ध्रि यष्टुस्तर्पयितुः पितृन् ।
सुंदाभमाविपन्नस्य किं दशास्यस्य शोचति ॥ ४० ॥

४०. दातुरिति ॥ दातुर्दामशीलस्य द्विषां धूर्ध्रि स्यातुः स्यायुकस्य
यष्टुर्याययुकस्य पितृस्तर्पयितुस्तर्पणशीलस्य । सर्वत्र “लट्” इति

१ मूर्धजांश्च विलुं T₂, T₄, c.

२ विह्वलः c., B., E.

३ अधीगर्भ D., C., N., T₁, T₂, T₄.

४ प्रमन्यु च N., C., Com., T₁, T₂, T₄.

५ नमस्वन्ति वैयः D.

६ रुदन्ति T₄.

७ सुंदाभमाविपन्नस्य D.

युष्मन्नविपन्नस्य Com.

युष्मन्नस्य T₄.

सुंदाभमाविपन्नस्य N.

साच्छीत्यर्थे तुनप्रत्ययः ॥ "न लोक—" इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥
युधि युद्धे अभयविपन्नस्य अभिमुखहतस्य दशास्यस्य किं किमर्थं
शोचसि प्रत्युत संतोष्यमिति भावः ॥

बोभवीति न संमोहो व्यसने स्म भवादृशाम् ।

किं न पश्यसि सर्वोऽयं जनस्त्वामवलम्बते ॥ ४१ ॥

४१. बोभवीतीति ॥ भवादृशां विदुषां व्यसनेषु दुःखेषु संमोहो
मूढता न बोभवीति भृशं न भयत्येव । भू सत्तायाम् ॥ "धातोरे-
काचः—" इत्यादिना यङि "यङोऽङि ष" इति तस्य लृक् ॥ "गुणो
यङुकोः" इत्यङ्यासस्य गुणः ॥ "यङो वा" ॥ इतीदं ॥ गुणावादेशौ ॥
अर्थं सर्वो जनस्त्वामवलम्बते आश्रयते । किं न पश्यसि ॥

त्वमर्हसि भ्रातुरनन्तराणि

कर्तुं जनस्यास्य च शोकभङ्गम् ।

धुर्ये विपन्ने त्वयि राज्यभारो

मज्जत्यनूदः क्षणदाचरेन्द्र ॥ ४२ ॥

४२. त्वमिति ॥ त्वं भ्रातुरनन्तराण्यभिसंस्कारादीन्यस्य जनस्य
शोकभङ्गं दुःखशान्तिं च कर्तुमर्हसि । हे क्षणदाचरेन्द्र राक्षसेश्वर
धुर्ये धुरंधरे त्वयि विपन्ने क्षिप्ते सति असौ राज्यभारोऽनूदोऽननुसं-
हितः सन् निमज्जति नश्यतीत्यर्थः । तस्माद्धैर्यमालम्ब्य राज्यं विभू-
हीति भावः ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङ्काण्डे लङ्घिलसितो नामाष्टादशः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचल-

महिनाथसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथी-

नाख्याने लङ्घिलासो नामाष्टादशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथैकोनविंशः सर्गः ।

अपमन्युस्ततो वाक्यं पौलस्त्यो राममुक्तवान् ।

अशोच्योऽपि ब्रजवत्सं सनाभिर्दुनुपान्न किम् ॥ १ ॥

१. अथ लिङ्गिलासमधिकृत्याह । उपेति ॥ ततो रामवाक्यान्तरं पौलस्त्यो विभीषणः अपमन्युः पुनरुपगतशोकः सन् रामं वाक्यमुक्तवान् । अशोच्योऽपि त्वदुक्तरीत्या शोकानर्होऽपि सनाभिः बन्धुरस्तीति नाशं ब्रजवत्सं न दुनुपान्नोपतपेत् । विवेकिनमपि विकुर्यात् । दुदु उपतापे । संभावने लिङ् ॥ “स्वादिभ्यः झुः” ॥ बासुडागमः । सर्वत्र विध्याविषु लिङ् । विशेषश्च तत्र तत्र घक्ष्यते ॥

तं नो देवा विधेयामुर्येन रावणवद्वधम् ।

सपत्न्याश्चाधिजीयास्म संग्रामे च मृषीमहि ॥ २ ॥

२. तमिति ॥ अथ किञ्चिद्वैर्यमवलम्ब्याह । तदिति ॥ देवा हरिहरादयो नोऽस्माकं तत्साहचर्यं विधेयासुः क्रियासुः । दध्यातेराशीलिङ्गियासुद् ॥ “धुमास्था—” इत्यनुवृत्तौ “एलिङ्गि” इत्येकारः ॥ येन भाग्येन वर्यं रावणवत् सपत्न्यां शत्रूणां अधिजीव्यास्माधिकं जीयास्मेत्यर्थः । उपसर्गवशादर्थान्तरत्वम् । कचित्तथैव पाठः । यद्वा अतिशय्य जीव्यास्मेत्यर्थः । संग्रामे मृषीमहि च प्राणास्त्यज्यास्म च । सर्वत्र आशिषि लिङ् ॥ “उक्ष” इति किरघाञ् शुणः ॥ आर्धधातुकत्वात् लिङ्सलोपः ॥

क्रियेरंश्च दशास्येन यथान्येनापि नः कुले ।

देवम्यञ्चो नराहारा न्यञ्चश्च द्विषतां गणाः ॥ ३ ॥

१ अपमन्युं o., D., Com.

२ रामं पौलस्त्यो वाक्यमुं T₃, T₄

३ कश्च E₃, Com.

४ सपत्न्याश्चाधिजीयास्म T₃, T₄

सपत्न्याश्चाधिजीयास्म Com.

५ क्रियेरं o., E₃, B., C., T₁

३. क्रियेरभिति ॥ दशास्येन यथा दशास्येनेव नोऽस्माकं कुले अन्ये-
नापि मादृशेनेत्यर्थः । नरादारा राक्षसाः देवानञ्जन्तीति देवस्यञ्जो
देवसङ्कर्षिणः ॥ “श्रुत्विक्—” इत्यादिना अञ्जेः किम्पत्ययः ॥ “विश्व-
ग्देवयोः—” इत्यादिना टेट्यादेशः ॥ द्विवर्ता गणा निरुद्धमञ्जन्तीति
स्यञ्जो नीचाश्च । पूर्ववत् किम्पत्ययः । क्रियेरन् कृता भूयासुः । करोते-
राशिपि कर्मणि लिङ् ॥

स एव धारयेत्प्राणानीदृशे बन्धुविपुले ।

भवेदाश्वासको यस्य सुदृच्छक्तो भवादृशः ॥ ४ ॥

४. स इति ॥ ईदृशे बन्धुविपुले बन्धुविपस्यां स एव प्राणान् धार-
येत् यस्य शक्तः शोकापनोदनक्षमो भवादृशः सुदृवाश्वासक आश्वा-
सयिता भवेत् संभवेत् । उभयत्रापि संभावनायां लिङ् ॥

अ्रियेयोर्ध्वं मुहूर्त्तादि न स्यात्त्वं यदि मे गतिः ।

आशंसा न हि नः प्रेते जीवेम दशमूर्धनि ॥ ५ ॥

५. अ्रियेयेति ॥ त्वं मे गतिः शरणं न स्याद्यदि मुहूर्त्ताद्रावणमरण-
मुहूर्त्तादूर्ध्वं अ्रियेय प्राणास्त्यजेयम् ॥ “लिङ् चोर्ध्वमौहर्त्तिके” इति
प्राप्तकाले लिङ् ॥ दशमूर्धनि दशास्ये प्रेते मृते सति जीवेमेदयाशंसा-
काङ्क्षा नोऽस्माकं न हि ॥

प्रकुर्याम वयं देशे गहर्वा तत्र कथं रतिम् ।

यत्र विंशतिहस्तस्य न सोदर्यस्य सम्भवः ॥ ६ ॥

६. प्रकुर्यामेति ॥ यत्र देशे विंशतिहस्तस्य सोदर्यस्य भ्रातुः सम्भवः
सक्त नास्ति तत्र देशे गहर्वा निन्या वयं कथं रतिमभिरर्ति प्रकुर्याम
न कुर्म इत्यर्थः ॥ “विभाषा कथमि लिङ् च” इति कथंशब्द उपपदे
गहर्वायां लिङ् ॥

आमन्त्रयेत तान् महान् मन्त्रिणोऽथ विभीषणः ।

गच्छेत त्वरितं लङ्कां राजवेद्यं विशेत च ॥ ७ ॥

७. आमन्त्रयेतेति ॥ अथानन्तरं विभीषणः महान् प्रणसांस्तान् स्वानु-
गान् मन्त्रिणः सचिवानाममन्त्रयेत नियुक्तवानित्यर्थः । मन्त्र भूतार्थो
लक्षणीयः । त्वरितं लङ्कां गच्छेत गच्छतेत्यर्थः । गमेल्लिङि "तस्यस्य-"
इत्यादिना यस्य तादेशः ॥ यासुष्टि सलोपः ॥ "अतो येयः" इतीया-
देशे शुण्यलोपौ । पयमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । राजवेद्यं विशेत च ॥

आददीध्वं महार्हाणि तत्र वासांसि सत्वराः ।

उद्धुनीयात सत्केतून् निर्हरेताग्र्यचन्दनम् ॥ ८ ॥

८. आददीध्वमिति ॥ तत्र राजवेद्यमनि महार्हाण्यतिश्रेष्ठानि वासां-
स्याददीध्वं गृहीध्वम् । आहपूर्वाद्वातेल्लिङि तङि ध्वमि सीयुद् ।
अलोपसलोपौ । सत्केतून् महार्धजानुद्धुनीयातोऽनुयातोऽनुयायतेत्यर्थः । यूज्
कम्पने । स्वादिः । यासुष्टि यस्य तादेशः । क्रैयादिकस्यैव प्वादित्वात्
ह्रस्वः । 'प्वादयः प्रयादिषु पठ्यन्ते' इति काशिका । अग्र्यचन्दनं
श्रेष्ठचन्दनं निर्हरेताहरतेत्यर्थः ॥

मुखेताकाशधूर्पाश्च ग्रहीयात स्रजः शुभाः ।

आनयेतामितं दारु कर्पूरागुरुकुङ्कुमम् ॥ ९ ॥

९. मुखेतेति ॥ आकाशधूपानाकाशव्यापिनो धूर्पाश्च मुखेतं मुखतः
प्रसारयतेत्यर्थः । शुभाः स्रजो माल्यानि ग्रहीयात संवृणीतेत्यर्थः ।
अन्य अन्य संवर्मे । क्रयादिः ॥ "ई हल्यघोः" इतीकारः ॥ अमितमपरि-
मितं दारु काष्ठं कर्पूरागरुकुङ्कुमं आनयेतानयतेत्यर्थः ॥

उद्धोरन् यज्ञपात्राणि ह्रियेत च विभावसुः ।

भ्रियेत चाज्यमृत्विग्भिः कल्प्येत च समित्कुशम् ॥ १० ॥

१ मन्त्रिणः स्वान् T₃, T₄

२ उद्धुनीयात Com.

३ 'रागह' Com.

४ 'चन्दनम्' T₃, T₄

५ ह्रियेत्तत्तत्तत्तत् Com.

१०. श्वोरमिति ॥ यज्ञपात्राणि जुह्वादीन्युद्धोरन्तुशान्तां नीयन्तामित्यर्थः । वह प्रापणे । विधौ कर्मणि लिङ् । यजादित्वात्संप्रसारणं च । अग्नय आहवनीयादयोऽग्रतो ह्रियेरन् ह्रियन्तां नीयन्तामित्यर्थः । पूर्व-
बल्लिङ् । ऋत्विग्भिरध्वर्यादिभिराज्यं च म्रियेत आज्यादीनि हवींषि
च संम्रियन्तामित्यर्थः । भृञ् मरणे । पूर्वबल्लिङ् । समिधः कुशाश्च
सामिकुशं कल्पयेत् कल्प्यतां संपाद्यतामित्यर्थः । तथैव लिङ् ॥

ज्ञानीयैः स्नापयेतां रम्यैर्लिम्पेतैर् वर्णकैः ।

अलंकुर्यात् रत्नैश्च रावर्णाहैर्दशाननम् ॥ ११ ॥

११. ज्ञानीयेरिति ॥ दशाननमाशु ज्ञानीयैः स्नानसाधनैः स्नापयेत्
स्नापयतेत्यर्थः । स्नातेर्ण्यन्ताद्विधौ लिङ् ॥ “स्नात्वाधनुयमां च” इति
पक्षे मित्वालाभाच्च ह्रस्वः । रम्यैर्वर्णकैश्च रत्नकुङ्कुमादिभिर्लिम्पेत लिम्प-
तेत्यर्थः । रावर्णाहैस्तदुचितैः रत्नैः रत्नाभरणैरलंकुर्यातालंकुरुतेत्यर्थः ।
सर्वत्र चिधिलिङि यस्य तादेशः ॥

वासयेत् सुवासोभ्यां मेध्याभ्यां राक्षसाधिपम् ।

अश्विक् सग्विणमादध्यात् प्राक्पूर्धानं मृगाजिने ॥ १२ ॥

१२. वासयेतेति ॥ राक्षसाधिपं मेध्याभ्यां जुह्वाभ्यां सुवासोभ्यां महा-
ह्रस्वाभ्यां वासयेत् परिधापयत् । वस आकृष्टावने । पयन्ताल्लिङि यस्य
तादेशः । ऋत्विगध्वर्युः सग्विणे अग्न्यन्तम् ॥ “अस्मायामेधाऽग्नौ
विनिः” इति मत्वर्थीयो विनिप्रत्ययः ॥ प्राक्पूर्धानं प्राक्छिरसं मृगा-
जिने रुग्णाजिने आदध्याग्निदध्यात् ॥

यज्ञपात्राणि गौत्रेषु चितुयाच यथाविधि ।

जुहुयाच हविर्वह्नौ गायेयुः साम सामगाः ॥ १३ ॥

१ स्नापयेतां D.

२ लिम्पे D.

३ लिधेत E.

४ रावर्णाहैर् D.

५ पात्रेषु T.

६ गायेत्साम च सामगाः T_h, T₄, Gomb.

१३. यद्वेति ॥ अथ ऋत्विगेष यज्ञपात्राणि स्तुवादीनि गात्रेषु नास्ति-
कादिषु यथाविधि यथाशास्त्रं चिनुयादुपदध्यात् । षडौ हविराज्या-
दिकं च जुहुयात् । सामानि गायत इति सामग उच्चाता ॥ “आतोऽनु-
धसर्गे कः” ॥ साम गायेत् । सर्वत्र विधौ लिङ् ॥

गत्वाथ ते पुरीं लङ्कां कृत्वा सर्वं यधोदितम् ।

समीपेऽन्याहुतेः सास्त्राः प्रोक्तवन्तो विभीषणम् ॥ १४ ॥

१४. गत्वेति ॥ अथ ते मन्त्रिणो लङ्कां पुरीं गत्वा यधोदितं यथाशस्त्रं
सर्वं कृत्वाऽन्याहुतेः प्रेताहुतेः समीपे सन्निहितोत्तरकाले सास्त्राः
समाध्याः सन्तो विभीषणं प्रोक्तवन्तः ॥

कृतं सर्वं यधोदिष्टं कर्तुं वह्निजलक्रियाम् ।

प्रयतेथा महाराज सह सर्वैः स्वबन्धुभिः ॥ १५ ॥

१५. कृतमिति ॥ हे महाराज यधोदिष्टं यथाशस्त्रं सर्वं कृतम् । सर्वैः
स्वबन्धुभिः सह वह्निजलक्रियामभिजलदानक्रियां कर्तुं प्रयतेथाः
प्रयतस्व प्रयत्तस्वेत्यर्थः । यती प्रयत्ने । प्रार्थनायां लिङ् ॥

अहवन्नोत्सहेयास्त्वं धेया धीरत्वमच्युतम् ।

स्थेयाः कार्येषु बन्धूनां हेयाः शोकोद्भवं तपः ॥ १६ ॥

१६. एवमुक्तेऽपि शीघ्रं तं बोधयन्ति । अहवदिति ॥ अहवन्मूढवत् किं
नोत्सहेयाः किमित्युत्साहं न कुर्याः । गदितमेतदित्यर्थः ॥ “किञ्चुत्से
लिङ्गलौ” इति किञ्चद्व्योगे गद्गायां लिङ् ॥ अच्युतमश्रुतं धीरत्वं
धैर्यं धेया धारय । बन्धूनां कार्येषु प्रयोजनेषु स्थेयास्तिष्ठ । शोको-
द्भवं तमो मोहं हेया अहीहि । ओहाक् त्यागे ॥ सर्वत्र “आशिषि लिङ्-
लौ” इत्याशिषि लिङ् ॥ “धुमास्था—” इत्यनुवृत्तौ “एलिङि”
इत्येकारः ॥

नावकल्पमिदं ग्लायैर्घृत्कृच्छ्रेषु भवानपि ।

न पृथग्जनवज्जातु प्रमुह्येत्पण्डितो जनः ॥ १७ ॥

१७. नेति ॥ भवानपि कृच्छ्रेषु दुःखेषु ग्लायैर्द्विषीदेदिति यदिर्दं नाव-
कल्प्यं न संभाव्यम् ॥ “अनवकृत्यमर्षयोरेकिवृत्तौऽपि” इत्यनवकृता-
वसंभावनायां लिङ् ॥ पण्डितो जनः पृथग्जनवत् प्राकृतजनवज्जातु
कदापि न प्रमुह्येन्मोहं न गच्छेत् ॥ “जातुयदौलिङ्” इति जातुशब्दयो-
गादनवकृतावेष लिङ् ॥

यच्च यत्र भवांस्तिष्ठेत्तत्रान्यो रावणस्य न ।

यच्च यत्र भवान् सीदेन्महद्भिस्त्रिगर्हितम् ॥ १८ ॥

१८. पथेति ॥ यत्र देशे काले च यद्भवांस्तिष्ठेत्तत्र रावणस्यान्यो न ।
इषदि तिष्ठति तस्य मन्त्रार्थमन्यो नावकल्पत इत्यर्थः ॥ “यच्चयत्रयोः”
इत्यनवकृतौ लिङ् ॥ किं च यत्र देशे काले च यच्च यद्भवान् सीदेत्
सजः स्यात् तन्महद्भिर्निगर्हितम् ॥ “यच्चयत्रयोः” इत्यनुवृत्तौ “गर्हायां
च” इति लिङ् ॥

आश्चर्यं यच्च यत्र त्वां प्रग्रूयाम वयं हितम् ।

अपि साक्षात् प्रशिष्यास्त्वं कृच्छ्रेष्विन्द्रपुरोहितम् ॥ १९ ॥

१९. आश्चर्यमिति ॥ किं च यत्र विषये वयं त्वां हितं यच्च प्रग्रूयाम उप-
विशेम ॥ ‘शुविशासि—’ इत्यकथितस्य कर्मत्वम् । तदाश्चर्यम् ॥ “यच्च-
यत्रयोः” इत्यनुवृत्तौ “चित्रीकरणे च” इति लिङ् ॥ इह सर्वत्र यच्च-
यत्रशब्दयोरेकैकस्योपपदत्वेन लिङ्निमित्तत्वंमुदाहृतं काशिकायाम् ।
इह तु समुदायस्योक्तमिति चिन्त्यम् । चित्रीकरणं च गम्यमानमेव
निमित्तमित्युक्तं तदिहाश्चर्यग्रहणं स्फुटार्थमिति हेयम् । तथा हि त्वं
कृच्छ्रेषु साक्षादिन्द्रपुरोहितं बृहस्पतिमपि समर्थं बाहं प्रशिष्या उप-

विशोः । शासु मनुशिद्यौ ॥ “उताप्योः समर्थयोर्लिङ्” ॥ सिपि
यासुद ॥ “शास इदङ्दलोः” इतीत्वम् ॥ “शासिषासिषसीनां च”
इति षत्वम् ॥

कामो जनस्य जज्ञास्त्वं मर्मादं नैर्ऋताधिप ।

उत द्विपोऽनुशोचेयुर्विप्लवे किमु बान्धवाः ॥ २० ॥

२०. काम इति ॥ हे नैर्ऋताधिप राक्षसेश्वर त्वं विवादं जज्ञा अही-
हीत्यर्थः । इति जनस्य पौरजनस्य काम इच्छा अभिप्राय इति यावत् ॥
“कामप्रवेदनेऽकश्चिति” इति जज्ञातेरकश्चिति कश्चित्शब्दाप्रयोगे
लिङ् । कामप्रवेदनमभिप्रायाविष्करणम् । आस्मिन् विप्लवे द्विषन्तः
शात्रयोऽप्यनुशोचेयुः ॥ “उताप्योः समर्थयोर्लिङ्” ॥ बान्धवाः किं
तु किमुतेत्यर्थः ॥

स भवान् भ्रातृवद्रक्षेद्यथावदखिलं जनम् ।

न भवान् संप्रमुहोच्चेदाश्वस्युश्च निशाचराः ॥ २१ ॥

२१. स इति ॥ भवान् न संप्रमुहोच्चेत् सोऽप्रमूढो भवान् भ्रातृवद्रा-
क्षणवदेवाखिलं जनं यथावदधार्हम् ॥ “तदर्हम्” इति षतिप्रत्ययः ।
रक्षेत् । निशाचराश्चाश्वस्युर्दुःखं जह्युरित्यर्थः । श्वस प्राणने ॥ “हेतु-
हेतुमर्तोर्लिङ्” ॥ अप्रमोहस्य जनरक्षणे राक्षसाश्वासने च हेतुत्वात् ॥

ततः स गतवान् कर्तुं भ्रातुरग्निजलक्रियाम् ।

प्रोक्तवान् कृतकर्त्तव्यं वचो रामोऽथ राक्षसम् ॥ २२ ॥

२२. तत इति ॥ ततो मन्त्रिवाक्यानन्तरं स विभीषणो भ्रातुः राक्षण-
स्याग्निजलक्रियामभ्युदकदानं कर्तुं गतवान् । अथ कृतकर्त्तव्यं राक्षसं
विभीषणं रामो वचनं वाक्यं प्रोक्तवान् ॥

१ विवादे Com., D., T₃, T₄.

२ अवेऽहिमर्त्तिक व बान्धवाः D.

अवेऽहिमर्त्तिक तु बान्धवाः T₃, T₄.

३ वितृवच T₄.

४ न संप्रमुहोच्चेदानीं समाश्वस्युर्विशाचराः D.

अम्भांसि ह्वमकुम्भेन सिञ्चन्मूर्ध्नि समाधिमान् ।

त्वं राजा रक्षसां लङ्कामवेक्षेथा विभीषण ॥ २३ ॥

२३. किं कुर्वन्निवत् आह । अम्भांसीति ॥ ह्वमकुम्भेन कनककलशेन मूर्ध्नि शिरसि अम्भांसि सिञ्चन्मूर्ध्नि प्रोक्तवानिति पूर्वेण संबन्धः । अथ आ सर्गसमाप्तेः रामवाक्यमेवाह । हे विभीषण समाधिमान् ध्यानमांस्त्वं रक्षसां राजा लङ्कामवेक्षेथाः परिपालयेत्यर्थः ॥

कुद्धाननुनयेः सम्यक् धनैर्लुब्धानुपार्जयेः ।

मानिनो मानयेः काले वस्तान् पीलस्य सान्त्वयेः ॥ २४ ॥

२४. कुद्धानिति ॥ हे पीलस्य कुद्धान् कुतश्चित्कुपितान् सम्यगकप-
देनानुनयेः प्रसादय । लुब्धान् धनशुद्धान् धनैरुपार्जयेद्वर्त्तनेनावर्जय ।
'लुब्धमर्थेन शृङ्गीयात्' इति नीतेः । मानिनो मानधनान् काले संमान-
काले मानयेः पूजय । वस्तान् भीतान् सान्त्वयेरुपलालय । सर्वत्र
विधौ लिङ् ॥

इच्छा मे परमानन्देः कथं त्वं वृत्रशत्रुवत् ।

इच्छेद्दि सुहृदं सर्वो वृद्धिसंस्थं यतः सुहृन् ॥ २५ ॥

२५. इच्छेति ॥ हे सखे त्वं वृत्रशत्रुवदिन्द्र इव कथं केन प्रकारेण
परमत्यन्तमानन्देरिति मे इच्छा । इन्द्रानन्दं तवेच्छामीत्यर्थः ॥ "इच्छा-
र्थेषु लिङ्लोटौ" इतीच्छार्थोपपदाभन्दतेलिङि सिपि रूपम् ॥ कुतः-
यतः सर्वोऽपि सुहृत्सुहृदं वृद्धिसंस्थं समृद्धिस्थमिच्छेत् इच्छति ॥
"इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्त्तमाने" इति वर्त्तमाने लिङ् ॥

वर्धिषीष्ठाः स्वजातेषु बध्यास्त्वं रिपुसंहतीः ।

भूयास्त्वं गुणिनां मान्यस्तेषां स्थेया व्यवस्थितौ ॥ २६ ॥

१ वाने° D.

२ इच्छेत्सर्वोऽपि सुहृदं T_b T_c

३ मान्यः स्थेयास्तेषां T_b

D. omits verses 26-29 and the
first half of 30.

२१. वर्धेपीष्टा इति ॥ त्वं सजातेषु सजातीयेषु वर्धिषीष्टा वर्धस्व ।
वृधु वर्धते ॥ “लिङ्गः सीयुद्” ॥ “सुट्तिथोः” ॥ रिपुसंहतीः शत्रुसं-
घान् वध्या जहि ॥ “हनो वध लिङ्गि” इति वधादेशः ॥ यासुङ्गागमः ।
त्वं गुणिनां गुणवृद्धानां मान्यो भूयाः । लिङ्गि सिपि यासुद् । तेषां
गुणिवानां व्यवस्थितौ प्रतिष्ठायाम् स्थेयास्तिष्ठ ॥ “परिङ्गि” इत्येकारः ॥
सर्वत्र “आशिषि लिङ्गुलोटौ” इत्याशिषि लिङ्गु ॥

धेयास्त्वं सुहृदां प्रीतिं वन्दिषीष्टा दिवौकसः ।

सोमं पेयाश्च हेयाश्चै हिंस्रौ हानिकरीः क्रियाः ॥ २७ ॥

२७. हेया इति ॥ त्वं सुहृदां प्रीतिं देया देहि । प्रीतिकरो भवेत्यर्थः ।
दिवौकसो देवान् वन्दिषीष्टा वन्वस्व । सीयुद्सुङ्गागमौ । सोमं च
पेयाः पिब । सोमेन यजस्वेत्यर्थः । हानिकरीः प्रत्यघातहेतुभूताः ॥
“कृञो हेतु—” इत्यादिना हेत्वर्थे ङः ॥ हिंस्राः परोपकारघातिनीः
क्रियाः कर्माणि त्वं देया जहीहि । सर्वत्राशिषि लिङ्गु ॥ “परिङ्गि”
इत्येकारश्च ॥

अवसेयाश्च कार्याणि धर्मेण पुरवासिनाम् ।

अनुरागं क्रिया राजन् सदा सर्वङ्गपं जने ॥ २८ ॥

२८. अवसेया इति ॥ हे राजन् पुरवासिनां पौरजनानां कार्याणि
व्यवहारान् धर्मेण धर्ममार्गेणावसेया निश्चिनु ॥ यो अन्तर्कर्मणि ॥
“आवेच—” इत्यात्वम् ॥ “परिङ्गि” इत्येकारः ॥ जने सदा सर्वङ्गपं
सर्वव्यापिनम् ॥ “सर्वकूल—” इत्यादिना क्त् ॥ अनुरागं क्रियाः
कुरु । अवैषम्येण वर्चस्वेत्यर्थः । लिङ्गि यासुद् ॥ “रिङ्गु शयग्लिङ्गु”
इति रिङ्गादेशः । आशिष्येषोभयत्र लिङ्गु ॥

१ हेया Com.

२ हेयास्त्वं T₃, T₄.

३ हिंस्रौ हानिकरी क्रियाम् T₃, T₄.

४ सर्वगतं D., B., N.

घानिषीष्ट त्वया मनुग्रहिषीष्ट समुन्नतिः ।

रक्षोभिर्दार्शिषीष्टास्त्वं द्रक्षीरन् भवता च ते ॥ २९ ॥

२९. घानिषीष्टेति ॥ त्वया मनुग्रः क्रोधो घानिषीष्ट हन्यताम् । मुख्य-
शत्रुत्वादिति भावः । हन्तेः कर्मण्याशीलिङि सीयुद् । चिण्वदिटि
वृद्धिर्घत्वं च । समुन्नतिरौन्नत्यं ग्राहिषीष्ट गृह्यताम् । रक्षोभिस्त्वं
दार्शिषीष्टा दृश्यस्व । उभयत्रापि चिण्वदिट्कार्यम् । भवता च ते
राक्षसा द्रक्षीरन् दृश्यन्ताम् । दृशेः कर्मणि लिङि सीयुद् ॥ “सस्य
रन्” ॥ सर्वत्र कर्मण्याशिपि लिङ् ॥

मनुं वध्या भटवधकृतं बालवृद्धस्य राजन्

शास्त्राभिज्ञाः सदासि सुधियः सन्निधिं ते क्रियासुः ।

संरंसीष्टाः सुरमुनिगते वर्त्मनि प्राज्यधर्मे

संभुत्सीष्टाः सुनैपनयनैर्विद्विषामीहितानि ॥ ३० ॥

३०. मनुमिति ॥ हे राजन् भटानां वीरभटानां वधेन कृतं बालवृ-
द्धस्य हतभटसंबन्धिनां बालानां वृद्धानां धेत्यर्थः । ‘सर्वो ब्रह्मो
विभापेकवद्भवति’ । मनुं शोकं वध्याः समाश्वासनार्थदानैरपनुद् ॥
“हनो वध लिङि” इति वधादेशः ॥ शास्त्रार्थज्ञा धर्मशास्त्रतत्त्वज्ञाः
सुधियो विद्वांसस्ते तव सदासि सभायां सन्निधिं क्रियासुः कुर्वन्तु
नित्यं सन्निहितास्तितृण्नु । ‘न सा सभा यत्र न सन्ति वृद्धाः’ इति
स्मरणादिति भावः । सुरमुनिगते महर्षिप्रहते प्राज्यधर्मे प्रभूतपुण्ये
वर्त्मनि संरंसीष्टाः सम्यग्रमस्व । तेनैव मार्गेण व्यवहर न सूर्खपथेने-
त्यर्थः । रमेलिङि थासि सीयुद्सुटौ । सुनयनयनैः सम्यग्रनयनैर्वि-

१ शास्त्रार्थज्ञा T₂, T₄.

२ सुरमुनिगते T₂.

सुरमुनिगते E₂, C.

३ सुनयनयनैः T₂.

स्वनयनयनैः C., T₁, T₄.

स्वनयनयनैः E₂, C.

द्विषां शत्रूणामीहितानि चेदितानि संभुन्तीष्टाः सम्यग्बुध्यस्व । बुध
भवगमने । चत्वर्यभभावौ । सर्वत्राशिवि लिङ् । मन्दाकास्ता वृत्तम् ।
'मन्दाकास्ता अलाक्षिपङ्क्तौर्भोनतौ तौ गुरु चेत्' ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङन्तकाण्डे लिङ्गिलसितो नामैकोन-
विंशतितमः सर्गः ॥

इति श्रौपद्याक्षपप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकौलाचलमल्लिनाथ-
सूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्यानं सर्वपथीनाख्याने
विभीषणाभिषेको नाम लिङ्गिलासाख्य
एकोनविंशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ विंशः सर्गः ।

समुपेत ततः सीवामुक्तवान् पवनात्मजः ।

दिष्टया बर्धस्व वैदेहि हतस्त्रैलोक्यकण्टकः ॥ १ ॥

१. भय लोटमधिक्याह । समुपेत्येति ॥ ततो विभीषणाभिषेकानन्तरं पव-
नात्मजः सीतां समुपेत्यासाद्योक्तवान् । तदेवाह । हे वैदेहि दिष्टया
स्नानन्दं बर्धस्व । 'दिष्टया समुपजोषं चेत्यानन्दे' इत्यमरः । त्रयो
ल्लोकास्त्रैलोक्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ण्यञ्प्रत्ययः । तस्य
कण्टकः शस्त्रभूतो राक्षणो हतः ॥

अनुजानीहि हन्यन्तां मयैताः क्षुद्रमानसाः ।

रक्षिकास्तव राक्षस्यो गृहाणैतासु मत्सरम् ॥ २ ॥

१. भविति ॥ क्षुद्रमानसाः पापकिन्ता एतास्तव रक्षिका गोप्यो
राक्षस्यो मया हन्यन्तां हन्तव्याः । विधौ लोट् । अनुजानीहानुम-
न्यस्व । एतासु विषये मत्सरं कोषं गृहाण । उभयत्र मार्धनायां लोट् ॥
"हलः झः शानञ्छौ" इति शप्तजादेशे हिलुक् । सर्वत्र सामान्येन
"लोट् च" इति विध्यादिष्वेव लोट् विशेषश्च तत्र तत्र वक्ष्यते ॥

तृणहानि दुराचारा घोररूपाशयक्रियाः ।

हिंसा भवतु ते बुद्धिरेतासु कुरु निष्ठुरम् ॥ ३ ॥

१. तृणहानीति ॥ दुराचाराः पापसमाचारा घोरा रूपाशयक्रिया आका-
रमनःकर्माणि यासां ता एता राक्षसीस्तृणहानि हनानि । तृह हिंसा-
याम् । दधादित्वात् अम् ॥ "आहुत्तमस्य पिब" ॥ "मेर्निः" ॥ एतासु
ते हिंसा हन्त्री बुद्धिर्भवतु निष्ठुरं परुषभावं कुरु ॥

पश्चिमं करवामैतत्प्रियं देवि वयं तव ।

ततः प्रोक्तवती सीता वानरं करुणाशया ॥ ४ ॥

४. पश्चिममिति ॥ हे देवि तवैतत् पश्चिममन्तिमं प्रियं करवाम । अयमित्यप्रयुक्तेश्चि लभ्यते तस्मात् “अस्मदोर्द्वयोश्च” इति चकारादेकत्वेऽपि बहुवचनम् । ततो हनूमद्वाक्यान्तरं करुणाशया कृपार्द्रचित्ता सीता कपीन्द्रं प्रोक्तवती प्रोवाच ॥

वयशाम्यनु ते बुद्धिः पिण्डनिर्वेशकारिषु ।

लघुसत्त्वेषु दोषोऽयं यत्कृते निहतोऽसकौ ॥ ५ ॥

५. स्पेति ॥ पिण्डनिर्वेशो आसोपजीवनं तत्कारिषु भृत्यवृत्तिषु लघुसत्त्वेषु क्षुद्रजन्तुषु स्त्रीजनेषु । ‘सत्त्वमस्मी तु जन्तुषु’ इत्यमरः । ते तव बुद्धिरपशाम्यनु शान्तास्तु । प्रार्थनायां लोट् । किं वायं दोषोऽपराधो मदधिक्षेपरूपो यत्कृतो येन रावणेन कृतोऽसकौ कुत्सितोऽसौ रावणः ॥ “कुत्सिते” इत्यदःशब्दात्सर्वनाम्नोऽकच्प्रत्ययः ॥ निहतः । बाणप्रयोक्तरपराधो न बाणस्येति भावः ॥

न हि प्रेक्ष्यवधं घोरं करवाण्यस्तु ते मतिः ।

एधि कार्यकरस्त्वं मे गत्वा प्रवद राघवम् ॥ ६ ॥

६. नेति ॥ घोरं प्रेक्ष्यवधं करवाणि कुर्याम् । आशंसायां लोट् । इति मतिस्ते तव नास्तु माभूदेष । आशिवि लोट् । किं तु स्वमेव कार्यकरः कार्यानुकूलः ॥ “कृजो हेतु—” इत्यादिना आनुलोम्ये टः ॥ एधि भव । अस्म भुवि । प्रार्थनायां लोट् । सेह्यादेशे “असोरलोपः” इत्यकारलोपः ॥ “असोरेह्यौ—” इति सकारस्यान्त्यस्य पत्वे तस्याभावात्कालीयस्यासिद्धे “हुहलभ्यः—” इति हेधिरादेशः ॥ कार्यमेवाह गत्वा राघवं रामं प्रवद ॥

दिदक्षुर्मैथिली राम पश्यतु त्वाविलम्बितम् ।

तथेति स प्रतिज्ञाय गत्वा राघवमुक्तवान् ॥ ७ ॥

७. दिदक्षुरिति ॥ हे राम मैथिली त्वा त्वाम् ॥ “त्वामौ द्वितीयायाः” इत्यम्बादेशः ॥ दिदक्षुर्दृष्टुमिच्छुरविलम्बितं कृतं पश्यतु । प्रार्थनायां लोट् । इति प्रवदेति पूर्वोक्तान्वयः । स हनुमान् तथेति प्रतिज्ञाय प्रति-
भृत्य राघवं गत्वोक्तवान् ॥

उत्सुकानीयतां देवी काकुत्स्थकुलनन्दन ।

स्मां लिखित्वा विनिश्चस्य स्वरालोचय विभीषणम् ॥ ८ ॥

८. उत्सुकिति ॥ हे काकुत्स्थकुलनन्दन उत्सुका त्वां द्रष्टुमुत्कण्ठिता देवी सीता आनीयताम् । प्रार्थनायां लोट् । इत्युक्तवानिति पूर्वोक्तान्वयः । अथोत्तरश्लोकपूर्वार्धेन सहैकवाक्यतयाह । राघवः स्मां भूमिं लिखित्वा पादाङ्गुष्ठेन विलिख्य विनिश्चस्य दीर्घमुष्णं च निश्चस्य स्वराकाश-
मालोचय । ‘स्थः स्थर्गे आन्तरिक्षे च’ इति विश्वः । एते च स्मालेक-
नादयश्चिन्तानुभावाः । चिन्ता च सीतास्वीकारलोकापवादशङ्कयेति
ग्रह्यम् ॥

उक्तवान् राघवः सीतामानयालङ्कृतमिति ।

गत्वा प्रणम्य तेनोक्ता मैथिली मधुरं वचः ॥ ९ ॥

९. उक्तवानिति ॥ अलङ्कृतां सीतामानय । विधौ लोट् । इति विभी-
षणमुक्तवानिति योजना । अथ तेन विभीषणेन गत्वा सीतावासं प्राप्य
प्रणम्य मैथिली मधुरं वच उक्ता । दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः ॥

अहीहि शोकं वैदेहि मीतये धेहि मानसम् ।

रावणे जहिहि द्वेषं जहाहि ममदावनम् ॥ १० ॥

१०. जहीहीति ॥ हे देवि शोकं पतिवियोगदुःखं जहीहि त्यज । पुन-
र्भूयोऽपि मानसं प्रीतये संतोषाय धेहि संधेहि ॥ “असोः—” इत्ये-
श्वाश्रयासलोपी । रावणे द्वेषं वैरं जहीहि । तस्य मरणान्तरत्वादिति
भावः । प्रमदावनं जहाहि इतो निर्गच्छेत्यर्थः । ओहाक् त्यागे । सर्वत्र
विधौ लोट् । सेहिरादेशः ॥ “जहातेश्च” इति विकल्पादित्वमीत्वं च ॥
“आ च हो” इत्यारवं चेति त्रैकप्यम् ॥

आहर्तुलिम्प धूपाय निवस्स्वाविध्य च स्रैजम् ।

रत्नान्यामुञ्च संदीप्ते हविर्जुहुधि पावके ॥ ११ ॥

११. अह युग्मेन हीतायाः कर्तव्यमाह । जहीत्यादि ॥ आहि आह्वान्तरशु-
द्धयर्धमाह्वयस्येत्यर्थः । ‘आह्वयः आनं च’ इत्यमरः । णा शौचो । शपो
लुकि सेहिरादेशः । आलिम्प अन्वदनादिना गात्रमनुलिम्पेत्यर्थः । लिप
उपदेहे । जुहाविः ॥ “अतो हेः” इति हेर्लुक् ॥ धूपाय भीषात्ताविधूये-
नाङ्गं संस्कुर्वित्यर्थः । एतच्च आह्वान्तरकृत्यम् । धूप संतापे ॥ “शुपू-
धूप—” इत्यादिना आयप्रत्ययान्तात् लोटि सिधि हिलुक् ॥ निवस्स्व
यत्नमाच्छादय । वस आच्छादने । अश्वदिः । लोटि “पासः से” ॥
“सषाश्र्यां घामौ” ॥ अश्वप्रत्ययसकारयोः श्लिष्टता । अजो माल्यानि
आविध्य प्रधान । इयध ताडने । दिवादिः । उपसर्गवशादर्थान्तर-
त्वम् ॥ “प्रहिज्या—” इत्यादिना संप्रसारणम् ॥ हिलुक् । रत्नानि
रत्नाभरणान्यामुञ्च प्रतिमुञ्च भारयेत्यर्थः । संदीप्ते प्रज्वलिते पावके
हविराज्यादिकं जुहुधि जुहुतात् ॥ “हुसलभ्यो हेधिः” ॥

अदि त्वं पञ्चगव्यं च छिन्दि संरोधजं तपः ।

आरोह शिबिकां ह्रीं द्विषां जहि मनोरथान् ॥ १२ ॥

१२. अहीति ॥ सद्युपहतं गोरिमानि गव्यानि गोमयादीनि ॥ “गवा-
दिभ्यो यत्” इति प्राक्कीर्तीयार्थेन यत्प्रत्ययेन सम्बन्धसामान्यं

१ स्नायालिम्प च धू T₄, Com.

२ निवस धूपाय विध्य E₈, c., G.

३ स्रजः Com.

४ अदि स्रजश्च T₈, T₄, Com.

लक्ष्यते । तानि पञ्च समाहृतानि पञ्चगव्यम् । पात्रादित्वात्स्वीत्वप्रति-
षेधः । तच्चादि आभ्यन्तरशुद्धयर्थं मक्ष्य । अद् मक्षणे । हेधिरादेशः ।
संरोधजं निरोधजन्यं तमः शोकम् । ‘तमः शोके गुणान्तरे’ इति
विभ्वः । छिन्धि त्यजेत्यर्थः । छिन्देलोटि सिपि हेधिः । हैर्मी सौवर्णीम् ।
विकाराणि “नस्तद्धिते” इति टिलोपः । शिबिकामारोह । द्विषां
ममोरयान् जहि उन्मूलय । हन्तेलोटि सोहिरादेशे “हन्तेर्जः” इति
जादेशः । सर्वत्र विधौ परिभियोगकरणे वा लोट् । अत्र प्रथमं ज्ञानं
ततः पञ्चगव्यप्राशनं ततो होमस्ततोऽनुष्ठेपनमित्यादिक्रमो द्रष्टव्यः ।
अथाच्चेति न्यायेन पाठक्रमादर्पक्रमस्य बलीयस्त्वादिति ॥

तृणेषु त्वद्वियोगोत्था राजन्यानां पतिः शुचम् ।

भवतादिवियुक्ता त्वमत ऊर्ध्वं स्ववेष्टमनि ॥ १३ ॥

१३. तृणेति ॥ किं च राजन्यानां पतिः राजराजो रामस्त्वद्वियो-
गोत्थां त्वद्विरहजम्याम् ॥ “सुपि स्थः” इति कः ॥ “उवः स्थास्तम्भोः
पूर्वस्य” इति पूर्वसवर्णादेशः ॥ शुचं शोकं तृणेषु दिनस्तु । तृह हिंसा-
याम् । लोटि तिपि धत्वम् ॥ “हो हः” ॥ तकारस्य “अथस्तथोः—”
इति धत्वम् ॥ ततः धृत्वे ढलोपः । हे देवि त्वमत ऊर्ध्वं स्ववेष्टमनि
स्वगृहे युक्ता पतियुक्ता भवतान्नव । आशिषि लोट् । सेष्टादेशे
“तुष्टोः—” इति तातडादेशः ॥

दीक्षस्व सह रामेण त्वरितं तुरगाध्वरे ।

दृश्यस्व पत्या प्रीतेन प्रीत्या प्रेक्षस्व राघवम् ॥ १४ ॥

१४. दीक्षस्वेति ॥ रामेण सह त्वरितं तुरगाध्वरेऽध्वमेवे दीक्षस्व
दीक्षाकृत्यं संस्कारं भज । आशिषि लोट् । प्रीतेन मुदितेन पत्या भर्ता
दृश्यस्व प्रेक्षस्व । दृशोः कर्मणि लोटि यकि थासः से ॥ “स्वत्वा-

भ्याम्—” इत्येकारस्य घादेशः ॥ त्वं च प्रीता राघवमीक्षस्व पश्य ।
निमन्त्रणे लोढ् ॥

अयं नियोगः पत्युस्ते कार्या नात्र विचारणा ।

भूषयार्जं ममाणं चेद्रामं^१ गन्तुं यतस्व च ॥ १५ ॥

१५. भयमिति ॥ हे देवि अयं ज्ञानादिस्ते पत्युः रामस्य नियोग-
भाक्ता । मन्त्रास्मिन्नर्थे विचारणा विमर्शो न कार्या । ममाणं चेद्राम-
नियोगः कर्त्तव्यश्चेदित्यर्थः । अर्जं शरीरं भूषय प्रसाधय । रामं गन्तुं
यतस्व प्रयत्नस्व । निमन्त्रणे लोढ् ॥

मुदा संयुहि काकुत्स्थं स्वयं चागृहि संमदम् ।

उपेक्षूर्ध्वं मुहूर्त्तांस्त्वं देवि राघवसंनिधिम् ॥ १६ ॥

१६. मुदेति ॥ काकुत्स्थं रामं मुदानन्देन संयुहि मिश्रय । मोदये-
त्यर्थः । यु मिश्रणे । अवादिः । शपो लुक् । हेर्किंस्वान्न गुणः । स्वयं त्वं च
संमदमानन्दमागृहि । हे देवि मुहूर्त्तादूर्ध्वं राघवसंनिधिं रामसमीपम् ॥
“उपसर्गे धोः किः” इति कर्मणि क्प्रत्ययः ॥ उपेहि स्म ॥ “स्मे लोढ्”
इति स्मशब्दोपपदादूर्ध्वमौहूर्त्तिकायां विणः प्राप्तकाले लोढ् ॥ पतत्का-
स्त्रातिक्रमे रामस्य त्वयि विरक्तताशङ्का स्यादिति भावः ॥

ऊर्ध्वं मुहूर्त्तादिहोऽङ्ग स्वामिनी स्म भव क्षितेः ।

राजपत्नी नियोगस्यमनुज्ञाधि पुरीजनम् ॥ १७ ॥

१७. ऊर्ध्वमिति ॥ अङ्ग भो देवि त्वं मुहूर्त्तादूर्ध्वं क्षितेः स्वामिनी भव
स्म । पूर्ववद्लोढ् । राजपत्नी त्वं नियोगस्यमाहावर्तिनं पुरीजनमयो-
ध्वानगरवासिजनमनुज्ञाधि कर्मसु नियुक्त्व । शासु अनुशिष्टौ । मार्ध-
नार्या लोढ् ॥ “शा हौ” इति शादेशः ॥ तस्यासिद्धवद्भावे “इस-
द्भ्यो हेधिः” ॥

उत्तिष्ठस्व मते पत्युर्यतस्वालङ्कृतौ तथा ।

प्रतिष्ठस्व च तं द्रष्टुं दृष्टव्यं त्वं महीपतिम् ॥ १८ ॥

१८. उत्तिष्ठस्वेति ॥ भर्तुर्मते संमते विषये उत्तिष्ठस्व उत्सहस्वेत्यर्थः ।
उत्थानमुत्साहः ॥ “उदोऽनूर्ध्वकर्मणि” इति तञ् ॥ तथालङ्कृतौ प्रसा-
धने च यतस्व प्रयत्नस्व । संदृष्टव्यं महीपतिं रामं संद्रष्टुं प्रतिष्ठस्व
प्रयाहि । प्रार्थनायां लोट् ॥ “समयप्रविश्यः स्थः” इति तञ् ॥

अनुष्ठाय यथादिष्टं नियोगं जनकात्मजा ।

समारुढवती यानं पट्टांशुकवृतानना ॥ १९ ॥

१९. अनुष्ठायेति ॥ जनकात्मजा सीता यथादिष्टं यथोक्तं नियोगं
कामादिभर्त्रादेशमनुष्ठाय कृत्वा पट्टांशुकेन वृतानना कोऽपि मां प्राक्षी-
दिति संवृतमुष्णी सती यानं शिबिकां समारुढवती ॥

लज्जानता विसंयोगदुःखस्मरणाविद्धला ।

साक्षा गत्वान्तिकं पत्युर्दीना रुदितवत्सलौ ॥ २० ॥

२०. लजेति ॥ लज्जया नता नम्रमुष्णी विसंयोगस्य वियोगस्य स्मर-
णेन विह्वला विद्धला अत एव साक्षा सयास्या पत्युरन्तिकं गता दीना
शोकमासौ सीता रुदितवती करोव ॥

प्राप्तचारिष्यसंदेहस्ततस्तामुक्तवानृपः ।

इच्छां मे नाददै सीते त्वामहं गम्यतामृतः ॥ २१ ॥

२१. प्राप्तेति ॥ ततः सीतागमनानन्तरं नृपो रामः प्राप्तचारिष्ये पाति-
मत्ये संदेहो येन स सन् तां सीतामुक्तवान् । किमिति । हे सीते अहमि-

१ संद्रष्टुं Com., D.

२ त्वं दृष्टव्यं T_h, T_h.

दृष्टव्यं च D.

संदृष्टव्यं Com.

३ यथादिष्टं Com., D., T_h.

४ विह्वला Com., D., T_h.

५ गतान्तिके Com.

६ भर्तुं T_h.

७ इच्छातो नाददै Com.

८ मितः D.

कृच्छातो रोगतो नाददै न परिगृह्यानि । त्वत्परिग्रहेच्छा मे नास्ती-
त्यर्थः ॥ “इच्छार्थेषु लिङ्गलोढी” इति वृदातेर्लोढि तच् ॥ “पत पेः”
इत्येकारस्योत्तमस्यैकारः ॥ अतोऽस्माद्धेतोर्गोभ्यतां यथेच्छं गच्छेत्यर्थः ।
गमेर्भावे छोट् ॥

रावणाङ्कपरिक्षिप्ता त्वं हृल्लेखकरी मम ।

मर्ति बधान सुग्रीवे राक्षसेन्द्रं गृहाण वा ॥ २२ ॥

२२. स्वस्थेच्छाभावे हेतुमाह । रावणेति ॥ रावणस्याङ्गे उत्सङ्गे परिक्षिप्ता
परिसृदिता त्वं मम हृल्लेखकरी हृदयव्यधायकारिणी । अतो नेच्छामी-
त्यर्थः ॥ “कृओ हेतु—” इत्यादिना हेतायानुलोभ्येन वा टप्रत्ययः ॥
“हृदयस्य हृल्लेख्यवृणलासेषु” इति हृदयस्य वृदादेशः ॥ का तर्हि मे
गतिरत माह । सुग्रीवे प्रीतिं प्रेम बधान कुर्वित्यर्थः । राक्षसेन्द्रं विभी-
षणं वा गृहाण स्वीकुरु । उभयत्र “हलः णः शानजसौ” इति शानजा-
वेशे हिलुक् ॥

अशान भरताद्भोगान् लक्ष्मणं मवृणीष्व वा ।

कामाद्वा याहि मुच्यन्तामाशा रामनिबन्धनाः ॥ २३ ॥

२३. अशानेति ॥ अथवा भरताद्भोगान् सुखान्पशान् भुङ्क्ष्व । अश
भोजने । पूर्ववच्छानजादेशे हिलुक् । लक्ष्मणं वा मवृणीष्व । वृज्
धरणे । कैयादिकः । कामाद्यथेच्छं वा याहि । रामनिबन्धना रामवि-
षया आशा अभिलाषा मुच्यन्तां स्यज्यन्ताम् । सर्वत्र “प्रेयातिसर्गे—”
इत्यादिनातिसर्गे लोट् । अतिसर्गः कामव्याप्यनुदा ॥

क च ख्यातो रघोर्वीरः क त्वं परगृहोषिता ।

अन्यस्मै हृदयं देहि नानभीष्टे घटोमहे ॥ २४ ॥

१ रावणाङ्कपरिक्षिप्ता T₄.

रावणाङ्कपरिक्षिप्ता T₃, Com.

१ The latter half of the verse

is not found in T₁.

१ घटोमहे D., Com., T₄.

This verse is not found in T₂.

२४. त्यागे हेतुमाह । क चेति ॥ ख्यातो निष्कलङ्कत्वेन लोकविख्यातो
रघोर्वेशः क परगृहीषिता परगृहवासकलङ्किता त्वं क । नानयो-
र्थो गो घटत इत्यर्थः । तस्मादन्यस्मै पुंसे हृदयं देहि । अर्थं भजे-
त्यर्थः । वयं तु अनर्भाष्टेऽवचितेऽर्थे न घटामहै न युज्यामह इत्यर्थः ।
उभयप्राप्यतिसर्गे लोद ॥

यथेष्टं चर वैदेहि पन्थानः सन्तु ते शिवाः ।

कामास्तेऽन्यत्र तावन्तां विशङ्कां त्यज मद्रताम् ॥ २५ ॥

२५. यथेष्टमिति ॥ हे वैदेहि यथेष्टं चर गच्छ । अतिसर्गे लोद । ते
तव पन्थानः शिवाः क्षेमाः सन्तु । आशिशि लोद । ते तव कामा अभि-
क्षाया अन्यत्र पुदघान्तरे तावन्तां वर्धयन्ताम् । अतिसर्गे लोद ।
मत्कृतां मया करिष्यमाणाम् । आशंसायां भूतघटप्रत्ययः । विशङ्काम-
निष्ठागमशङ्कां त्यज । प्राप्तकाले लोद । शङ्कात्यागस्यायं काल इत्यर्थः ॥

ततः प्रगदिता वाक्यं मैथिलीभिजना नृपम् ।

स्त्रीसामान्येन संभूता शङ्का मयि विमुच्यताम् ॥ २६ ॥

२६. तत इति ॥ ततो रामवाक्यामन्तरं मैथिलो जनकोऽभिजनः
प्रभक्षी यस्याः सा सीता नृपं रामं वाक्यं प्रगदिता प्रगदितुं प्रवृत्ता ॥
“आदिकर्मणि कः कर्त्तरि च” ॥ तदेवाह । स्त्रीसामान्येन स्त्रियश्च-
पला इति सामान्यतः संभूता शङ्काविश्वासी मयि विषये विमुच्य-
ताम् । प्रार्थनायां लोद ॥

दैवादिभीहि काकुत्स्थ जिहीहि त्वं तथा जनात् ।

मिथ्या मामभिसंकुध्यन्नवशां शत्रुणा हृताम् ॥ २७ ॥

२७. दैवादिति ॥ हे काकुत्स्थ शत्रुणा हृतां बलाद्धृतामवशां तन्निरा-
सासमर्थां मां मिथ्या असती त्वमिति मिथ्याभियुज्याभिसंकुध्यन्

१ तावन्तामशङ्कां T₂, T₄.

२ मत्कृतान् Oom.

३ मैथिल्याभिजना T₂.

४ च T₂, T₄.

महां कुध्यन्नित्यर्थः ॥ “कुधद्गुहोऽपसृष्टयोः कर्म” इति संप्रदानत्वा-
पचादेन कर्मत्वम् ॥ वैवाहिकीमीहि । तथा जनाज्जनं वीक्ष्य । ह्यधलोपे
पञ्चमी । जिहीहि लज्जस्व । ह्री लज्जायाम् । उभयत्र हेङित्वाच्च गुणः ।
अदृष्टायां मयि दोषमारोपयता त्वया वैवाहिकेत्यर्थं लोकतो हेतव्यं
चेत्यर्थः ॥

चेतसस्त्वयि वृत्तिं मे शरीरं रक्षसा हृतम् ।

विदांकुर्वन्तु सम्यञ्चो देवाः सममिदं वचः ॥ २८ ॥

२८. स्वस्यादुष्टतामेवाचष्टे । चेतस इति ॥ त्वयि मे चेतसो वृत्तिः । शरी-
रमेव रक्षसा हृतम् । सम्यगञ्चन्तीति सम्यञ्चः समवाप्तिनो देवाः
पृथिव्यादयः । अञ्चोः क्तिन् ॥ “समः समि” इति सम्पादेशः ॥ इदं
वचो मम वाक्यं सत्यं विदांकुर्वन्तु विदन्तु । त एव सुचारित्रशुद्धौ
साक्षिण इत्यर्थः । विद हाने । प्रार्थनायां लोट् ॥ “विदांकुर्वन्तिवत्यभ्य-
तरस्याम्” इति विकल्पादाम्प्रत्ययादिनिपातनात्साधुः ॥

त्वं पुनीहि पुनीहीति पुनन् धायो जगन्नयम् ।

चरन् देहेषु भूतानां विद्धि मे बुद्धिर्विप्लवम् ॥ २९ ॥

२९. संप्रति तानेव देवानेकैकशः प्रार्थयते । त्वमिति ॥ हे धायो पुनीहि पुनी-
हीति पुनः पुनः भृशं वा पुनामीति जगत्त्रयं पुनन् शोधयन् जन्तूनां
प्राणिनां देहेषु चरन् वर्तमानस्त्वं मे मम बुद्धिर्विप्लवं चित्तदोषं विद्धि
जानीहि । ज्ञात्वा तत्फलं प्रापयेत्यर्थः । प्रार्थनायां लोट् । अत्र “क्रिया-
सममिहारे लोट् लोटो हिस्वौ वा च तद्ध्रस्वोः” इति लोट् । तस्य च
सर्वत्र वैकल्पिकौ सर्वलकारापवादिनौ हिस्वावादेशौ तत्र परस्मै-
पदे हिरादेशः । ‘क्रियासममिहारे द्वे भवतः’ इति वचनात् द्विवचनं
“यथाविध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्” इति पुनातेरनुप्रयोगः ॥

समट चामटाटोर्वीमिसटन्सोऽतिपार्वनाः ।

यूयमापो विजानीत मनोवृत्तिं शुभां मम ॥ ३० ॥

३०. समिति ॥ अत्यन्तं पावयन्ति शोभयन्तीत्यतिपावनाः । जीवभा-
वश्चिन्त्यः । अथवात्यन्तं पावनं शोधकं शोधकत्वधर्मो यास्तु ता इति
बहुव्रीहिः । अनुपसर्जनाधिकारादनीकारः । हे आपः अमन्तरिक्ष-
लोकमट । पां धूलोकमट । उर्ध्वं भूलोकमट । अन्तरिक्षादित्रय-
मटाम इत्येवाटन्स्यो यूयं मम मनोवृत्तिं शुभां शुद्धां विजानीत ।
जानातेः प्रार्थनायां लोदि धस्य तावेशः । अत्र अन्तरिक्षादिकर्मकारक-
भेदेनाटनक्रियाभेदादनेकक्रियोपलक्षणसमुच्चयसंभवात् “समुच्चयेऽ-
त्यतरस्याम्” इति लोट् लोटो यथायोगं हिंस्यौ च ॥ “समुच्चये
सामाम्यवचनस्य” इत्यत्र पूर्वोक्ताटनक्रियाविशेषानुगताटनक्रियासा-
माम्यस्यानुप्रयोगः ॥

जगन्ति घटस्व घटस्वेति दधती त्वं वसुन्धरे ।

अवेहि मम चारित्रं नक्तन्दिवमविर्युतम् ॥ ३१ ॥

३१. जगन्तीति ॥ हे वसुन्धरे धटस्व धटस्व वधे वधे धारयामि धार-
यामीत्येव जगन्ति दधती धारयन्ती त्वं मम चारित्रं नक्तन्दिवमवि-
र्युतं कदाप्यस्खलितमवेहि जानीहि । प्रार्थनायां लोट् । अत्र क्रिया-
समभिहार इत्यादि सर्वे पूर्ववत् । केवलमात्मनेपदे लोटः स्यावेशः ॥

रसान् संहर दीप्यस्व ध्वान्तं जहि नभो भ्रम ।

इतीहमानस्तिग्मांशो वृत्तं ज्ञातुं घटस्व मे ॥ ३२ ॥

३२. रसानिति ॥ हे तिग्मांशो भास्कर रसानुवकानि संहर संहरामि ।
दीप्यस्व दीप्ये । ध्वान्तं जहि हन्मि । नभः खं भ्रम भ्रमामि । इती-

हमातो लोकहितार्थं श्रेष्ठमानस्त्वं मे वृत्तं कर्तुं घटस्य प्रवर्त्तस्वेत्यर्थः ।
प्रार्थनायां लोट् ॥ अथ “समुच्चयेऽन्यतरस्याम्” इति लोट् लोटो
यथायोगं हिस्वौ च ॥ “समुच्चये सामान्यवचनस्य” इति संहाराद्यनु-
गतसामान्यस्येहनस्थानुप्रयोगः ॥

स्वर्गे विद्यस्व भुव्यास्स्व भुजङ्गनिलये भव ।

एवं वसन् ममाकाशं संबुध्यस्व कृताकृतम् ॥ १३ ॥

१३. स्वर्ग इति ॥ हे आकाश स्वर्गे विद्यस्व विद्ये । भुवि वास्त्व वासे ।
भुजङ्गनिलये पाताले भव भवामि । इत्येवं सर्वत्र सत् वर्त्तमानं त्वं मम
कृताकृतं च ॥ “विप्रतिषिद्धं ज्ञानधिकरणवाचि” इति वैभाषिको
ग्रन्थैकवज्रावः ॥ संबुध्यस्व सम्बुध्यगगच्छ । प्रार्थनायां लोट् । अथ
“समुच्चयेऽन्यतरस्याम्” इति लोट् लोटो यथायोगं हिस्वौ च ॥
“समुच्चये सामान्यवचनस्य” इत्यनुप्रयोगः ॥ सदिति सत्तायां विद्यत्या-
द्यनुगतसामान्यरूपत्वात् ॥

चितां कुरु च सौमित्रे व्यसनस्यास्य भेषजम् ।

रामस्तुष्यतु मे^१ वाद्य पापां^२ पुष्पातु वानलः ॥ १४ ॥

१४. इत्थं पृथिव्यादिप्रार्थनामन्त्रं लक्ष्मणं प्रार्थयते । चितामिति ॥ हे सौमित्रे
ममास्य व्यसनस्य वृषणस्य भेषजं प्रतीकारं चितां काष्ठसंख्यं कुरु
रचय । विधौ प्रार्थनायां वा लोट् । अथ रामो मां तुष्यतु निष्पापास्मि
चेदिति शेषः । पापाद्येतोरनलः पुष्पातु प्राप्नान्मोचयतु वा बृहत्वि-
त्यर्थः । मृगप्लव जेहनमोचनपूरणेऽपि चिन्त्यते ॥

राघवस्य मतेनाथ लक्ष्मणेनाचितां चिताम् ।

दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य रामं प्रगदिता वचः ॥ १५ ॥

१ तत्रैव सम्प्रमाकाश Com.

एवं वसन् ममाकाश T₂.

१ मे कुरु T₂, T₄, D.

१ वापेव D.

मापय Com., T₂, T₄.

२ पापान् Com.

१५. राघवस्येति ॥ अथ सीताप्रार्थनानन्तरं राघवस्य मतेन रामानु-
मत्या । भावे कः । लवमणेताचिताभारचितां चितां प्रज्वलितामिति
शेषः । हृष्टा प्रदक्षिणीकृत्य रामं वचः प्रगदिता प्रगदितुं प्रवृत्ता ॥
“आदिकर्मणि कः कर्त्तरि च” ॥

प्रवपाणि वपुर्वह्नौ रामाहं शङ्किता त्वया ।

सर्वे विदन्तु शृण्वन्तु भवन्तः सप्तवद्भवाः ॥ १६ ॥

१६. प्रति ॥ हे राम त्वया शङ्किता दुष्टेति संदिग्धाहं वपुर्वह्नौ प्रव-
पाणि । आमन्त्रणे लोद ॥ “आनि लोद” इति णत्वम् ॥ सप्तवद्भवाः
पूर्यप्राधितदेवरक्षोगणामामप्युपलक्षणम् । सर्वे भवन्त इति रामलक्ष्म-
णयोः पूजार्था वहुवचनम् । शृण्वन्तु विदन्तु साक्षात्कुर्वन्तु चेत्यर्थः ।
प्रार्थनार्था लोद ॥

मां दुष्टां ज्वलितवपुः पुषाण वहे

संरक्ष सतमलिनां सुहृद्यथा वा ।

एषाहं क्रतुषु वसोर्धेयाज्यधारा

त्वां प्राप्ता विधिवदुदीर्णदीप्तिमालम् ॥ १७ ॥

१७. मामिति ॥ हे वहे दुष्टां चेन्मां ज्वलितवपुः प्रज्वलितरूपः सन्
पुषाण दहेत्यर्थः । धातुवक्तः ॥ “हलः इनः—” इति शानजादेशे हिलुक् ।
सतमलिनां वा निष्पापां चेत् सुहृद्यथा मित्रमिव संरक्ष । एषाहं
क्रतुषु वसोर्धनस्य फलभूतस्य सम्बन्धिनी वसोर्धारां जुहोति
वसोर्मे धारा सदिति सत्साधनत्वे विधानात् । अथ चाङ्गेषु फल-
श्रुतेरर्थवादत्वात् वसोरग्नेर्विष्णोश्च देवतायाः सम्बन्धिनीत्यर्थः ।
अथ किं देवता वसोर्धारेति । अग्निर्वसुस्तस्यैषा धारा विष्णु-

घंसुस्तस्यैषा धारा इति श्रुतेः । आज्यधारा यथा घृतधारेव उदीर्ण-
दीप्तिमालमूर्ध्वोद्भवज्वालाजालं त्वां विधिवद्यथाशस्त्रं प्राप्ता इति
व्यवहरन्ति पावकं प्रविष्टेत्यर्थः । उपभोत्प्रेक्ष्योः संसृष्टिः ॥

इति भट्टिकाव्ये तिङ्मत्तकाण्डे लोदप्रदर्शनो
नाम विंशतितमः सर्गः ॥

इति श्रीपद्मनाभप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरि-
विरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाव्याख्यानो लोद्विलासे
सीतावह्निपरिशुद्धिर्नाम विंशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथैकविंशः सर्गः ।

समुत्क्षिप्य ततो वह्निर्मैथिलीं राममुक्तवान् ।

काकुत्स्थ दयितां साध्वीं त्वमोशङ्किष्यथाः कथम् ॥ १ ॥

१. अस्मिन् सर्वे लङ्किलसमधिकृत्याह । समुत्क्षिप्येति ॥ ततः सीताया वह्निम-
वेशान्तरं वह्निर्मैथिलीं सीतां समुत्क्षिप्य हस्ताभ्यामूर्ध्वमुखमव्य राम-
मुक्तवान् । किमिति । हे काकुत्स्थ त्वं साध्वीं पतिव्रतां दयितां कथम-
शङ्किष्यथाः कथं शङ्कितवान् । गर्हितमेतत्कर्यं कृतमित्यर्थः । अत्र गर्हा-
कथंशब्दयोर्लिङ्गनिमित्तयोः संभवात् “लिङ्गनिमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ” ॥
“भूते च” ॥ “गर्हायाम्—” इतिचानुवृत्तौ “विभाषा कथमि लिङ्
च” इति भूते गर्हायां च विकल्पाद्भृङ् । कुतश्चिद्वैशुण्यात् क्रियाणाम-
नभिनिवृत्तिः क्रियातिपत्तिः । वैशुण्यं च सामान्यभावो विरुद्धप्रत्ययो-
पनिपातो वा । इह चासाधुत्वशङ्काविरुद्धसाधुत्वप्रत्ययोपनिपाताद-
साधुत्वशङ्कनक्रियातिपत्तिः । सामान्यतः क्रियातिपत्तौ लिङ्गनिमित्ते
लृङ् । एते च विशेषाः क्रमशोऽनुसंधेयाः ॥

नामविष्यदिर्यं शुद्धा यद्यपास्यमहं ततः ।

नै चैनां पक्षपातो मे धर्मोदन्यत्र राघव ॥ २ ॥

२. नेति ॥ अहमेनां यदि नैवापास्यं नैवारक्षिष्यं ततस्तस्मादरक्षणा-
च्चेतोरियं शुद्धेति ज्ञाता नामविष्यत् । रक्षिता तु मया शुद्धेति ज्ञाते-
त्यर्थः । न च पक्षपातात्मया रक्षितेत्याह । अयमिति ॥ हे राघव अयं
पक्षपातो ममता धर्मोदन्यत्र मे नास्ति । पा रक्षणे । भू सत्तायाम् ॥ “भूते
च” इति भूतार्थे लृङ् ॥ अरक्षणाशुद्धिज्ञानयोर्हेतुहेतुमद्भायो लिङ्गनि-

१ समुत्क्षिप्य E, a, B, C.

२ त्वमशङ्कि T₃, T₄, Com.

३ नैवेनां T₃, T₄.

४ धर्मोदनाय T₃, T₄.

मिच्छम् ॥ “हेतुहेतुमतोर्लिङ्” इति विधानात् ॥ सामग्र्यभावेनाशुचि-
हानानिष्पत्तेः क्रियातिपत्तिश्च ॥

अपि तत्र रिपुः सीतां नार्थयिष्यते दुर्मतिः ।

कूरं जात्वदिष्यच्च जात्वस्तोष्यच्छ्रियं स्वकाम् ॥ ३ ॥

३. अयं सर्वसाक्षी भगवान्पावकः सीताशुचिप्रदर्शनाय सीतारावणयोः परस्परसमग्रं
यद्भूतं तत् श्लोकद्वयेनाह । अपीत्यादि ॥ तत्र तस्मिन् समग्रभाषणसमये ॥ “सत्त-
म्यास्तम्” ॥ जयमङ्गलाकारस्तु तत्र रिपुः स भवान् रिपू रावणः । मव-
च्छब्दोऽर्थाद्भ्रम्यते । तेन “इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते” इति वञ्छ इत्याह ।
तदतिक्लिष्टम् । भवदादिशब्दप्रयोग एव तद्विधानादार्थिकत्वायोगा-
द्बुद्धस्य ‘रिपोस्तथाविशेषणयोगाच्च । हे राम रिपुर्दशास्योऽदुर्मतिर-
बुद्धशुचिः । यद्यभविष्यदिति शेषः । अपि बाढं सीतां नार्थयिष्यत् मां
भजेत्यर्थमर्थनं प्रार्थनां नाकरिष्यत् । अर्थयतेरात्मनेपदित्वात् अर्थश-
ब्दात् तत्करोतिष्यन्तात् “उताप्योः समर्थयोर्लिङ्” इत्यत्र बाढार्था-
पिशब्दे लिङ्निमित्ते तत्र “घोताप्योः” इति बाढाश्वाननुवृत्तेर्नित्यं भूते
क्रियातिपत्तौ लृङ् । अजादित्वादाज्ञागमः । दुर्मतिरेवनादुर्मतित्वप्रयुक्ता
प्रार्थना क्रियातिपत्तिः । किं च नाहमवकल्पयामि न संभावयामि यद्य-
दुर्मतिरभविष्यजातु कदापि कूरं पशुं न जावदिष्यत् । जातु स्वकां
श्रियं संपदं च नास्तोष्यत् स्तुतवाञ्छ । अत्र “जातुयदोर्लिङ्” इति
उक्तजातुशब्दयोगोऽनवकृतिश्च लिङ्निमित्तं पूर्ववत् । दुर्मतित्वात्
तद्विषयकूराभिषदनस्यसंपत्तिस्तवनक्रियातिपत्तौ भूते वा लृङ् ॥

सङ्कल्पं नाकरिष्यच्च तत्रेयं शुद्धमानसा ।

सर्वाभर्षमवाप्स्यस्त्वं राम सीतानिबन्धनम् ॥ ४ ॥

४. संकल्पमिति ॥ हे राम इयं सीता शुद्धमानसा शुचिचिन्ता नाभ-
विष्यच्च न भूता । नभो द्यवद्वितान्धयः । भवनक्रियाध्याहारश्च । तत्र

१ प्रार्थयिष्यत् E₂, B., a.

प्रार्थयिष्यत् D.

२ नार्थयिष्यदुर्मतिः Com.

३ शुभं T₁, T₂.

४ यथापदं E₂, B., C., T₂.

रांधणे संकल्पमकारिष्यत् कृतवती चेति नावकल्पयामि न संभाव-
यामि । किं चेयं शुभमानसा नाभविष्यत्त्वं च सीतानिवन्धनं सीता-
मोचनं सत्यामर्षं यथार्थकोपमवाप्स्यसि अवाप्तवानसि । एतन्नमर्ष-
यामीत्यर्थः । पूर्वज्ञानवक्त्रुसिलिङ्गनिमित्तम् । उभयत्रामर्षः ॥ “अन-
वक्त्रुत्यमर्षयोरकिंवृत्तेऽपि” इत्यत्र तयोस्तन्निमित्तत्वमुक्तम् ॥ सीतायाः
शुभमानसत्वात्संकल्पनसत्यामर्षणप्राप्तिक्रियातिपत्तिः ॥ “घोताप्योः”
इति वाशब्दानुवृत्तेरुभयत्र भूते वा लङ् ॥

त्वयाद्रक्ष्यत किं नास्याः शीलं संवसता चिरम् ।

अदर्शिष्यन्त वा चेष्टाः कालेन बहुना न किम् ॥ ५ ॥

५. त्वयेति ॥ किं च चिरं संवसता सह यसता त्वया तस्याः शीलं
समृत्तं नाद्रक्ष्यत किं न ह्यार्तं किमित्यर्थः । दशैः कर्मणि लुङि चिण्व-
दिङ्भाषपक्षे रूपम् । न च मनोवृत्तिर्बुद्धानेत्याह । यदुनापि कालेन
चेष्टा मनोवृत्तिव्याप्ता कायारम्भा वा नादर्शिष्यन्त न चेष्टाः किमित्यर्थः ।
दशैस्तत्रैव चिण्वदिङ् रूपम् । ‘शीलं संवसता हेयं तच्च कालेन
भूयसा’ इत्याशयाल्लिङ्गतोऽपि त्वयावगतमेवेति गर्हितमेतत्कृतमि-
त्यर्थः ॥ “किंवृत्ते लिङ्लुटौ” इत्युक्तयोर्गर्हानिमित्तयोर्लिङ्गनिमित्ते
क्रियातिपत्तौ भूते वा लङ् ॥ चिरसंवासलक्षणशीलचेष्टोपलम्भका-
रणसंभवात्तद्विरुद्धतदनुपलम्भक्रियातिपत्तिः ॥

यावज्जीवमशोचिष्यो नाहास्यश्चेदिदं तमः ।

भानुरप्यपतिष्यत्क्षमामक्षोभिष्यत चेदियम् ॥ ६ ॥

६. यावदिति ॥ इदं तमः परगृहवासमात्रादियमशुजेति विपरीतहानं
नाहास्यश्चेत् न हास्यसि न त्यक्ष्यसि चेत् यावज्जीवमशोचिष्यः शोचि-
ष्यसि । तमःशोकयोर्हेतुहेतुमद्भावे लिङ्गनिमित्ते स्वोपदेशेन तमःशो-
कोत्पत्तिप्रतिबन्धात् क्रियातिपत्तौ च भविष्यदर्थे नित्यं लङ् । किं

चेयमक्षोभिष्यताचलिष्यचेत् भानुरपि क्षमापतिष्यत सुवि निपतेदि-
त्यर्थः । तद्बहुपास्तप्रायमस्याश्चापलमसंभाषितमित्यर्थः । इष्टान्तज-
नितासंभावनावुद्ध्या प्रतिबन्धात्तद्विरुद्धसंभावनावुद्धिक्रियातिपत्तिः ।
सीताचापलभानुपातयोर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्निमित्तम् । भूते लृङ् ॥

समपत्स्यत राजेन्द्र स्त्रीणां यद्यत्र चापलम् ।

लोकेपाला इहायास्यस्ततो^१ नामी कलिद्रुहः ॥ ७ ॥

७. समिति ॥ किं च हे राजेन्द्र रामचन्द्र स्त्रीणां संपन्थि स्त्रीणां स्त्रीषु
संभाषितम् ॥ “स्त्रीपुंसाभ्याम्—” इति नञ्प्रत्ययः । चापलं चारि-
ष्यस्खलनं समपत्स्यत संपन्नं चेत् कलिद्रुहः पापासहिष्णवो लोक-
पालाश्च भूतिमन्तो विप्रह्वन्तः सन्तो नायास्यन् नागमिष्यन् । आग-
ताश्च ततः शुद्धेति विश्वासिहीन्यर्थः । चापलदिक्पालानागमयोर्हेतुहे-
तुमद्भावोऽत्र लिङ्निमित्तम् । भगवन्माहिप्रत्यक्षेणानागमनक्रियाति-
पत्तिः । भूते लृङ् ॥

आश्चर्यं यच्च यत्र स्त्री कुच्छेऽवत्स्यन्मते तव ।

त्रासादस्यां विनष्टायां किं किमालप्स्यथाः फलम् ॥ ८ ॥

८. किं च नात्र स्त्रीसामान्यबुद्धिः कार्येत्याह । आश्चर्यमिति ॥ यच्चयत्रयोरेक-
स्यैव लिङ्निमित्तत्वात्तथैव योज्यते । यच्च यत्र वा स्त्री स्त्रीत्वे सति
कुच्छेऽतिदुष्करे तव मतेऽभिप्रायेऽभिपवेशरूपेऽवत्स्यद्वर्षादिष्ट तदा-
श्चर्यं चित्रमित्यर्थः । कुच्छत्वगम्यस्य चित्राङ्गीकरणस्य स्पष्टार्थमाश्चर्य-
प्रदणम् । वृत्तु वर्तने इति आतोर्वचयत्रयोरभ्यतरोपपदाच्चित्राङ्गीकरणे
गम्यमाने क्रियातिपत्तौ भूते लृङ् । स्त्रीणां सामान्यतः कुच्छाभिप्रायावु-
चुत्तिसामग्र्यमावात्तदनुवृत्तिक्रियातिपत्तिः । इयं तु तत्रापि प्रवृत्तेति
चित्राङ्गीकरणम् । किं चैवं त्वयि कुच्छे त्रासात् स्त्रीणाद्भयादस्यां विप-

१ लोकपालाश्च नायास्यन् भूतिमन्तः कलि-
द्रुहः Com.

२ ततोऽपी न T₁.

ततोऽभिप्रायकुच्छुहः T₄.

३ विपत्रायां D., Com.

स्वार्था प्रच्छन्नं मृतायां किं नाम फलमलप्स्यथा लप्स्यसे । न किञ्चि-
द्वचकल्पयामि ॥ “अनवकृत्यमर्पयोरकिञ्चिदपि” इत्यपिशब्दात्किञ्च-
त्तमनवकृतिश्च लिङ्निमित्तमुक्तं तस्मिन् क्रियातिपत्तौ लभेर्भविष्यति
नित्यं लृङ् । मरणातिरिक्तफलप्राप्तिसामग्र्यभावात्तदातिपत्तिः । किं
किलेति पाठः प्रामादिकः ॥ “किंकिलास्त्यर्थेषु लृङ्” इत्यस्यालिङ्नि-
मित्तत्वादिति ॥

यत्र यश्चामरिष्यत् स्त्री साध्वसादोषवर्जिता ।

तदसूयारतौ लोके तस्या वाच्यास्पदं मृषा ॥ ९ ॥

९. न केवलं फलाभावः प्रत्युतामिष्टफलमेव स्यादित्याह । यचेति ॥ यश्च यत्र वा
दोषवर्जितैव स्त्री साध्वसादमरिष्यत् तन्मरणमसूयारते गुणेषु दोषा-
विष्करणपरे लोके तस्या मृताया मृषा वाच्यास्पदं दुष्टत्वादेव मृतेति
मिथ्यापवादहेतुर्भविष्यदिति शेषः । तच्चातिगर्हितमित्यभिप्रायः । अत्र
यश्चयत्रशब्द उपपदं गृह्यं च लिङ्निमित्तम् । अत्र भूते लृङ् । अनुष्टायाः
साध्वसलक्षणसामग्र्यभावात्मरणक्रियातिपत्तिस्तदभावादपवादक्रिया-
तिपत्तिश्च ॥

अमंस्यत भवान् यद्वत्तथैव च पिता तव ।

नागमिष्यद्विमानस्थः साक्षादशरथो नृपः ॥ १० ॥

१०. अमंस्यतेति ॥ भवान् यद्वत्तथैव च पिता तव । यत्तन्मननं
तथा चेत्तत्र पिता दशरथो नृपः साक्षात् प्रत्यक्षेण नागमिष्यत् । दोष-
भवनदशरथानागमनयोर्हेतुहेतुमद्भावाद् लिङ्निमित्तम् । अग्निपरिशुद्धि-
ज्ञानाद्विरुद्धप्रत्ययात् क्रियातिपत्तिः । भूते लृङ् ॥

नाकलप्स्यत्संनिधिं स्थाणुः शूली वृषभवाहनः ।

अन्वभाविष्यतान्येन मैथिली चेत्पतिव्रता ॥ ११ ॥

१ यश्च यत्र T₂, T₄, C., D., Com.

२ दसूयारते Com.

१ तथैतच्चेत् T₂, T₄, Com.

२ नाश्वभावि B., E₂, C., C., T₂, T₄.

११. भेति ॥ पतिमता मैथिली अन्येन पुरुषान्तरेणान्धभाविष्यत
 वेदबुभुकोपमुका चेत् । भवतेः कर्मणि लृङ् । चिण्वदिदि वृद्धिः ।
 शूली शूलहस्तो वृषभवाहनो वृषभारुढः स्थाणुरीश्वरः संनिधि संनि-
 धानं नाकलस्यन्नाकल्पयिष्यदित्यर्थः । अन्तर्भावितणिजर्थोऽयं
 प्रयोगः । कृपू सामर्थ्ये । पूर्वबलिङ्निमित्तक्रियातिपत्त्योर्लृङ् ॥ “लुटि
 च कृपः” इति अकारात् स्ये परस्मैपदम् ॥ “तासि च कृपः” इति
 अकारादनिङ् ॥

आनन्दयिष्यदामस्य कथं त्वामरविन्दसत् ।

राजेन्द्र विश्वसूधाता चारिष्ये सीतर्या सते ॥ १२ ॥

१२. आनन्दयिष्यदिति ॥ हे राजेन्द्र राजराज अरविन्दे सीवतीत्यरवि-
 न्दसत् पद्मासनः विश्वं सते इति विश्वसूर्यिष्वकृष्टा । उभयत्र “सत्-
 सुविष—” इत्यादिना कृप् । भ्राता ब्रह्मा सीतायाश्चारिभे पातिमत्ये
 सते सति कथमागम्य त्वामामन्दयिष्यत् । गार्हितत्वावित्यर्थः ॥ “विभाषा
 कथमि लिङ् च” इति कथंशब्दो गार्हा च लिङ्निमित्तम् । चारिष्य-
 त्यभाषादानन्दादिक्रियातिपत्तिः ॥

प्रणमन् ब्रह्मणा प्रोक्तो राजकाधिपतिस्ततः ।

नाशोत्स्यन् मैथिली लोके नाचरिष्यदिदं यदि ॥ १३ ॥

१३. प्रणममिति ॥ ततोऽग्निवाक्यानन्तरं राजकाजां राजससूहानाम-
 धिपती रामः प्रणमन् ब्रह्माणं धन्दमानो ब्रह्मणा अतुर्मुखेन प्रोक्तः ।
 किमिति । मैथिली सीतेदमग्निप्रवेशकर्म नाचरिष्यद्यदि लोके नाशो-
 त्स्यन्न शुद्धा भवेत् । अत्राग्निप्रवेशशोधनयोर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्निमि-
 त्तम् । शुद्धिहेत्वग्निप्रवेशोपनिपातादशोधनक्रियातिपत्तिः ॥

१ “हगत्य T₂,”

२ सीतायाः सते Com,

सीतायाः सिते T₄,”

३ नोऽचरिष्य” O₁, c, E₂, T₁, T₂,”

नामोक्ष्याम वयं शङ्कामिहाधास्वन्न चेद्भवान् ।

किं वा चित्रमिदं युक्तं भवान् यदकरिष्यत ॥ १४ ॥

१४. नेति ॥ हे राजन् भयानिहाभौ नाधास्यञ्चेत् सीतां नाहितवान् । न प्रवेशितवाञ्छेदित्यर्थः । तर्हि वयं शङ्कां शुद्धेऽपि संशयं नामोक्ष्यामः न मुञ्चेम । अतो युक्तं कृतमित्यर्थः । स्वयं सर्वज्ञोऽपि लोकाभेदेन वयमिस्थाह । परमार्थतस्तु लौकिका न विश्वस्युरित्यर्थः ॥ अद्याधानशङ्का-
त्यागयोर्हेतुमद्भावाद्हे लिङ्निमित्तम् । अनाधानक्रियायास्तद्विरुद्धाधा-
नादतिपत्तिः । किं च भवान् युक्तं न्याय्यमकरिष्यत कृतवानिति यत्
इदं वा किं चित्रम् । चित्रमिति नावकल्पयामीत्यर्थः । अत्र किंवृत्तम-
नवकृतिश्च लिङ्निमित्तम् । राहो हितकरणरूपत्वात् चित्रक्रियाति-
पत्तिः । तत्र मूले अ लङ् ॥

प्रावर्त्तिष्यन्त चेष्टाश्चेदयोधातध्यवत्तव ।

अनुशास्ये त्वया लोके रामावत्स्यैस्तरां ततः ॥ १५ ॥

१५. प्रावर्त्तिष्यन्तेति ॥ किं च हे राम तव चेष्टा भ्यापारा यथातथ्यं
यथार्थम् । 'यथार्थं तु यथातथम्' इत्यमरः । यथार्थेऽध्ययीभावः ।
नपुंसकह्रस्वः । ततो नभ्समासे अयथातथम् । ततो ब्राह्मणादिष्य-
त्प्रत्यये "यथातथायथापुरयोः पर्यायेण" इति धिकल्पात्तत्पूर्वपव-
चुद्धौ भायथातथ्यम् । तद्वदायथातथ्यवत् । मत्वन्तं क्रियाविशेषणम् ।
अयथार्थमयथातथेत्यर्थः । प्रावर्त्तिष्यन्त चेत् प्रवृत्ताः श्येत् । ततस्त-
थापरीक्ष्यप्रवृत्तेस्त्वयानुशास्ये शासनीये लोकेऽप्यवत्स्यैस्तराम् ।
यथा राजा तथा प्रजेति न्यायादतिमात्रं प्रावर्त्तिष्यन्त । तादृशचे-
ष्टाः प्रवर्त्तेरन्नित्यर्थः । वृत्तु वर्त्तने ॥ "वृद्भ्यः स्यसन्तोः" इति तिप् ॥
"तिङ्श्च" इति तमप् ॥ "किमेत्तिङ्भ्यश्च—" इत्यादिना तिङ्धा-
वामुपत्ययः ॥ रामचेष्टाप्रवृत्तिलोकचेष्टाप्रवृत्त्योर्हेतुहेतुमद्भावो लिङ्-

निमित्तम् । असमीक्ष्यकरणोपनिपातात्समीक्ष्यकरणक्रियातिपत्तौ भवि-
ष्यति लृङ् ॥

प्रणमन्तं ततो' राममुक्तवानिति शङ्करः ।

किं नारायणमात्मानं नाभोत्स्यत भवानजम् ॥ १६ ॥

१६. प्रणमन्तमिति ॥ अथ ब्रह्मानन्तरं शंकरः प्रणमन्तं राममुक्तवान् ।
किमिति । भवानात्मानं न जायत इत्यजमनादिनिधनं नारायणमादि-
पुरुषं नाभोत्स्यत न बुद्धवान् किम् । अत्र किञ्चुत्तं लिङ्निमित्तम् ।
नारायणत्वानवधोऽक्रियायास्तद्विरुद्धबोधोत्पादनादतिपत्तिः ॥

कोऽन्योऽकत्स्यदिह प्राणान् हस्तानां च सुरद्विषाम् ।

को वा विश्वजनीनेषु कर्मसु प्रार्थयिष्यत ॥ १७ ॥

१७. नारायणत्वमेवाह । क इति ॥ इह लोके अन्यो नारायणादभ्यः को
वा हस्तानां सुरद्विषां राक्षसानां प्राणानकत्स्यद्विरुद्धेत्यतः । कृती छेदने ।
को वा विश्वजनीनेषु विश्वस्मै जनाय हितेषु ॥ “आत्मन्विश्वजन—”
इत्यादिना खः ॥ कर्मसु सेतुबन्धनादिकृत्येषु प्रायतिष्यत प्रयतेत । प्राच-
टिष्यत इति पाठेऽप्ययमेवार्थः । अत्रापि क इति किञ्चुत्तं लिङ्निमित्तम् ।
नारायणत्वबोधनादकर्त्तनाप्रयतनाक्रियातिपत्तिः । तत्र भूते लृङ् ॥

दैत्यक्षये महाराज यच्च यत्राघटिष्यथाः ।

समार्प्तिं जातु तत्रापि किं नानेष्यस्त्वेमीहितम् ॥ १८ ॥

१८. दैत्य इति ॥ हे महाराज त्वं दैत्यक्षयेऽसुरबधे निमित्ते यत्राघतारे
यदीदितं यद्येष्टितं नाघटिष्यथा नाकृथाः । जातु कदा तत्राघतारे समा-
प्तिमपि नानेष्यः न नेष्यसि । तर्हि सर्वं घटिष्यसे समापयिष्यसि
चेदित्यर्थः ॥ “जातुयदोर्लिङ्” इति जातुयच्छब्दानवकृतिश्च लिङ्नि-
मित्तम् । निजरूपबोधादघटनायाः अतिपत्तिः । भविष्यति लृङ् ॥

१ वचो राम' T₃, T₄.

२ 'मुक्तवानय D., T₃, T₄.

३ सुरद्विषाम् O., D.

नराद्विषाम् T₃, T₄.

४ प्रापतिष्यत Com.

५ 'नेष्यः स्वमीहितम् T₄.

तातं प्रसाद्य कैकेय्या भरताय प्रपीडितम् ।

सहस्रचक्षुषं रामो निनंसुः परिदृष्टवान् ॥ १९ ॥

१९. तातमिति ॥ रामो भरताय भरतराज्यार्थं कैकेय्या प्रपीडितं वर-
प्रार्थनया क्लिप्तं तातं पितरं दशरथं प्रसाद्य कैकेयीविषयरोषस्या-
जनेन प्रसन्नं कृत्वा सहस्रचक्षुषं सहस्राक्षमिन्द्रं निनंसुर्नमितुमिच्छुः
परिदृष्टवान् ॥

प्रेता वरेण शक्रस्य प्राणन्तः कपयस्ततः ।

संजाताः फलिनामम्रोचिष्णुहुमसद्रवः ॥ २० ॥

२०. प्रेता इति ॥ तत इन्द्रदर्शनानन्तरं प्रेता एते पूर्वं मृताः कपयः
शक्रस्य वरेण प्रसादेन प्राणन्तो जीवन्तः सन्तः । अतः प्राणने । लटः
शक्रादेशः । फलिनाः फलवन्तः ॥ “फलवर्द्धयामिनश्च” ॥ अतः
पयानन्नाः फलभरेणानता अत एव रोचिष्णवः शोभनाश्च तेषु हुमेषु
सद्रवः सदनशीलाः संजाताः । निषण्णा इत्यर्थः ॥ “वाधेदृसिशदसदो
रुः” इति सदो रूपत्ययः ॥

भ्रमरकुलाकुलोद्वणसुगन्धिसर्पुष्पतरु-

स्तरुणमधूकसंभवपिशङ्किततुङ्गशिखः ।

शिखरशिलान्तरालपैरिक्लृप्तजलावसरः

सरसफलश्रियं विंशतवान्स मुवेलगिरिः ॥ २१ ॥

२१. भ्रमेति ॥ भ्रमरकुलैराकुला व्याप्ता उद्वणसुगन्धयोऽत्यस्तसुर-
भिगन्धयः सर्पुष्पास्तरुषो यस्मिन् सः । तरुणानां प्रत्यग्राणां मधूकानां
मधूकपुष्पाणां संभवेनोद्भवेन पिशङ्किताः पिशङ्गीकृतास्तुङ्गशिखा उक्त-
तशिखराणि यस्य सः । शिखरशिलानामन्तरालेषु परिकृप्ता निष्पन्ना

१ 'स्तदा D.

'स्तथा T.

२ सुगन्धिपुष्प N., O., c., B.

३ परिकृप्तजलावसरः D.

४ विंशतान् मुवेल N., O., c., B.

जलावसरा जलपसरा यस्मिन् सः । सुवेलागिरिः सुवेलाद्रिः सरस-
फलानां भिवं समृद्धिं विततवान् विततान् । पादान्तादियमकम् । नर्द-
दकवृक्षम् । 'यदि भवतो नजौ भजजला गुरु नर्ददकम्' इति लक्षणात् ॥

संवाद्रिः सकुसुमरेणुभिः समीरै-

रानम्रैर्वहुफलधारिभिर्वनान्तैः ।

क्षोतद्रिर्मधुपटलैश्च वानराणा-

माप्यानो रिपुवधसंभवः प्रमोदः ॥ २२ ॥

२२. संवाद्रिरिति ॥ वानराणां रिपुवधसंभवो रिपुवधप्रभवः प्रमोद-
भानन्दः संवाद्रिः संवरद्रिः । पातेर्लटः शप्तादेशः । सकुसुमरेणुभिः
सुगन्धिभिरित्यर्थः । समीरैर्मादतैर्वहुफलशालिभिरत एवानम्रैर्वनान्तै-
र्वनभागैः क्षोतद्रिः क्षवद्रिर्मधुपटलैः क्षौद्रमण्डलैश्चाप्यानः प्रवृक्षः ।
ओप्यायी वृक्षौ । कर्त्तरि कः । ओदित्वाभिष्टानत्वम् । यकारलोपः ।
अयस्थितविभाषावचनात् क्षोपसर्गस्य प्यायः पीमाधो न भवति ।
प्रदक्षिणीवृक्षम् ॥

आयान्त्यः स्वफलभरेण भङ्गुरत्वं

भृङ्गालीनिचयचिता लतास्तरुणाम् ।

सामोदाः क्षितितलसंस्थितावल्लोप्या

भोक्तृणां श्रममुदयं न नीतवसः ॥ २३ ॥

२३. आयान्त्य इति ॥ स्वप्नेन फलभरेण भङ्गुरत्वं भङ्गुरशीलत्वम् ॥
"भङ्गमास-" इत्यादिना घुरच् ॥ आयान्त्यः प्राप्नुवत्यस्तथा फलिता
इत्यर्थः । सामोदा मनोहरगन्धवत्योऽत एव भृङ्गालीनिचयैश्चिता
व्यासाः क्षितितलसंस्थितैरनारुदैरेवावल्लोप्या अवल्लोपमुपचेतुं शक्याः
करप्रक्षेया इत्यर्थः । लताः शाखाः । 'समे शाखालते' इत्यमरः ।

भोक्तृणामपहर्षणां वानराणां भ्रमं भ्रान्तिमुदयमुद्भ्रमं न नीतवत्यः
 किं तु प्रशमं निन्युरित्यर्थः । नयतिद्विकर्मकः । विनीतवत्य इति पाठे
 उदयमुदितम् । एतेर्यतेर्वा पचाद्यच् । भ्रममपनिन्युरित्यर्थः । एतच्च
 महर्षिणीवृत्तम् ॥

इति भट्टिकाव्ये तिरुन्तकाण्डे लृङ्प्रदर्शनो नाम
 एकविंशतितमः सर्गः ॥

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमहि-
 नायसूरिविरचिते भट्टिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाख्याने
 एकविंशः सर्गः ॥

॥ श्रीः ॥

अथ द्वाविंशः सर्गः ।

ततो रामो हनूमन्तमुक्तवान् दृष्टमानसम् ।

अयोध्यां श्वः प्रयातासि कपे भरतपालिताम् ॥ १ ॥

१. अथ लुब्धिलासमधिकृत्याह । तत इति ॥ ततः स्त्रीताशुख्यनन्तरं दृष्टमान-
सो रामो हनूमन्तमुक्तवान् । हे कपे भरतपालितामयोध्यां श्वः
परेषुः प्रयातासि गमतासि गमिष्यसीत्यर्थः । प्रपूर्वाघातेरनघतनभ-
विष्यति लुब्ध । विशेषस्तत्र तत्र वक्ष्यते ॥

गाहितासे नभो भूयः स्फुटन्मेघघटावलि ।

ईक्षितासेऽम्भसां पत्न्युः पयः शिशिरशीकरम् ॥ २ ॥

१. गाहितास इति ॥ हे कपे भूयः पुनरपि स्फुटन्मेघघटावलि-
हत्या विशीर्यमाणा मेघघटावलयो मेघवृक्षपङ्क्तयो यस्मिन्तन्नभो
गाहितासे प्रवेक्ष्यसि । गाङ्ग विलोडने । शिशिरशीकरमम्भसां पत्न्युः
पय ईक्षितासे द्रव्यासि ॥

सेवितासे प्लवङ्ग त्वं महेन्द्राद्रेरर्धिसकाः ।

ध्रुत्क्रान्तवर्त्मनो भानोः सहज्योत्स्नाकुमुद्वतीः ॥ ३ ॥

१. सेवितास इति ॥ प्लवैर्गच्छतीति प्लवङ्ग कपे । 'अष्टप्रकरणे गमेः
सुप्युपसंख्यानं अष्ट डिङ्कृत्यः' इति गमेः सच्चि सुमागमः दिलो-
पश्च । भानोर्व्युत्क्रान्तवरमन औषत्येनातिक्रान्तभानुमार्गस्येत्यर्थः ।

१. हनूमन्तम् T₂, T₄.

दृष्टमानसः Com.

२. गाहितासे Com.

३. स्फुटन्मे T₂.

१. 'अभिष्यकम्' T₂, T₄.

२. सहज्योत्स्नाः कुमुद्वतीः c., Com.

सहज्योत्स्नाः कुमुद्वती T₄.

सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । महेन्द्राद्रेः संबन्धिनीः सहज्योत्स्ना-
 मन्दमण्डलसाभिध्यात् सचन्द्रिकाः ॥ “वोपसर्जनस्य” इति सह-
 शब्दस्य विकल्पादसमासः ॥ कुमुदाम्यास्तु सन्धीति कुमुदतीः कुमुद-
 प्रायाः । ‘कुमुदान् कुमुदप्रायः’ इत्यमरः ॥ “कुमुदनञ्चेतसेभ्यो
 वृत्तुप्” इति वृत्तुप्प्रत्यये ढिलोपः ॥ “मातुषधायाः—” इति प्रकारः ॥
 अधित्यका ऊर्ध्वभूमयः । ‘भूमिकूर्ध्वमधित्यका’ इत्यमरः ॥ “वपा-
 धिभ्याम्—” इत्यादिना त्यकन्प्रत्ययः ॥ सेवितासे सेधिभ्यसे ।
 अतएतने लुट् ॥

चन्दनद्रुमसंछन्नी निराकृतहिमश्रयाः ।

दर्शितारस्त्वया ताश्च मलयोपत्यकाः शुभाः ॥ ४ ॥

४. चन्दनेति ॥ चन्दनद्रुमैः संछन्नाः हिमस्य भयो हिमभयो हिमा-
 स्तारः । अन्य विमोचनप्रतिदुर्वयोरिति धातोः “अयोर्दधीभ्रमभय-
 हिमर्थाः” इति घञल्लोपौ वृद्धभाष्यञ्च निपात्यते इति काशिका ।
 स तिरोहितोऽभिभूतो याभिस्ताः । ततस्तयोर्विशेषणसमासः । चन्द-
 नसंपर्कादिमादपि शीतला इत्यर्थः । शुभाः शोभनास्ताः पूर्ववृद्धा
 मलयस्योपत्यका आसन्नभूमयश्च । पूर्ववत्यकन्प्रत्ययः । त्वया दर्शि-
 तारः श्वो द्रस्यन्ते ॥ “स्यसिच्—” इत्यादिना दशोः कर्मणि चिष्ण-
 विटि रूपम् ॥

प्रतन्व्यः कोमला विन्ध्ये सहितारः स्वर्द न ते ।

लताः स्तवकशालिन्यो मधुलेहिंकुलाकुलाः ॥ ५ ॥

५. प्रतन्व्य इति ॥ विन्ध्ये विन्ध्यादौ प्रतन्व्यः कुशाः कोमला मृदुलाः
 स्तवकशालिन्यः कुसुमशुक्लमनोहरा अत एव मधुलेहिकुलाकुला
 मधुपवृन्दाकीर्णा लतास्ते तव स्वर्द गतिवेगम् ॥ “स्यदो जवे” इति
 स्यन्देर्घञल्लोपौ वृद्धभाष्यञ्च ॥ न सहितारो न सीढारो न सहि-

व्यन्ते । तनुत्वात् कोमलत्वात् स्तवकभरितत्वाच्चेत्यर्थः ॥ "तीक्ष्ण-
सह—" इत्यादिना सहेधिकल्पादिहागमः ॥

द्रष्टासि प्रीतिमानारान् सखिभिः सह सेविताम् ।

सपक्षपातं किष्किन्धां पूर्वकीडां स्मरन् मुहुः ॥ ६ ॥

६. द्रष्टासीति ॥ सखिभिः सुदृग्भिः सह सेवितां भुक्तां किं धीयते-
क्ष्यामिति किष्किन्धां शुद्धां सुग्रीववसतिम् ॥ "पारस्करप्रभृतीनि च
संज्ञायाम्" इति निपातनात् साधुः ॥ मुहुः पूर्वकीडामश्रुत्वा प्रीति-
समिति सपक्षपातं साभिमानं स्मरन् प्रीतिमान् प्रीतियुक्तः सन् भारान्
महदे समीपे वा द्रष्टासि द्रक्ष्यसि ॥

त्वया संदर्शितारौ ते माल्यवदण्डकावने ।

उपद्रुतधिरं द्वन्द्वैर्योः क्लिशितवानहम् ॥ ७ ॥

७. त्वयेति ॥ तव पूर्वानुभूते माल्यवदण्डकावने च ते गिरिका-
वने त्वया संदर्शितारौ संद्रक्ष्येते । द्रष्टेः कर्मणि लुटि चिण्वदिटि च
"लुटः प्रथमस्य द्वारौरसः" इत्यातामो रावादेशः । ययोर्गिरिवनयोरहं
धिरं सीतासीतभूतो द्वन्द्वैः क्षीतोष्णादिदुःखैः । 'द्वन्द्वं युग्मं द्विमोष्णा-
दिभिर्गुणैः कलहे रहः' इति यादवः । उपद्रुतः पीडितः सन् क्लिशित-
वान् क्लिष्टवान् ॥ "क्लिष्टः कृत्स्ननिष्ठयोः" इति विकल्पादिद् ॥
किंस्वाप्तं गुणः ॥

आप्तारौ भवता रम्यावाश्रमौ हरिणाकुलौ ।

पुण्योदकाद्विजाकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोः ॥ ८ ॥

८. आप्ताराविति ॥ रम्यौ हरिणाकुलौ सुगाकीर्णौ पुण्योदकौ पवित्र-
जलौ द्विजैर्हरितादिभिराकीर्णौ सुतीक्ष्णशरभङ्गयोर्मुन्योराश्रमौ भवता
त्वया आप्तारौ आप्त्येते आप्तव्यावित्यर्थः । आप्तोतेः कर्मणि लुट् ॥
तास्यातामो रावादेशः ॥

अतिक्रान्ता त्वया रम्यं दुःखमत्रेस्तपोवनम् ।
पवित्रचित्रकूटेऽद्रौ त्वं स्थातासि कुतूहलात् ॥ ९ ॥

९. अतिक्रान्तेति ॥ रम्यमत्रेस्तपोवनं त्वया दुःखं यथा तथा अतिक्रान्ता । रम्यतया दुस्त्यज्यत्वात् कृच्छ्रेणातिकृच्छ्रं यास्यते । क्रमेः कर्मेणि लुट् ॥ “स्तुकमोरमात्मनेपदनिमित्ते” इत्यात्मनेपदे इदमतिशेधः ॥ विचित्रेऽद्भुते चित्रकूटाद्रौ त्वं स्थातासि कुतूहलाद्भूतदर्शन-कौतुकात्स्थास्यसि ॥

ततः परं भरद्वाजो भवतीं दर्शिता मुनिः ।
द्रष्टारश्च जनाः पुण्या यामुनाम्बुक्षतांसः ॥ १० ॥

१०. तत इति ॥ ततः परं चित्रकूटदर्शनानन्तरं भवता भरद्वाजो मुनिर्दर्शिता द्रक्ष्यते । द्रष्टेः कर्मेणि लुटि तासि चिण्वदिद् । यमुनाम्बुक्ष-तांसो यमुनाजलसेवालुप्तपापा अत एव पुण्याः पवित्रा जना द्विजा विप्राश्च द्रष्टारो द्रक्ष्यन्ते दृष्टव्या इत्यर्थः । द्रष्टेः कर्मेणि लुटि चिण्व-दिद्भावपक्षे रूपम् ॥

स्यन्त्वा स्यन्त्वा दिवः शम्भोर्मूर्ध्नि स्कन्त्वा भुवं गताम् ।
गाहितासेऽथ पुण्यस्य गङ्गां मूर्ध्निमिव द्रुताम् ॥ ११ ॥

११. स्यन्त्वेति ॥ अथ भरद्वाजदर्शनानन्तरं दिवो सुलोकान् स्यन्त्वा स्यन्त्वा पुनः पुनः स्यन्दित्वा । स्यन्व् प्रलघणे ॥ “आभीक्ष्ये णमुल्क्ष” इति चकारादाभीक्ष्ये क्त्वाप्रत्ययः । ‘आभीक्ष्ये द्वे भवतः’ इत्युपसंख्यानान् द्विवचनम् । पौनःपुन्यं भृशार्थो वा आभीक्ष्यम् । शंभोर्मूर्ध्नि स्कन्त्वा गत्वा पतित्वेत्यर्थः । स्कन्दिर्गतिशोषणयोः । अनिद् ॥ “क्वित् स्कन्दिः स्यन्दोः” इत्युभयत्र नलोपप्रतिषेधः ॥ क्षिति

१ पुण्यमत्रे T₂, T₄.१ विचित्रे D., Com., T₂, T₄.१ भवतो T₄.१ यमुना D., Com., T₄.१ क्षिति D., Com., T₂, T₄.१ द्रुताम् T₂, T₄.

गतां द्रुतां द्रव्यरूपेण स्थितां पुण्यस्य सुकृतस्य भूमिं विप्रहमिव
स्थितां गङ्गां भागीरथीं गाहितासे गाहिष्यसे ॥

तमसाया महानीलपाषाणसदृशत्विषः ।

वनान्तान् बहु मन्तासे नागराक्रीडशाखिनः ॥ १२ ॥

१२. तमसाया इति ॥ महानीलपाषाणसदृशत्विष इन्द्रनीलशिलास्-
च्छायायास्तमसायास्तमसानद्याः संबन्धिनो नागराणां पौराणामाक्री-
डसाक्षिणो विहारद्रष्टृन् वनान्तान् वनप्रवेशान् बहु मन्तासे बहु
मंस्यसे । मन काने । छुटि "यासः से" ॥ "तासस्त्योः—" इति सलोपः ॥

नगरस्त्रीस्तनन्यस्तधौतकुङ्कुमपिञ्जराम् ।

विलोक्य सैरयूं रम्यां गन्तायोध्या त्वया पुरी ॥ १३ ॥

१३. गगरेति ॥ नगरस्त्रीणां स्तनेषु न्यस्तैर्धौतैर्जलक्रीडाकाले क्षालितैः
कुङ्कुमैः पिञ्जरां रम्यां सरयूं विलोक्य त्वयायोध्या पुरी गन्ता मंस्यते
गन्तव्येत्यर्थः । गमेः कर्मणि लुट् ॥

आनन्दितारस्त्वां दृष्ट्वा प्रहृष्टाश्चावयोः शिवम् ।

मातरः सह मैथिल्या तोष्टा च भरतः परम् ॥ १४ ॥

१४. आनन्दितार इति ॥ अथ मातरः कौसल्यादयस्त्वां दृष्ट्वा नन्दि-
तार आनन्दिष्यन्ति । मैथिल्या सहावयोः पुत्रयोः शिवं क्षेमं प्रहृष्टाः
प्रक्षयन्ति च । भरतश्च परमस्य भर्तं तोष्टा संतोक्ष्यति ॥

आख्यातासी हतं शत्रुमभिषिक्तं विभीषणम् ।

सुग्रीवं चार्जितं मित्रं सर्वाश्वागामुकान् द्रुतम् ॥ १५ ॥

१५. आख्यातासीति ॥ शत्रुं रावणं हतं विभीषणं चाभिषिक्तं लङ्का-
राज्ये स्थापितं सुग्रीवं च परमं मित्रं परमसुहृदं सर्वानस्मांश्च द्रुतमा-

१ "जीवसाक्षिणः" Com., T₂, T₄

२ "स्तनस्तन्यधौत" C.

३ सरयूं D.

४ भरतः पुरम् T₂.

५ सुग्रीवार्जितं मित्रं T₄.

सुग्रीवं परमं मित्रं Com.

भाभुक्तानागन्तुन् ॥ “लघपत—” इत्यादिना गमेरुक्प्रत्ययः ॥ आख्या-
तास्याख्यास्यसि । सर्वमेतदाख्यातमित्यर्थः ॥

गन्तारः परमा प्रीति पौराः श्रुत्वा वचस्तव ।
‘ज्ञात्वैतत्संमुखीनेश्च समेतौ भरतो ध्रुवम् ॥ १६ ॥

१६. गन्तार इति ॥ पौरास्तव वचः श्रुत्वा परमा प्रीति गन्तारो गमि-
ष्यन्ति । एतत्सर्वं ज्ञात्वा भरतश्च द्रुतं मां प्रति संमुखीनोऽभिमुख
यता आगन्ता । आङ्पूर्वाविणः कर्त्तुं लुट् ॥

गते स्वयि पथानेन वयमप्याहितास्महे ।
लब्धाहेऽहं धृतिं प्राप्ते भूयो भवति संमुखे ॥ १७ ॥

१७. गत इति ॥ जमेनोक्तेन पथा स्वयि गते सति वयमप्याहितास्महे
आगमिष्यामः । अहि गतौ । लुटि तकि महिकि तासि टेरेस्वम् । इदि-
इवाङ्मुम् । अजादित्वादाद् । भूयश्च स्वयि संमुखे प्राप्ते सत्यहं धृतिं
संतोषं लब्धाहे लप्स्ये । लभेर्लुटि टेरेस्वे “ह पति” इति तासः सफा-
रस्य हकारः ॥ “लघस्तथोर्ध्वोऽधः” ॥

गते तस्मिन्गृहीतार्थे रामः सुग्रीवराक्षसौ ।
वृक्तवान् श्वोऽभिगन्तास्थो युवा सह मया पुरैम् ॥ १८ ॥

१८. गत इति ॥ तस्मिन् हनूमति गृहीतार्थेऽवधूतकार्यार्थे गते सति
रामः सुग्रीवराक्षसौ सुग्रीवविभीषणौ युवामपि मया सह श्वः परेऽहि
पुरमयोऽभ्यानगरीमभिगन्तास्थः गमिष्यथ इत्युक्तवान् । गमेर्लुटि थसि
तासिप्रत्ययः ॥

द्रष्टास्थस्तत्र तिस्रो मे^१ सातृस्तुष्टान्तरात्मनः ।
आसैन्तीनं सखित्वं च भ्रात्रास्थो भरताश्रयम् ॥ १९ ॥

१ आत्मा सर्वे संमुखीन् । Com.

२ संमुखीनं च T₂.

३ मायेता T₄, Com.

४ द्रुतम् Com.

१ पुरैम् T₂, T₄.

२ नो D₁, Com.

३ अत्यन्तीनं Com₂, D.

१९. द्रष्टास्य इति ॥ तत्रायोभ्यायां तुष्टान्तरात्मनस्तुष्टान्तरङ्गान् मोड-
स्माकं तिस्रो मानृर्जननीः ॥ “न चद् स्वस्त्रादिभ्यः” इति निषेधात्
“ऋन्नेभ्यः—” इति न ङीप् ॥ द्रष्टास्यः द्रक्ष्यथः । दृशेः कर्त्तरि लुङि
थसि तास् ॥ “अक्ष—” आदिना षत्वम् । भरताभर्थ भरतविषयमत्यन्तं
गाभ्यत्यन्तीनमात्यन्तिकम् ॥ “अक्षारपार—” इत्यादिना सप्रत्ययः ॥
सखित्वं सत्त्वं च प्राप्तास्यः प्राप्स्यथः । आभ्रोतेर्लुङि थसि तास् ॥

नैवं^१ विरहदुःखेन वयं व्याघानितास्महे ।

भ्रमोऽनुभविता नैवं^२ भवद्भ्यां च वियोगजः ॥ २० ॥

२०. अथ पुष्पेनाह । नैवमित्यादि ॥ हे कपिराक्षसौ सुप्रीयविभीषणौ मातः
अवः प्रभाते मया सह गन्तुं प्रयतितासाथे प्रयतिष्येथे यदि । यती
प्रयत्ने । एवं सति वयं विरहदुःखेन भवद्वियोगदुःखेन न व्याघानिता-
स्महे न व्याहनिष्यामहे । हन्तेः कर्मणि लुङि तासि विण्वदिदि
वृद्धिः ॥ “हो हन्तेः—” इति हकारस्य षत्वं च ॥ एवं सति भवद्भ्यां
च वियोगजोऽस्मद्विरहजस्यः भ्रमः क्लेशो नानुभाविता नानुभविष्यते ।
अनुपूर्वाञ्जघतेः कर्मणि लुङि पूर्ववत्तासि विण्वदिदि वृद्धिः ॥

एवं युवां मम प्रीत्यै कलसास्यः कपिराक्षसौ ।

गन्तुं प्रयतितासाथे मातः सह मया यदि ॥ २१ ॥

२१. एवमिति ॥ एवं मया सह प्रस्थाने सति युवां मम प्रीत्यै संतौ-
षाय कलसास्यः कल्पिष्येथे संपत्स्येथे इत्यर्थः । कुपू सामर्थ्ये ॥ “लुङि
च कृपः” तङ्मावपक्षे “तासि च कृपः” इतीदमतिषेधः ॥ लपरो
रुपूपधगुणः । ‘कृपेः संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या’ । शेषं व्याख्यातम् ॥

उक्तवन्तौ ततो रामं वचः पौलस्तवानरी ।

अनुग्रहोऽयं काकुत्स्थ गन्तास्वो यत् त्वया सह ॥ २२ ॥

२२. उक्तवन्ताविति ॥ ततो रामवाक्यानन्तरं पौलस्त्यवानरौ विभीषणसुग्रीवौ रामं वचो वाक्यमुक्तवन्तौ । किमिति । हे काकुत्स्थ त्वया सह गन्तास्वो गमिष्याव इति यत् अयमनुग्रहो महान् प्रसादः ॥

अनुमन्तास्वहे नावां भवन्तं विरहं त्वया ।

अपि प्राप्य सुरेन्द्रत्वं किं नु मत्तं त्वयास्पदम् ॥ २३ ॥

२३. अन्विति ॥ हे राम सुरेन्द्रत्वं प्राप्याप्यावां भवन्तं सन्तं त्वया विरहं नानुमन्तास्वहे । त्वया मत्तं वस्तम् ॥ “अच्छ उपसर्गात्तः” इति वस्तकारादेशः ॥ आस्पदं प्रतिष्ठा किमु ॥ “आस्पदं प्रतिष्ठायाम्” इति निपातनात् सुडागमः ॥ त्वां विनैन्द्रं पदमपि न रोञ्चयामहे किमुत पदान्तरमित्यर्थः ॥ इति छुड्डिलासः ॥

ततः कथाभिः समतीत्य दोषा-

मारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते ।

संग्रस्यता वेगवशादगार्धं

संक्षोभयन्तः सलिलं पयोधेः ॥ २४ ॥

२४. पुनः प्रकीर्णकमेवाधिकृत्याह । तत इत्यादि ॥ ततः संघादानन्तरं ते सर्वे कथाभिरिच्छालापैः शशि समतीत्य नीत्वेत्यर्थः । सैन्यैः सह पुष्पकमारुह्य वेगवशात् पुष्पकवेगवशात्तादृतिबलादित्यर्थः । अगार्धं पयोधेः सलिलं संक्षोभयन्तः सन्तः संग्रस्यता अयोध्यां प्रति प्रस्थिता इत्यर्थः ॥

सेतुं महेन्द्रं मलयं सविन्ध्यं

समाल्यवन्तं गिरिमुष्यमूकम् ।

सदण्डकारण्यवर्ती च पम्पां

रामः प्रियायाः कथयन् जगाम ॥ २५ ॥

१ श्रीसेतुं विरहे त्वया B., O., T₁.

२ भासो D.

३ किमु मत्तं Com., D., T₃, T₄

४ शशि^० B₂, T₄

५ संक्षोभयन्तः Com.

६ च विन्ध्यं T₃, T₄

१५. हेतुमिति ॥ राम एष सेतुरेष महेन्द्र इति सेत्वादीग्निययायाः
कथयन् जगाम ॥

एते ते मुनिजनमण्डिता दिगन्ताः
शैलोऽयं ललितवनः स चित्रकूटः ।
गङ्गेयं सुतनु विशालतीररम्या
मैथिल्या रघुतनयो दिशन्ननन्द ॥ २६ ॥

१६. एत इति ॥ हे सुतनु सुगामि । ऊकारान्तोत्तरपक्षो बहुमीहिः ।
ततः संवुञ्जी नदीह्रस्वः । एते परिरुद्ध्यमानास्ते पूर्वानुभूता मुनिजनम-
ण्डिता दिगन्ताः । अयं स चित्रकूटः स्थगितपथः शैलः । विशालती-
ररम्या इयं सा गङ्गा भागीरथी । इत्यादि मैथिल्या दिशन् सीतायाः
कथयन् रघुमन्दनो जनन्द ॥

शिक्षानभ्रमरकुलाकुलौघपुष्पाः
शीताम्भःप्रविलयसंभ्रवातिलीनाः ।
एते ते सुतनु पुरीजनोपभोग्या
दृश्यन्ते नयनमनोरमा वनान्ताः ॥ २७ ॥

१७. शिक्षानेति ॥ शिक्षानैर्गुञ्जिर्भ्रमरकुलैराकुलान्यप्रपुष्पाणि शिक्षा-
प्रकुसुमानि येषां ते । शीताम्भसां प्रविलयेनान्तःप्रवेशेन संभ्रवानि
समन्ताद्भुतानि आलवालानि येषां ते । पुरीजनानामयोध्याज्जनानामुप-
भोग्याः । नयनानि प्रमांसि च रमयन्तीति तथोक्ताः । कर्मण्यण् । ते
पूर्वानुभूताः वनान्ता वनप्रदेशाः हे सुतनु एते दृश्यन्ते । अयोध्यास्त-
मीपं प्राप्ताः स्म इत्यर्थः ॥

- १ छलितवन D., N.
स्थगितपथः Com., T₂, T₄
१ विशालतीररम्या D.
विशालतीररम्या Com.
१ सीताया D.
१ शिक्षान D.
१ 'कुलभ्रपुष्पा' T₄.

- १ कुलादिपुष्पाः T₂.
१ सीता D., E₂.
१ संभ्रवालयाः Com.
संभ्रवातिलीनाः N., T₂.
संभ्रवातिलीनाः T₄.
१ 'मनोहरा D.

स्थानं नः पूर्वजानांभियमधिकमसौ प्रेयसी पूरयोध्या

दूरादालोक्यते यो हुतविविधहविःप्रीणिताशेषदेवा ।

सोऽयं देशो रुदन्तं पुरजनमखिलं यत्र हित्वा प्रयातौ

आवां सीते वनान्तं सह धृतधृतिना लक्ष्मणेन क्षपान्ते ॥ २८ ॥

२८. स्थानमिति ॥ नोऽस्माकं पूर्वजानां मनुप्रभृतीनां स्थानं वसतिरत एवाधिकतरमस्यन्तं प्रेयसी प्रियतमा अयोध्या पूर्वगरी इयं दूरादालोक्यते इष्यते । या पूर्वतैर्विविधैर्विभिराज्यादिभिः प्रीणितास्तर्पिता अशेषदेवा यया सा । किं च स देशोऽयं इष्यते यत्र देशे रुदन्तमखिलं पुरजनं हित्वा त्यक्तं हे सीते आवां रथं चाहं चेत्यर्थः क्षपान्ते प्रभाते धृतधृतिना धृतसंतोषेण लक्ष्मणेन सह वनान्तं प्रयातौ । अग्धरावृत्तम् । ‘अजैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता अग्धरा कीर्तितेयम्’ इति लक्षणात् ॥

तूर्याणामथ निस्वनेन सकलं लोकं समापूरयन्

विक्रान्तैः करिणां गिरीन्द्रसदृशां स्मां कम्पयन् सर्वतः ।

सानन्दाश्रुविलोचनः प्रकृतिभिः सार्धं सहान्तःपुरः

संभासो भरतः समौहतिरलं नम्रः सर्वं मातृभिः ॥ २९ ॥

२९. तूर्याणामिति ॥ अधानन्तरं तूर्याणां वाधानां निस्वनेन सकलं लोकं समापूरयन् गिरीन्द्रसदृशां मेरुकल्पानां करिणां गजानां विक्रान्तैः पादविक्षेपैः सर्वतः स्मां क्षितिं क्षमापयन् कम्पयन् । क्षमायी विधुमने । ध्वस्ताल्लुटः शास्त्रादेशः ॥ “असिद्धी—” इत्यादिना पुनागमः ॥ यकारलोपः । सानन्दास्ते आनन्दवाष्पयुक्ते विलोचने

१ पूर्वजानांभियमधिकतरं प्रेयसी Com.

पूर्वजानांभियमधिकमसौ O., T₄.

पूर्वजानांभियमसौ प्रेयसी D.

२ ‘लोक्यते’ D.

३ देशोऽयन्तं T₃, T₄.

४ निःस्वनेन N., B.

५ क्षमापयन् Com., T₄.

६ सानन्दास् T₃, Com.

७ समातलिं G.

यस्य स भरतः प्रकृतिभिः प्रजाभिरमात्यैश्च सार्धं सहान्तःपुरः
सावरोधः समावृत्तिः सहनूमान् मातृभिः कौसल्यादिभिः समं संपातः
सन् बलमतिभक्त्या नम्रः प्रणतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । लक्ष
णमुक्तम् ॥

अथ ससंभ्रमपौरजनावृतो

भरतपाणिधृतोज्ज्वलचामरः ।

गुरुजनद्विजनवन्द्यभिर्नेन्दितः

प्रविशति स्म पुरं रघुनन्दनः ॥ ३० ॥

३०. अथेति ॥ अथ भरतप्राप्त्यनन्तरं रघुनन्दनो रामः ससंभ्रमैः
सत्त्वैः पौरजनैरावृतः परिचारितः । भरतपाणिना धृतं कम्पितमु-
ज्ज्वलममलं चामरं यस्य सः । गुरुजनेन मातृवर्गेण द्विजैर्वसिष्ठादि-
भिर्वन्दितः स्तुतिपाठकैश्चाभिनन्दितः प्रशंसितः स्यात् पुरीमयोभ्यां
प्रविशति स्म प्रविष्टः । वृत्तविलम्बितवृत्तम् । 'वृत्तविलम्बितमाह
नभौ भरौ' इति लक्षणात् ॥

प्रविधाय धृतिं परां जनानां

युवराजं भरतं ततोऽभिषिच्य ।

जघटे तुरगाध्वरेण यष्टुं

कृतसंभारविधिः पतिः प्रजानाम् ॥ ३१ ॥

३१. प्रविधायेति ॥ ततः पुरप्रवेशानन्तरं प्रजानां पती राजा रामो जनानां
प्रजानां परां धृतिं विधाय सम्यक्पालनेन परमानन्दमुत्पाद्य भरतं
युवराजमभिषिच्य युवराजं कृत्वेत्यर्थः । कृतः संभारविधिर्यज्ञसंपादनं
येन स सन् तुरगाध्वरेण अश्वमेधयागेन । जातावेकवचनम् । तुरगा-
ध्वमेधेरित्यर्थः । 'अश्वमेधशतैरिष्टा ब्रह्मलोकं गमिष्यति' इति चात्मी-
किवचनात् । यष्टुं देवान् पूजयितुं जघटे घटते स्म प्रवृत्त इत्यर्थः ॥

१ 'मृतो' O., E., B., T., Tl.

'धृतो' Com.

१ 'निवृजित' T., Tl.

१ पुरीजनानां O., E., T., T., Tl.

१ धृत' Tl.

इदमधिगतमुक्तिमार्गचित्रं

विवदिषतां वदतां च संनिबन्धात् ।

जनयति विजयं सदा जनानां

युधि सुसमाहितमैश्वरं यथास्त्रम् ॥ ३२ ॥

३२. इत्थं नायकाभ्युदयान्तं काव्यमुक्त्वा संप्रति प्रेक्षावत्परिग्रहार्थं स्वकाव्यस्य सप्र-
योजयतामाह । इदमिति ॥ उक्तिमार्गैर्भोगितिभक्तिभिश्चित्रमद्भुतं सुसमा-
हितं गुणालंकारपरिष्कृतमिदं काव्यमधिगतं परिशीलितं सत् युधि
अधिगतमुक्तिमार्गमवगतमोचनप्रकारं तच्च तच्च चित्रमद्भुतं चित्ररूपं
वा सुसमाहितं सुष्ठु धनुषि संहितमैश्वरमस्त्रं यथा पाशुपतास्त्रमिव
संनिबन्धात् सम्यक्शुष्फनात् अन्यत्र सम्यग्ज्ञानप्रयोजनाच्च हेतोः
विषदिषतां विषवितुं विचित्रं प्रयोक्तुमिच्छतां वदतां जनानां वक्तु-
जनानामभ्यत्र जिगीषुजनानामित्यर्थः सदा जयं वादे जयमभ्यत्र युक्ते
जयं जनयति प्रयच्छति ॥

दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम् ।

हस्तामर्ष इवान्धानां भवेद् व्याकरणादृते ॥ ३३ ॥

३३. संप्रति वैयाकरणस्यैवात्राधिकार इत्याह । दीपेति ॥ अयं मत्कृतः प्रबन्धः
काव्यसंदर्भः शब्दलक्षणं व्याकरणं तत्रैव आश्रयेणां वैयाकरणानां दीप-
कत्वो दीपतुल्यः । वैयाकरणानामयं प्रबन्धश्चाश्रुय्यतां दीप इवोपक-
रोतीत्यर्थः । व्याकरणादृते तद्वहितानामित्यर्थः अन्धानां हस्तादर्शः
करस्थदर्पण इव भवेत् । अवैयाकरणस्यायं प्रबन्धोऽन्धस्यादर्श इव
नोपकरोतीत्यर्थः ॥

व्याख्यागम्यमिदं काव्यमुत्सवः सुधियामलम् ।

हंता दुर्मेधसश्चास्मिन् विद्वेत्प्रियतया मया ॥ ३४ ॥

१ संनिबन्धम् T₃.

२ दीपकस्य Com.

३ हस्तादर्शं Com.

This verse is given after the

next in O.

४ दुर्मेधसो हंतास्त्वरिप्सु T₃.

५ विदुषां प्रीतये B., E₃.

३४. किं चेदं काव्यं न सर्वमुलभमित्याह । व्याख्येति ॥ इदं काव्यं व्याख्यया व्याख्यानैव गम्यं गुरुमुखवेद्यमित्यर्थः । एवमेव सुधियां विदुषामलभस्यन्तमुत्तमं आनन्दः । मया विद्वांसः प्रिया यस्य तस्य भावस्तत्ता तया विद्वत्प्रियतया विद्वद्बुधतयेत्यर्थः । अत्रास्मिन् काव्ये विषये दुर्मेधसो दुर्बुद्धयो मूढाः ॥ “नित्यमसिच् प्रजानेधयोः” इत्यसिच्प्रत्ययः ॥ हता उपेक्षिताः । विदुषामेवान्न प्रवेशोऽस्तु माभूदविबुधां ततः किमिति भावः ॥

काव्यमिदं विहितं मया बलभ्यां

श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायाम् ।

कीर्तिरतो भवतामृतस्य तस्य

मेमेकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥ ३५ ॥

इति मद्रिकाव्ये द्वाविंशतितमः सर्गः ॥

इति श्रीपद्माव्यप्रमाणपारावारपारीणश्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाय-

सूरिविरचिते मद्रिकाव्यव्याख्याने सर्वपथीनाव्याने तिबन्त-

काण्डे लुङ्गिलासो नाम द्वाविंशः सर्गः ॥

१ कीर्तिरित्ये भवतामृतो नृपस्य ०.

२ मेमेकरः E, B.

मेमेकरः ०.

This verse is dropped in T₁ and the Com.

NOTES.

CANTO X.

Stanza 1—

This stanza illustrates वृत्त्यनुप्रास, which is defined by Vidyānātha as 'एकद्वित्र्यभूतीनां तु स्वजनानां यदा भवेत् । पुनरुक्तिरसौ नाम वृत्त्यनुप्रास इत्यन्ते ॥'

उद्धत इत्यतः कालधिः उद्धत means 'raised up'. In 'लाङ्क्युद्धतं ध्रुवम्' O. IX. St. 7 Malli. explains उद्धतम् by उद्धतम्. Jaya paraphrases it by ऊर्ध्वोद्धतम्.

Stanza 2—

22 stanzas beginning with this illustrate यमक, a figure of speech, which consists in the repetition in the same order or succession, generally in the same verse or in any part of it, of words or syllables similar in sound but different in meaning or purport. Rudraṭa defines it as—

‘तुल्यभुक्तिरनपानार्थानां निधस्तु वर्णानाम् ।
पुनरावृत्तिर्यमकं नाम उच्छांसि विषयोऽस्य ॥’

Namisādhu, a Commentator on Rudraṭa's Kāvya-lankāra, thus explains the purport of the several words used in this definition:—

‘भुक्तिमहणाद्यत्र वर्णविकारेण वस्वरस्वादिना वपुषा वपुस्तद् इत्यादौ तथा पुनर्गता पुनः रीतीत्यादौ च सत्यपि क्रमे तुल्यभुक्तिस्वाभावस्तत्र यमकत्वमिरासः । क्रममहणाद्य-
तिलोमानुलोमसर्वतोभ्रानुप्रासादीनां यमकत्वमिरासः । न हि तेषु तुल्यभुक्तिसंज्ञावेद्वि
तुल्यकर्मो विद्यते । मिथोऽप्यार्थानां परस्परं निमार्थानामित्यनेन तु पुनरुक्तस्य यमकत्व-
व्यवहारः । यथा ‘महो कपमहो कपमहो मुखमहो मुखम् । महो काम्तिरहो काम्तिस्तस्याः
सारङ्गचतुषः ॥’ इत्यादिषु । अर्थार्थानामित्यर्थशब्दः प्रयोजनवाक्यवि । तेनेहापि
यमकत्वं सिद्धं भवति । ‘विशृम्भितोऽहमस्तेन चेतसा निरुन्मयानं किमपि प्रियावपुः ।
सर्वैव वैराग्यवता विभागको निरुन्मयानं किमपि प्रियावपुः ॥’ मत्र हि वर्णानामेकानि-
धस्त्येवैव प्रयोजनं विद्यते । अस्य च यमकस्य प्रयोः कालुष्येन उच्छांसि पदं विषयः ।
मायोमहणाद्यमपि ज्ञापीति ॥’

The यमक in this stanza is शुक्पादयमक, which consists in the repetition of the शुक् or even Pāda. ‘शुक्पादयमकमिति शुभोर्द्वितीयचतुर्थयोः पाद-
योर्वैमिश्रत्वात् ॥’ Bha. Mal. defines it as—

‘द्वितीये च चतुर्थे च यमकं यदा दृश्यते ।
शुक्पादयमकं तच्च विज्ञेयं कविपुङ्गवैः ॥’

This kind of Yamaka is generally known as संदृष्टक. Rudrāṭa defines it as follows:—

‘प्रत्येकं पश्चिमयोरावृत्त्या पादयोर्द्वितीयेन ।
यमके संज्ञायते गर्भः संदृष्टकं चेति ॥’

1. 2. The similarity in sound of the third Pāda with the second constitutes गर्भयमक, and that of the fourth Pāda with the second constitutes संदृष्टकयमक. ‘प्रथमपादो यदि द्वितीये पादे सम्यक्ते तदा मुखं नमः यमकम् । तृतीये चेतदा संदृष्टः । चतुर्थे चेतदा आवृत्तिः । एवं द्वितीयपादश्चतुर्थीये तदा गर्भः । चतुर्थे चेतदसंदृष्टकम् । तृतीयश्चतुर्थे तदा पुच्छम् । प्रथमलिङ्गु चेतदा पङ्क्तिः । महायमकमिति केचित् ।’ काव्यप्रदीप.

This is called विक्रान्तयमक by Bharata. ‘एकैकं पादमुत्तिष्ठन् द्वौ पादौ सप्तौ च । विक्रान्तयमकं नाम तज्ज्ञेयं नामतो यथा ॥’

In Vāgbhata's Kāvyaśāstra'saana पादयमक is divided into nine classes:—
‘पादयमके मुखं संदृष्ट आवृत्तिगर्भसंदृष्टकपुच्छपङ्क्तिपरिवृत्तियुग्मकभेदेर्नवधा ॥’
These are defined as follows:—

‘प्रथमद्वितीययोः पादयोरावृत्त्या मुखयमकम् । प्रथमतृतीययोरावृत्त्या संदृष्टः । प्रथमचतुर्थयोरावृत्त्या आवृत्तिः । द्वितीयतृतीययोरावृत्त्या गर्भः । द्वितीयचतुर्थयोरावृत्त्या संदृष्टकम् । तृतीयचतुर्थयोरावृत्त्या पुच्छम् । चतुर्णामपि परस्परवृत्त्या पङ्क्तिः । प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोरावृत्त्या परिवृत्तिः । प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोरावृत्तियुग्मकम् ।’ In Sarasvatikāṇṭahāraṇa this Yamaka is called चतुष्पादयमकेषु मध्यमेतमारियमकम्.

Stanza 8—

The Yamaka illustrated in this verse is called पादान्तासेदित by Bharata. ‘पादस्यान्त्यं पदे यत्र द्विद्विरकमिहोच्यते । पादान्तासेदितं नाम विशेषं निबुधैर्नवा ।’ The following is the instance given in the Nāṭyaśāstra:—

विजृम्भितं निःश्वसितं मुहुर्मुहुः कथामिधानं स्मरणं पदे पदे । यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनस्तथागता ते रजनी विना विना ॥ According to Bharata पादान्तयमक consists in the repetition of the same word at the end of each Pāda. ‘चतुर्थे यत्र पादान्तामन्ते स्थारत्तममक्षरम् । तद्वै पादान्तयमकं विशेषं नामतो यथा ॥’

The following is the instance given for it:—

विनम्रयास्त्वृत्तरदिमण्डलं विवीच लग्नं सपनीयमण्डलम् ।

विनासि ताम्रं क्षिपि सूर्यमण्डलं यथा तक्षणाः स्तनभारमण्डलम् ॥

In चामुण्डालंकार, आदियमक, मध्ययमक, and अन्तयमक are each divided into two classes. They are either संयुतावृत्तिकृत, brought about by the

repetition of words that are close (1. & where there is no व्युत्पत्तिः), or व्युत्पत्तिक्रमः, where words repeated are separated (2. & where there is व्युत्पत्तिः). The following instance is given there for संयुतावृत्तौ अन्तयमकः—

यदुपान्तिकेषु सरलाः सरला यदनुचलन्ति हरिणा हरिणा ।

सद्विं दिनाति कमलं कमलं मर्मस्य यच्च परमाप रमा ॥

The instance for व्युत्पत्तौ अन्तयमक is as under:—

गिरां श्रूयते कौकिला कौविशारं शतस्तद्वनं विस्फुरत्कौविशारम् ।

मुनिना वसत्यथ लोको विहारं न च व्याधिचक्रं कृतौको विहारम् ।

The instances given in the text (Sts. 3, 4 and 5) represent according to वाग्भटालंकारः, संयुतावृत्तौ अन्तयमक, आश्रयमक, and मध्यमक respectively. Bhoja in his *Sarasvatikanthibharana* calls it चतुष्पादेषु मध्यम-समन्तयमकम्.

Stanza 4—

विततम् is also the reading of Jaya. निश्चितम्, adopted in the text, means the same thing.

Jaya and Bha. Mal. explain सकलैः as meaning 'sweet'. 'सकलैः समस्तैः सकलैः माधुर्यवर्धिः । कलशशस्य गुणमात्मकस्त्वित्वात् तद्वति दर्शते ।' अयं. 'सकलैः संपूर्णैः सकलैः (सकलमधुरैः । कलशशस्योऽयं धर्मवत्तमः ।' अयं.

The Alankāra in this verse according to Bharata is संवृत्तयमक which is thus defined:—

‘आविष्टे यच्च पादौ नु भवतामसौ समे ।

संवृत्तयमकं नाम वित्तैयं तन्नु वै यथा ॥’

The instance given is:—

पश्य पश्य रमजस्य मे गुणाम् येन येन वशागां करोति माम् ।

येन येन विनमेति वर्धनं तेन तेन वदगां करोति माम् ॥

According to him पादाश्रयमक consists in the repetition of the same word at the beginning of each Pāda. ‘आदौ पादस्य यच्च स्यात्समावेशसमाश्रयः । पादाश्रयमकं नाम तद्वित्तैयं कुध्येयम् ॥’ The instance given is as under:—

विष्णुः मृजति भूतानि विष्णुः संहरते प्रजाः ।

विष्णुप्रसूतं मैत्राक्यं विष्णुर्लोकविद्वेषतम् ॥

Stanza 5—

The Alankāra in this verse is पादमध्ययमक. Dandin calls it मध्यम-समन्तयमक. His instance is:—

स्थिरायते यतेन्द्रियो न हीयते यतेर्भवान् ।

अनायते यतेऽवभूत् सुखाय तेऽयते सयम् ॥

This is called मध्यपेतमध्यमकः because nothing intervenes the words in the middle of the Pādas, that are repeated. In the *Sarasvatikanthābharana* also it is named असुष्पाद्यमकेषु अन्वयेतं मध्यमकम्.

Stanza 6—

हसितं स्मरभासितम्—The exhibition of love-sports was lessened; love-sports disappeared.

Jaya, explains स्रक्कालयमक as follows:—‘स्रक्कालयमकमिति मण्डलाकारेण यमितत्वात् । सयाति द्वयोर्द्वयोः पदयोरन्त्यवर्णानां त्रैविध्यवर्धितत्वात् मध्यम्यवर्णस्य विसृष्टस्य नाभिविविक्तिः ।’

This stanza is quoted in the *Sarasvatikanthābharana* as भावृत्वाधि-क्येऽपि यमकम् i. e. in which words are repeated more than once. The मककाल of Bharata is different, ‘पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिर्यश्च स्रक् । स्रक्-स्रक्कालं तद्विज्ञेयं नामतो यथा ॥’. This is the instance given for it:—‘तैले यथा शानुभिराहता हता हताश्च भूयोऽप्यनुपुङ्गवैः स्रगैः । स्रगैश्च सर्वैर्बुधि संचित्ताधिराचितः भिक्षुः निहताः कलैः कलैः ॥’. This is called काव्यीयमक (Stanza 8) in the text.

Stanza 7—

Jaya, takes समिद्धशरणादीप्ता as one word and explains it as under:—

‘समिद्धो दधति हुतधत्तो वेति समिद्धा कृपयः । . . . तान् शुणन्ति हितमतीति . . . समिद्धशरणा राक्षसास्तान् शमयन्त्याभ्यामादीपयति योऽसहयतीति कृप् । समिद्धशरणादीप् रावणः तेन ताप्यते पाप्यत इति . . . समिद्धशरणादीप्ता रावणस्य कालगीका ।’

The Alaṅkāra in the verse is समुद्रयमक which Jaya, explains as ‘समुद्रयमकमिति समुद्राकारेण यमितत्वात् । पादद्वययोरर्धद्वययोश्च संपुटवत्तादुच्यते ।’ Rudrata defines it as:—

‘अर्थे पुनरावृत्तं जनयति यमकं समुद्रकं नाम ।’ Namisādhna notes:—‘अर्धद्वय-साक्येण च समुद्रकतादुच्यते ।’ The definition given in the *Bhāratīya Nāṭyaśāstra* is as under:—

‘अर्थेनैकेन यद्वृत्तं सर्वमेव समाप्यते ।

समुद्रयमकं नाम तज्ज्ञेयं पण्डितैर्यथा ॥’

Dandin’s समुद्र is divided into three classes. He defines it as:—‘अर्धाभ्यासः समुद्रः स्यादस्य भेदाद्वयो मताः ।’ अर्धाभ्यास is the repetition of Pādas,

not that of half the verse. The similarity of the 1st and 3rd Pādas and of the 2nd and 4th Pādas makes up the first variety; the similarity of the 1st and 2nd Pādas and of the 3rd and 4th Pādas constitutes the second sort (This is repetition of half the verse), and the similarity of the 1st and 4th Pādas and of the 2nd and 3rd Pādas forms the third kind. The stanza in the text thus comes under the first kind of समुद्र. Bhoja follows Dandin. The first variety, which corresponds to the verse in the text he calls स्वपेतसमुद्र, the second अन्वपेतसमुद्र, and the third स्वपेतान्वपेतसमुद्र.

Stanza 8—

This stanza illustrates काञ्चीयमकम्. Jaya remarks:—‘काञ्चीयमकमिति रसनाकरोर्यमिति तस्मात् तथाद्यवयवस्यान्ते परस्वारी च सवृद्धो विन्यासः ॥ Bha. Mal. quotes the following definition of it,—

‘एकस्यान्ते परस्वारी सवृद्धं दृश्यते यदि ।
तत्काञ्चीयमकं नाम व्यावृत्तं कविपुङ्गवः ॥’

Dandin calls it संवृत्तमक, ‘संवृत्तमकस्थानमन्तादी पावयोर्बोधोः’ १. The instance given there is:—

ययोरारागान्धनमभेन सा भेनसा नन्दुरसेन योजिता ।
न योजितास्थानमनञ्जनापिताञ्जनापि तापाबभवास्त मेवते ॥

Rudrata calls it वंश and gives the following instances:—

धीव्हेन महिमानीतो हिमानीतोऽद्योभितः ।
यद्योऽभितः पर्यतस्य पर्यं तस्य हि सम्पदः ॥

Rudrata's काञ्चीयमक is quite different. The following instance illustrates it:—

या मनीतानीतावाप्त लोकाधीरा भीरलोकः ।
तेनासमासन्ना सेना सारं हस्ताहं स्वा सारम् ॥

Bharata has also a different sort of काञ्चीयमक. He defines it as under:—

पादस्वारी तथा चान्ते स्यातां यत्र समे पदे ।
तत्काञ्चीयमकं नाम विज्ञेयं सुरिभिर्यथा ॥

s. g. ‘समारागा विस्मयते च स्मयते च ॥’

Stanza 9—

Bha. Mal. quotes the following definition of यमकावलिः—

‘पदेषु यत्र सर्वेषु सादृश्यं ब्रूयते यदि ।
यमकावलिदृष्टा श्लिष्टा यमककोविदैः ॥’

This is generally known as माला or यमकमाला. Rudrata defines it as under:—

‘आवृत्तानि तु मस्मिन्नाद्यधन्यैर्धनो विभक्तानि ।
वक्त्रं तथा शिक्षान्त्वान्बुभवादि च जायते माला ॥’

i. e. if the first halves of each Pāda are यमकित (have यमक in them), it forms वक्त्रं, if the second halves of each Pāda are यमकित, it forms शिक्षा, and the combination of both वक्त्रं and शिक्षा constitutes यमकमाला.

Bharata has a different sort of मालायमक.

‘मानारूपैः स्वरैर्युक्तं यथैकं व्यञ्जनं भवेत् ।
तन्मालायमकं नाम विज्ञेयं पाठकैर्यथा ॥’

His instance is:—

‘हली बली लली माली शूली जाली लली जाली ।
बली बलीललीलाली मुसली स्वभिरक्षतु ॥’

This, however, is generally designated by Ālankārikas as अनुपात and not यमक.

This stanza is quoted in the Sarasvatīkathābhāṣya as an instance of श्लोके स्थूलाव्ययेन तस्यायमयमकम्. The remark there is—‘अत्रावृश्यत्केन श्लोकोऽपि व्यास इत्यस्यायमयमकमिदं श्लोके स्थूलाव्ययेनमुच्यते ॥’. The reading there is ललितं ललितं or वलितं वलितं, adopted in the text.

Stanza 10—

अयुग्मपादयमकम् or अयुक्पादयमकम् consists in the repetition of odd (1 and 3) Pādas. It is otherwise known as संवत्स. Vide the note on stanza 2.

Jaya. explains न वा नरेः पराक्रान्ताम् as equal to न परं अनरैः सक्तादिभिः पराक्रान्ताम्.

Stanza 11—

If there is यमक in the beginning of each Pāda, and also at the end of each Pāda, it constitutes पादाद्यन्तयमकम्. Bharata in his Nāṭya-sāstra calls it काव्यीयमकम्. Vide the note on St. 8.

This very verse is quoted in the Sarasvatīkathābhāṣya as an instance of आद्यान्तयमक.

Stanza 12—

The metre of this stanza is सनुमध्या or सनुमध्यमा. 'खौ 'चेत्तनुमध्या'; or as Bharata defines it 'आद्ये पुनरन्त्ये द्वे द्वे शुद्धौ चेत् सा स्यात्तनुमध्या गायत्रस्तुत्या ॥'.

The यमक in this verse is called मिथुनयमक; because the two Pādas that are similar in sound are close together and form a pair. 'मिथुनयमकमिति चारुद्वयस्य अकवाकमिथुनवद्वस्थितत्वाद्' जय०. In चारुमदाङ्कार, this यमक is called संकुताङ्गौ पादान्तरयमक. The instance there given is:—'द्विषामुद्धतायां निर्दोषं त्वमिन्द्रः । शुद्धं श्री धराणामुद्धमो धराणाम् ॥'.

Stanza 13—

Bha. Mal. explains वृन्तयमक as follows:—

'वृन्तयमकमिति प्रतिपार्श्वं पुष्पफलस्थेन मूले वृन्तवद्वस्थितत्वाद् । तथाहि "पार्श्वौ सङ्घो भव्य प्रतिपार्श्वं मङ्गलते । सङ्घयमकं मानं कथ्यते कविपुङ्गवैः ॥" इति ॥'. Daphtu calls it सर्वपार्श्वार्थं व्यपेतमादिभासयमकम्. Bharata calls it पार्श्वयमकम्. Vide the note on Stanza 4. In चारुमदाङ्कार it is called पार्श्वयमक. Bhoja calls it अतुष्टुं पार्श्वेषु व्यपेतमादिभयमकम्.

Stanza 14—

As opposed to वृन्तयमक, the यमक in this verse is very significantly named पुष्पयमक. 'पुष्पयमकमिति प्रतिपार्श्वे वृन्तोपरि पुष्पवत् स्थितत्वाद्'. Bha. Mal. This according to चारुमदाङ्कार is अतुष्टुपङ्क्तौ वृन्तयमक. Bharata calls it पार्श्वयमक. Vide the note on Stanza 4. In the Sarasvatikanthabharana the figure is named अतुष्टुं पार्श्वेषु व्यपेतमन्तरयमकम्.

Stanza 15—

'आदिमध्ययमकमिति पादानामादौ मध्ये च पनवनजमतद्व्यपेक्षायां समितत्वाद्' जय०.

This verse is quoted in the Sarasvatikanthabharana as an instance of अतुष्टुं पार्श्वेषु व्यपेतमादिमध्ययमकम्.

Stanza 16—

'विषययमकमिति पार्श्वयातिक्रमाद्व्यपेक्ष विमार्गेण समितत्वाद्' जय०. This यमक is very properly called विषययमक as opposed to मिथुनयमक. In the latter, the two Pādas, that are similar in sound, being close, form a pair as it were. In the former the first Pāda goes crooked as it were, forming यमक not with the second, or third Pāda, but with the fourth.

This kind of वनक is generally known as वाचुति. Vide the note on Stanza 2. In वाग्भटालंकार it is called आद्यन्तयमक.

Stanza 17—

'मध्यान्तयमकमिति पादस्य मध्ये अन्ते च यमितत्वात्' जय०. This verse is quoted in the *Sarasvatikanthābharana* as चतुर्थे पादेषु व्यपेतं मध्यान्तयमकम्.

Stanza 18—

'गर्भयमकमिति द्वयोः पादयोर्मध्ये पादद्वयस्य यमितत्वात्' जय०. गर्भयमक is the name given by रुद्रट, वाग्भट (काव्यानुशासनकर्ता), and प्रदीपकार to that sort of वनक, which consists in the similarity of the two middle (3 and 8) Pādas. In वाग्भटालंकार, it is called मध्यपादयमक.

Stanza 19—

'सर्वयमकमिति चतुर्णांपि पादानां समुदात्तत्वात्' जय०. This is called पङ्क्ति by प्रदीपकार, वाग्भट (author of काव्यानुशासन), and रुद्रट. 'अभ्योम्बे पश्चिमयोराक्षुष्या वाचयोर्भवेत्पुच्छः । सर्वे सार्धे युगपत्प्रथमस्य तु जायते पङ्क्तिः ॥' (रुद्रट's काव्यालंकार ३. १०). Some Ālaṅkārikas call it महायमक. Vide the note on Stanza 2. In वाग्भटालंकार and सरस्वतीकण्ठाभरण it is called महायमक. 'एकाकारचतुर्पादै महायमकमुच्यते' सर०. Bharata calls it चतुर्थ्यवसित. 'सर्वे वाहाः समा यम मवस्थि नियताभराः । चतुर्थ्यवसितं नाम विलम्बं तदुच्यते ॥' नाट्यशास्त्र १३ ७९. The same word is met with in the *Agnipurāṇa* (848, 16).

Stanza 20—

Rudraṭa defines महायमक as follows:—

'अर्थे पुनरावृत्तं जययति यमकं समुद्रकं नाम । श्लोकस्तु महायमके तदेवमेकाव्यैकानि ॥' Daṇḍin calls it श्लोकाभ्यास. 'श्लोकद्वये तु द्वयार्थं श्लोकाभ्यासः स्मृतौ यथा ।' काव्या० ३. ३७.

अभियाता, adopted in the text, is the 3rd Person singular of the 1st Future of अभिया.

Stanza 21—

'श्लोकाद्यन्तयमकमिति श्लोकस्यादावगते च यमितत्वात्' जय०.

Stanza 22—

With the stanza 22 begins the illustration of Arthālaṅkāras. As Malli settles the Ālaṅkāras according to the later school of Ālaṅkārikas, I have not given above the verses the names of the figures as found in most of

the MSS. They will be shewn in these notes. It may be remarked that the exact work on poetics, which Bhatti has followed in ascertaining the figures of speech, cannot be settled, as the oldest works on the subject are not available. The order of the figures seems in most cases to be identical with what is found in Udbhata's *Ālankāra-saṅgraha*. The order there is:—

पुनरुक्तवशात्तस्य छेकानुप्रास इव च । अनुप्रासविधा तावन्प्रासी कपकं च ॥
 कपमा दीपकं चैव त्रिविधरूपमा तथा । इत्येत एवात्मकारा वाचां केचिदुदाहृताः ॥
 आक्षेपार्थोऽप्यन्तरस्यासौ व्यतिरेकी विभाजना । समासालिशयोश्चैवैत्यलंकाराभ्यरे विदुः ॥
 अवाप्तवयमयोऽप्यथा स्वभावात्किं तथैव च । अपरे दीपलंकारान् गिराताहुरलंकृती ॥
 रसवर्जसि च यथावाक्यं समाहितम् । द्वितीयोऽर्थस्तथा भिन्नलंकाराभ्यरे विदुः ॥
 अपहृति विरोधोऽपि विरोधं नृत्त्ययोगिताम् । अग्रस्तुतप्रशंसां च स्वात्मस्तुतिविशेषे ॥
 कप-मेयोपमां चैव सङ्कोचं संकरं तथा । परिवर्ति च अगदुलंकारान् परे गिराम् ॥
 अग्रमन्त्रे सर्वेषां संतुष्टि भाविकं तथा । काव्यदृष्टान्तहेतु चैत्यलंकारान् परे विदुः ॥
 According to Jayamangala and Bharatamalikā, who follow him, Sū. 22, 23 and 24 illustrate the three varieties of *Dīpaka*, आदिदीपक, अन्तर्दीपक, and मध्यदीपक respectively. Jaya. remarks as follows:—

‘आदिदीपकमिति क्रियावत्स्वातौ भूतमात्रत्वात् । द्विविधं आदिदीपकम् । एकस्मिन्-
 भेकस्मिन्सहितं च । तत्र अतूर्वं तत्वेकमप्यनेकाधप्रकाशकम् । अथाह आनयः । यतो अन-
 यति प्रीतिमानयं मानभङ्गम् । अत्रिवासङ्गमोक्त्यामसयां मनसा शुचमिति । यन्तु
 द्वितीयं तत्समस्तवाक्यार्थप्रकाशकं यथेदमेव । तत्र अतरेयां वाक्या-
 र्थानामाद्येनैव दीपनात् तस्मिन्सति शेषाणामस्फुटत्वात् । पूर्वकं परि-
 त्यज्य द्वितीयस्य दर्शने यत् तत्परीपरीपकं नाम अनुपमेयसीति दर्शनायम् । तद्यथा ।
 कृष्णां छिम्भि अन्नं सतां यदि तर्हि पाये रति ना कृयाः सर्वं ब्रह्मनुवादि साधुपत्नी
 सेवस्य विदुःकृताम् । नाम्नाम् नामन विद्विषोऽप्यनुनय प्रयच्छापक स्वान् गुणान् कीर्ति
 यालय कुक्षिते कुह द्यायेनसतां अदितमिति । येषां सर्व परस्परमसङ्गमिति ॥’

Thus according to Jayamangala the *Ālankāra* in the 22nd St. is the 2nd kind of *आदिदीपक*, noticed by Bhāmaha, a very old *Ālankārika*, whose works are not now available. When a verse consists of a number of sentences and when the meaning of the first sentence throws light on the meanings of subsequent sentences, in other words, when the meanings of subsequent sentences depend upon the meaning of the first sentence, it is according to Bhāmaha, the 2nd kind of *आदिदीपक*. In fact in this verse the meaning of each subsequent sentence depends on that of the preceding sentence. Each preceding state-

ment is the cause of the statement that follows it, the throwing off of the waters of the ocean by Hanumat leads to the shaking of trees on the banks, the shaking of trees, to the spreading of beds of flowers, and the spreading of beds, to the sitting on them of Kinnaras, excited by love. This according to the later school of Ālankārikas, whom Malli. follows, constitutes कारणमाला. The Sūtra quoted by Malli. is from अलङ्कारसर्वस्व. In वाग्भट्ट's काव्यानुशासन also the Sūtra for कारणमाला is almost the same. 'पूर्वोक्तोत्तरमुत्तरं प्रति हेतुत्वे कारणमाला'. The later Ālankārikas, Mammata ('अथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता । तदा कारणमाला स्यात्'), Vidyānātha ('पूर्वं पूर्वं प्रति यदा हेतुः स्यात् उत्तरोत्तरम् । तदा कारणमाला यथामलङ्कारमुच्यते ॥'), Bhaṅaka Ruyyaka, whose Sūtra from the Ālankārasarvasva is quoted by Malli., Vāgbhata, whose Sūtra from the Kāvyaśūtrasāra is quoted above, Appayā Dīkshita ('तन्मूलः कारणमाला स्याद्यथाश्राव्यमलङ्कारमाला'), Viśvanātha ('परं परं प्रति यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता । तदा कारणमाला स्यात्'), Jagannātha ('लेशशृङ्गा यामुत्पद्यन् कार्यकारणभावकपत्वे कारणमाला'), and others consider the Ornament in this St. to be कारणमाला.

Stanza 23—

The MSS. call the figure of speech in this verse अन्तर्दीपक. 'अन्तर्दीपकमिति अमण्डयविविधिति क्रियावदस्यान्ते निर्विदित्वान्' जय०. 'अथ वाक्यभेदादभेदमिति अमण्डयविविधमिति क्रियावदेन संपूर्णवाक्योपकारादन्तर्दीपकं किं वा निर्विदित्वान्' त्वयमण्डयत् कपितैम्येवमण्डयविविधिति वाक्यभेदोऽहं मन्तव्यः । चर०. Jaya. calls the figure अन्तर्दीपक, simply because the verb (अमण्डयत्) stands at the end of the verse. He must have followed some old Ālankārika whose works are now lost to us. The oldest author on the subject whose works are available viz., Daṇḍin, holds that to constitute Dīpaka there must be more than one sentence, and that as a lamp standing in a corner of a room illuminates the whole room, so in the Dīpaka, a word, used in one sentence, elucidates all the sentences which make up the verse, by being construed in them all. The instance of अन्तर्दीपक given by him is:— 'अलं यमधरोद्गीर्णं कुलं गृहक्षित्यग्निनाम् । अलं च तद्वितां शम अलं कुसुमधन्वनः ॥'. Here अलं, which occurs in the last sentence, is to be construed in each sentence, as अलधरोद्गीर्णं अलं कुसुमधन्वनः अलम् is the first sentence, गृहक्षित्यग्निनाम् अलं कुसुमधन्वनः अलम् is the second sentence, and तद्वितां अलं शम कुसुमधन्वनः अलम् is the last sentence. Bha. Mal. seems to think that there must be more than one sentence to constitute Dīpaka and

therefore tries to make the verse (23rd) consist of two sentences (निरि
 स्वयमन्वयम् कविसेनैवावगच्छन्), but really speaking there is only one
 sentence in the verse (there being no such word as स्वयम् in the
 sentence and there being no necessity of taking it as understood). In
 fact the verse contains neither the essentials of the *Dīpaka* as explained
 by the old *Ālankārikas* whose works are known to us, such as Daṇḍin
 ('आनिकिवागुपद्रव्यवाचिनैकम् दर्शिता । सर्ववाक्योपकारोऽन्वयार्थोऽपि कः प्रथमः ॥'),
 Bhoja who follows Daṇḍin ('किवागुपद्रव्यवाचिनैकम् दर्शिता । सर्ववा-
 क्योपकारोऽपि कः तन्निगद्यते ॥'), Radrata ('वर्णकर्मणोऽप्यवधारणां किवा-
 न्वयः प्रथमः । तद्व्यवहारकवदन्ति तत्रैतदिति द्विपकं प्रथमः ॥'), Vāgbhata, author of
Kāvyānuśāna ('आदिपञ्चमार्थनैकम् आनिकिवागुपद्रव्यवाचिना प्रथमम् अन्व-
 यार्थसन्निवृत्तिपदम्'), Vāgbhata, author of *Vāgbhātīyā* ('आदिपञ्चम-
 यार्थकप्रथमार्थसन्निवृत्ति । वाक्यस्य अन्वयवाचिनः तद्वत् द्विपकं प्रथमः ॥'), Bharata
 ('आदिपञ्चमार्थानां प्रथमार्थसन्निवृत्तिः । एकवाक्येन संबोधान् द्विपकमिति प्रथमः'),
 Udbhata ('आदिपञ्चमार्थवाचिनाः प्रथमार्थसन्निवृत्तिः । अन्वयार्थसन्निवृत्ति-
 विदुः'), and Vāmana ('अन्वयार्थसन्निवृत्तिवाचिना किवा द्विपकम्') whose (i. e., of
 Udbhata and Vāmana) definitions correspond to those of later *Ālankārikas*,
 nor the essentials of the *Dīpaka* as explained by later *Ālankārikas*,
 Mammata, ('तद्व्यवहारकवदन्ति तत्रैतदिति द्विपकं प्रथमः । तद्व्यवहारक-
 वदन्ति द्विपकम् ॥ तद्व्यवहारकवदन्ति तत्रैतदिति द्विपकं प्रथमः'), Vidyānātha,
 whose definition of *Dīpaka* is quoted by Malli in his commentary on
 the next verse ('प्रत्ययान्वयार्थानां तु सावस्थे तुल्यधर्मतः । औपम्यं नञ्चते अन्व-
 यार्थकं तन्निगद्यते ॥'), Appayā Dikshita ('वदन्ति वदन्तिवाचिनां धर्मैक्यं द्विपकं
 प्रथमः'), Viṣṇuśāstra ('अन्वयार्थसन्निवृत्तिर्द्विपकं तु निगद्यते । अन्वयार्थसन्निवृत्ति-
 र्वाचिना किवा द्विपकम् ॥'), Rājānaka Ruyyaka ('प्रत्ययान्वयार्थानां तु द्विपकम् औप-
 म्यस्य नञ्चते इत्यवधारणां'), and Jagannātha ('प्रत्ययान्वयार्थानां औपम्यस्य औप-
 म्यार्थो द्विपकम्'). It will be seen that generally speaking according
 to old *Ālankārikas* a noun signifying a class, a quantity or a proper
 name, or a verb used in one sentence and construed in all other
 sentences constitutes *Dīpaka*, while according to later *Ālankārikas*
 that is *Dīpaka*, in which two or more objects, some relevant and some
 irrelevant, have the same attribute and therefore their *औपम्य* (simi-
 larity) is implied. The *Dīpaka* in the 23rd St. of the text cannot be
 justified by any of the above definitions. Jaya. does not explain it
 clearly. He simply says 'किवावदन्त्यान् निर्वहत्यान्.' It must be based
 on the definition of some old *Ālankārika*, whose works are lost, and
 were not known, it seems, even to Malli., who, therefore, finds another

Alaukāra in the verse. The compound word स्मितशर्कितकार्यनिश्चयः (Hanumat indicating the accomplishment of the object by his smile) being the cause of the sense of the fourth Pāda (Hanumat being surrounded by the overjoyed monkeys), the Alaukāra is काव्यलिङ्ग. The definition quoted by Malli, is found in Vidyāsāthā's Pratāparudra.

It is not necessary to take आस्थानमण्डयत्. Construe गिरिं सनदाप्य स्मितशर्कितकार्यनिश्चयः सुविज्ञैः कपिलेभ्यैः (तद् शब्दः गिरिम्) मनण्डयत्.

The metre of this verse is सुन्दरी, otherwise known as वियोगिनी or बैताल-सीव. 'अयुजोर्यदि सौ अगौ युजोः सभरा गौ षवि सुन्दरी तवा' छन्दो०.

Stanza 24—

The MSS. call the figure मध्यदीपक. 'मध्यदीपकमिति क्रियापदस्य मध्ये निर्दिष्टत्वात्'. खख०. As in the preceding verse so in this verse also there is no Dipaka according to the works available to us. Jaya's explanation is very lame. Malli criticizes him rather very severely. Jaya explains आदिदीपक in St. 23 according to Bhāṣa and the Dipaka in Sts. 23 and 24 must have also been based upon some old work now lost to us and not known it seems even to Malli.

Stanza 25—

Jaya. also calls the figure कूपक, though he takes वानरभूधरः as उप-नितसभास. His definition of कूपक, 'उपमानेन तुल्यत्वमुपमेयस्य कथ्यते । गुणानां समतां दृष्ट्वा कूपकं नाम तद्विदुः ॥', is found in the Agnipurāṣa with a slight difference ('उपमानेन यत्तत्त्वमुपमेयस्य &c.' अग्नि० ३४४. ३२).

The metre is औपच्छन्दसिक. 'विपमे ससजा गुरु समे चेत् स्मरयाच्छन्दसिकं तदीपपूर्वम् ॥'.

Stanza 26—

Jaya. says:—'एतदपि कूपकमेव किं तु कलधीतत्वेन सागुनी विशिष्टस्वादिशिष्टो-पप्राप्तकं कमलकं नाम ।'.

The metre of the Stanza is प्रमिताक्षरा. 'प्रमिताक्षरा सप्तसहस्रैः कथिता ।'.

Stanza 27—

The MSS. call the figure in the verse 'शेषार्थान्वयवसितमवतंसकम्.' Jaya's note runs as follows:—

'एतद्वृत्तं शेषार्थान्वयवसितम् । कविताद्वयो योऽयं आनन्दपरीतमेववागीमिति स शेषः सेनाम्बवसितं वृत्तमवतंसकं नाम विसदृशस्वार्थस्य लपितत्वात् । तदेवान्यैः स्वप्न-कूपकमिष्युष्यते ।'.

In Vāgbhaṭālaṅkāra खण्डरूपक and अखण्डरूपक are mentioned; but they are of a different sort. The instance for खण्डरूपक there given is:—

‘अधरं मुखेन नयनेन हृदि सुरभिरवमाञ्जनैव नासिकया ।
नववर्णिनीवदनचन्द्रमस्तदधा रतेन युगपन्निपदु. ॥’

The खण्डरूपक here is thus explained:—

‘अथ वदनचन्द्रमसौ मुखेनाधरे नयनेन हृदिमिच्छादितखण्डकरणात् खण्डरूपक-
मिदम् ।’

This corresponds to सावयवरूपक of later Ālaṅkārikas.

The following instance illustrates अखण्डरूपक:—

‘कयोत्तया धवलीकुर्वजुर्नी सकुलपर्वताम् ।
विद्याविलासकमलमुदेति स्म निशाकरः ॥’

The अखण्डरूपक in this verse is thus explained by the com-
mentator:—

‘अखण्ड एव अन्तो विद्याया विलासकमलं रयावसोऽखण्डं रूपकमेतम् ।’

This is निरवयवरूपक of later Ālaṅkārikas.

Stanza 28—

The figure in the verse is named अर्धरूपक in the MSS. ‘अर्धरूपक-
मिति वक्षिमाधे कपिनागर इति कथितम् ।’ जव०.

Stanza 29—

यतदम्बधोपमायुक्तललापकम् is found in the MSS. for this verse.
‘एतदिति रूपकमम्बधोपमया चक्रे ललाप नाम । यत उदेत्यस्मादित्युदयः । अकारादि
च कारके इत्यच् । स चासौ गिरिभेत्यनुगतार्थता । अम्बधोपमाया भास्वरूपमाया । तनु-
पमायुक्तमेव रूपकं ब्रूह्यम् ।’ जव०.

Stanza 30—

The MSS. call the figure द्योपमा. ‘द्योपमेति द्यवास्तेनोपमार्थस्य गन्ध-
मानत्वात् । उपमाया लक्षणम् । विरुद्धोपमत्वेन देशकालक्रियादिभिः । उपमेयस्य धस्ता-
न्व्यं गुणमात्रेण द्योपमा ॥ इति । अथ विरुद्धदेशकालक्रियाद्युपः पुरुषोत्तम उपमाने तेन
रामस्योपमेयस्य तयोपमेयस्यत्वेन विधुलजटाजिनवस्त्रकलत्वेन मरुमुकारिलक्षणेनानुगाह-
त्वेन च गुणमात्रेण साम्यमुपमानम् ।’

Stanza 31—

The figure in the verse is called द्योपमा in the MSS. ‘द्योपमेति
द्यवास्तेनोपमार्थस्य गन्धमानत्वात् ।’ जव०.

Stanza 32—

सहोपमा is the name found for the figure in the MSS. 'सहोपमेति सहस्रशब्देन जीवितराश्या उपसाद्योतनात्' जय०. Malli's definition of सहोक्ति is found in Vidyānātha's Pratāparudra.

Stanza 33—

The MSS. read तद्धितोपमा over the verse. Jaya says:—'तद्धितोपमेति तद्धितप्रत्ययशब्दप्रत्ययः ।'. Our commentary breaks abruptly, omitting समपदयद्.

Stanza 34—

सुतोपमा is found in the MSS. over the verse. 'सुतोपमेति चिन्तामनिरित्यनेन वाक्यार्थस्य गन्धमानस्यात् सुतोपमेति ।'. जय०.

Stanza 35—

The MSS. have समोपमा over the verse. 'समोपमेति समसशब्देनोपमाया अभिधानात् । अथ निभसदृशावयोऽपि ब्रह्म्याः ॥' जय०.

Stanza 36—

The MSS. read अर्धांतरस्यासः for the verse. Jaya. notes:—'अर्धांतरस्यास इति उक्तादधर्माद्वयोपन्यासात् । अर्धोक्तम् । उपस्यस्यनमर्थस्य प्रकाशस्यपरस्य च । तेषां सोऽर्धांतरस्यासः पूर्वार्धानुगतौ स्येति ॥'. Malli's definition is found in the Pratāparudra.

The metre of the verse is गम्बज, 'गजभञ्जरेस्तु रेकसहितैः शिवैर्हृदयैर्गम्बजम् ।'. The same verse is quoted in the Ohhandomājjarī as an instance of this metre.

Stanza 37—

आक्षेपः is found in the MSS. for this verse. Jaya. says:—'आक्षेप इति प्रतिषेधो नाम । अयोक्तम् । प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधिरस्य । आक्षेप इति तं सन्तः संसन्ति विविधो स्येति । अथ पूर्वार्धोक्तो च इतोऽर्थः तस्य को वेद्याविना विशेषप्रतिपादनेच्छया प्रतिषेध इति । स च उक्तप्रत्ययानविषयभेदाद् द्विविधः । अथ युक्तविषयः ॥'. A similar definition of आक्षेप is found in the Āgneya:—'प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधिरस्य । समाक्षेपं ह्यवगच्छ ।'. Udbhata's definition of आक्षेप is the same:—'प्रतिषेध इवेष्टस्य यो विशेषाभिधिरस्य । आक्षेप इति तं सन्तः संसन्ति कवयः सदा ।'.

Stanza 38—

The MSS. have **आक्षेपः एव** over the verse, 'स एवेत्ययमप्याक्षेप एव किं नु वक्ष्यमाणदिषयः । अथ पूर्वार्धेनोक्तो च इटीडर्थः तस्य विशेषाभिधिक्षेपः प्रोक्तेनेत्यादिना शेषार्थप्रतिषेधः ॥' जय०. Malli's definition is drawn from the Pratyāparudra.

Stanza 39—

The MSS. read **व्यतिरेकः** for this verse. Jaya's note is:—'व्यतिरेक इति अथ व्यतिरेको नामान्वयः । पूर्वार्धेनोपमानोपमेययोरर्थो द्वाविति तस्य उपमार्थेन भेद-दर्शनात् । अर्थाक्तम् । उपमानवतीऽर्पस्य अद्वितीयमिदं दर्शनम् । व्यतिरेकः समिच्छन्ति विशेषोत्पादनाद्यर्थेति ॥'. Malli's definition is found in Vidyānātha's Pratyāparudra. This is अर्थार्थाभिधायिक of Mammata. The verse is like 'राकायामकलङ्कं चैव वृत्तांशोर्भवैवपुः । तस्या मुखं नरा तस्म्यपराभवमपामुखात् ॥' mentioned by Mammata for अर्थार्थाभिधायिक. In such cases there is **व्यतिरेकः** of course.

Stanza 40—

The MSS. read **विभावना** for the verse, 'विभावनेति परीक्षा सेवा विरोधनं चेति तिस्रः क्रियाः तासां याः प्रतिषेधः नञा तेन अपरीक्षापूर्वकं चत्करणं तथादृष्टे-चापूर्वकत्वं व्यपगुह्यतत्वं चत्वारिरोधपूर्वकं निष्ठुरत्वं तस्य क्रियाफलस्य विभावनात् प्रकाशनात् । अर्थाक्तम् । क्रियायाः प्रतिषेधेन तत्फलस्य विभावनात् । सेवा विभावने-चासौ सामर्थ्यं कथ्यते अयेति ॥' जय०. Udbhata's definition of विभावना is almost the same as that given by Jaya.—'क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना । सेवा विभावनेचासौ समाधी मुलभे सति ॥'.

Stanza 41—

The MSS. have **समासोक्तिः** for this verse, 'समासोक्तिः । यथोक्तम् । यथो-क्तोऽन्यत्वेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरुचिता संक्षेपार्थतया अयेति । एवं च कृत्वायं श्लेषाद्विधत्ते । श्लेषे हि द्वयोरपि श्रूयमाणत्वान् ॥' जय०. Jaya's definition of समासोक्ति is found in the Āgneya:—'यथोक्ताग्रम्यत्वेऽन्योऽर्थ-स्तत्समानविशेषणः । सा समासोक्तिरुचिता संक्षेपार्थतया ब्रुषेति ॥'.

Stanza 42—

The MSS. read **अतिशयोक्तिः** over the verse, 'अतिशयोक्तिरिति आति-शयाभिधानात् । अथ सद्रूपि नामासौ लक्षणे च तुल्यरूपवेषः स्यात् न नु प्रत्यक्ष-मनादपरिच्छेद्य इति लोकातिक्रान्तवधनमेवदृश्यम् । अथद्वयं च कश्चिद्विशेषोऽस्ति यथोक्तम् । निमित्ततो दद्य वचो लोकातिक्रान्तगोचरम् । मध्यन्तेऽतिशयोक्तिं तामनेका-

एतया दधेति ॥' जय०. Udbhata's definition of अतिशयोक्ति is the same as that quoted by Jaya:—'निमित्तसो यत्तु वचो लोकातिक्रान्तगीचरम् । मन्दन्तेऽतिशयोक्तिं तानलंकारतया बुधाः ॥ Bha. Mal. justifies the figure as follows:—'अतिशयोक्तिरिति अतिशयार्थप्रतिपादनात् । अथ हि आज्ञानन्तरमेव कवीनामनुगमनेनैव भक्तवतिशयत्वं लक्षणतुल्यताभिधानेन तत्तत्तत्पर्यशोकाभिप्रायत्वं च । तथा च विवक्षाया विरोधस्य लोकातीनातिवर्जिनी अत्यवतिशयोक्तिः स्यादलंकारोत्तमा च सा ॥ सा तु प्रायो गुणार्ता च क्रियाणां चोपकल्पते । न हि इत्यस्य जातेर्वा मन्दयतिशयः कश्चिदिति ॥' Bha. Mal.'s definition of अतिशयोक्ति is from the Kāṭhābhāṣya of Bhojarāja who follows Dandin. According to the later school of Ālaṅkārikas the figure is स्वभावोक्ति as Malli. states. Malli.'s definition is similar to that of the Pratyāparadha:—'स्वभावोक्तिरसौ चरु यथावद्वस्तुवर्णनम् ।' विष्णु०.

Stanza 43—

The MSS. have यथासंख्यम् for the verse. 'यथासंख्यमिति नुमुचुरित्यादिना क्रियाणां वस्तुधातीनां च कर्मणामनुक्रमशो निर्वहणम् । यथोक्तम् । भूयसांमुपविहार्ता क्रियाणामथ कर्मणाम् । कर्मणी घेऽनुनिर्वहो यथासंख्यं तनुच्यत इति ॥' जय०. Udbhata's definition of यथासंख्य is the same as that given by Jaya. Udbhata's reading is अर्थानामसम्भर्मानाम् for क्रियाणामथ कर्मणाम्. Dandin and Bhojarāja call it क्रम. Malli.'s definition is from the Pratyāparadha.

Stanza 44—

The MSS. have उत्प्रेक्षा for this verse. Jaya. says:—'उत्प्रेक्षेति यथोक्तम् । अविवक्षितसामान्यादिकिञ्चिदुपमया सह । अतद्गुणक्रियाद्योपायुल्लेखान्तिशयाद्विहितेति । अथ गरीभरसामान्यस्यापि विवक्षितत्वाविवक्षितं सामान्यत्वं रक्षितुमिवेति किञ्चिदुपमया सह गह्वरेगह्वरेतद्गुणतया रक्षणक्रियायोगः । गगनतलं वस्तुम्भरां व्याप्त्यतिमिवतिशयाभिधत्ता ॥' Udbhata's definition of उत्प्रेक्षा is almost the same as the one quoted by Jaya:—'साम्यरूपाविवक्षायां वर्य्येवाद्यात्मभिः वर्य्यैः । अतद्गुणक्रियाद्योपायुल्लेखान्तिशयान्वितम् ॥

Stanza 45—

The MSS. have वार्त्ता over this verse. 'वार्त्तेति तत्त्वार्थकथनम् । सा द्विविधा निर्विशिष्टा निर्विशिष्टा च । तत्र या पूर्वा सा स्वभावोक्तिकदिता अर्थेयमेव । तथा यथोक्तम् स्वभावोक्तिरलंकार इति कश्चित्प्रचक्षते । अर्थस्य तादृशस्थे च स्वभावोऽभिहितो दधेति । निर्विशिष्टा वार्त्ता नमामलंकारः यथोक्तम् । गतोऽस्तमको भवतिन्दुर्यान्ति वासाय पक्षिणः । इत्येवमादिकं काव्ये वार्त्तामेषां प्रचक्षत इति ॥' जय०.

Stanza 46—

The MSS. have प्रेयः for the verse. 'प्रेय इति प्रियतमवस्त्वभिधानात् ।' जय०. Malli.'s definition of प्रतीप is similar to that in the Prātāparudra:— 'आशेष उपमानस्य कैमर्यादादि कथ्यते । उपमेयोत्कर्षतो वास्योपमेवत्वकल्पनात् ॥'. विद्या०. Udbhata's definition of प्रेयस्त्वत् is:—रक्षादिकानां भावनानामनुभावावि-
सृपनैः । यत्काव्यं बभूवे सन्निस्तव्येवस्वपुशादवम् ॥.

Stanza 47—

The MSS. have रसवत् over the verse. Jaya. says:—'रसवदिति हिने
तिरिच क्षीपुल्योरिव शुक्लारसभिधानात् । तथा चोक्तम् । रसवदिति स्पष्टं शुक्लारवि-
रलं दयेति ॥'. Udbhata's definition is:—रसवदिति त्वदशुक्लारविरसदवम् ।
स्वराज्यस्यादिसंभारिविभावाभिनवास्पदम् ॥.

Stanza 48—

The MSS. give ऊर्जस्विन् as the name of the figure in the verse. Says Jaya. —'ऊर्जस्वीति साहकारवस्त्वभिधानात् ।'. Dandin defines the three
figures प्रेयः, रसवत्, and ऊर्जस्विन् in one verse as 'follows:—'प्रेयः प्रियतरा-
क्षयाने रसवत्प्रपञ्चसम् । ऊर्जस्वि कर्माहकारं शुक्लारकर्षं च तत्त्वयम् ॥'. Udbhata's
definition is:—अनीचिस्त्वमनुमानां कामजोधाधिकारणात् । भावानां च रसनां च
बन्ध ऊर्जस्वि कथ्यते ॥. The Commentator, Prathārendurāja, remarks
on this as under:—कश्चित्सु रसभावाणां साहकारविरुद्धेन कपेणोपनिबन्धः
क्रियते कश्चित्सु तद्विरुद्धेन । तत्र यत्र साहकारविरुद्धेन कपेण तेषामुपनिबन्धस्तत्र
प्रेयोऽहंकारो रसवदहंकारमिति । यत्र तु तद्विरुद्धं तन्मूललोकध्वङ्गारविरुद्धं
च तद्विषयाणां रसभावाणामुपनिबन्धे सत्ऊर्जस्वि काव्यं भवति तत्र हि शब्दोपमोह-
कारणका अनीचित्वेन रसभावा उपनिबन्धन्ते । अत एव तत्र स्वकल्पनापरिकल्पि-
तत्वेन ऊर्जस्वो बतस्व प्रियतमत्वावूर्जस्विष्यपदेशः ॥

Stanza 49—

The MSS. read पर्यायोक्तम् over the verse. Jaya. notes:—'पर्यायोक्ति-
रिति । अन्तरपुरमिति इत्यतमित्यनेन पर्यायेण वचनगच्छा तदेवामरपुरमिति प्रतिपादनात् ।
तथा चोक्तम् । पर्यायोक्तं बह्व्येन प्रकरेणाभिधीयत इति ॥'. Udbhata defines
पर्यायोक्तम् as:—पर्यायोक्तं बह्व्येन प्रकरेणाभिधीयते । शब्दवाचकवृत्तिभ्यां ध्वने-
मावगमादवगमात् ॥. Malli.'s definition of आन्तिमम्, which is the figure in the
verse according to Later writers on poetics, is found in Vidyānātha's
Prātāparudra.

Stanza 50—

The MSS. have समाहितम् for this verse. 'समाहितमिति अनन्वयवत्स

यथा विद्योऽवलोकनात्. 1' अथ. Udbhata's definition is—रसभावसंज्ञासवृत्तौ प्रथमबन्धनम् । अन्यानुभावानिःशून्यरूपं यत्तत्समाहितम् ॥

Stanza 51—

The MSS. give उदारम् over the verse. Jaya, remarks:—‘उदारमिति उदात्तमिच्छर्थः महानुभावसामतिपादनात् । यतो महानरैर्जलसमूहैर्भुवनभरक्षममपि अभिज्ञवेत्तमिति । द्विविधमुदारं महानुभावतया विविधरत्नयोगाद्येति । इयं महानुभावता वर्जिता ॥’. Bha. Mal. quotes from Dapam the following definition of उदात्त, otherwise called उदारः—‘आश्वास्य विभूतेर्वा यन्महत्त्वमनुत्तमम् । उदात्तं नाम तं प्रादुरलंकारं मनीषिणः ।’ Udbhata's definition is:—उदात्तमुज्ज्वलवत् स्वरितं च महास्पृशम् । उपलक्षणतां प्राप्तं नेतिवृत्तस्वमागतम् ॥

Stanza 52—

The MSS. have उदारमेव for the verse. Jaya, says:—‘एतदेवापरेऽन्धेन वाक्यायै नान्यथा विदुः । नानारत्नाङ्गियुक्तं चत्तरत्नलोकारनुभूयत इति ॥’. Bha. Mal. says:—‘उदात्तमेवेति विविधरत्नाङ्गियुक्तत्वात् । बहुक्तम् । पूर्वभाषायावाक्यान्वयभाष्यवयवीरवम् । विवक्षितमिति व्यक्तमुदात्तं इत्यमप्यहः । इति ॥’. The Sūtra quoted by Malli, is from the *Ālaukārānargraha*.

Stanza 53—

उदारमेव is found in the MSS. over the verse. ‘उदारमेवेति रत्नयोगात्’ अथ.

Stanza 54—

The MSS. have श्लिष्टम् for this verse. Jaya's note runs as under:—

‘श्लिष्टमिति । उपमानेनोपमेयत्वाच्च साधनरहः । तथा चोक्तं विदोद्यनेन श्लिष्टम् । उपमानेन वस्तस्वरूपमेयस्य साध्यते । क्रियागुणाभ्यां नाम्ना च श्लिष्टं लक्षमिधीयत इति । उपोपमानभूतैरहिभिरुपमेयभूतानां गिरीणां तत्त्वस्य तादृकस्य भुवनभरादितादृकक्रियया सज्जनेन च साधनेन गिरिभिरहिभिश्च नाम्ना च उद्येन भुवनभरसहामित्यादिना सम्बन्धनामत्वात् । रूपकमपीदृशमेव । किं तु श्लिष्टस्य भेदेनोपमानोपमेययोर्गुणपक्षयोगात् । रूपके पुनरेकस्यैवोपमेयपुरुषस्य व्याप्त उपमानम् । तथा चोक्तम् । लक्षणं रूपकोऽपीदं विवक्षते काममत्र तु । दृष्टः प्रयोगो युगपदुपमानोपमेययोरिति । तदुक्तम् । लक्षणं श्लिष्टं सहोक्त्युपमाहेतुनिर्वृत्तात् विविधम् । यथोक्तम् । श्लेषविचार्यवचसोर्यस्य च क्रियते भिदा । तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्वृत्तात् विविधं यथेति । तजेदं सहोक्तिश्लिष्टमुक्तं गिरीनर्ही-चेति सहोक्त्या निर्वृत्तात् ।’ The three divisions of श्लिष्ट are noticed by मानहः—‘मानहो हि “तत्सहोक्त्युपमाहेतुनिर्वृत्तात् विविधं यथा” इति श्लिष्टस्य त्रैविध्यमाह ॥’. Pratiharendurāja on UdbhataĀlaukārānargraha.

Mallī, following the later school of writers, calls the figure लुप्ययोगिता. His definition is found in the Pratāparudra.

Stanza 55—

The MSS. have श्लिष्टमेव over the verse. 'इदमपि यथानिर्दिष्टविशेष-
णात् श्लिष्टं जलमुच्यते इवेत्युपमाननिर्देशात् ।' जय०.

Stanza 56—

हेतुश्लिष्टम् is met with in the MSS. over this verse. Jaya. says:—
'इदमपि यथानिर्दिष्टमेव किं तु हेतुश्लिष्टं हेतुद्वारेण विशेषणानां निर्देशात् । विष्णुमणि-
कृतभूषणत्वात् जलवस्तिभ्रमत्वाच्च बहुविरिति ।'

Stanza 57—

The MSS. have अपहृतिः for this verse. 'अपहृतिरिति नाद्यादित्यन्तर्ग-
तोपमाकूपतया निर्देशात् विद्यमानार्थस्य चापहृत्वात् । तथैव चोक्तम् । अपहृतिरिति तादा-
त्म्यमिति शब्दोपमा । भूतार्थापहृत्वादेव किमप्युच्यते भिन्नं यथेति ॥' जय०. Udbhata's
definition is the same:—'अपहृतिरपीहा च किञ्चिदन्तर्गतोपमा । भूतार्था-
पहृत्वेनास्या भिन्नत्वः किमपि कुपेः ॥' उद्भ० Mallī's definition is drawn from
Vidyānātha's Pratāparudra:—'निदिध्वं विषयं साम्यादन्वयारोपे अपहृतिः । तस्या-
न्वयेविध्यम् । अपहृत्वारोपः । आलोम्यापहृत्वाः । उल्लासिपरित्यक्तत्वमतिपादनं च ॥'
The verse illustrates अपहृति of the first kind, in which the real nature
of the object is denied and another is attributed to it. समुद्रत्व is
denied of the ocean and मायात्व is attributed to it.

Stanza 58—

The MSS. read विशेषोक्तिः for the verse. Jaya. says:—'विशेषोक्ति-
रिति शब्दविशेषकवेदास्य विगमेऽपि प्रभूतकालस्या गुणान्तरेण स्तुतिविशेषस्य प्रतिपाद-
नात् । यथोक्तम् । एकवेदास्य विगमे वा गुणान्तरसंस्तुतिः । विशेषप्रयनायासौ विशेषो-
क्तिर्मता यथेति ॥' Mallī calls the figure विशेष. It is generally known as
विरोधानास. Vidyānātha defines it as 'आमासत्वे विरोधस्य विरोधानास इत्यन्ते ।'
Mammata calls it विशेष:—'विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः ।'

Stanza 59—

The MSS. read व्याजस्तुतिः for this verse. 'व्याजस्तुतिरिति शिवादि-
भारवाशधिकगुणस्य जलनिधेः स्तोत्राद्यपदेशेन वराहेन तुल्यत्वात् । तत्रापि महावराहं

अयन्तमिति किञ्चिद्विधाभुमिच्छया निम्नमात् । तथा चोक्तम् । दूषधिकशुणस्तौबध्य-
वदेणेन तुल्यत्वा । किञ्चिद्विधिस्तथा निम्ना व्याजस्मृतिरसौ वयेति ॥.

Stanza 60—

We have उपमाकूपकम् in the MSS. over this verse. Jaya notes:—
'उपमाकूपकमिति तथोक्तम् । उपमानस्य तद्भावमुपमेयस्य कथयन् । यो वदत्युपमाभेद-
मुपमाकूपकं वयेति ॥'. Premachandra in his Commentary on Kāvyādhara's
explains उपमाकूपकं as follows:—

'अन्ये तु उपमावहितं कूपकमुपमाकूपकं यदुक्तम्
"उपमानेन तद्भावमुपमेयस्य कथयन् ।
यदुक्त्वुपमाभेदमुपमाकूपकं ज्ञया ॥" इति ।

अस्योदाहरणं यथा

"दिवकरकरस्पर्शादुदयाद्रेः पयोधरात् ।
नीलांशुकमिव प्राच्यास्तमो गलति संमति ॥".

अथ नीलांशुकमिवेदुपमया सहितमुदयाद्रेः पयोधरादिति कूपकमिच्छातुः ॥.

Dandin defines उपमाकूपकं as under:—

'इह साधर्म्यवैधर्म्यदोषाभौतमुख्ययोः ।
उपमाभ्यतिरेकाख्यं कूपकद्वितयं यथा ॥'.

His example for उपमाकूपकं is:—

'अथमालोहितच्छाये नरेण मुखचन्द्रमाः ।
सप्रज्ञोदयरागस्य चन्द्रस्य प्रतिगर्जति ॥'.

Yāmana has उपमाकूपकं of a different sort:—'उपमाकूपकं कूपकमुपमा-
कूपकमिति । यथा

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
मथन इव भवान् स कूर्ममूर्धिरजयादे चतुर्दशलोकावलोकितः ॥'.

This corresponds to the परम्परितकूपकं of the later school of writers.

Stanza 61—

The MSS. have तुल्ययोगिता for this verse:—'तुल्ययोगितेति न्यूना-
नामपि सेवां सुमीचासीव विक्षिप्तेन जलनिधिना महाजुतत्वाद्विगुणसाम्यविवक्षया तुल्यस्य
कार्यस्य नासनतत्तत्पस्यानुष्ठानेन तुल्ययोगात् । तथा चोक्तम् । न्यूनस्यापि विक्षिप्तेन
शृणुसाम्यविवक्षया । तुल्यकार्यक्रियायोगाद्विशृङ्खला तुल्ययोगितेति ॥'.

Vāmana has a similar तुल्ययोगिताः—'विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रिया-
योगस्तुल्ययोगिता ॥ विशिष्टेन न्यूनस्य साम्यार्थमेककालायां क्रियायां योगस्तुल्य-
योगिता । यथा—

अलनिधिरसनामिमां धरिणीं वहति भुजङ्गविभुर्भवङ्गमथ ॥.

Mall. calls the figure सन and quotes Vidyānātha's definition of it.

Stanza 62—

The MSS. name the figure निर्दर्शनः—'निर्दर्शनेति प्रतिक्षणं वीचीना
पृथुत्वमशान्तस्वभवनक्रियैव महिमममनस्य तदर्थस्य विपक्षिफलस्य उपरशनात् न
अथेववतिशयज्ञानां मयोपात् । तया चोक्तम् । क्रियैव तदर्थस्य विशिष्टस्योपदर्शनात् ।
इहा निर्दर्शनं नरम अथेववतिभिर्विनेति ॥' जय०.

In examples of निर्दर्शन or निर्दर्शनर a word signifying similarity like
इव, यथा, is not used. Even in Dandin's instances इव is not found.
Dandin's definition is—'अर्थागतरप्रवृत्तेषु किञ्चित् तत्सदृशं कल्पम् । सवसदा
निर्दर्शयति यदि तत्सदृशनिर्दर्शनम् ॥'. His instances are—'तद्वयमेव सविता
पद्मेनवर्चयति भिन्नम् । विभावदितुष्टीनां फलं सुहृदनुपहम् ॥' यति चन्द्रांशुभिः स्पृष्टा
भ्यामतराणी परामवत् । सद्यो राजविद्वज्जनां सुखचन्तो गुरन्ततम् ॥'. The first
illustrates सारूप्यनिर्दर्शन and the second असरूप्यनिर्दर्शन. The following
instance is generally given by the later Ālankārikas to illustrate
असदृशनिर्दर्शनाः—

'उत्तमं पद्मवान्ध यो लघुर्हेलयेव स पतेरिति ब्रुवन् ।

शैलशेखरगतो हृषस्कण्वादमाहृतधुतः पतत्यधः ॥'.

There is no सादृश्यचोक्तक word in these instances. Mall. therefore
calls the figure in the verse हर्षेसा, इव being हर्षेसाचोक्तक according to
हर्षिण्डु. 'मन्त्रे ह्येह धुतं नावो नूनमित्येवमादिभिः । हर्षेसा ध्वनयते शब्देतिव-
चाम्बोऽपि सादृशः ॥'.

Stanza 63—

The MSS. have विरोध over the verse. Jaya. notes:—'विरोध इति
पुष्पवाणानां यन्मार्थं महतां च आलससर्गाद्यच्छैत्यं तयोर्भेदसादृश्ये क्रिये विरुद्धे
तयोपभिधानात् । तयोश्च क्रिययोर्वा विरोधिनी क्रिया क्षतादिस्फोरदक्षानलक्षणा तस्याः
कानोद्रेकप्रतिपादनाभिधानात् । तथाचोक्तम् । गुणस्य च क्रियाया वा विरुद्धान्व-
क्रियाभिधा । वा विरोधाभिधानाय विरोधं तं दिव्ययेति ॥'. Udbhata's defini-
tion is:—

'गुणस्य वा क्रियाया वा विरुद्धान्वक्रियावचः ।

यद्विरोधाभिधानाय विरोधं तं प्रचक्षते ॥'.

Stanza 64—

The MSS. call the figure उपमेयोपमा. 'उपमेयोपमेति तयोः पर्यायेन उपमानोपमेयत्वात् । तथा चोक्तम् । उपमानोपमेयस्य यत्र पर्यायतो भवेत् । उपमेयोपमां धीरा ब्रुवते तां यपोहितमिति ॥' जयः. Malli's definition is found in the अतापश्च.

Stanza 65—

सङ्कोक्तिः is the name over the verse in the MSS. 'सङ्कोक्तिरिति अन्धकारमन्मयाभितयोर्धर्मक्रिययोस्तुल्यकालयोः वृद्ध इत्यनेन परेन कथनात् । तथा चोक्तम् । तुल्यकालक्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाभिते । वाक्यनैकेन कथ्येते सङ्कोक्तिः सा मता भवेति ॥' जयः. Udbhaṭa's definition of it is:—

‘तुल्यकाले क्रिये यत्र वस्तुद्वयसमाभिते ।

पदेनैकेन कथ्येते । सा सङ्कोक्तिर्नता सताम् ॥’.

Stanza 66—

The MSS. have परिचृष्टिः for this verse. 'परिचृष्टिरिति दृष्टा कृतावकाश इत्यनेन विशिष्टस्य वस्तुन आशानात् तमः क्षिप्रमित्यनेनास्य वस्तुन । अपोहात् भवतीत्यादिना अर्थान्तरन्यासात् । तथा चोक्तम् । विशिष्टस्य अवकाशमन्यायीहेन वस्तुनः । अर्थान्तरन्यासवती परिचृष्टिरसी भवेति ॥' जयः.

Stanza 67—

The MSS. read ससन्देहः above the verse, Jays, remarks:—'ससन्देह इति अत्रानिष्टारवर्ध-आपुपमेयस्य चम्पस्य सप्तमसप्तनिष्टारवर्धमिति प्रयोक्तारनिधानात् । कुतो निरर्थे तदप्यशार्ङ्गमिति पुनरुपमानोपमेययोर्भेदाभिधानात् न निषिक्त्या च अत्रमिति स्तुत्यर्थे सन्नेहवचोऽनिधानाच्च । तथा चोक्तम् । उपमानोपमेयस्य तत्त्वं च वस्तु पुनः । ससन्देहवचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्बुधेति ॥'. Udbhaṭa defines it as follows:—

‘उपमानेन तत्त्वं च भेदं च वस्तु पुनः ।

ससन्देहं वचः स्तुत्यै ससन्देहं विदुर्बुधाः ॥.

Malli follows Vidyānātha and calls it सन्नेह of the 2nd kind. Vidyānātha divides it into three classes. 'सा (सन्नेहालङ्कृतिः) त्रिविधा । शुद्धा निश्चयगर्भा निश्चयान्तरा चेति ।'. The following is the instance given there for निश्चयगर्भा सन्नेहालङ्कृतिः:—

‘कालाहिः किमर्थं दृणालसृजुलं भोगं स धत्ते पुनः

कालञ्चुकुटिरेव किं नु मुखं पृथोऽञ्जुभवे सा पुनः ।

कालेभामलधूमपद्मतिरसौ किं सा पुनर्धूयते
वातेनेति विकल्प्यते प्रतिभटे रुद्रस्य कौक्षेयकः ॥

Stanza 68—

The MSS. have अनन्वयः over the verse. 'अनन्वय इति तत्सङ्घट्टस्य साम्यस्याविवक्षितचन्द्रस्योपशानोपमेवत्वाम् तथा चोक्तम् । यत्र तेनैव तस्य स्यादुपशानोपमेवता । सादृश्यस्याविवक्षामस्तमित्याहुरनन्वयमिति ॥' जयः. Jaya's definition is drawn from इन्द्रालंकारसार, where the reading in the second line is 'असादृश्यविवक्षातः' for 'सादृश्यस्याविवक्षितः'.

Stanza 69—

The MSS. have उत्प्रेक्षावयवः for this verse. Jaya. notes :—'उत्प्रेक्षावयव इति भीमवत्ससाधेति उपमाश्लेषलक्षणस्य श्लिष्टत्वायेन योगात् चारणमिव यत्नमित्युत्प्रेक्षायोगात् चित्तिगिराकृतचन्द्ररश्मिरासाविति रूपकार्येन योगात् । तथा चोक्तम् । श्लिष्टत्वायेन संयुक्तः किञ्चिदोत्प्रेक्षयान्वितः । रूपकार्येन च पुनरुत्प्रेक्षावयवो वधेति ॥'. Daḍin regards उत्प्रेक्षावयव as included in the divisions of वल्लभा—'उत्प्रेक्षावयव इत्युत्प्रेक्षावयवोऽपि च ।'. On this Premachandra comments as follows :—'उत्प्रेक्षावयवस्य उत्प्रेक्षाया अपारम्भकमलंकारान्तरं तच्च श्लेषादिकं संयुक्तम् ।

“ श्लिष्टत्वायेन संयुक्तः किञ्चिदोपयमान्वितः ।

रूपकार्येन वा युक्त उत्प्रेक्षावयवो वया ॥”

इति । तत्र श्लिष्टार्थसंस्पृष्टो यथा

मुक्तोत्करः संकटशुक्तिमध्वादिनिर्गतः सारसलोचनमयः ।

आनीमहेऽस्याः कवनीयकम्बुमीवाधिवासानुपवत्त्वमाप ॥

अथ गुणवत्त्वे श्लेषः । उपमयान्वितो यथा कुमारसंभवे

अङ्गुलीभिरिव केचसंशयं समिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।

कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनं पुम्बतीव रजनीमुखं धर्षा ॥

अङ्गुलीभिरिव मरीचिभिरित्यत्र कुङ्कुलीकृतसरोजलोचनमित्यत्र उपमा पुम्बती-हेतुत्प्रेक्षानारभते । एवं रूपकार्यसंयुक्तोत्प्रेक्षापि । केचित्तु अथावयवक्रियैवोत्प्रेक्षयते नावयवक्रिया स उत्प्रेक्षावयवः । यथा लीनेव प्रतिबिम्बितेव लिखितेवोत्कीर्णरूपेण च इत्यासीत्याहुः ॥’.

Vāmana defines उत्प्रेक्षावयव as follows :—'उत्प्रेक्षाहेतुत्प्रेक्षावयवः'. The Ypiti is :—'उत्प्रेक्षाया हेतुरलंकार उत्प्रेक्षावयवः । अवयवध्वरो अपारम्भकं लक्षयति ॥’.

Stanza 70—

The MSS. have संसृष्टिः for this verse. Jaysa says:—‘संसृष्टिरिति बहुलकारयोगात् यथा चोक्तम् । परामिभूता संसृष्टिर्बहुलकारयोगतः । रश्मिता रश्मालेव सा चैव कथ्यते यथा ॥’. The many Alaṅkāras in the verse are thus pointed out, ‘नयनमनोहर इति मुख्ययोगिता न्यूनस्य लक्षणस्याधिकेन सहाभिरमणीक-
गुण्यताम्बविशेषाद्वा अभिरमणतुल्यक्रियायोगात् । स्मर इव चित्रमवोऽपि तस्य चैतद्वि-
सृता मयतीति श्लिष्टम् । तदपान्यवानशीन्नेऽप्रतिकूल इति विरोधः ॥’ अथ०.

Stanza 71—

The MSS. have आशीः for this verse. Jaysa says:—‘आशीरिति इह-
स्यासंज्ञात् । यथा चोक्तम् । आशीरिति च केषांचिदलंकारतया मता । सौहृदस्या-
विरोधोक्ते प्रयोगोऽस्मात् सद्यथेति ॥’.

Dapṇun defines it as follows:—

‘आशीर्नामाभिलक्षिते वस्तुम्यार्थसर्ग यथा ।’

His instance is:—

‘वानु वः परमं प्रयोदिरवाश्मनसगोचरम् ॥’.

On this Premachandra comments as follows:—

‘अयमलंकारो वैचित्र्यविशेषात्मकस्याभावात् बहुनिरङ्गीक्रियते केचित्तु सौहृदव्यव-
धानेन वैचित्र्यं विद्यत एवेत्यङ्गीक्रियते । वक्तव्यम्

“आशीरिति च केषांचिदलंकारतया मता ।

सौहृदस्याविरोधोक्ते प्रयोगोऽस्मात् तादृशः ॥”.

अन्येस्तु नाट्य द्वास्याद्यमस्कारजनकत्वमिति नाट्यालंकारत्वेनोच्यते यथा “आशी-
राकम्बकपदाक्षमाणर्षोद्यमाश्रयाः” इत्यादि “इति नाट्यालंकारतो नाट्यभूषणहेतवः”
इति तत्कृतमस्या लक्षणं च आशीरिहजमार्थसेति यथा शाकुन्तले

यथासेरिव चार्निष्ठा पल्लवंहुमता मय ।

पुत्रं स्वमपि सचाजं सेव पुरुषवामुहि ॥ इति.

अपरे तु प्रेयोऽलंकारस्यैवायं भेद इत्याहुः ॥’.

Vāgbhata in his Kāvyaśūśana defines the figure as ‘इदार्थस्वार्थ-
समनाशीः ।’. The instance given there is:—

‘अजसं दस्योच्चैःस्फुरद्गुह्यजस्तम्भक्षिप्तम् ।

द्विपदो मुग्धस्मिन्धां जननिश्वसरोचिः कञ्चनयः ।

प्रसस्तिप्रागल्भ्यं वहति नदसोहारिविजये

शिशो वः स शोनाद् प्रथमजिमनायः प्रथयतु ॥.

The last line 'कृत्वा शरणं जगतां भवान् कं मोहः' illustrates विषमा-
लेखार of the third kind according to Vidyānātha who defines it as
follows :—

'विद्वज्कार्यस्थोत्पत्तिर्यथान्यस्य सा भवेत् ।
विरूपघटना चातो विषमालङ्कृतिस्त्रिधा ॥'

The following instance is given in the Pratiṣarudra for the third
sort of विषमः—

'क भूपालास्ताङ्गिभवनहनीयपक्ष्मयः
क चेयं कान्तारदिधातिरक्षिपुष्येकविलया ।
इति प्रेक्षे प्रेक्षे यमभुवि विपुम् दृष्टवृत्तेः
प्रतापं श्लाघन्ते राजपरवीराः प्रतिदिशम् ॥'

Stanza 72—

The MSS. have हेतुः over this verse. 'हेतुरिति राजपतेहेतुद्वारेण निर्देशाद्
अयमर्थस्ततो हृदयः ॥' जय०. Rudraṭa defines हेतु as follows:—

'हेतुमता सह हेतोरभिधानमनेकवचन ।
सोऽधिकारो हेतुः स्वावन्नेभ्यः वृधग्भूतः ॥'

His instance is :—

'अविरलकमलविकासः सकलानिमग्न कोकिलानन्दः ।
रम्योऽयमेति संप्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ।'

Bhaṭṭodbhaṭṭa also defines it similarly :—'हेतुमता सह हेतोरभिधान-
मेवमेव हेतुः ॥'. Vāgbhaṭa in his Kāvyañāṣana defines it as 'कार्यकारण-
सोऽधिकारो हेतुः ॥'. Later Ālaṅkārikas consider such cases as instances of
शुद्धसारीषा लक्षणा, based on कार्यकारणभेद like the following well-known
instance :—

'आद्यर्षेण नदी वृष्ये भये चौरः कुलं गिया ।
चैर धूलं शुद्धार्त्तं श्रेयो ब्राह्मणपूजनम् ॥'

Malik's definition of कृद्धान्त is from the Pratiṣarudra. The verse
illustrates साधर्म्येण कृद्धान्तः. The following instance from प्रतापद्वय
illustrates वैधर्म्येण कृद्धान्तः :—

'काकतीन्द्रकपादृष्टिमात्राज्जायते संपदः ।
सावद्वयामि निद्रान्ति दावतोदेति भागुमात्र ॥'

Stanza 73—

The MSS. have निपुणम् for this verse. 'निपुणमिति अर्थावगाढत्वात् । अस्य चोदात्तेऽन्तर्भावे प्रत्ययः ॥' अव०. Bha. Mal. remarks — 'निपुणमिति कनिष्ठस्य क्यङोपदेशानौचित्येऽपि नैपुण्येनोक्तत्वात् निपुणनामायमलंकार इति प्राञ्च इति विद्यासागरः । अस्य प्रत्ययान्तर्भाव इति हेवनाथः । प्रत्यः प्रियतराख्यामिति वल्लभाश्व । उदात्तमध्येऽन्तर्भाव इति अयमङ्गला ॥'.

Jaya. explains भुजयुगलं विभज्य as under — 'भुजयुगलं विभज्य एकं धिरःस्थाने न्यस्य द्वितीये शरीरस्थोपरि प्रसार्येत्यर्थः ॥'. He notices the reading विभुज्य. 'विभुज्येति पाठान्तरम् । तच्च क्रीडभागे वक्रीकृत्येत्यर्थः ॥'.

CANTO XI.

This Canto mostly illustrates *Mādhurya*, a quality which is variously defined by different *Ālankāras*. *Vaṃśana* defines *Gūṇa* as 'काव्य-
कोनायाः कर्माणि धर्मा गुणाः'. He enumerates 10 *Gūṇa*, 'श्लोकप्रसाद-
श्लेषसमतासमाधिनाभुर्धनोक्तुर्मात्राहारतार्प्यव्यक्तिकाव्यको वम्भगुणाः ॥'. Of these
नाभुर्ध is thus defined — 'वृद्धकृपदस्य नाभुर्धनम् ॥'. The *Yitti* on this *Sūtra*
runs as follows — 'वम्भश्च वृद्धकृपदस्य वलन्नाभुर्धम् । वृद्धकृपदस्य च
वृद्धकृपदः । तस्य भावः वृद्धकृपदस्य । तस्मात्ते वैर्ध्यावतिवृत्तिपरं चेत्तन् ॥'. *Vāgbhata*
in his *Kāvyaśūtras* also names ten *Gūṇa*, 'कवित्वोक्तुर्मात्राहारतार्प्य-
व्यक्तिसमाधिसमनोहार्यनाभुर्धनप्रसादा इति गुणाः ॥'. His definition of
Mādhurya is — 'वचनममनस्य नमो वृत्तिरिति तन्नाभुर्धम् । शुद्धरसान्तकद्वयेन
कवेनाभिकम् ॥'. In *Vāgbhata* *Ālankāra* also ten qualities are enumerated
similarly, श्लोकप्रसादाः समता कवित्वार्थव्यक्तिः वलनता । समाधिः श्लेषभीतीदय नाभुर्ध
स्तु कुमारात् ॥. *Mādhurya* is thus defined — 'सरसार्थपरस्य वलन्नाभुर्धनुराहणम् ॥'.
Bharata also admits ten *Gūṇa* — 'श्लेष प्रसादाः समता समाधिर्नाभुर्धनोक्तुः
वृत्तीकुमार्यम् । अर्थस्य च व्यक्तिकद्वारात् च कवित्वं काव्यार्थगुणा इति ॥'. His
definition of *नाभुर्ध* is — 'वृद्धो वाक्कृतं काव्यमन्तं वाचि गुणः । गुणः । नैर्ध्यावति
वल्नाभिः तन्नाभुर्धनुराहणम् ॥'. *Daṇḍin* has the same ten *Gūṇa* — 'श्लेषाः
प्रसादाः समता नाभुर्धं तु कुमारात् । अर्थव्यक्तिकद्वारात् च कवित्वं काव्यार्थगुणा इति ॥'. His
definition of *नाभुर्ध* is — 'वृद्धं रसवद्वाचि वल्मन्वाचि रसिधितिः । धेन नाभुर्ध
धीमन्तो नाभुर्धेन नाभुर्धताः ॥'. Later *Ā. a. kārīkas* accept only three *Gūṇa*,
नाभुर्ध, *श्लोक*, and *प्रसाद* and reject the rest, 'नाभुर्धोक्तुप्रसादाव्यक्तिक-
स्ते न गुणवत् ॥' काव्यः. The reason assigned by *Udyotakāra* for limiting
the *Gūṇa* to three is — 'वतः सामाजिकानां नवरसजन्मास्तिस्रोऽवस्थाः कृतिवि-
स्तारो विकासोऽपि । तच्च शुद्धारकद्वयान्तेऽपी कृतिविलम्बः । धीरीध्वनीयान्तेऽपी
विल्लासस्तम्बः । इत्येवमनन्तमनस्यो विकास इति । विकासश्च इत्येव वलनस्य अद्वये
नवनस्य नवनस्य इत्यापसरजकपी नवनस्य । स च कविद्विस्तारेण च तुल्य विनायके-
विध्यात् । प्रसादस्तु सर्वकालाधिकारकरीत्यवस्थावत्कार्यवैधिव्यभिचारकतया
कारणवत्त्वमेव कल्प्यते कारणवैधिव्यभेद वचानामेव स्फुटमुपलब्धात् । अन्तर्गतगुणाना-
मानङ्गादिभाववैधिव्यभेदानामस्यास्फुटत्वाच्चेति भावः ॥. *Maṃmata* defines *नाभुर्ध*
as 'अङ्गावकस्य नाभुर्धं कृद्वारे ज्ञानकारणम् ॥'. He objects to *Bhāskara*'s defi-
nition of *Mādhurya* as *वल्मन्वाच*, 'वल्मन्वाचं गुणरोजः प्रसादोदोदि ॥'. *Bhojarkya*
thus shows the necessity of *Gūṇa* in a *Kāvya* — 'अलंकृतमपि काव्यं न काव्यं
गुणवर्जितम् । गुणयोगस्ततोर्मुक्तयो गुणार्थकारणयोगयो ॥'. He then classifies them
as under — 'विविधाश्च गुणाः काव्ये नवान्त कविसंमताः । बाह्याश्चान्तारादौ च ये च
वैरोपिका इति ॥ बाह्याः शब्दगुणास्तेषु चान्तरास्त्वर्थसंग्रहाः । वैरोपिकान्तु ते शुभं

शेषस्वेऽपि हि दे गुणाः ॥ चतुर्विंशतिराख्यादास्तेषु ये शब्दसंश्रयः । ते तावदभिधी-
यन्ते नामलक्षणयोगतः ॥ श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिस्तथा
कान्तिरुत्तरस्वमुदात्तता ॥ भोजस्तथान्यवीर्यशब्दे प्रेयानय सुशब्दता । लहस्तमाधिः
सौकुम्यं च गाम्भीर्यमय विस्तरः ॥ संक्षेपः क्षमित्वं च भाविकत्वं तथा गतिः । रीति-
व्यक्तिस्तथा प्रीतिः ॥ Of these माधुर्य is thus defined :—'या वृथक्पवता वाक्ये
सम्माधुर्यमिति स्मृतम् ।' Vidyānātha follows Bhojarāja in enumerating
24 Guṇas and defining माधुर्य as या वृथक्पवता वाक्ये सम्माधुर्यं प्रकीर्त्यते ॥

Stanza 4—

The Nāyikās described in the verses are technically called कलहान्तरि-
रिता. They are eight in all. 'अथारविधाः सूत्ररनायिकाः । स्वाधीनपतिका
चैव तथा बासकसञ्जिता । विरहोत्कण्ठिका चैव विप्रलब्धा च क्षण्डिता ॥ कलहान्तरि-
रिता चैव तथा मोदितभर्तृका । तथाभितारिका चैव कदाहभणुमच्यते ॥' Vidyā.
Mallī's definition of कलहान्तरिता is from the same work, 'कीपास्त्रास्तं
पराजुष्य पश्चात्तापसमन्विता । कलहान्तरिता नाम कविभिः परिकीर्तिता ॥'. The
example there given is :—'लहतहं वज्रजुगमभ्रांती पिथी तुए हिमभरीतकलु-
सेन । अयसीरीभो न व्रज भ्रातृछदि विरहवेभर्ण सहसु ॥'. The following verse
from Māgha O, IX, St. 58 illustrates the same class of women,
कलहान्तरिता, who are first angry with their lovers and then
sorry for it :—

'न च मेवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च क्रुते स मयि ।

निपुणं तथैनमुपगम्य वदेरभिवृतिं काञ्चिविति संविदिशे ॥'.

मानेन—By anger caused by jealousy. मान is either प्रणयमान or ईर्ष्या-
मान. 'मानोऽपि प्रणयेत्यर्थः' वृ०. Here it is ईर्ष्यामान, which is defined
as 'स्त्रीपामनीर्ष्याकृतो मानः कोपीऽन्यासङ्गिनि प्रिये ।' वृ०.

Stanza 5—

The figure of speech in the verse is what Mammata calls एक-
देशविवर्ति साङ्गं रूपकम्, as कुतरस्व which is superimposed upon
ईर्ष्या is implied (आर्थ), not expressed (शब्द).

Stanza 6—

Bha. Mal. notices अधितृष्णः as a variant for अवितृष्णः.

Mallī divides नावर्त्तमानस्य into न and अवर्त्तमानस्य. This gives a
better sense than what we get by taking न and आवर्त्तमानस्य as Jaya.
does.

Stanza 7—

When the happiness arising from all the organs clearly made its position in the heart (i. e. was enjoyed by the heart), the eye, thinking itself deceived, not bearing to see its own happiness enjoyed by another, contracted itself like a powerless person. The closing of the eye through the happiness of all the organs is conceived (उत्प्रेक्षित) by the poet as caused by the jealousy felt by the eye at the happiness enjoyed by all the organs, which itself was unable to enjoy. As the हेतु is conceived, it is हेतुप्रेक्षा. With the reading गतायाम्, कृति must be taken to mean 'cognizance' or 'knowledge'.

Stanza 8—

Jaya. mentions भग्नान् for भुग्नान् as a variant.

Jaya. explains the dative भर्ते and नखेभ्यः by the Sūtra "कुपतुहेर्वा-सुखार्थानां दे प्रति क्रोधः ॥" १११३॥. Malli. criticizes this; because क्रूर primarily means 'to slaughter.' Anger is only its secondary sense. Besides the Sūtra teaches that the object at which anger is felt is संप्रसाध. He therefore explains the dative by calling नखेभ्यः and भर्ते Sampradāna according to 'क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्,' a Vārtika on the Sūtra "कर्मणा यदभिप्रेति स संप्रसाधम् ॥" १११३॥ I believe Malli. is rather very severe. The Sūtra "कुपतुहेर्वासुखार्थानां दे प्रति क्रोधः" does not mention that the anger should be सुखार्थ and not लक्षार्थ. Moreover दे प्रति क्रोधः does not exclude भर्ते and नखेभ्यः from the Sampradāna Samānyā. She was angry, with her Lord, as he struck her with his nails and at her own nails, because they were unable to retaliate.

The Nāyikā described in the verse is प्रगदभा, who is defined as follows by Viśvanātha :—

‘स्मरन्धा नाड्यारण्या समस्तस्तकोविदा ।

भावोन्मत्ता इरज्जिता प्रगदभाऽऽक्रान्तभावका ॥’ साहि० ३-१०१.

A प्रगदभा नाडिका is again धीरा, धीराधीरा, or अधीरा. Here the नाडिका is अधीरा. ‘सर्ववैराग्येयवत्या’ साहि०. अन्या means अधीरा.

Stanza 9—

The verse illustrates what are known as *Sāttvika Bhāvas* (external indications of internal feelings). They are eight as mentioned in the

commentary. The reason why these Bhāvas (feelings) are called Sāttvika is well described in Bharata's Nāṭyaśāstra —

‘किमन्ये भावाः सत्त्वेन भाविनीयन्ते येनैते सात्त्विका उच्यन्ते । अत्रोच्यते—इह हि सर्वं नाम मनःप्रभवम् । तच्च समहितमनस्त्वादुत्पद्यते । मनःसमाधानाच्च सद्यो निर्वृतिरिति । तस्य बोद्धो स्वभावो रोमाञ्चाश्चादिकृतः स न दायतेऽन्यमनसा कर्तु-
मिति । लोकस्वभावाभ्युत्कर्षाच्च नाव्यभिचितम् । को वृष्टाप्तः । इह हि नाव्यधर्मप्रवृत्ताः
सुखदुःखकृती भावास्तथा सत्त्वविशुद्धाः कार्यं यथा सत्त्वा भवन्ति । दुःखं नाम
रोमात्मकं तत्कथमदुःखितेन सुखं च प्रहर्षात्मकं तत्कथं दुःखितेनाभिनेयम् । एत-
देवास्य सर्वं यदुःखितेन सुखितेन बाधुरोमाञ्ची रर्षयितव्याविति कृत्वा सात्त्विका
भावा इत्यभिध्याय्या ॥’.

‘सर्वं भावसं किमपि तेन निर्वृतः सात्त्विको भावः । यथाह ।

‘सर्वोत्कटे मनसि ये प्रभवन्ति भावास्ते सात्त्विका दिग्विक्ताः कविभिः पुराणैः ॥’.

Stanza 10—

With this verse compare:—

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु झिष्टं नु तादृक्कलनेव पुण्यम् ।

असंनिवृत्तये तद्वर्तीतमेव मनोरथानामसम्प्रदायः ॥

अभि० शकु० ६-९.

The figure is शुद्ध संदेह. Vide the note on C. X, St. 67.

Stanza 11—

विदग्धा may be taken as हेतुगर्भविशेषण. प्रेम्णि पर्याप्तता कृतः यतः
सा विदग्धा.

Stanza 13—

Sts. 12 and 13 describe a मुग्धनायिका. ‘मुग्धा नववयःकामा रती वामा
हृदुः कृधि ।’ Dhana. Vis'vanātha gives the following definition:—

‘प्रथमत्वतीर्णयौवनमवनविकारा रती वामा ।

कथिता हृदुष्य मने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’.

Stanza 19—

साम्य means harmony. ‘नृश्यतीतदाधानां समस्वम् ।’ पदैर्गतार्थम्—In
which words were significant.

Stanza 20—

मनह^० = In which the distinction of forms was lost, in which distinct forms were not visible.

Stanza 21—

This stanza occurs in the Subhāshitāvalī. It is there attributed to Bhartṛhasyaṃin. Vide Dr. Peterson's Subhā, No. 2189 and the Introduction to the 1st Vol. p. XVI. footnote §.

This stanza is attributed to Bhartṛhasyaṃin in Jahāṇa's Subhāshita-muktāvalī. The reading there is हृत्तोष्ठरागणि हृत्ताडजगणि. Vide Dr. Bāṇadāyaka's Report on the Search for Sanskrit Manuscripts published in 1897. p. liv.

पीतोष्ठ^० The reading of T₁, T₂, and T₃ is also correct, the Sandhi of पीत and ओष्ठ being पीतोष्ठ or पीतोष्ठ by the Vārt ka 'ओत्वेऽङोः सगसे वा'. e. g. स्पृलोत्तुः or स्पृलोत्तुः; बिम्बोष्ठः or बिम्बोष्ठः. This rule refers to compounds only. The Sandhi of ख and ओष्ठः is खोष्ठः only.

Stanza 22—

The Nṛtyikā described in the verse is technically called विमलब्धा, one who is deceived by her lord. The definition of विमलब्धा, quoted by Malli., is from the Prātāparudra.

Stanza 23—

The figure in the verse is समस्तवस्तुविषयं साङ्गं रूपकम्.

Stanza 31—

The figure is विषम, which Vidyānātha defines as follows :—

'विरुद्धकार्यस्योत्पत्तिर्विषमार्थस्य सा भवेत् । विरुपपत्त्या चाधो विषमालङ्कार-
विधा ॥'. Here we have विषम of the 1st. kind; because the means used for concealing love-play, instead of securing the desired end, produced a contrary effect, in disclosing it to the people.

Stanza 32—

Jaya's reading seems to be मधुरेण, which he paraphrases by अधिकुतेन साध्या.

Stanza 33—

मज्जलिता°=Because the lower lips were naturally red.

Stanza 37—

The bee is described as a dancing-master teaching amorous jestulations to the different parts of the body—a very beautiful idea.

Stanza 39—

रथ्यासरितः is a better reading than रथ्याः सरितः, as the figure is उपमा and not रूपक. Houses in the town are compared to tops of the mountains. शीतेन्द्रशृङ्गेभ्यः इव पुरमम्बिरेभ्यः. राजाङ्गनाम्भोधिन् and रथ्यासरितः must therefore be taken as उपमितसमास and not मयूरप्यंसकादि. रथ्याः सरितः cannot be taken as व्यस्तकमक. Thus रथ्यासरितः is a better reading.

Stanza 40—

ऊर्ध्वशोर्ध परिशुष्यमाणाः=Who were dried up in the sun, erect, &c. who were made to stand in the sun on their knees. परिशुष्यमाणाः is explained by Jaya, as अन्तर्भाषितपदार्थः. He notices परिशोष्यमाणाः which is Malli's reading.

Stanza 42—

संपृक्तमुक्तैः=With pearls attached to them. The following are the sources of pearls, mentioned by Sanskrit writers:—

‘गजेन्द्रजीमूतवराहशङ्खनक्ष्त्राहिद्युतमुखवेषुजाणि ।

मुक्ताकलाणि प्रयितानि लोके तेषां सु द्युतमुद्भवेषु भूरि ॥’.

Stanza 43—

Jaya, notices वीतद्वयैः as a variant for वीतभद्वैः and remarks.—
‘वीतद्वयैरिति पागन्तरं तत्र किमेतैः रियतेरिति निर्द्वयैः सञ्जालाः (i.e. कलिकासहितः) छिन्नाः छिद्यमानाश्च ॥’.

The figure is पर्यायोक्त. Malli's definition of it is drawn from the Pratāparadra. The following instance is given there:—

‘प्रतिभूपानशुद्धान्तरीर्षिकास्वाजिधूसराः ।

प्रक्षालयन्ति गात्राणि काकतीयचमुचराः ॥

The note explaining the figure agreeably to the definition here is :—

‘नच दिपुनगरीसीर्षिकावारिविहारेण प्रतापहृच्चमूचरकर्णकेण कार्यभूतेन समर-
मारम्भ एव पुण्यं विशदय चलायितः प्रतिश्रुता इति कारणं प्रतीयते ॥’.

Stanza 44—

निराकरिष्णुद्विजकुञ्जराणाम्. It is not necessary to supply वृज्वाद् as Mall. does. The prohibition of the use of the genitive by the Sātra ‘न लोकाभ्यवत्तर्यनिष्ठाणाम्’ २।३।६९॥ refers to कारकवद्गी and not शेषे-
वद्गी. ‘सर्वोऽयं कारकवत्त्वा प्रतिषेधः । शेषे वद्गी तु स्यादेव । ब्राह्मणस्य कुर्वत् ।
नरकस्य शिष्णुः ॥’ सिद्धान्तकौ०. We should thus take the genitive here to
be शेषे वद्गी. The object द्विजकुञ्जराणाम् is not intended to be expressed
as object. ‘कर्मादीनामविचक्षा शेषः ॥’.

Jaya. connects द्विजकुञ्जराणाम् with हृणीकृतशेषगुणः, taking the com-
pound सार्वज्ञ. It thus comes to mean हृणीकृतशेषद्विजकुञ्जरगुणः. He
supplies द्विजवराम् as the object of निराकरिष्णुः. ‘द्विजवरानिर्दध्यात् ॥’ Mall.
notices his Anvaya in the words कैचिच्छामान्येन &c. If we take द्विज-
कुञ्जराणाम् as शेषे वद्गी, it is not necessary to supply any word.

Stanza 45—

श्वगणिशत corresponds to वातुधान, वायुरा to रावली and सप्तज मृगी
to सप्तज श्ववन्धी.

CANTO XII.

This Canto illustrates *Bhāvika*, which some *Ālaṅkārikas* consider a *S'abdaguna*, some an *Arthaguna*, others an *Alaṅkāra*, and the rest a *S'abdaguna*, an *Arthaguna*, and an *Alaṅkāra*. Dandin, the oldest *Ālaṅkārika*, whose works are known to us, defines it as follows :—

‘तद्भाषिकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
भाषः कचेरभिप्रायः काव्योपवासिञ्चि संस्थितः ॥
परस्परस्यकारित्वं सर्वेषां वस्तुपर्वणम् ।
विशेषणानां व्यर्थानामाक्रियं स्थानवर्णना ॥
व्यक्तिवृत्तिकमवलागभीरस्यादि वस्तुनः ।
भाषावत्तमिदं सर्वमिति तद्भाषिकं विदुः ॥’

Bhāvika is thus a *Guna* found not in a particular verse, but in the whole *Prabandha* or composition. It consists in describing all incidental matters in such a way that they bear a proper relation to the principal subject-matter, in not using adjectives that are *निरर्थक*, in other words, in using *साकृत* (significant) adjectives, in describing things in their proper places and in so arranging the different terms that the depth of meaning, intended by the poet, comes out clearly before the reader.

Kes'avamis'ra in his *Ālaṅkāras'ekhara* describes it as an *Arthaguna* :—

‘भाषिकत्वं सुशब्दत्वं पर्यायोक्तिः सुधर्मिता ।
अस्वारोऽर्थगुणाः शोक्ताः परे त्वत्रैव संगताः ॥’

भाषिकत्वम् is explained as ‘सामिप्रायपूर्वकमभिधानम् । स्वयं दीप्त्यमिति भावः । अर्था—

वृद्धिं हे प्रसिवेशिभि सज्जमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यसि
प्रत्येजास्व शिष्टोः पिता न विरसाः कौपीरयः पास्यसि ।
एकाकिन्यपि यामि लङ्घनितः श्रोतस्तमाकाकुलं
भीरन्भास्तनुमालिखन्नु जग्दच्छेदा मलप्रन्थयः ॥

अत्रोपपत्तिं प्रति संकेतामिप्रायेणैवमभिधानम् ॥’

In the *Kaṇṭhābharaga* it is treated as a *S'abdaguna*, an *Arthaguna* and an *Alaṅkāra*. As a *S'abdaguna*, *Bhojārya* defines it as follows:—

^१भावसो वाक्यवृत्तिर्या भाविकं तदुवाहुतम् । यथा—

एतेहि वत्स एवमन्तः पूर्णचन्द्र
 सुम्भानि मुग्धनि पिरं न परिपश्ये श्वाम् ।
 भारोन्म वा हृदि दिवानिवासमुद्दहामि
 वन्देऽथवा वरणपष्करकृद्वत् ते ॥

अथ प्रकल्पवशादवमोचित्येनापि बन्धेऽपवा शरणपुष्करकक्षयमित्यादिनामुक्तत्वाज्ञा-
धिकम् ॥८॥

As an Arthaguna it is defined as follows :—

‘सन्निप्रायान्तिदिन्यासो नाविकल्पे भिद्यते ।
यथा कर्तुं हे प्रतिवेशिनि . . . . .’

(Vide the verse mentioned above).

अथ लभामात्मनोऽप्यित्यसितीरकृतसंकेतायाः कुलदासस्तनौ भाविर्ना वस्तुस्थ-
नलसत्तानां नलपथ्यालेखध्याजयीवमेव साभिप्रादभजनं भाविकु ॥ १.

Bhāvika Alaukāra is thus defined :—

“स्वाभिप्रायस्य कथनं सवि वाच्यत्वभावनम् ।
अन्यापदेशो वा यस्तु विविधे भाविके विवृते ॥
मते वास्तविकमुद्देशे निवृत्ते मेव भाविकान् ।
व्यवहारिको भव्यावयवनिवृत्तिश्च । सोऽपि कश्चित् ॥”

Later Ālankārikas classify Bhāvika under Alāṅkāra. Viśvanātha defines it as :—

‘अङ्गुतस्य पदार्थस्य भूतस्याय भविष्यतः ।
‘अयमस्य भविष्यतः तदा विक्रमसाहस्यः ॥’

Memnata's definition is :— 'मयदा ह्य अद् भयाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
मयाविक्रयः ॥'.

Mallī's definition "असीतावगते च &c." is drawn from the Prātāp-rudra.

Java's note runs as follows:—

‘भाषिकस्वमलकारः प्रबन्धविषय उक्तः नैकशेभिरकं तस्य धिमादयोऽर्थाः प्रवृत्तिहेतवः स्यादुक्तम् ।

भाविकत्वमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम् ।
 प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते वचार्पा भूतभाविनः ॥
 विबोधताकुलतायै कथायाः स्वमिमीतता ।
 शब्दानाकुलता येति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥

इति तत्सर्वं मन्त्रनिर्णयप्रबन्धे ब्रह्म्यमिति वर्णयन्नाह ॥'

Udbhata's definition of भाविक is:—'प्रत्यक्षा इव वचार्पा दृश्यन्ते भूत-
 भाविनः । अत्यनुताः स्वासहाचामनाकुल्येन भाविकम् ॥'. In the course of his
 commentary Pratibhārendurāja says:—'तुमुक्तं भाविकमुपक्रम्य भागहेन "विबो-
 धताकुलतायै कथायाः स्वमिमीतता । शब्दानाकुलता येति तस्य हेतुं प्रचक्षते ॥
 इति । स्वमिमीततैस्त्वभिगमादिद्वारेण कृत्वा विरसत्त्वमित्यर्थं चेतुर्बोधोपायस्योक्तम् ।
 तत्रैवैवविधहेतुनिबन्धने कविश्रीकृष्णवदितवसंमीलनास्यर्क भाविकं ब्रह्म्यम् । अत एव
 भाग कविसंबन्धिनो भागस्य भोग्यतावाग्नेयवदितवस्य पुरःस्फुरद्भूतस्य विद्यमानत्वा-
 द्वाधिक्यपदैः भावोऽस्मिन् विद्यते इति भाविकम् ॥'.

आविष्कृताङ्गप्रतिकर्मरम्यम्—Who manifested the decoration of his
 limbs and hence looked beautiful; who looked graceful, because he
 had decorated himself. Or we may take the word as a विबोधनसमस
 आविष्कृताङ्गवासी प्रतिकर्मरम्यश्च आविष्कृताङ्गप्रतिकर्मरम्यस्तम् i. e. who mani-
 fested himself (came there, संमुखमागतम् with Malli.) and looked grace-
 ful on account of self-decoration, 'प्रतिकर्म प्रसाधनम्' इत्यमरः ।

Stanza 8—

शुभयैव वृजया. Malli's reading शुभयैव वृजया gives a better sense.
 With एव, the phrase must be taken to shew the means of setting up
 Vibhishana. But एव has no special force.

At the end of the commentary on this verse Jaya. says:—'इयता
 प्रबन्धेन वचार्पाभिधानादुवाचार्थसंयुक्तम् इव उच्यते प्रबन्धस्तरावणविमीषणमाता-
 महकुम्भकर्णदीपां वचमप्रबन्धेषु विचारयुतायै ब्रह्म्यम् । स्वमिमीतता विबोधता
 शब्दानाकुलता येत्येतदुभये कथायादेव मन्त्रनिर्णयावधारणं ब्रह्म्यम् ॥'.

Stanza 8—

शैलाममिव—Because he was on a high throne.

Stanza 12—

संवाधकं पूर्वसमागतानाम्—Which caused those who had come
 before to be crowded. 'पूर्वसमागतानां प्रथमोपविष्टानामन्येषां मन्त्रिणां संवाधकं
 संकीचकारकं तेषां स्यानेऽस्य पीठस्वार्चनात् ।' अर०.

Stanza 13—

अनेकचञ्चलसकान्तिजिह्वम्=In which many moving rays of nails looked like so many tongues. We should dissolve the compound as उपमितसमास (अनेकः चञ्चलः नलकान्तयो जिह्वा इव यस्य तं) and not as नयूरभ्यसकदि as Malli. takes it; for we have शुभित्तादिकल्पम् as an attribute of पाणिम्. The hand is not called शुभित्तादिम्, but शुभित्तादिसदृशम्.

Stanza 14—

The adjectives in this verse are all significant. The figure is therefore परिकर, which Vidyānātha defines as follows:—

‘सत्ताभिप्रायणार्थं स्वादिशेषनपरंपरा ।
सत्ताभिप्रायविश्रुतानसौ परिकरो मतः ॥’

Malli. has very well shown the purport of each of the adjectives in the verse,

Stanza 15—

निर्यत्फलिकाकुलधूमराशिम्. This must be taken not attributively with मानम्, but predicatively with विनयान्. निर्यत्तिः स्फुल्लिकैराकुलो धूमराशिर्विनिर्गम्यमानं यथा स्यात्कथा. It is a बहुव्रीहि समास used as a कृियाविशेषण. Similarly दन्तनिष्पीडितपीतम् and गुणैस्तुल्यतादित्यकल्पम् must be taken with शीघ्रम्.

Stanza 16—

सन्धानुकैलासधर. Ravana is so called, because he lifted up Kailāsa with Śiva. The incident is described in the Uttarakāṇḍa of the Rāmāyaṇa. After having conquered Kubera and wrested Pushpaka from him, Ravana got down from the Kailāsa mountain and went to Śuravāṇa, where Skanda was born. As soon as he went there, his Pushpaka was obstructed in its passage. When he was musing within himself as to who may have stopped the car, Nandin, Śiva's attendant, approached him and spoke as follows:—

‘निवर्त्तस्व दधमीष शैले कीदृति शंकरः ।
सुपर्णनागयवार्जा देवमन्धर्वरक्षसान् ॥
सर्वेषामेष मृतानामगन्धः धर्वतः कृतः ॥’

Having heard this Rāvana was greatly enraged. He got down from the Pushpaka car and saying 'कौट्यं शंकरः' went to the root of the mountain. He there found मन्दिन् sitting at no great distance from Śiva. As his face looked like that of a monkey, Rāvana laughed at him. Thereupon Nandin pronounced a curse upon him that monkeys would be born for his destruction. Not heeding Nandin's words Rāvana approached the mountain and said as follows—

‘पुष्पकस्य गतिमिच्छन्ना शङ्कते मम गच्छतः ।
 तमिदं शैलमुन्मूलं करोमि तव गोपसे ॥
 केन प्रभावेण भवो मिथ्यं कीदृति राजवत् ॥
 विज्ञातव्यं न जानीते भवस्थानमुपस्थितम् ॥
 एवमुक्त्वा ततो राम पुञ्जाग्निभिन्ने पर्वते ।
 शालग्रामस्य ते शीघ्रं च शैलं समकम्पत ॥
 आलम्ब्यार्धतस्तदेव शम्भा देवस्य कम्पिता ।
 अञ्चलं पार्श्वतो आवि सशस्त्रिणा महेश्वरम् ॥’

Then Śiva pressed the mountain with his toe in sport and Rāvana's hands were pressed so very hard that he raised a cry which terrified the three worlds. His ministers advised him to propitiate Śiva. 'शौचयस्व महादेवं श्रीलङ्कणमुपपत्तिम् । तदृते शरणं शान्त्यं पदद्वन्द्वोऽहं दद्या-
 म्यम् ॥'. He propitiated Śiva for a thousand years. Śiva was pleased and said as follows—

‘श्रीतोऽस्मि तव वीरस्य शौचीर्याहं दद्याम्यम् ।
 शैलाग्रशन्तेन शो मुक्तस्त्वयाराधः सुदारुणः ॥
 तस्माद्भोकव्यस्यैतन्नपि तं भयमागतम् ।
 तस्मादहं रावणो मम माम्ना राजन् भविष्यसि ॥’

Rāvana then asked for a boon and Śiva gave him a sword, called अम्ब्रहास. ‘एवमुक्तस्ततस्तेन रावणेन स शंकरः । तस्यै तन्न महावीर्यं अम्ब्रहासमिति श्रुतम् ॥’ Śiva told him that the sword given by him was never to be condemned, and that the moment he condemned it, it would return to him. ‘अवज्ञातं यदि हि ते मानेवैष्यत्यसंशयः ।’

Stanza 20—

आपल्ययुक्तस्य. आपल्य is formed from the adjective अपल by the Sūtra “गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च” ५, १, १२४ ॥ अपल, कुशल, निधुन, विधुन, कुतुहल, and शेषज्ञ are found in ब्राह्मणादि गण and also in शुवादि

गण and therefore form their abstract nouns by ण्यम् (ञ with the Vriddhi of the initial vowel) according to the Sūtra "गुण्यञ्चनन्नाङ्गण्य-विभः कर्मणि च" १११२५॥ and also by अण् (अ with the Vriddhi of the initial vowel) according to the Sūtra "हायनान्तयुवाविभोऽण्" १११२६॥. We have thus चापलस्य कर्म भावो वा चापस्य चापलं वा, कौश-ल्यम्, कौशलम्; वैपुण्यम्, वैपुणम्; वैशुन्यम्, वैशुनम्, कौतूहल्यम्, कौतूहलम्, and शैब्यस्यम्, शैब्यतम्.

Stanza 21—

विहितोत्तरार्थम्. Jaya, explains it as 'विहितः प्रतिषिद्धः परैरहितस्व वचनस्यार्थो यत्र भाषणे इति.' But विहित does not usually mean प्रतिषिद्ध. It may be explained as 'विहितः कृतः उत्तरार्थः यत्र' i. e. which purported to be a reply to what was said, which was intended to refute what Prabasta had said.

Stanza 24—

वैषधिया=With godly or pure intellect, without being biased.
'वैषागं सास्त्रिकत्वाभिर्मला बुद्धिस्तथा' Jaya.

ब्रह्मास्त्रबन्धः. बन्धः need not be paraphrased by बन्धिवन्धः or विच्छेदः as Malli. paraphrases it. The sentence means, say, if the act of binding him with Brahmāstra was also a mistake like the act of tying pieces of cloth with his tail and kindling it. There was no mistake there and yet as is well known he was able to sever the tie of Brahmāstra.

Stanza 25—

The world contains immeasurable and wonderful qualities. That is, we find in it men whose exploits are immeasurable and wonderful. There are in it men whose pride is conquered by others and also those whose prowess strikes those who see it. You should therefore leave off your pride and do what men versed in politics advise you to do.

Stanza 26—

बुद्धिक्षयस्यानगतां वृत्तिम्=The conditions of rise, decay, and stability pertaining to himself and the enemy. बुद्धि, क्षय, and स्यात् are known as त्रिवर्गः. 'अद्यः स्यात्क्षयः बुद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवैदिनाम्' अमरः. The बुद्धि, क्षय, and स्यात् refer to eight things. 'अष्टवर्गस्यापचयः क्षयः । तत्सै-

वीपचयी वृद्धिः । उपपद्यापचयराहित्येनावस्थाम् स्थानम् ।'. The eight things are thus described:—'अष्टवर्गस्तु कृद्विर्वचिकृपयो दुर्गे सेतुः कुक्षरबन्धनम् । सनिर्वलं करवानम् ॥'

Stanza 29—

Jaya's reading seems to be 'वृद्धिं कार्यं वानुगुणं न पश्येत्,' the same as that of Malli. Malli's reading 'दिशङ्कसुत संवधानः' in the first line and 'वृद्धिं कार्यं वानुगुणं न पश्येत्' as the second line is better than the one adopted in the text.

The verse advocates the adoption of आसन (Sitting, i. e. awaiting a favourable opportunity), one of the six Gūpas, when neither of the first two Gūpas (सन्धि and विग्रह) is useful.

Stanza 30—

आभाषयेद्दस्य जनम्—Should win over his men 'आभाषयेद्दस्य जनं इष्टादिनेनाकर्षयेत् ।' Jaya. आशु is not generally used in the sense of 'drawing a person over one's side', Malli's reading आसाषयेत् is better. It means 'should cause to leave him'.

अवहीनसन्धिम—degrading peace.

Stanza 31—

The meaning of the verse is:—He should shew affection to his enemy and cause him to hate his ministers and thus sowing seeds of dissension in the enemy's camp should make peace, which will be a means of rise in future.

Stanza 32—

If a king is to have recourse to विग्रह (Sight), he should first ascertain that his own men are powerful and such as cannot be instigated to rebellion by the opposite party and then take his stand in forts across a stream, forts which are inaccessible on account of woods, mountains, and streams. If he then takes to fight he will succeed.

स श्वावराहं°=He should set his enemies together by the ears, sow seeds of dissension and cause them to fight with each other like a dog and a boar. As a Uchāṇḍāla causes a dog and a boar to fight with

each other, thinking that the issue of the fight will serve his purpose either way, so he should cause the two enemies to fight with each other so that the defeat of either of them would be to his advantage.

भासीत दुर्गादि—He should maintain his post, strengthening his fort, kingdom &c.

Stanza 39—

अरिगुणैदपेतः N. and O. and the MSS. T. and B. read **विगुणैदपेदा**. Bha. Mal. explains it as 'देव गुणेन दोष उपचयते तेन दुःखः'. Jaya's reading is the same that is adopted in the text.

मा पादयुद्धं द्विरवेन कार्षीः—Do not fight on foot with an elephant. Fighting with him is like fighting on foot with an elephant.

प्रजतोपभोग्यम्—Affording protection to those who bow to him.

Stanza 44—

A proud man, who is seeking for his rise and who has long troubled himself and his servants for it, may enter upon a contest of which the issue is doubtful, because he has nothing to lose by defeat; but if one, whose objects are fulfilled, undertakes a war which is doubtful in its consequences, he will lose his prosperous position.

Stanza 47—

समेतसैन्यः स च मित्रकुक्षे—He (Sugrīva) has collected his forces to assist his friend (Rāma) in his difficulties.

Stanza 49—

रत्नधरैरलभ्याः—Such as cannot be secured or won over even by excellent things. 'जातो जातो यदुत्कृष्टं तद्धि तत्र प्रचक्षते'.

Mall.'s definition of **परिकर** is similar to the one given by the *Ālankārasarvasvakāra*. 'विशेषप्रसादप्रियायत्नं परिकरः'.

Stanza 50—

ताराविधेयेन—Who is submissive to Tārā; who follows the wishes of Tārā.

Stanza 51—

दत्त्वा वरं सानुशयः स्वयम्भूः. It is described in the Uttarakāṇḍa of the Rāmāyana that Rāvana practised austerities for a long time and offered his nine heads as an oblation and when he was going to cut off the tenth, Brahman presented himself and asked him to choose a boon. Rāvana thereupon said 'कास्ति वृत्तुसमः सत्पुरमरत्नदं वृत्ते ।'. Brahman replied—'नास्ति सर्वमरत्नं ते वरमन्यं वृणीष्व मे ।'. Then Rāvana rejoined—'सुपर्षनागवक्षाणां दैत्यराजवरसताम् । अययोऽहं प्रजाभ्यक्ष वेवसानां च शाश्वतः ॥ न हि शिन्ता ममान्येषु प्राणिष्वमरपूजितः । वृणुभूता हि ते मन्ये प्राणिनो मातु-
वपयः ॥'. This boon was conferred upon him by Brahman, who also blessed him with getting back the nine heads that he had cut off. He also said—'वितरानीह ते सीम्न वरं चान्यं पुरासदम् । कृन्वतस्तव रूपं च मनसा वषट्तेनितम् ॥'.

Stanza 52—

The reading of the text is not so good as that of Malli. नास्ति for एजम्. Jaya's construction is 'हे राजम् दुर्गाश्रितानामुपरोधं कुर्वतः शशोर्धुनापि कालेन पार्श्विमह्वादिहेतुर्नास्ति । हे वरास्य न च दुर्गोपरोधं कुर्वतः शशोधिरेष्यापि हानिः ।'. That is, there is none who will attack the enemy from the rear even after a long time while he is besieging our town, nor will the enemy be destroyed even after a long time while he is besieging the town; because he will be provided with every thing that is necessary. With Malli's reading we have two distinct statements, one predicated of those that have confined themselves into the fort, and the other predicated of the enemy besieging them. The meaning is—Of us, who would betake ourselves to the fort, there would be none who will be the cause of attacking Rāma from the rear, while of the enemy besieging the fort there will be no destruction even after a long time.

पार्श्विमह्वज=Attacking one from the rear, the work of पार्श्विमाह, one of the twelve kings that constitute the circle of a supreme sovereign. They are thus described—'परिमिन्नरेर्दिशं निचमिन्नमतः परम् । तथारिमिन्न-
निशं च विजिगीषोः पुरास्थिताः । पार्श्विमाहः स्मृतः । पञ्चाशकन्धस्तदनन्तरम् । आसा-
रावनयोश्चैव विजिगीषोस्तु मण्डलम् ॥ अरेश्च विजिगीषोश्च मध्यमो भूम्बनन्तरः ।
अनुग्रहे संहतयोः सनर्थो द्यस्तयोर्वधे ॥ मन्डलाद्वाहिरेतेषामुवासीनो बलाधिकः । अनुग्रहे
सपर्यानां व्यस्तानां च वधे प्रभुः ॥' काम०.

Stanza 58—

असुरस्य. The demon referred to is Namuchi who captured Indra and promised to let him go only on the condition of not killing him by day or night with wet or dry. On Indra's promising to do accordingly he was released. Indra however cut off his head at twilight with foam of water. Indra's fight with Namuchi is described in the Rig Veda. 'इन्द्र निबर्हयो असुचि नाम नादिदम् ॥'.

Stanza 59—

क्षीविसद्याः. This reading is adopted, because it is the reading of most of the MSS. Jaya reads विपद्याः like Malli. The correct form is विपद्य. The Sūtra "परिनिविध्यः सेवसितसयसिबुसइसुत्स्वञ्चान्" ६११०॥ teaches the change of the ह् of सेद् &c. to इ.

Stanza 61—

स्फुरद्भनः—A shining cloud. Jaya's reading seems to be स्फुरद्भन् वना like that of Malli.

Stanza 62—

The five parts of मन्त्र spoken of in the verse are thus described by Kāmandaka:—'सहायः सारथोवासा विभागो देशकालयोः । विपक्षेण प्रसीकारो सिद्धिः पञ्चाङ्गमिष्यते ॥'. These are explained by Malli. in his Sarvaśāstrakāshā on C. II. St. 28 as 'कर्मानामारम्भोपायः पुरुषश्चर्यसंपत् देशकालविभागः विपक्षिप्रसीकारः कार्यसिद्धिर्भवेति पञ्चाङ्गादि ।'.

Stanza 63—

Jaya's reading of the first line seems to be 'न निमित्तार्थं समर्थं न हेतुम्'. He notices 'समर्थं च हेतुम्' also. 'प्रतिषेधस्त्व हिताद् प्रतिषेधार्थं बोध्यम् । समर्थं च हेतुमिति पाठान्तरे समुच्चयेनैव एव बोध्यः ।' जयः. Bha. Mal. thus explains the sense of the verse:—'यदेव सीताहरणं कर्तुमिह तदेव मन्त्रजा युक्ता नास्तिवाच कृत्वा संप्रति किं मन्त्रेण साध्यमिति भावः ॥'.

Stanza 65—

तस्मिन्मयैस्तमोभिः—It is on account of ignorance full of affection. The Instrumental shows हेतु here.

Stanza 66—

फलव्यवत्सु or **फलव्यफलसु**—will bear an unpleasant fruit; or will end in an unpleasant way. फल्य and वत्सु, both mean pleasant, and फलति

may be taken transitively or intransitively, कल् is used transitively also. *U.* 'नीर्यस्यैव कलन्ति पदस्य द्विविधश्रेयांसि मनीतयः' *Mudra. Act. 2 st. 16.*

Stanza 68—

वीर्येण यत्कास्मि रणे समाधिम्=What is the good of vain boasts of valour? If any gentlemen have any doubt with regard to my valour, I shall remove it by my prowess on the battle-field. *Jaya* takes it differently. "कस्मादिति चेह् यस्मात्तेषां समाधिं प्रतीकारं संमाने एव-संशयिना वीर्येण यत्कास्मि वदितव्यम् । समवीर्यप्रतीकाराज्जीत्यर्थः ।" *अव०*. Or समाधि may be taken in the sense of समर्थन, निष्पन्न (accomplishment), 'समाधिः स्याद् समर्थने विशैकाग्रनिश्चययोगेने' *अनेका०* *स०* of *हेम०*. The passage may then be explained as follows:—What is the use of vain boasts? Instead of speaking in such a strain, I shall accomplish all that on the battle-field.

Stanza 69—

Mall.'s reading of the 2nd line is —'दियो मन्त्रिर्विकृता विलोभेः' This is a better reading than the one adopted in the text.

अभिपन्नम् means the same thing as अतिपन्नम्, which is *Mall.*'s reading.

Stanza 70—

Bha. Mal. says:—'सुर्वे छिन्ने लोकसंशयाय भवतीति मतिश्चिः ।'.

Stanza 71—

Bha. Mal. says:—'वसिष्ठाचार्यः शुक्रोऽनित्यहेतुयति मतिश्चिः ।'.

Stanza 75—

Jays.'s reading is तावदस्य like *Mall.*'s for तावदस्मै. He says 'तावदस्य विधेः भानम चरणविस्मर्धात्.' But it is not necessary to supply चरणौ. The Genitive is often used in the sense of the Accusative. अस्व is सम्बन्धसामान्यवाचक as *Mall.* says. In अस्मै भानम the Dative should be explained by the Sūtra "क्रियार्थोपपत्त्यश्च कर्मणि स्थानिनः" २।३।१४, the expression being equal to इममनुकूलयितुमानम्. It cannot be explained by the Sūtra "ननःस्वस्तिस्वाहास्वधालेवपञ्चयोगात्" २।३।१६|| because we have the rule उपपत्तिविकल्पात् कारकविभक्तिर्बलीयसी । The root वञ् is found in some places construed with the Dative. 'इक्ष्वाकुर्वसगुरवे प्रयतः प्रयम्भ' *Raghu. XIII. 70* and 'मृगम्भ चित्तिकण्डाय' *Kumāra. VI. 81.*

Stanza 77—

Mallī, calls the Alaukāra in this verse शालानिर्दर्शना. निर्दर्शना requires the implication of similarity between two or more clauses which are not grammatically connected. 'अभवन्त्यस्तुल्यं क्त्वा अपापरिकल्पकः' is Mammata's definition of निर्दर्शना. The definition quoted by Mallī, is drawn from the Pratāparudra. According to both the definitions सादृश्य must be अक्षिप्त or implied, not expressed. Here, however सादृश्य is उक्त ('नृप्यानि मन्वस्य'). The instance of शालानिर्दर्शना given in the Kāvya-prakāśa is as follows:—

‘शो-र्षो तितीर्यति तरङ्गवतींशुजङ्गमावातुमिच्छति करे हरिणाङ्गुलिभ्यम् ।
मेघं तिलकुम्पिपति ध्रुवमथ देव वस्ते गुणान् गङ्गितुमुद्यमनादवाति ॥’

The figure in the verse in the text should be therefore taken to be शालावयोरपिमा as in the following verse:—

वत्पावनकराजानां बधालककमार्जम् ।
तथा श्रीलङ्कालेपेन पाण्डुरीकरणे विधोः ॥

Stanza 78—

कुले नो—Construe न। कुले ईदृशं, हातिचैले कस्यचिद् वा भूत्. Jaya, construes it differently. ‘ईदृशं हातिचैले गर्हितहातिरस्माकं कुले वा भूत् । कस्यचिदभ्यस्त वा वा भूत् ।’ अथ०. He supplies वा unnecessarily. Mallī's reading is कुलेन—the sin of the family.

हातिचैलम्. In the sense of गर्हित (censurable, occurred) चैल is given in Sanskrit Koshas as an adjective agreeing in gender with the noun which it qualifies. Mallī, quotes विश्वकोष to show this. Amara also gives it as an adjective. “चैले दक्षेऽपने विष्णु” अथ०. ‘चैलमित्यपि पाठः’ says a commentator. Bha. Mal. defends the neuter reading:—‘चैले नीचेऽन्यथचैलमप्युक्ते गर्हितेऽन्यथसिद्धिं विश्वद्वाराद्ये यद्यपि चैलसमसस्य गर्हिते सामान्य-लिकृत्यमुक्तं तथापि गर्हितेऽन्यथसिद्धे च चैलमाचक्षते उपैरित्यनुशासनापेक्षं ह्यवश्यम् । सामान्यविशेषार्थं गुणसकस्यमिति विद्यासागरः ॥’

Stanza 81—

The figure is समुच्चय, which consists in the simultaneity of qualities and actions. Mallī's definition is drawn from the Alaukārasarvasva.

CANTO XIII.

This Canto illustrates the figure called *भाषासम*. It is otherwise called *भाषाश्लेष* which is one of the divisions of *श्लेष*. Rudrata divides *श्लेष* into eight kinds, 'वर्णवर्णमिश्रभाषाप्रकृतिप्रत्ययविभक्तिवचनानाम् । अन्वयार्थमतिवृद्धिर्विधीयमानोऽप्यत्र भवति ॥' We have thus *वर्णश्लेष*, *वचनश्लेष*, *मिश्रश्लेष*, *भाषाश्लेष*, *प्रकृतिश्लेष*, *प्रत्ययश्लेष*, *विभक्तिश्लेष* and *वचनश्लेष*. Of these *भाषाश्लेष* is divided into two classes. The first class is thus defined:— 'अस्मिन्नुच्चार्यन्ते सुव्यवस्थैर्विविक्तभिन्नभाषाभिः । वाक्यानि भाषार्थं भाषाश्लेषः स विज्ञेयः ॥'. In this class the different sentences in different languages convey the different meanings intended by the poet. The second kind of *भाषाश्लेष* is the same as the *भाषासम* of the text. It is thus defined:— 'वाक्ये अनेकानिब्रजेकभाषानिब्रज्यन् किञ्चित् । अथवापरी विवृद्धिर्भाषाश्लेषोऽत्र विज्ञेयः ॥'. As the commentator Namisādhya says in the former different senses are conveyed by different languages, while in the latter one and the same sense is conveyed by the different languages. 'पूर्वपानेकाद्योऽनेकानिर्भाषानिब्रज्य इत्येकं वाच्यं बहुविधं भाषानिब्रज्यते इति तात्पर्यार्थः ॥'. Vāgbhata in his *Kāvyānuśāsana* first divides *श्लेष* into *मङ्ग* and *अमङ्ग* and then *मङ्गश्लेष* into *वर्णश्लेष*, *मिश्रश्लेष*, *वचनश्लेष*, *विभक्तिश्लेष*, *प्रत्ययश्लेष*, *वचनश्लेष*, and *भाषाश्लेष*. 'एकेनानेकस्वापरैश्च कुणपदभिः श्लेषो भङ्गानुच्चार्य विधा ॥'. 'स (मङ्गश्लेषः) वर्णमिश्रवचनविभक्तिप्रत्ययवचनभाषाभेदैरेकैकधा भवति ॥'. *भाषाश्लेष* is thus defined and divided:— 'संस्कृतप्राकृतमागधिविहारचतुरश्रेण वक्ष्यमाणानां संकीर्णभाषाश्लेषः ॥'. The instance of *संस्कृतप्राकृतश्लेष* there given is 'सरते साहसराजं परिहरन्मोहं पुन्यं संरम्भम् । विरसं विरहभासे सोढुं तव विजयसदृशं मे ॥'. This verse is found in the *Mālatīmādhava*. Jagaddhara calls it *प्राकृतसमकम्*. 'तद्विह संस्कृतप्राकृतयोः साम्यात्प्राकृतसमकम् ॥'. Visṇuśekhara defines *भाषासम* as follows:— 'एकैरेकविधैरेव भाषासु विविधास्त्वपि । वाच्यं वचनार्थं सोऽयं भाषासम इतीत्यर्थः ॥'. The instance there given is:— 'मन्मथमविनम्रकीरे कलमन्मथीरे विहारसरसीतीरे । विरसासि केलितीरे किनासि धीरे च मन्मथसरसतीरे ॥ इव श्रीकः । संस्कृतप्राकृतसौरसेनीयाभ्यामप्यन्तीनागरपथश्लेषैकविध इव ॥'. Jaya's introductory note on this Canto runs as under:—

'काव्यं संस्कृतप्राकृतपथश्लेषेणाह विविधम् । तत्र अमन्मथदेवीवपदयोः प्राकृतपथश्लेषोऽप्यत्रैव स संस्कृतप्राकृतयोः समानार्थसाम्येणाह साम्यसमायाः प्राकृतप्राकृतयोः समानार्थः । समानार्थोऽयं एकम्वकलमात्रा इत्येवमाह ॥'.

In this verse as in other verses in this Canto all the words are the same in *Sanskṛita* and *Prākṛita*; hence the figure is *Bhāṣāsama*.

रमणे and मूले are Loc. Sing. in Sanskrita and Prākṛita both. The Sūtra in Prākṛita is "केरेम्मी". This Sūtra is from Vararuchi's Prākṛita Prakāśa. It is the 9th. Sūtra of the 5th Parichcheda. The Sūtra means that कि (Loc. Sing. ter.) after a word ending in अ is changed to ए and मि. The ending अ is dropped before ए by the Sūtra "अधिक् कति-कचोत्थेन" २. १३. Thus the forms of the Loc. Sing. of वण्ड are वण्डे and वण्डमि. Hemachandra has a similar Sūtra "केमि केः". ८१३.१३ which means that after a word ending in अ, कि is changed to के (ए, इ being इत्) and मि. The Prākṛita-lakehana, an older grammar, has a more general Sūtra "एमि केः" २. १४ (अण्डा प्राकृतलक्षणे), which is explained to mean that in the masculine कि is changed to ए and also to मि. The examples given are 'अग्निमि', 'शुक्रमि', 'गामे' and 'गाममि'.

The meter of the stanza is वार्तागीति known as शकुन्धका, which is generally the metre used in Prākṛita works 'प्राकृतं शकुन्धकाविकम्' ~~मार्तागीति~~

This stanza is quoted in the Ohhandomañjarī to illustrate वार्तागीति. There the reading is 'वाकसमीरणविने' in place of 'वाकसमीरणरमणे.'

बज्रो, भीमो, संरम्भरसो and मण्डलसमो are in Prākṛita the Nom. Sing. forms of बज्र, भीम &c. The termination of the Nom. Sing. is changed to ओ after words ending in अ. "अन्न ओत्तो." is the 1st Sūtra of the 5th परिच्छेद of बरहस्पति's प्राकृतप्रकाश. The instances there given are बज्रो (Sams. वस्तः), वज्रो (Sams. वृषभः) and वुरितो (Sams. वृषभः). Hemachandra's Sūtra is "अन्नः सेर्ओ" ८१३.१॥

In Prākṛita ख, घ, च, छ and झ are generally changed to ह when they do not begin a word. In भूम and भरा, घ is not changed to ह; because it is initial; in सभा, झ is not initial; still it is not changed to ह; because the rule is not universal. In the Sūtra "क्षयधर्मा हः" २. २० the first Sūtra "अनुक्तस्मानावौ" is to be read as अधिकारस्थ and माव is to be supplied from the 2nd Sūtra. Hence the Vṛitti to the Sūtra runs as follows:—'स्वादीर्णा पञ्चानामनुक्तानामनाविवर्तिना इकारो भवति ॥ स्वस्व तावत् ॥ सुहो । मेहलो । घस्य । मेहो । जहणो ॥ घस्य ॥ गाहा । सघहो ॥ भस्य ॥ राहा । बहिरो ॥ भस्य ॥ सहा । रासहो ॥ माव इत्येव ॥ पखलो । घर्तघणो । अधीरो । अधणो । अवलज्जमावो ॥

सुह । मेहला । मेम । जघन । गाया । सघय । राधा । बधिर । समा । रासम । घखल ॥ घर्तघन । अधीर । अधन । अवलज्जमाव ॥ 'प्राकृतं २०.

Hemachandra also gives सहा as an instance in which स is changed to ह according to his Sūtra "सहयधर्मा ८१११००॥. Chandra's Sūtra is "हो स्यधर्मा" ३ १३॥. His instances are मुखं मुहं । मेघः मेहो । मध्वः महवो । वृषभा वसहो ॥.

The retention of स in सभा can be defended only in the way of Malli. by the अनुवृत्ति of प्रायः in the Sūtra that teaches the change of स to ह.

In compound words sometimes पूर्वपद and उत्तरपद are taken as separate *padas* and sometimes as one *pada*. 'समासे तु वाक्यविभक्त्यपेक्षया निम्नपदत्वमपि विवक्ष्यते । तेन तत्र अपाहर्षानुभयमपि । सुहृकरो । सुहृभरो । आगमिभो । आभमिभो । जलचरो । जलजरो । बहुतरो । बहुजरो । सुहृहो । सुहृभो । इत्यादि ।' हेम०. This explains the retention of स in महीधर.

Jaya, remarks:—'धारयसीति धराः । अत्र धकारस्य पदमुख्ये वर्तमानस्य हकारो न भवति प्राकृते पदमुध्यान्तयोर्विधीयमानत्वात् । महीधर इति समस्तपदेऽपि न प्रवर्तते । अत्र पूर्वपदमुत्तरं पदमिति व्यवहेत्वात् । एवं च सति गोधरवक्षधरवक्षधरवक्षधरविभु न प्रवर्तते । महीधरो महीधर इत्युभयमपि प्राकृते प्रयुज्यते अमहानां विकल्पेन इत्यवश्यमात् ॥'.

Bha. Mal. notes:—'प्राकृते महीधरपदे, हत्वो न भवति तत्र बहुलाधिकारात् । सधयमामिति धकारस्य हकारो न भवति तत्र प्रायोऽधिकारात् । पीडिति जोल इति तत्त्वं न भवति प्रायोपहणात् । पीडिति वावो वा संस्कृतेऽपि मनीषादित्वादवश्यमस्मरणात् ॥'.

The form of the Acc. Sing. of nouns ending in स is the same in the Prākṛita as in Sanskrita; hence सदेहं is common in both the languages.

Stanza 4—

'रीणित्स्वप्रयोगः । प्राकृते महारादे तस्याप्रयोगात् ।' अथ०.

Stanza 7—

At the end of the commentary on this verse Jaya. remarks:—'गणितकर्ममेतत् । एतानि सप्तसङ्कीर्णानि । संस्कृतप्राकृतयोरविशिष्टत्वात् ।'.

Stanza 8—

The first half of the Stanza is purely Sanskrita; the second half is common to both Sanskrita and Prākṛita. 'पूर्वस्मिन्नर्थे प्राकृतस्याभावात् निरवयवं पञ्चास्रं तु संकीर्णमेव' अथ०.

गङ्गावलम्बिबाहुः. The Sanskrit form is बाहुः, the Visarga is changed to र्, र् followed by ह् is dropped, and the preceding व is lengthened. The Prākṛita form is बाहू. In the Nom. Sing. the termination स् is dropped and ह् and व are lengthened. Vararuchi's Sūtra is "सुनिस्तुसुदीर्घः" ५१२८. This means that the ending ह् and व are lengthened before the affixes सु (Nom. Sing.), निस् (Instr. Pl.), and सुप् (Loc. Pl.). The following are the instances.—'सु । अग्नी । वाक् । निस् । अग्नीहि । वाक्हि । सुप् । अग्नीसु । वाक्सु ॥'.

Mallī should have said सुलोपे दीर्घश्च instead of सुलोपश्च.

Stanza 9—

तुङ्गाः and **गिरिवरदेहाः** are the Sanskrit Nom. Pl. forms. The corresponding Prākṛita forms are तुङ्गा and गिरिवरदेहा. The Nom. Pl. affix is dropped and the final अ is lengthened. The Sūtras are "अद्य-सोर्लोपः" ५१२, अस् (Nom. Pl. affix) and वास् (Acc. Pl. affix) are dropped after a word ending in अ, and "असङ्ख्यासु दीर्घः" ५१२१ ("असङ्ख्यासु" and "अद्वयसङ्ख्यासु" are other readings), the ending अ is lengthened before जस्, ङस्, ङसि (Abl. Sing. affix) and ज्यस् (Gen. Pl. affix). In the Commentary Manoranā, Bhāmaha gives the following instances:—
'बच्छा सोहति । अद्वयसोर्लोप इति असो लोपः ॥ बच्छासो अगसो । बच्छाहु । बच्छाहि । अद्वयसोर्लोपः (ङसि takes अगसो, हु and हि as its substitutes) ॥ बच्छाज् । सगोर्णः ॥ (After words ending in अ, वा, the Instr. Sing. affix, and वास् are changed to ज्).

Following Alankārasarvasvākāra and Vidyānātha, Mallī calls the figure of speech in the verse अर्थान्तरन्यास, in which the effect is strengthened by the cause. 'सामान्यविशेषभेदकार्यकारणभावाभ्यां निर्दिष्टप्रकृतसमर्थ-भमर्थान्तरन्यासः' अलं० सू०. 'कार्यकारणसामान्यविशेषार्थो परस्परश्च । समर्थं च सौधार्थान्तरन्यास इवाहुतः ॥' विद्या०. Maṇmata does not accept this as अर्थान्तरन्यास. 'सामान्यं वा विशेषो वा तदन्वेन समर्थते । सच सौधार्थान्तरन्यासः साधर्म्येनैवरेण वा ॥' काव्यम०.

Stanza 10—

'आवासनिश्चय प्राकृते "नो विन्दुः"' (This is the 12th Sūtra of the 4th Parichechade of Vararuchi's Prākṛitaprakāśa. It teaches that the final न् is changed to विन्दु or अमन्सार) इत्यनुस्वार एव भवति संस्कृते तु अथवि नकारस्थितिरैव त्याज्यं तथारवि सुतेरभेदाभासनावेशः इति वृद्धा इति विद्या-सागरः ।' अर०.

Stanza 11—

‘असुलभेत्थ हकारादेशो न भवति प्राकृते प्रायोपहणानुवृत्तेः ।’ अ०.

In the Sanskrita word परिहीन, ह् is changed to ञ् by “कृत्यचः” २४१२ which teaches that the ह् belonging to a कृत् affix is changed to ञ् when preceded by a vowel, provided the कृन्त is followed by a preposition containing ए and between ए and ह् a vowel, a semivowel (ह् excepted), or a letter of the guttural or labial class intervenes and no others. In the Prākṛita word परिहीन, न् is changed to ञ् by the Sūtra “नो जः सर्वच” २४२ (नो जः is another reading), which teaches that न् is changed to ञ् under all circumstances. The Vṛtti to the Sūtra is:—‘आदेशिति निवृत्तम् । सर्वच नकारस्य जकारो भवति ॥ नई । कण्ठम् । वध्मन् । मातृसो ॥’

Stanza 12—

Some MSS. have सर्व निरवद्यम् after this verse. ‘सर्व निरवद्यमित्यत्र प्राकृतस्याप्यनुक्तत्वाद्’ अ०.

Stanza 13—

This stanza is called निरावद्य निरवद्यम्; because it has no भाष्यात् or verb and because it is purely Sanskrita, not being संकीर्ण or common to both Sanskrita and Prākṛita. ‘इह निरावद्यात् तिङन्तपदानां निरवद्यं च प्राकृतानां वा’ अ०.

The verse is called एकान्तरावद्यात् निरवद्यम्; because the verbs in it are separated by one word (एकान्तर) and because it is purely Sanskrita. ‘इतरेकान्तरावद्यात् सुब्रूतपदैर्भवधामात् । निरवद्यं च प्राकृतानां वा’ अ०.

Stanza 14—

This stanza is made up of verbal forms only and is therefore called भाष्यात्मला. ‘भाष्यात्मला इति पुष्पहस्त्यानां क्रियापदानां मयनाद् उपसर्गस्य किञ्चिदपि प्रयुक्तमित्यत्र भाष्यात् क्रियाद्योक्तत्वेनावद्यात्तुल्यतया व्यपदेशः ।’ अ०. This verse is also निरवद्य or असंकीर्ण.

Stanza 15—

‘देरावत् देरावत् इत्युभवे प्राकृते साधु । अथर्व्यकारस्य प्राकृते निस्थमेकारादेश उक्तस्तथापि ऐवेत्ता च केषांश्चिद्विशुक्तत्वाद् तन्मतेभिरमुदाहृतम् ।’ अ०. In Prākṛita ऐ is generally changed to ए. “देत एत्” २३९ (प्राकृ० ४०) teaches

that the first ऐ in a word is changed to ए. सेने । सेने । एरावणो । केलासो ।
 तेह कः are the instances given in which ऐ is changed to ए. The
 retention of ऐ in ऐरावणम् in the text may be explained by understanding
 बहुलम् as an अधिकारमूल, बहुलम् as explained as 'कचित्प्रवृत्तिः कचित्प्रवृत्तिः
 कचित्प्रवृत्तिः कचित्प्रवृत्तिः । विधेर्विधायं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुल्यं दर्शयति ॥'.

Stanza 84—

'वाङ्मालमिति केचित्पठन्ति तथा संस्कृते बालशब्दस्य नवार्थस्य विशेषणस्य पर-
 निपातोऽभिधानात् कर्तुं शक्यते प्राकृते तु पूर्वनिधय एव तस्मात् पत्रं वलति भार-
 वीति इत् पठिष्यति एत् । प्राकृते कविशब्दे वकारलोपो न भवति तत्र प्रायोपहृणात् ।
 शक्तिरेवमत्र शक्तिमेति कवित्पाठः । संस्कृते जलद्वोरलद्वोरैक्यमिति परः । स्वमते
 मनीषादिस्वास्त्यवयवम् । प्राकृते डोल इति लब्धे कविज भवति तत्र प्रायो-
 पहृणात् ।' भर०.

Stanza 85—

सकुसुमकेसरबाणम्—Having Kesara and Bāṇa trees full of flowers.
 सकुसुमाः केसरा बाणाश्च यस्मिन्सर्वम्.

Stanza 86—

Bha. Mal. notices सरफलसंपत्तिवज्रवेशाभोगम् as a variant for सरफल-
 संपत्तिवज्रवेशाभोगम्. 'सरफलसंपत्तिवज्रवेशाभोगमिति कवित्पाठः । तथा भोग-
 शब्दस्य प्राकृते वकारलोपो न भवति प्रायोपहृणात् ।' भर०.

CANTO XIV.

This and the remaining Cantos of the work illustrate the *Guna* called *सौशब्द* or *सुशब्दता*. In his *Kaṇṭhābharaṇa* Bhojadeva defines it as follows:—‘*अकारणार्थपर्यायो शब्देषु सुशब्दता ।*’ The instance given to illustrate is:—

‘*देवप्रते वाञ्छति दीर्घमित्रां*
‘*होमे च कर्मे च यशोवशमे ।*
लक्ष्मीसहायस्य हवाय सस्य
वात्सल्यवान्मौनिरयं सहायः ॥

अथ मुमुक्षु मरणादीनां शङ्कनार्थानां दीर्घमित्रां वाञ्छति यशोवशमे इत्यादिभिः सुशब्देः पर्यायेण भजनं सुशब्दता सा च मुखवार्थव्यतिक्रमस्य शङ्कनार्थत्वात् सङ्गमुपः ॥’. *Keśavamisra* considers *सुशब्दता* as one of the *Arthagunas* (Vide the introductory note on the last canto). His definition of it is:—‘*शब्देऽर्थेऽकारणवदता सुशब्दता.*’ His instance is the same as is given in the *Kaṇṭhābharaṇa*. ‘अथ मुमुक्षुति हृते चैत्यर्थे ईदृक्पदता ।’ This kind of *सौशब्द* corresponds to the English figure *Litotea*. *Mallī*’s definition is found in the *Pratāparudra*. “सुपां सिद्धां च ह्युत्पत्तिः सौशब्दमिति कीर्यते ।” The instance there given is:—

‘आशामम्बलमिहमुपगतकथैरभङ्गैर्वैभवे
एवाह सुप्रसन्नः प्रयाजिभुवनभोगकरप्रक्रियः ।
मुहूर्तां भुवि निपहीनुममलैराभमविष्णुसुमे-
भृन्ना संचरतेऽथ काकानिकुले दद्यात्तारो हरिः ॥’

In his commentary on

‘पुरीमवस्कन्त मुनीहि वन्दनं प्रयाज रत्नानि हरामराङ्गनाः ।
विगृह्य भक्ते मनुष्यदिवा बली य इत्यमरवाग्धनहर्विच विवः ॥’

Māgha C. I. St. 51, *Mallī* notices the same *Guna*. He says:—‘अथ दिङ्बैषिष्यस्योशब्दमयो ध्रुजः । “सुपां सिद्धां परावृत्तिः सौशब्दमिति लक्षणा ॥’

Jaya’s introductory note runs as follows:—

‘सुतिङ्मुखस्यौ यत्सौम्यं तदपि काव्यस्याङ्गमुक्तम् । अतः प्रसारकाण्डानन्तरं तिङ्काण्डं शब्दलक्षणप्रयोगार्थं कथ्यते । तत्र लक्ष्यं स्थाने तिवादयः । लकाराश्च न च लेट्छट्ठश्चोविषयत्वादिति । अथ भवविलसितानि । विलसितं च नानाकूपता । तत्र भूवार्थवतो लिङोऽधिकृत्य तद्विलसितमाह ॥’

Stanza 5—

Jaya's reading is जयजुर्गजाः, in which there is violation of prosody.
 'जयजुः गर्जितवन्तः । गजजुर्गजी शम्भार्यो ॥' जय०.

Stanza 8—

असीनुद्वहूः=Unsheathed their swords and raised them against their enemies.

Stanza 9—

आवदिरे. वा with आ takes Ātmanepada terminations when it conveys a sense other than that of opening something. "आतो रोऽनास्यविहरणे" १११२०॥ On this the Kāśikā runs as follows:—
 'अकर्त्तृभिर्माद्यार्थोऽयमात्मन् । . . . . विद्याभावसे । अनास्यविहरण इति किम् ।
 आस्यं व्यावृत्तिः । आस्यविहरणसमानक्रीतारवि प्रतिपद्ये वक्तव्यः । विपादिका
 व्यावृत्तिः । कूलं व्यावृत्तिः । स्वाङ्गकर्त्तृकावेति वक्तव्यम् । इह वा भूत् । व्यावृत्ते
 विपीलिकाः पतन्त्यस्व मुक्तम् ॥'

Stanza 10—

An excellent description. A capital instance of स्वभावीक्ति or जाति.

Stanza 11—

शारि=An elephant's housing. कक्षा or कक्ष्या=An elephant's girth.

Stanza 12—

सुतप्रियाः. "वा मियस्य पूर्वनिवासा" is a Vārtika to the Sūtra "सप्तमी-
 विशेषणे बहुव्रीही" १२३१॥ as given in the Kāśikā. In the Sid. Kau. the
 reading is "वा मियस्य". The example given in both the works is गुह-
 दियः, मियगुहः.

आजिघ्र्मुर्मुञ्चि कालांश्च=Kissing dear relations at the head is a mark
 of great affection. Cf. 'इक्ष्वाकुर्वशगुरवे प्रयतः प्रणम्य सभासतं भरतमर्घ्य-
 परिग्रहन्ते । पर्ययुरस्यजत मूर्धनि चोपजग्मी सङ्गत्त्वरोरविपुलाऽयमहाभिषेके ॥'
 Raghu. 18. 70. Hemādri and Chāritravardhana there remark—'प्रेम-
 तिष्ठये एष वृत्ताचारः'. Cf. 'शिरस्थुपशिष्टिह' च' St. 52 in this Canto.

Stanza 13—

गम्भीरवेदिन् is a restive elephant that does not mind the goad.
 The word is found in the Raghu. 4. 89. 'स प्रतापं गेहेन्द्रस्य मूर्ध्नि वीर्यं

न्यवेद्यात् । अङ्गुष्ठं हिरण्येव यन्ता गम्भीरवेदिनः ॥'. Malli. there quotes राज-
पुत्रीय 'स्वभेदाङ्गुष्ठिरसायान्मांसस्य गणनादपि । आत्मानं यो न जानाति स स्वात्
गम्भीरवेदिता ॥' (the reading in the text is better) इति राजपुत्रीये ॥'. He
also quotes मृगचर्मीय. 'चिरकालेन यो वेत्ति शिषां परिचितानपि । गम्भीरवेदी
विज्ञेयः स तजो गजवेदिभिः ॥ इति मृगचर्मीये ॥'. The word occurs in the
Śis'upālayodha also. 'जज्ञे जनैर्मुकुलितक्षमनादश्वे संरम्भहस्तिपकनिष्ठुरचो-
क्षानभिः । गम्भीरवेदिनि पुनः कर्षत् करीन्ध्रे मनोऽपि माम न महानवगुह्य साध्वः ॥'
Māgha, 5-49. Malli.'s commentary on गम्भीरवेदिन् runs as under:—

"गम्भीरं गम्भं वेत्तीति गम्भीरवेदी । 'स्वभेदाङ्गुष्ठिरसायान्मांसस्य गणनादपि ।
आत्मानं यो न जानाति सस्य गम्भीरवेदिता ॥' इति राजपुत्रीये । 'चिरकालेन यो
वेत्ति शिषां परिचितानपि । गम्भीरवेदी विज्ञेयः स तजो गजवेदिभिः' इति मृग-
चर्मीये ॥".

Stanza 20—

तमो रक्तं गोष्पद्वर्षं चवर्षम्—The sky rained blood, as much as would
fill a cow's footstep. गोष्पद्वर्षम् is formed according to the Sūtra
"वर्षप्रमाणे क्लोपंभास्याभ्यतरस्याम्" इति ३३२. पूर has ञञ् affixed to
it and is optionally changed to व before it when a word, which is its
object, precedes it, provided the word so formed implies the extent of
rain. 'गोष्पद्वर्षं वृष्टो देवः । गोष्पद्वर्षं वृष्टो देवः । सीतापूर् वृष्टो देवः । सीतापूर्
वृष्टो देवः ।'

Stanza 21—

Jaya's reading is वक्षिवाः. Bha. Mal.'s reading is अशुभम्. He notices
अशुभाः and वक्षिवाः as variants.

Stanza 22—

शूलपट्टिहान्. It must be dissolved as a मध्यमपदलोपी compound.
Jaya, says:—'शूलपट्टिहान् शूलपट्टिहान् पट्टिहान् । शकपार्थिवादिस्वात्तत्पुनः ।
इन्वे तु जातिर्यामिनामित्येकवक्त्रावः स्यात् ॥'.

Stanza 23—

Bha. Mal. notices मुमुक्षुः as a variant for मुमुक्षुः and तपसुः as a
variant for तपसुः.

Stanza 24—

जीवनाशं ननाश—He perished. His life was lost. जीवनाशम् and
in यक्षु. The rule is that ञञ् is affixed to नञ् and वञ् with जीव and

कृत् as their Upapadas respectively as subjects of the actions denoted by these roots. अविनाशं नश्यति=अपी नश्यति; पुरुषवाहं वहति=पुरुषः प्रेष्यो भूत्वा वहति. In the sense of अविन नष्टः and पुरुषेणोडः, पतुल् cannot be added to नश् and वह्.

Stanza 38—

Both the MSS. of the commentary give द्रवणं as the name of the demon, but it was द्रवस. They both read मेहे and जह् हिंसायाम्. But the Dhātupāṭha gives नभ हिंसायाम्.

Stanza 39—

प्रमोखयांचकाराः. The primitive construction is—'अथनिग्रहः अमून् प्रमोच'. The subject अथनिग्रहः in this construction should in the causal construction be put in the instrumental case; because the root 'मुच्' implies neither motion, nor knowledge, nor eating, nor does it govern a noun denoting a work as its object, nor is it an intransitive verb. The Sūtra "गतिबुद्धिद्वयवसानार्थं वाच्यकर्मकर्मकानामपि कर्ता स जी" ११५५२॥ does not thus cover the case. According to Pāṇini therefore we should have अथनिग्रहेणामून् प्रमोचयांचकार. It is on this account that Mall. says :—'अथ अपि कर्तुः कर्मत्वं विम्वम् १.'

Bha. Mal. thus defends the construction :—

'अथ प्रमोचोचनपूर्विकायां गतो वर्तमानत्वेन . . . . प्रयोज्यस्य कर्मत्वं शेष-
विभागाद्वा । आदिशक्तित्वात्

नत्यर्थादिषु कर्मैव नीज्याद्यतिषु कर्तृता ।

शेषेषु कर्मकर्त्ता वा अर्थास्तत्रविम्वत्ते ॥' इत्याह ॥'

Stanza 39—

ही shows surprise. 'ही विस्मयदिषाद्योः पुःस्त्वेतौ च' अने० सं० of हेम०.

Stanza 40—

कालरात्रीः. कालस्य (प्रलयस्य) रात्री कालरात्री. It is not necessary to take it as a मध्यमपदलोपी compound like शक्रपाथिव as Jaya. does, 'कालः कृतान्तत्वेन प्रश्रुन्ता रात्रिरिति शक्रपाथिवत्वात्' ।' अद०.

Stanza 40—

The commentary seems incomplete. 'परीतुः समन्तात्प्रवन्दः । कालाव-
गमविति ।' अद०.

Stanza 51—

Malli's reading विहाय for विहाय is better than the one adopted in the text; because with the reading in the text we have to supply the object of विहाय. 'विहाय अर्थाद्युक्तं विहाय तस्मात्कारणस्त्वितुरन्तिकमानन्दे ॥' काव०. Bha. Mal.'s reading is विहाय, but he notices विहाय as a variant for विहाय and explains it as Jaya. does.

Stanza 54—

दर्शयांचक्रिरे रामं सीताम्. When अभिवाद् and वृश् take Ātmanepada terminations, the subject of these verbs in their primitive forms is put optionally in the Accusative case in their causative forms. 'अभिवादि-वृक्षीरात्मनेपद् उपसंख्यानम्' is a Vārtika on "हृक्षोरन्वतरस्यात्" १।५।२३।. The Kāśikā on it runs as follows:—'अभिवायति गुदं देवदत्तः । अभिवादयते गुदं देवदत्तं देवदत्तेनेति वा । पश्यन्ति भूत्या राजानम् । दर्शयते भूत्या राजानं दर्शयते भूत्येति वा । आत्मनेपद् इति किम् दर्शयति यैवं भैक्षमपरः । मातृविकल्पस्याद् द्वितीयेव । अभिवाययति गुदं मायवकेव पिता । अग्रामविकल्पस्याद् तृतीयेव ॥' काशि०. The Ātmanepada in the form दर्शयांचक्रिरे is to be explained by the Sūtra "णिच्ञ" १।५।१७। which teaches that the causal form takes Ātmanepada terminations when the fruit of the action goes to the agent.

Malli refers us to his commentary on 'स सन्ततं दर्शयते गतस्मयः' किरा० १।१०. The whole verse is as follows:—

सखीनिव प्रीतियुजोऽमुजीविनः

समानमानाद् सुहृद्वत् बन्धुभिः ।

स संततं दर्शयते गतस्मयः

कृताधिपस्यासिवा साधु बन्धुताम् ॥.

On the construction of दर्शयते Malli's commentary runs as follows:—

'अमुजीव्यादीनाम् "कर्तृरीप्सितकर्म कर्म" इति कर्मत्वम् । पूर्वे स्वस्मिन्नेव परात्मने वाक्यार्थभिरर्थं वर्णयन्ति । स राजानुजीव्यादीन् सख्यादीनिव दर्शयते । सख्याद्वत् इव ते तु कं पश्यन्ति । सख्यादिभावेन पश्यतस्तस्मात्तया दर्शयते । स्वयमेव कृताधिपतिरित्या स्वदर्शनं तेभ्यः प्रसञ्जसीत्यर्थः । अत्रापि स्वत्येप्सितकर्मत्वम् । अणिप्ति कर्तुरमुजीव्यारेः 'अभिवादिवृक्षीरात्मनेपद् उपसंख्यानम्' इति पार्थिकं कर्मत्वम् । एवं आत्मानन्तकर्मणो राज्ञो ऽन्ते कर्तृत्वंत्रि "आरोहयते हस्ती स्वयमेव" इत्यादिवत् भूत्वमात्मकमन्तराभावात्तदं जेराणारिसूत्रस्य विषय इति मत्या "णिच्ञ" इत्यात्मनेपदं प्रति-

वेदिरे । भाष्ये तु भेरणादिभुवविषयत्वमप्यस्त्वोक्तम् । अथाह “वदन्ति धृत्वा राजानम्”
 “वर्धयते धृत्वा राजा” “वर्धयते धृत्वा राजा” अत्रात्मनेपदं सिद्धं भवति” इति ।
 अथाह कैयटः—“ननु कर्मन्तरसङ्गात्वात्वात्मनेपदेन न भाष्यम् । उच्यते । अस्मादेवो-
 षाहरणाद्वात्मकारत्वायनेवाभिप्राय ऊह्यते । अप्यन्तावस्थायां वे कर्तृकर्मणी तद्वृत्ति-
 रित्कर्मन्तरसङ्गादे वात्मनेपदं न भवति । अथा “स्थलमारीहवति मनुज्याम्” इति
 इह स्वप्यन्तावस्थायां कर्तृणां भुव्यानां चो कर्मत्वमिति भवत्येवात्मनेपदमिति ॥’

जिहिसिध. Some MSS. have निजप्रिय as a variant for this. In some MSS. Jaya's reading also seems to be निजप्रिय. ‘अरीम् निजप्रिय विहतवानसि धति ऊपम्.’ Jaya in the Calcutta printed edition. Malli's reading as determined from the MSS. that were available is निजप्रिय. It is strange that Malli. defends it by the Sūtra “गमहनजनखनपसां लोपः क्तिङ्गन्ति” ३।१।१८।. This Sūtra is applicable to weak termina-
 tions (क्तिङ् and ङिङ्), and not to धन् (ध) which is a strong termina-
 tion. The form निजप्रिय is अपाभिनीय, the correct forms being निजपप्रिय and निजपप्य. Bha. Mal.'s reading is also निजप्रिय, though he notices जिहिसिध also. He defends it as follows :—

‘अरीम् निजप्रिय इतवानसि । अनलो गतो वधे “खनवद्वच् पाडात्पतः—”
 इति वधे इन् । “हनगन्—” इत्यादौ अजावित्त्वस्व क्वचिद्वचिभिराहुर्लोपः ।
 जिहिसिधेति पाठे वित्तपकि हिंते इत्यस्व ऊपम् ॥’ The Sūtras “खनवद्वच्—”
 and “हनगन्—” are from the Mugdhabodha Vyākaraṇa. The com-
 plete Sūtras are “खनवद्वच् पाडात्पतो नित्वादिभ्यस्तुस्थवी वेमहन्तेऽङ्” which
 is quoted to show that इन् takes इ optionally before य and “हनगन्जन-
 खनपसाहुर्लोपोऽहेऽप्यर्णो” which means that इन्, गन्, जन्, खन्, and
 यन् drop their penultimate before a weak vowel termination except
 अह्. अनौ अचि is thus explained:—‘गरित् नुर्गस्मिन् लोऽणुः तस्मिन् ।
 तस्मिन् परे गुणो विधिस्तस्मिन्नीत्यर्थः ।’ The form निजप्रिय cannot thus
 be justified according to Mugdhabodha also. Bha. Mal. has to say
 ‘अजावित्त्वस्व क्वचिद्वचिभिराहुर्लोपः ।’ He considers it simply as an
 exceptional case.

Stanza 58—

With the reading अनुत्सी, the construction is :—‘मापता स्वया रहितोऽपि
 ताताः अनुत्सी सन् न विधीय.’ अपक्व or अयक् means contemptible.
 Adjectives having the sense of ‘wretched, contemptible’ are placed
 after the nouns they qualify according to the Sūtra “कुस्तिगानि कुस्तनेः”
 ३।१।१३।. But वय and अयक् are exceptions to this rule and are

therefore used before the nouns they qualify. "पापानके कुरिषतेः ३।१।५१॥ 'पापनापितः । पापकुलालः । अपनकनापितः । अपनककुलालः ॥' काशिके.

Stanza 69—

जुगुप्सांप्रचके. For the insertion of ञ between अस् and क, vide the note on उक्षांप्रचके O. III. St. 5 Vol. I. p. 86-87.

Stanza 64—

प्रतिजज्ञे. ज्ञा with सम् and प्रति is Ātmanepadī when it does not mean 'remembering with eagerness.' अर्थान् in the Sūtra "संप्रतिभा-मनाभ्याने" १।३।५६॥ means उत्कण्ठास्मरण. In 'मातुः संजानाति' and 'पितुः संजानाति' ज्ञा has the sense of उत्कण्ठा and therefore the Parasmaipada form is used.

Stanza 65—

Jaya's reading also seems to be 'नानाकं न सप्तस्तस्य'.

Stanza 67—

शंसमानचक्रः. Malli's reading as found in the MSS. consulted is सासमानचक्रः. The correct form according to Pāṇini is शंसमानचक्रः. By the Sūtra "नुगतीऽनुनासिकान्तस्य" ७।४।८९. जुक् is inserted after the reduplicative syllable ending in ञ of roots ending in nasals. The frequentative form of शम् is therefore शंसन्त्यते.

Stanza 74—

संविध्ययुः. This is the reading of the MSS. consulted by me. Jaya, says:—संविध्ययुः छादितवन्तः । व्येम् संवरण इत्यस्य "न व्ये लिटि" इत्याख्य-प्रतिषेधः । "लिङ्गभासस्योभयेषाम्" इति संप्रसारणम् ॥'. But according to Pāṇini the form should be संविद्युः. Before weak terminations the Samprasāraṇa takes place in the root before it is reduplicated by "व्यिस्ववियजादीनां किति" ३।१।१५॥ व्ये is first changed to वि. It is then reduplicated. We have thus विवि. The affix इत् is then added to it विवि + इत्. Then इ being changed to ए by "एनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य" ३।४।८९॥, we get the form विव्युः. संविद्युः is Malli's reading. Bha. Mal. defends संविध्ययुः as follows:—

'व्ये प्रै वृत्तौ । "व्ययमह—" इति सिद्धिः "किं वान्त्यः किति" इति पक्षे जेरभावः । "ना व्येड्यम्" इति व्यनिषेधः । तेन "एचोऽशिख्याः" इत्यस्य न मवृत्तिः । "व्य-

अपाधिनीयः—” इत्यदिशः ॥”. According to Mughdhabodha *स्ने* takes Samprasāraṇa optionally before weak terminations in the Perfect. We have thus विध्यन्तुः or विव्ययन्तुः, विद्युः or विव्युः. Pāṇini has no Sūtra corresponding to “*स्नि* वान्त्यः किति,” and the form संविध्यन्तुः is therefore अपाधिनीयः.

Jaya notices आनर्तुः as a variant for आनर्तुः.

Stanza 75—

सुक्षाव=Sneezed. Sneezing at the time of setting out is considered ill-ominous.

Stanza 81—

हुमाव=Killed. Perfect 3rd Per. Sing. of हु 6th Conj. Para.

Stanza 85—

हुवाव=Harassed. It is derived from हु 6th Conj. Para.

Stanza 87—

विश्लेष=Shook. ‘विश्लेष चलितः । श्लेष चलने । स्वरितेत् ।’ The Dhātupāṭha gives three roots श्लेष्, श्लेष, and श्लेष in the Bhavadāna. ‘श्लेष भवे । गतचित्येके । श्लेष श्लेष गतो ।’

Stanza 90—

आशशंसिरे=Wished. The roots आशंसु and आशाम् are both Ātmanepadi and mean the same thing. Mala's reading is आशशंसिरे. The Dhātupāṭha gives ‘आशः शंसि इच्छायाम्’ as आशि and ‘आशः शंसु इच्छायाम्’ as आशि.

Stanza 91—

सिद्धार्थाः=Grains of white mustard. Placing them on the head is supposed to keep off evil.

Stanza 99—

प्रतोदाः=Long whips. आनन्तुः=went. ‘आनन्तुः गतवन्तः’ अथ०. Jaya notices अवन्त as a variant for वन्त.

Stanza 100—

नितिष्ठिवुः. The form is either तिष्ठिवुः or तिष्ठिदुः. 'अस्य द्वितीयस्यकारकारो वेति वृत्तिः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । तिष्ठेव । तिष्ठिवतुः । तिष्ठिवुः । सिद्धा० को०.

Stanza 104—

आससज्ज भयं तेवाम्—Fear clung to them, सज्ज is generally intransitive. 'भयमाससज्ज आसमम् । सज्ज सज्ज इत्यकर्मकः ।' जय०. Madi. takes it as अव्ययार्थवित्त्यर्थ.

CANTO XV.

Stanza 1—

पेक्षित् परितः पुरम्=Looked at the town all around to see whether it was proper to stay there or not.

Stanza 3—

अक्षिभ्यः=Injured.

Stanza 6—

The commentary omits to explain a portion of the verse. **व्यलिङ्ग-**scented himself. **मांसमन्वासीत्**=Ate flesh.

Stanza 9—

माहासीः is undoubtedly a better reading than **मा हासीः**.

Stanza 17—

अव्ययीः. It must be derived from **व्यह्** 1st. conj. Para. **व्यह्** of the 10th. conj. does not optionally belong to the 1st. conj. It does not come under **आध्वीय** as given in the *Dhātupāṭha*. Malli. therefore shews his own dislike of the view by using the word **केचिद्**. Though it does not come under **आध्वीय** roots, it has the sense of the one coming under them.

Stanza 18—

You have acted in such a way that your prowess, fearing which the enemy would have sought peace, has become insignificant.

वीराणि. वीरस्व भावो वीरम्—prowess, heroism. 'वीराणि वीरभावान् वीर-
वीर्यानि कुर्याणि वा वाङ्मन्यानि वा' भर०.

Stanza 21—

उपायंस्त. Both Jaya. and Malli. follow the *Kāśikā* in taking **स्वकरण** in the *Sūtra* "उपायमः स्वकरणे" ३।३।५॥ to mean **पानिग्रहण** or accepting in marriage and not simply **स्वीकार** or acceptance as Bhaṭṭoji Dikshita understands it. The *Ātmanepada* form **उपायंस्त** is therefore explained

according to the Sūtra "समुदाहृत्यो यमोऽमन्ये" १।१।२५॥ which means that यम् takes Ātmanepada terminations when preceded by सह, उद् and वा if the fruit of the action goes to the agent and if the sentence does not convey the sense of मन्य. In 'उद्यच्छति वेदम्' वेद् is मन्थदाचक and therefore the Parasmai-pada form is used. In 'उद्यच्छति चिकित्सां वैद्यः' चिकित्सा is मन्थदाचक. It means Therapeutics. Vide the note on C. I. St. 16 Vol. I. p. 18 and that on C. VIII. St. 33 and 47 Vol. I. p. p. 118 and 120 respectively. The Sūtra "समुदाहृत्यो यमोऽमन्ये" refers to the transitive यम् (सकर्मकाधिकारत्वात्) and यम् is here transitive.

Stanza 25—

कुलपर्वताः. The following verse enumerates the Kulaparrvatas:—
'भवेद्ग्री नलवः सद्यः शुक्तिमात् कक्षपर्वतः । विम्बश्च पारिवाचश्च समेते कुलपर्वताः ॥'

Stanza 26—

प्रत्यवास्थित बोजितम्=Stood boldly, made a bold front. कञ्जितम् must be taken as an adverb. Jaya takes it as a noun. 'कञ्जितं पराक्रमं प्रत्यवास्थितं प्रतिदमनात्' जयः. But प्रत्यवस्था is hardly used transitively.

Stanza 28—

अतर्हीत् means the same thing as अतर्हीह. It is derived from the root तृष् 'to slaughter' 7th Conj. Para. and Ātma, 'तृष्विद् हितावावाये'.

Stanza 37—

अदमीत्. Jaya's note is:—'अदमीत् ज्ञातवित्वात् ।' अदम्भश्च निघणितवा-
नित्यर्थः । ह्यन्तश्चात्र वृद्धिः ॥'. But दम् is पुषादि and should therefore take the 2nd variety of the Aorist according to the Sūtra "पुषादिपुषाद्द्वितः पस्तेपस्ते" १।१।२५॥.

हस्तवर्त्तमधीवृत्तम्=Rolled them by the hand, हस्तवर्त्तम् is formed by affixing ञमुल् to the causal base of वृत् according to the Sūtra "हस्ते वर्त्तयद्दोः" ३।१।३१ which teaches that with हस्त or its synonym as an Upapada in the sense of the instrumental case, वर्त् (the causal of वृत्) and षद् take the suffix ञमुल्. 'हस्तेन वर्त्तयति । हस्तवर्त्ते वर्त्तयति । कर्मवर्त्तम् । पाणिवर्त्तम् । हस्तेन गृह्णाति । हस्तमाहं गृह्णाति । करमाहम् । पाणिमाहम् ॥' काश्चि०.

Stanza 40—

नापोधीदस्य कश्चन=None can match him. अस्य has the sense of the Dative अस्मै.

Malli's reading is ना भैदन्=Do not fear. This no doubt conveys a better sense than ना न भैदन्=Do fear; but it is not supported by any MSS.

Stanza 43—

व्याशिषत=Surrounded him on all sides.

Stanza 48—

अचिह्निदत्=Wotted. Aorist of the causal of चिह् 4th Conj. Para.

Stanza 51—

उपास्यायि=Was approached. Aorist 3rd Per. Sing. of the Passive of उपस्था. It is not necessary to take it as causal in sense as Jaya takes it. 'उपास्यायि उपस्थापितः । अन्तर्भावितो व्यवर्धः' जङ०.

Stanza 60—

अचिचेष्टत्.=Malli's reading is अचचेष्टत्. Both the forms are correct according to the Sûtra "विनाचा वेष्टिचेष्टयोः" अ०११६॥ which teaches that the vowel of the reduplicative syllable of चेष्ट and चैष्ट is optionally changed to अ. When it is not changed to अ, it is changed to इ according to the Sûtra "एच इग्गस्वादेशे" १११२८॥ Jaya's reading is also अचचेष्टत्.

Stanza 61—

अविचेष्टन्=Surrounded. स्वार्थे णिच् Jaya, says:—'वानरा राससमविचेष्टन् वेष्टयन्ति स्म । अच राम इत्यर्थाद् इष्टव्यं वतस्तस्यदेवानां ते राक्षसास्तन् आक्रुदाः । . . . . । वानरा एव नृपादेस्तस्यविचेष्टमिति व्याख्ययि स्वातन्त्र्येण तेषां कर्तृत्वात् प्रयोक्तव्यं न यद्वे ॥'.

Stanza 62—

व्यधाविष्ट or व्यधाविष्ट=Ran towards them, assaulted them. Bhā. Mal. notices व्यधाविष्ट as a variant for it.

Stanza 63—

For अग्रहीवायुरन्वेषाद् Jaya, notices a variant 'अग्रहीवायुरन्वेषाद्' = The life of others dropped down as it were of itself. अग्रही is the Active-Passive Aorist 3rd Per. Sing. of वृक्ष् 'to milk'. 'अग्रहीवायुरिषि पाठान्तरम् । तत्र तथावृत्तं कुम्भकर्णे दृष्टवसानन्वेषामायुरग्रहीव स्वयगतमिव । "वृक्ष्" इति कर्मकर्त्तरि णिञ् ॥' जयः. Jaya, takes अग्रही as a कर्मकर्त्तरि form and explains it by the Sūtra "वृक्ष्" ३।१।६३॥ which shews that the root admits of three forms अग्रुथ, अग्रुज, and अग्रही in the कर्मकर्त्तृ sense, i. e. when the agent and the object of it are the same. The reason why अग्रही cannot be taken as a passive form is that in the passive construction of वृक्ष् the secondary object is used in the Nominative case and the primary object remains as object. 'ग्रधानकर्मव्यापयेये लाहीनामुर्द्धकर्मनाम् । अग्रधाने वृक्षवीर्यं पठन्ते कर्त्तृव्य कर्मणः ॥' s. g. धीर्दुर्लभते पथः, 'शमीरितं शीराणि केन वृक्ष्या ।'

Stanza 66—

प्रोद्व्यसीत्. The root is here used transitively, is preceded by वृद् and the sentence has no connexion with वन्द्य, therefore the root must take Ātmanepada terminations according to the Sūtra "समुदाहृत्यो यमोऽग्रन्ते" ३।१।६५॥ Vide the note on the St. 21 above.

Stanza 71—

अशिथयन्. Jaya, notices अशुथयन् as a variant. Both the forms are correct according to the Sūtra "अवसिचुनोतिह्रवसिचवतिह्रवतिव्यवसीनां वा" ३।१।८१॥ which teaches that the व of the reduplicative syllable of अशु, अशु, अशु, अशु, अशु and अशु is optionally changed to इ in the Causal Aorist.

Stanza 72—

अचिकीर्त्तत्. The two forms of the Aorist of the causal of कृत् are अचिकीर्त्तत् and अचिकीर्त्तत्. Malli's reading as found in the MSS. that could be secured is अचिकीर्त्तत्. This form, however, is अपठिनीय. Malli. after changing the कृ in the reduplicative syllable to अ by "वरत्" ३।१।६६। omits to make सन्धत्कार्यं and change the अ to इ by the Sūtra "सन्धकृत्तुनि चकृपरेऽनग्लोपे" ३।१।९३।.

Stanza 78—

अतताडस्. It is to be derived from the Denominative of ताड्. ताड् means 'beating'. ताडयं करोतीति ताडयति. Deno. अतताडस् is the Aorist 3rd Per. Sing. of it. The penultimate अ of ताड् is not shortened according to the Sūtra "नास्तेपिशास्त्वित्वाद्" अ५।३॥. The Aorist of the root वृ is असीवत्.

Stanza 81—

आघधिष्ट=Struck. It must be taken here as used intransitively. आघन् and आहन् take Âtmanepada terminations when they are intransitive. हृन् is generally transitive, but the object here is not intended to be expressed and so it is intransitive. The following verse shows when a transitive root is intransitive—

'कर्तोरप्यन्तरे हृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहम् ।
यसिद्धेरपिप्रातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥'

Stanza 88—

अर्थशास्त्राणि=Politics. 'वराभिसम्मानार्थानि' अ४०.

Stanza 89—

अपुस्फुरत्=Caused it to throb, twanged. स्फुर् has two forms in the causal, स्फोरयति and स्फोरयति. The Aorist forms are therefore अविस्फुरत् and अपुस्फुरत्.

Stanza 93—

येविकम्=Made of reed. ईयिकाया इवैविकम्. ईयिका or इयीका means reed. 'इयीका काष्ठ इत्यने' इत्यमुष quoted by Mall. and 'इयीका स्त्रीरीषिकापि वामावुजवमावुजौ । शुभाकोऽपि च शुभाकः कुचकूचौ स्तने भवेत्' इत्यनेन-प्रकाश quoted by Hemādri. इयीकाञ्च is used in the Raghu, 'तद्विप्रा-स्पदिवीकाञ्चं रामो रामावबोधितः' रघु० १२।२३.

Stanza 97—

Jaya explains हीमाक्षम् by noting that the upper part of it was studded with gems. 'उपरिभागस्त रत्नप्रसूतत्वात्' अ४०. He notices राक्षसि-हिषाङ्ग as a variant for राक्षसिहिषाङ्ग. 'राक्षसिहिषाङ्गमिति वागन्तरम् । वंश-हेवान्तकाक्षिहिषाङ्गित्वर्थः ॥' अ४०.

Stanza 99—

अपिस्फवत्. It is the Causal Aorist 3rd Per. Sing. of स्फाद् 'to increase, स्फाद् forms स्फावयति.

Stanza 100—

अपारीत्=Protected. It is derived from पृ 'to protect,' 'पृ पालन-पूरणयोः.' Jaya, explains it as 'अपारीत् ना भेदेति शीघ्रितवान्'.

Stanza 103—

तस्य क्षेमे महाराज नमृष्मद्यजिह्वा वयम्=We all do not wish to die if he is alive. We wish to live if he is alive. अमृष्मदि, the Aorist, here shews आर्शसा or wish. According to the Sūtra "आर्शसायां भूतवच" ३।३।१३२०, when wish is implied, the Present, the Aorist, and the Future are used in the sense of the Future. 'आर्शसनमार्शसा । अत्रातस्य विद्यार्थस्य प्राप्तमिच्छा । तत्स्य च भविष्यत्कालो विषयः । तच्च भविष्यति काले आर्शसायां गम्यमानायां भातोर्वा भूतवचस्पृश्यया भवन्ति । अकाराहर्त्तमानवच । उपाध्यायभेदागमत् आगतः आगच्छति आगमिष्यति एते व्याकरणमध्यगीष्महि एते व्याकरणमधीतवन्तः अधीमहे अभ्येष्ट्यामहे । सामान्यातिशेते विशेषानतिशेष्टाङ्गद्वलिनी च भवतः । नार्शसायामिति किञ्च । आगमिष्यति ॥' काशि०.

Stanza 108—

Jaya, notices 'तयाम्येऽहसिपुः' as a variant for 'तमोऽभ्येऽहसिपुः', 'तयाम्येऽहसिपुति पाठान्तरम् । ते तयानृननास्मान् दुष्टा खिलार्स हसितवन्तः ।' जय०.

Stanza 111—

असिपत्र=The blade of a sword. असिपुत्री=A knife. Jaya, notices 'अभासीच' as a variant for अयमासन्, 'अभासीचेति पाठान्तरम् । तच्चास्त-भाषितो व्यर्थः ॥' जय०.

Stanza 112—

समनाह्वयः. Aorist 3rd Per. Dual of संवद्, समनञ्जह् is the reading of some of the MSS. But it is अपाणिनीय. In the fourth variety of the Aorist the vowel of the root takes Vṛddhi necessarily in Paramaipada. "सिदि वृद्धिः परस्मैपदेषु" ७।२।१॥

Stanza 114—

अकोकूयिष्ट. Aorist 3rd Per. Sing. of the Freq. of कृ 1st Conj. *Ātma*. The Freq. Pres. of कृ 1st Conj. *Ātma* is कोकूयते; but that of कृ 2nd Conj. Para. and 6th Conj. *Ātma*, (कृ of the 6th Conj. is rather short or long. 'रीर्वान्त इति केचनदायः। इत्वाप्त इति व्यासकारः' सिद्धा० की०) is चोकूयते. कोतिकुवस्योस्तु चोकूयते।' सिद्धा० की०.

Stanza 116—

अवेमिदिष्ट. Aorist 3rd Per. Sing. of the Freq. of भिष्.

Stanza 122—

घौर्युर्वीचेजसारातिम्=He covered his enemy with his power, made him feel his power.

अजिजीवयथा न तम्=In such a way that he did not allow him to live, i.e. killed him. When the reading is तम्, अजिजीवत् is causal in sense, जिज्यर्थः विवक्षितः. Malli.'s reading is एः for तम् and then अजिजीवत् is not causal in sense, स्वाये जिष् or 'जिज्यर्थोऽयं न विवक्षितः' as Malli. says.

CANTO XVI.

Stanza 5—

उपस्थिति. क् with उक्, when transitive and not connected with a word having the sense of प्रत्य, takes Ātmanepada terminations. "सम्-हाहृ-यो यनोऽप्यने" १।१।७५।४. Vide the note on St. 21 C, XV. The Parasmaipada form is thus a deviation form Pāṇini. Malli's reading is उपस्थते, but it is not found in any of the MSS. consulted by me.

शूरमानं च वक्ष्यति=He will cherish the pride of a hero. He will
pride himself upon being a hero.

Stanza 8—

निर्वर्त्यत्युत्सृज्यतः—The combination of seasons will go away, or be no more. Seasons will not be all at one and the same time as at present, but will come in succession.

Stanza 7—

Jaya's reading is किं करिष्यन्ति नान्यथा=What will not Indra and others quest? He notices the reading adopted in the text.

Stanza 12—

Jaya's and Bha. Mal.'s reading of the 2nd line seems to be the same as that of Malli.

Stanza 14—

Jaya, reads दुर्निते: and takes it as Genitive, 'दुर्नितेर्दुर्नयस्य' जय०. But दुर्निते: had better be taken as Ablative singular, shewing हेतु.

Stanza 15—

सात. Jaya. explains it as 'हे सातेहि शोकात् बुद्धिस्थे पितरमभिसृष्टी-
करोति ।'. Malli. takes it in the sense of 'child' and applies it to कुम्भ-
कर्ण. 'पुत्रे पितरि पश्ये च सातशब्दो ज्ञेयः स्मृतः ।' केरवा.

Stanza 20—

वत्स्यन्ति=Will destroy. 'चृही हिंसाप्रत्यययोः' शौण्डिकः ।

Stanza 21—

कामयिष्यते. The Future here shews non-forbearance or anger, When improbability or anger is implied, the 2nd Future or the Potential is used whether the Upapada is an interrogative pronoun or not. The Sūtra for this is “अनवकुप्यन्नर्पयोरकिवृत्तेऽपि” ३।३।१४६।. ‘अनवकुप्यन्नर्पयोरपि’ । अनर्थोऽश्ना । किवृत्तेऽकिवृत्ते औपपदेऽनवकुप्यन्नर्पयोर्भोर्भोर्लङ्-लटीप्रत्ययौ भवतः । सर्वलकाराणामपवादः । बहुचः पूर्वनिपातो लक्षणव्यभिचार-विह्वलः । तेन यथास्तस्य न भवति । अनवकुपी तावत् । तावत्कल्पयामि न लभाम-यामि न आये लभयाम् नाम वृत्तं याजयेत् । लभयाम् नाम वृत्तं याजयिष्यति । को नाम वृत्तलो वं लभयाम् वृत्तं याजयेत् । को नाम लभयाम् वृत्तं याजयिष्यति । अर्थः । न नर्पयामि लभयाम् वृत्तं याजयेत् याजयिष्यति । को नाम वृत्तलो वं लभ-याम् याजयेत् याजयिष्यति । काशिकः. When the sense of the Future is conveyed and when the non-performance of the action is meant, the Conditional is necessarily used, and when the sense of the Past is implied, it is optionally used. ‘भूविचक्षयां तु कियानिपत्तौ वा लङ् भवति । भविष्यति निवृत्तः । नावकल्पयामि लभयाम् नाम वृत्तलयाजयिष्यत् ।’ काशिकः.

अयाप्यति. Here the Future is to be explained by the Sūtra ‘किंकिलास्त्वयेंपु लङ्’ ३।३।१४६।. When किंकिल or अस्ति or its synonym is used as an Upapada and when improbability or anger is conveyed, the 2nd Future alone is used. ‘किंकिल नाम लभयाम् वृत्तं याजयिष्यति । अस्ति नाम लभयाम् वृत्तं याजयिष्यति । भवति नाम लभयाम् वृत्तं याज-यिष्यति ॥’ काशिकः.

Stanza 25—

Jaya's reading is समुपैष्यन्ति for मानुषैष्यन्ति. मनुष्यताभोगः=The enjoy-ment of which is destroyed by grief. आभोग here means enjoyment as in विद्यमानेन.

Stanza 26—

The Future in विनश्यति and ष्यन्ति is explained by Jaya. according to the Sūtra “सिगमप्यने लङ्” ३।३।१३३। which means that when सिगम् or its synonym is an Upapada and आर्चसा or wish is implied, the root takes the Future. In this Sūtra thus आर्चसायाम् is to be supplied from the preceding Sūtra “आर्चसायां भूतवच” ३।३।१३२। and Malli. therefore rightly objects to what Jaya, and other commen- tators say. He explains the sense of the Future forms according to

the Sūtra “लृट् शेषे च” ३।३।१३। which teaches that लृट् is added to a root in the sense of the Future, whether there may or may not be another verb denoting an action performed for the sake of the Future action.

Stanza 31—

मन्तुयिष्यति and वल्गुयिष्यति are कण्ठ्प्रसिद्धि. In the group कण्ठ्प्रसिद्धि, मन्तु and वल्गु are thus given. ‘मन्तु अपराधे । रोष इत्येके । मन्तुवति । चन्द्रस्तु भित्तमाह । मन्तुवते । वल्गुपूज्यामधुर्ययोः । वल्गुवति ॥’ सिद्धा० को०.

Stanza 33—

भविष्यामि. The 2nd Future is to be explained by the Sūtra: “कालविभागे आनहोरात्राणाम्” ३।३।१३०।. When divisions of time other than days and nights are spoken of, the action that is described in the first division is expressed in the 2nd Future and not in the 1st Future, and the action described in the second division is optionally expressed in the 2nd Future, i. e. it can be expressed in either Future. “वरस्मिन्विभाषा” ३।३।१३८।. ‘द्यौर्ध्वं वत्सर आगामी तस्य सहस्रमामहायण्यास्तत्र कृत्वा अभ्येष्टास्महे । अमहोरात्राणां कियत् । द्यौर्ध्वं मास आगामी तस्य द्यौर्वरा पञ्च-दशरात्राः तत्राभ्येष्टास्महे ॥’ सिद्धा० को०. ‘द्यौर्ध्वं संवत्सर आगामी तस्य संवत्सरा-महायण्यास्तत्राभ्येष्टास्महे अभ्येष्टास्महे ॥’ सिद्धा० को०.

Stanza 34—

गमिष्यामि and गम्यामि. The sense of the Future in these forms is to be explained according to the Sūtra “वरस्मिन्विभाषा” ३।३।१३८. The 1st Future can also be used here.

Stanza 36—

जेष्यावः. The Future has the sense of the Imperfect; it being dependant upon अभिज्ञा. Cf. ‘संमविष्याव एकस्मानभिजानासि नतस्मि’ O. VI. St. 141 and the note on it Vol. I. p. 99.

Stanza 37—

मरुस्यावः, आहुरिष्यावः, and प्राप्स्यावः have all the sense of the Imperfect. Cf. ‘मरुस्याव नगेन्द्रेषु यस्यास्यावो मरुनि च । अभिजानीहि तत्सर्वम्—॥’ O. VI. St. 142 and the note on it Vol. I. p. 99-100.

Stanza 38—

The Future forms in this verse indicate immediate future. The Verbs may be used either in the Present tense or in the Future or in the Past to indicate immediate future or past. “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा ॥” ३।३।१।३।१। कश्च हेवदत्तागतोऽसि । अयमागच्छादि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । अयमागमन् । एषोऽस्म्यागतः । कश्च हेवदत्त गमिष्यसि । एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । एष गमिष्यामि । गन्तास्मि ॥’ काशिकः.

CANTO XVII.

Stanza 2—

समावर्धयन्=Consoled. 'समावर्धयन् ताम्बूलदीना संवर्धितवन्तः । प्रातिप-
दिकाजालयै इति निष्' जय०.

Stanza 3—

माध्वीकम्=मध्वेन निर्जितम्. A kind of spirituous liquor distilled
from the Madhuka flower, known in Marathi as मोहा and in Gujarati
as महुडा. 'मध्वासवो माधवको मधु माध्वीकमह्वयोः' अदर. Another reading
for माध्वीक, is मर्दिक 'मृदिका इत्या सत्त्वा विकारः । सत्त्व विकार इत्यण् ।'

Stanza 10—

Jaya's reading is also अस्मिन्. अस्मिन् may be taken as Pres.
Participle Neu. Nom. Sing. अस्मिन् is undoubtedly a better reading.

Stanza 16—

हतास्तेनाविदुर्द्विषः=It was only when the enemies were slain that
they knew that arrows were discharged against them by Indrajit.
तेन हतः सन्तः द्विषः सन् (शरसम्भारं प्रक्षेपणं च) अविदुः. तेनाविदुः. can be
taken either as equal to तेन अविदुः or ते न अविदुः as Malli. takes it.

Stanza 17—

A portion of the commentary seems incorrect in the MSS. एकव
शब्दं कृत्वा should be एकवचनकरणम्, for the agent of कृत्वा is not
अन्ये, which is the agent of the principal verb.

The verse shows how the enemies were deceived by Indrajit.

Stanza 21—

Jaya. reads आपराधोद्विषं.

Stanza 22—

खड्गकुष्ठः means the same thing as कुट्टखड्गः, खड्ग being an instrument
for striking, the past participle कुष्ठ is placed after it according to the
Vārtika 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः ।'

Stanza 27—

महावधाहर्षः. In a war between Ravana and the gods headed by Indra, Indra was taken prisoner by Ravana's son Meghanāda. 'स त्व मागबलवानहृदयोऽथान्तरिक्षतः । इह मावापरिक्षितं कृत्वा स ग्राहयच्छतैः ॥ स ते महा परिभ्राम्यन्निद्रं जलेऽथ शशिः । तदेतं नावया बभूव स्वसेनमभितोऽनघम् ॥'. Meghanāda then took Indra to Lanka. 'अथ स बलवतः सबाहवक्षिरश-
पति परिगृह्य शशिः । स्वभवमनधिगम्य वीर्यवान् कृतसमरान् विसर्ज्य राक्षसाह ॥'. Then the gods, headed by Brahman, went to Lanka and praised the prowess of Meghanāda. Brahman said to Ravana that his son would be known as Indrajit in the world, and requested him to release Indra. But Indrajit said that he would release him only on the condition of his getting the boon of immortality. Whereupon Brahman said 'नास्ति सर्वानरत्वं हि कस्यचित्प्राप्तिनो भुवि ॥'. Then Indrajit said:—'भूयतां वा भवेत्क्षितिः । सततमुच्यते ॥ नमेदं निवृत्तौ इत्येवमर्थैः । संपुत्र्य वाचकम् । संमानमवतर्तुं च शत्रुनिर्जयकाङ्क्षिणः ॥ अथमुक्ते एषो महापुतिष्ठेऽपि निमग्नस्तो । तत्पयस्यामरता स्वान्ते एव मे निमित्तो नरः ॥ तस्मिन्मयसमाते च जन्म-
क्षेमि विभाज्यते । सुखेनैव संसामे तथा मे स्याद्विनाशमम् ॥ सर्वो हि तपसा देव इजो-
स्वमरतां पुमान् । विक्रमेण नरा स्वेतवमरत्वं प्रवर्तितम् ॥'. This boon was granted and Indra was released.

Stanza 32—

देह इहापुष्यत्सुरामिदैः—Your body got nourishment here by wine and flesh. अपुष्यत् is here intransitive. Jaya notices Malli's reading देहमिहापुष्यत्सुरामिदैः. 'देहतपुष्य इति शक्यतरम् । तत्र देहं पोषितवानसि । अन्तर्भावितव्यार्थो द्रष्टव्यः ।' जयः. But it is not necessary to take अपुष्यत् as causal in sense, पुष्य् is used transitively also as in the following cases:—'सः सर्वशस्त्रानपुष्यत्स्वपोषम्' O. III. St. 18; 'अपुष्यन्मित्रवमस्याः पुष्यन्ति त्वां न घोषाह' अभिज्ञान शाकुन्तलम्; 'तेनाद्य वत्समिव लोकमनु पुष्याण' सीतिका; 'पुपोष सावधमन्यान् विरोषाह' कुमाः; 'एतः कणाधीनमभिजयोषाहः पुपोष गाम्भीर्य-
मनोहरं वपुः' एतः; 'सम्पद्येयः साध इवैव वर्जं पुष्यत्यनेकं सख्यमदाहः' एतः.

Stanza 33—

मापद्यः पाणिमार्द्रं स्वम्—You did not mind the fact that your hand is still wet with the food taken by you with me. You did not take into account the fact that we were nourished in the same family. It is not long since you left the family. 'आववा कालेन भुक्त्वा पाणिः शुष्यति सावन्तमपि कालं मापेक्षितवानसीत्यर्थः ।' जयः.

Stanza 34—

धर्मदूषण=Defiler of merit. **दूषण** is derived by affixing **कृष्** (अन) to the causal base of **दूष्** in the active sense, and not by affixing **कृ** according to the Sūtra “नन्दिपहिषचादिभ्यो ल्युभिर्म्यचः” ३।३।१३५।; for though **दूष्** is mentioned in the नन्दि group, still **कृष्** is affixed only in the sense of संज्ञा, that is, when the noun thus formed is a proper noun. ‘नन्दिवाचमदिवृषिसाधिवर्षिषोभिरौषिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायां’.

Stanza 35—

Mall.'s reading seems to be **लघु याता** for **लघुत्वं याति**. **लघु याता**=Will soon go away, i.e. will go away from the world, will soon be destroyed. This is far-fetched. The reading in the text is the reading of all MSS. and gives a very good sense.

Stanza 36—

मिथ्या मा स्म व्यतिक्रानः=Do not in vain go beyond the bounds of propriety in speaking with me.

Stanza 38—

मच्छीलं मा न बुध्यथाः=Do know my nature.

Construe—**इक्षमीवः परस्मानि आर्जवम् अम्बसीकाः नारीः पण्डितान् एतस्मात् माहं (तमिति शेषः) अत्यजं न तु विदिवन् अत्यजम् ।**

Mall.'s reading **इक्षमीवन्** is undoubtedly better than that adopted in the text; because **एतस्मात्** would then refer to what is mentioned above (श्रीलम्बे &c.) and **इक्षमीवन्** would be the object of **अत्यजम्** and **विदिवन्**. Jaya's reading is also **इक्षमीवन्**.

Stanza 39—

प्रमाद्यद्गुणिनां हिते=Did not heed the wholesome advice of the meritorious or those who are authorized to advise him by their worth.

हिते=हितकरवचने.

Mall.'s reading in the second line seems to be:—‘**मायादुत्त सुहृद्वन्धुन शूराश्च बहुमन्यवः ।**’

Stanza 51—

अधरिवस्यन् Denominative. वसच् is affixed to वरिहन् in the sense of 'worshipping'.

Stanza 54—

समवस्यन्. Denominative. विच् (इ) is affixed to वस् in the sense of 'covering'. वसि + अ=वसे + अ=वस्यति.

Stanza 58—

तस्मिन्. आगते इति शेषः. Mall.'s reading seems to be 'कपयोऽस्मिन्-कुसुमैर्बभञ्जन् नहातुमाह'.

Stanza 68—

अनीयन्त. Jaya notices अनीयन्त as a variant for ळ, 'अनीयन्तेति पाठान्तरं वच सर्वमेतदानीयन्तेति शोडशम् ।' अद०.

Stanza 72—

For the boon sought and secured by Rāvaṇa from Brahma vide the note to St. 51 C. XII.

Stanza 73—

आरायन्त. Is the Imperfect 3rd Per. Pl. of the Freq. of अ०.

Stanza 74—

बेलकोपम्=As much as was sufficient to wet a garment. There is a similar proverbial expression in Gujarati (बेलकोप). The word is formed by affixing वमुल् to क्लोप् the causal base of क्लृप् 1st Conj. Åtm. 'to be wet' (Causal क्लोपयति) with बेल or its synonym as its Upapada in the objective case, provided the word so formed implies the measure of rain &c. 'बेलकोपं दृष्टो देवः' । 'दक्षकोपम्' । 'वसन्तकोपम्' ।

Stanza 75—

आटाप्यन्त. Is the Imperfect 3rd per. sing. of the Freq. of अ० and दौर्गन्तुयन्त is a similar form of कर्तुं with अ.

Stanza 83—

प्रत्यस्कुनोत्=Overspread. अधरिविषः=आश्लिषि वृद्धायां विषं यस्मै च आश्लिषिषः पृथोदपारिविषात्साधुः.

Stanza 90—

नाधुनाद्राक्षसो. Construe राक्षसः न अधुनात् नातुः (भारतं पति) एवं
यन्ति न वदन्तः.

Stanza 96—

गोदसहन्. सह् of the 1st Conj. is according to Bhattamalla both
Parasmaipadi and Ātmanepadi. 'स एवात्र नागः सहति कलमेभ्यः परिभवम्'.

अकृच्छ्रायत्. Denominative from कृच्छ्. पापं विकीर्णतीति कृच्छ्रायते
इत्यस्वपरिग्रहः L

Stanza 109—

Jaya's reading seems to be गङ्गीपतेः. 'गङ्गीपतेरित्थभीगयेति गङ्गी' अथ.

Stanza 111—

वाञ्जितम्. Malli's reading is वाञ्जितम् which is the past participle
of the Denominative of वाञ्जवत्. वाञ्जवत् करोतीति वाञ्जयति. जित् is affixed
to वाञ्जवत् in the sense of लृप्करोति. Those changes that take place
before इत् of the Superlative Degree take place before जित् in the
root. Thus वाञ्जवत् drops its वत्. We have thus वाञ्जि. वाञ्जि+म्+ति=
वाञ्जे+म्+ति=वाञ्जयति. वाञ्जित past participle.

what is asked. "नन्तोर्विभाषा" ३।२।१२१॥ न चास्ते तु चास्ते चोपपदे वृद्ध-
प्रतिबन्धने विभाषा मद् प्रत्ययो भवति शूने । अकार्षीः कर्तुं देवदत्त । न करोमि भोः ।
नाकार्षम् । अहं न करोमि । अहं न्वकार्षम् ॥' काशिक०.

In the light of the Sūtra अपृष्टः, adopted by Malli., is a better reading than अपृष्टः of the text.

Stanza 18—

पुरा स्यजसि. The Present has here the sense of the Past. When पुरा is used as Upapada and स्य is not used, the Present and the Aorist are used in the sense of the Past. The Imperfect and the Perfect are also allowed. "पुरि लुङ् चास्ते" ३।२।१२२॥ 'पुराचक्षे उपपदे इमद्यच्छब्दजिते भूतानद्यत्नेऽर्थे विभाषा लुङ्प्रत्ययो भवति मद् च । ताभ्यां मुक्ते पक्षे अयाविष्य-
मन्वेऽपि प्रत्यया भवन्ति । वसन्तीह पुरा छायाः । अवास्तुः पुरा छायाः । अवसन्निह पुरा छायाः । कपुरिह पुरा छायाः । अस्मै इति किम् । नन्वेन स्य पुराधीयते ॥' काशिक०.

Stanza 20—

Jaya notices अजुना as a variant for अधुना. 'अजुनेति पाठान्तरक-
लपूर्वत्वाद् ।' जय०.

Stanza 22—

विरज्यन्ति. This is the कर्णकर्तृ form of विरज्ज् कृञ् and रज्ज् take the conjugational व and Paramasapada terminations instead of the Passive व and Ātmanepada terminations in the active-passive sense.

Stanza 23—

चिञ्जीयन्ते=Look wonderful; assume wonderful forms. Denomi-
native of चिञ्.

Stanza 24—

रणकास्यन्ति. It is a Denominative, काम्बच् (काम्ब) is affixed in the sense of desire.

Stanza 25—

अश्चूर्यन्ते. It is the Freq of चर् and implies censure. मूयन्ति is a Denominative of मूयवत् and कनयन्ति of अल्प. अल्प has अल्पयति or कनयति : because there is इत्थक्त्वाद् here and before इह, अल्प is optionally changed to कन् (अल्पिष्ठ and कनिष्ठ).

Stanza 36—

क्षोद्यन्ति is the Denominative of क्षुद् which is changed to क्षोद् before ह्य (क्षोदिह).

Stanza 37—

संविद्वते. विद् 2nd Conj. is Ātmanepadī when preceded by सम् and used intransitively. In the Present, Imperfect, and Imperative र् is prefixed to the termination of the 3rd Per. Plu. e. g. संविद्वते or संविद्वते; संविद्वताम् or संविद्वताम्, समविद्वद् or समविद्वत्.

Stanza 38—

द्राघयन्ति is the Denominative of दृग्, changed to द्राघ् before ह्य (द्राघिह).

Stanza 39—

सजयति. Is the Denominative of सजिम्. जिन् is dropped as before ह्य. भेदयति is formed from the adjective भन्ति.

कर्हि वदति. When कर् and कर्हि are used as Upapadas, the Present is optionally used in the sense of the Future. "विभाषा कर्वाकर्हिः" ३।१।१॥ 'कर्वा भुङ्क्ते । कर्वा भोक्ष्यते । कर्वा भोक्ता । कर्हि भुङ्क्ते । कर्हि भोक्ष्यते । कर्हि भोक्ता ।'

Stanza 38—

प्रमन्यवः. Jaya's reading is प्रमन्यु like that of Malli. He notices प्रमन्यवः also. 'प्रमन्यु चेति क्रियाविशेषणं प्रकृतशोकमित्यर्थः । प्रमन्यव इति पाठान्तरं प्रकृतशोका इत्यर्थः ।' जयः.

Stanza 40—

अमन्नाविपन्नस्य. Jaya, says:—'अमन्ना अविपन्नः ।'. अमन्नाविपन्नस्य, which is the reading of Malli., gives a better sense.

Stanza 41—

बोभवीति. बह्लुक्ति रूपम्. It has the sense of the Freq.

CANTO XIX.

Stanza 7—

आमन्त्रयेत्—Appointed them to different duties. The Potential is here used in the sense of the Past. The different senses of the Potential are expressed in the Sūtra “विधिनिमन्त्रणाधीष्टसंभार्यनेषु लिङ्” ३।३।१६१॥ ‘विधिः प्रेरणे भूत्वाहेर्निष्कृष्टस्य प्रवर्त्तनम् । निमन्त्रणे नियोगकरणम् । आह्वयकते आह्वयभोजनादौ वीहिवाहे’ प्रवर्त्तनम् । आमन्त्रणे कामचारानुज्ञा । अधीष्टः सत्कारपूर्वको व्यापारः ॥’ सिद्धा० कौ०. ‘संभारः संभारणम् । प्रार्यने आम्ना । विभ्रा-
र्येषु भातोलिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामवसाहः । विभ्रावमथ प्रत्ययार्थे विशेष-
णम् । विभ्रादिविशिष्टेषु कर्मादिषु लिङ् प्रत्ययो भवति । विधौ तावत् । कर्त्तुं कुर्यात् ।
भार्ये भवानागच्छेत् । निमन्त्रणे । इह भवान् सुसीत । इह भवानसीत । आह्वयने ।
इह भवानसीत । इह भवान् सुसीत । अधीष्टः । अधीष्टादौ भवन्तं भागवके भवामुप-
सृत् । संभारे । किं नु तन्नु यो व्याकरणमधीक्षीत । प्रार्यने । भवति मे प्रार्यना व्याकरण-
मधीक्षीत ॥’ काशिक०. Here आमन्त्रयेत् shows निमन्त्रण. ‘आमन्त्रयेत् कर्त्तुं नियो-
गः संहितवामित्वर्थः । विमन्त्रणे नियोगकरणे लिङ् ॥’ जय०.

Stanza 16—

Jaya's reading is like that of Malli. ‘अनुपपत्तोऽस्तेषां किम्’.

Stanza 17—

श्लायेत्. The Potential here shows अनवकृति or improbability. Vide the note on O. XVI. St. 21.

प्रमुह्येत्. When आनु, वद्, वश, or वरि is an Upapada and when improbability or anger is implied, the root takes the Potential and not the Imperative. आनुवरोर्लिङ्” ३।३।१५० ॥ ‘अनवकृत्यमर्षयोर्लिङ् । आनु व-
रित्येतयोरुपपदयोरेवकृत्यमर्षयोर्निमन्त्रणमधीक्षीत लिङ् प्रत्ययो भवति । लटोऽपवादः ।
आनु तत्प्रभवान् वृषलं वाञ्छयेत् । वशान तत्प्रभवान् वृषलं वाञ्छयेत् । न वरिषे । न मर्ष-
यामि ॥ आनु वरोर्लिङ् विधाने वशादयोरुपसंस्कृतानम् ॥ वश भवद्विधः । कनिष्ठं वाञ्छ-
येत् । वरि भवद्विधः । कनिष्ठं वाञ्छयेत् । न वरिषे । न मर्षयामि । क्रियातिपत्तौ भूते वा-
स्तुह भविष्यति लिङ् ॥’.

न पृथग्जनं Cf. ‘न पृथग्जनवस्तुषो वधं वधिनानुत्तमं गन्तुमर्हसि’
Raghu. VIII. 90.

Stanza 18—

तिष्ठेत्. The Potential here shows improbability. It is improbable that another should be the adviser of Rāvaṇa. When ज्ञा or ज्ञा is an

Upapada, and when improbability or anger is implied, the Potential and not the Imperative is used. अक्ष has the sense of अह्. 'यद्येति निपात-समुदायो यच्छब्दस्यार्थे वर्तते ॥' अथ०. "अक्षवदयोः" ३।३।१४०० 'अनवकुलमर्थ-योरेत्येव । यक्ष यक्ष इत्येतयोश्चपदयोरनवकुलमर्थयोर्गम्यमानयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । त्वोऽपवादः । योगविभाग इतरार्थः । यथासंख्यं नेष्यते । यक्ष तत्रभवान् रूपलं वाजयेत् अक्ष तत्रभवान् रूपलं वाजयेत् । क्रियातिपत्तौ यथासंख्यं तद्वद् भवति ॥' काशि०.

सीदेत्. Here the Potential implies censure. With अक्ष or अक्ष as an Upapada, the Potential is used, when censure is implied.

Stanza 19—

प्रसूयाम्. The Potential here conveys the sense of wonder. With अक्ष or अक्ष as Upapada, when wonder is implied, the root takes the Potential, "विधीकरणे च" ३।३।१५०॥. 'यक्षयक्षयोश्चपदयोर्विधीकरणे सम्भ-माने धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । यक्ष तत्रभवान् रूपलं वाजयेत् । यक्ष तत्रभवान् रूपलं वाजयेत् । आश्चर्यमेतत् । क्रियातिपत्तौ यथासंख्यं तद्वद् भवति ॥' काशि०. अश्चर्यं ought to be सम्भवनम्, not expressed. यक्ष or अक्ष should be an Upapada, not अक्षयक्ष. In the text, however, we have अश्चर्य expressed by the word 'आश्चर्यम्' and अक्षयक्ष is an Upapada.

प्रशिष्याः. The Potential here implies certainty. "उताच्योः समर्थ-योर्लिङ्" ३।३।१५२। 'यत् अने इत्येतयोः समर्थयोर्धातोर्लिङ् प्रत्ययो भवति । सर्वल-काराणामपवादः । आश्चित्यस्मिन्मर्थे समानार्थत्वमनयोः । उत कुर्वान् । अपि कुर्वन्-वत्ताधीयीत । अप्यधीयीत । आश्चित्येन इत्यर्थः ॥ काशि०.

Stanza 25—

आनन्दैः. When इच्छ् (इच्छ्) or its synonym is used as an Upapada, the root takes either the Potential or the Imperative, "इच्छार्थेषु लिङ्-कौटो" ३।३।१५०॥ 'इच्छार्थेषु धातुचूपपदेषु धातोर्लिङ्कौटौ प्रत्ययो भवतः । सर्वलका-राणामपवादः । इच्छामि भुङ्क्षीत भवान् । इच्छामि भुङ्क्षीत भवान् । क्रममे । आर्थमे । क्रमपदेन इति वक्तव्यम् । इह ना दृत् । इच्छन् करोति ॥' काशि०. Here we have the noun इच्छा, instead of the root इच्छामि.

इच्छेत्. The root इच्छ् (इच्छ्) or its synonym takes either the Pre- sent or the Potential in the sense of the Present. "इच्छार्थेषु विभाषा वर्त्तमाने" ३।३।१६०॥. 'इच्छार्थेषु धातु-भ्यो वर्त्तमाने काले विभाषा लिङ्प्रत्ययो

भवति । अदि माते वचनम् । इच्छति । इच्छेत् । वटि । वट्यात् । कामवते । कामवत ।
काशि०.

Stanza 28—

अवसेवाम् = May you decide the cases of the people with justice,

Stanza 29—

रक्षोभिः = May you be seen by the demons, i. e. may you be accessible to them.

CANTO XX.

Stanza 12—

पञ्चगव्यम् = The collection of the five products of the cow. They are 'शीरं वधि तथा चाज्यं मूत्रं गोमयमेव च'. पञ्चानां गव्यानां सनाहारः पञ्च-गव्यम्. Generally the सनाहारहिन् ending in अ takes the feminine suffix ई. 'अकारान्तोत्तरपदो हिन्ः स्त्रियां भ्रज्यते' । ४, ९. पञ्चपूनी । पञ्चरथी । But 'वाचाविभ्यः प्रतिदेशो ऋतश्चः' । पञ्चरात्रम् । अतुर्युगम् । त्रिभुवनम्. गव्य comes under वाचादि and therefore we have पञ्चगव्यम्.

Stanza 16—

Mall.'s reading seems to be 'उदेक्षुर्भे मुद्रुकास्त्व'.

अनाम. The Imperative conveys all the senses of the Potential. "विधिनिमित्तकानामन्याधीनसंयममार्थनेषु लिङ् ॥" ३।३।१३२॥ "लोह च" ३।३।१३२॥. In addition to this the Imperative also implies direction, permission, and the proper time of doing things. "मैपातिसर्गश्रावकातेषु कृत्याच" ॥ ३।३।१३३॥. 'श्रेयं श्रेयः । कर्मचाप्यभ्युक्तानमवितर्गः । निमित्त-भूतस्य कालस्यावसरः प्राप्तकालता । . . . भवता कदः करणीकः कर्तव्यः कार्यः । लोह स्वल्पदि । करोतु कदम् । भवानिह प्रेषितः । भवानितिसृष्टः भवतः प्राप्तकालः कदकरणे ।' काश्चि. The Imperative in this verse conveys the sense of permission (अवितर्गः).

Stanza 29—

पुनीहि पुनीहीति पुनन्. When a root conveys the sense of the repetition or frequency of action, the Imperative is used for all tenses and the terminations हि and स्त are used for all persons and all numbers (हि when the root is Parasmaipadi and स्त when it is Ātmanepadi) except in the 2nd Per. Plu. for which त् and भ्य are optionally used for हि and स्त respectively. The Imperative form is repeated to shew the repetition or frequency of action and the Imperative forms are followed by a form of the same root. e. g. 'पुनीहि पुनीही-स्तेवाचं पुनासि । इमे पुनीतः । इमे पुनन्ति । पुनीहि पुनीहीत्येव त्वं पुनासि । पुनं पुनीयः । पुनं पुनीय । अथवा पुनीत पुनीतेत्येव पुनं पुनीय । पुनीहि पुनीहीत्येवाहं पुनामि । आवां पुनीवः । वयं पुनीवः । भूते । पुनीहि पुनीहीत्येवायमलापीम् । अला-पिताम् । अलापिषुः । एवं मध्यमेनमसोस्सहायम् । अविष्यसि । पुनीहि पुनीहीत्येवाहं अविष्यसि । अविष्यतः । अविष्यन्ति । एवं मध्यमेनमसोस्सहायम् ॥' काश्चि. 15

will not do to say 'मुनीहि मुनीहीत्येवाहं छिनत्ति ।' 'मुनीहि मुनीहीत्येवाहं मुनातीति । छिनत्तीति नानुप्रमुञ्चते । अभीप्साधीत्येवावधीति । वडतीति नानु-
प्रमुञ्चते ॥' काशि०

Stanza 30—

समष्ट सामटाटोर्वीमित्यटन्त्यः. The rule mentioned in the preceding note is optional when a combination of actions is implied. "समुच्चयेऽ-
भ्यतरस्वात्" §111311. In this case the root that follows the roots of the
Imperative forms must be one that expresses in general the action
(क्रियासामान्य) the special forms of which (क्रियाविशेष) are expressed
by the Imperative. "समुच्चये सामान्यवचनस्य" §111311. 2. 2. 'अथान् मुहुर-
सक्तुं विव धानाः कारित्वेवावचनमवहरति । सर्वविधेषामनुप्रयोगविपुलार्थे वचनम् ।
समर्थं च लौकिके व्यवहारकारे नास्ति । अहमव वचनं कारयत स्थान्यपिधान-
मनेत्येवावचनसीत्येवापि कारकमेवात् क्रियादेरे सति सामान्यवचनता संभवत्येव ॥'
काशि०. 'समुच्चये तु सक्तुं विव धानाः कारित्वमवहरति । अर्थं मुहुर-
सक्त्यादयमेत्यमवहरते । तत्त्वमेतत् । विवत कारतेत्यमवहरति । मुहुर-
सक्त्यादयमेत्यमवहरति । वसे हिस्वी । अथ समुचीयमानविशेषानामनुप्रयोगार्थेन सामान्येना-
मेत्यमवचनः । वसे सक्तुं विवति । धानाः कारति । अर्थं मुहुर-
सक्त्यादयमेत्यमवहरते । इत्थेन पुरीनवस्कन् मुनीहि नम्ये नुवाच रत्यानि इत्यनपुङ्गवाः । विगृह्य चक ननुचि-
विवा वली च इत्यनपुङ्गवाश्चनार्थे विवः ॥ इति व्याकथनम् । अवस्कन्मननमति-
कृता भूतानपुङ्गवपरोक्ष इत्यकस्यैव अवस्थाभक्तिवैधाय-
मुनीहि, नुवाच, and इर are क्रियाविशेष and अवस्थाभक्तिवैधाय is the सामान्यक्रिया-
There is a combination of particular actions which are Imperative in
form, but which convey the sense of the Past) । इह पुनः पुनश्चस्कन्नेत्या-
दिर्य इति तु व्याकथनं चमत्करकेव । द्वितीयसूत्रे क्रियासमनिहार इत्यवस्थाननुज्ञेः ।
मोदन्तस्य हित्वापरीत्य (because there is a वाचिक, 'क्रियासमनिहारे इ वाच्ये') ।
पुरीनवस्कन्नेत्यादि मभ्यनपुङ्गवकचनमित्यादि केषांश्चिन् जन एव । पुरुषवचनसंज्ञे इह
नेरनुक्त्याह ॥' सिद्धा० की०. The verse पुरीनवस्कन् &c. is in the Śiṅgū-
vachha and Malli. explains the forms अवस्कन् &c. in a way different
from that of Bhattoji Dīkshita and in a way which is criticized by
Bhattoji Dīkshita. 'सर्वत्र वीन-पुञ्जेनेत्यर्थः । . . . . । अथावस्कन्ने-
त्यादी "क्रियासमनिहारे मोद मोदो हिस्वी वा च तत्त्वमेव" इत्यनुज्ञेति "समुच्चयेऽ-
भ्यतरस्वात्" इति विकल्पेन कालसान्ध्या मोद । तस्य वयोपमं सर्वतित्तरेषो हिस्वी-
च अकारणादिना त्वर्यविशेषावसानम् । . . . । वीन-पुञ्जं नृणां वा क्रियासम-
निहारः । अवस्कन्मनाधिक्रियाविशेषार्थं समुच्चयः । तत्त्वान्तरस्य करोते: "समुच्चये
सामान्यवचनस्य" इत्यनुप्रयोगः । अत्रे इति ॥' Malli. on Māgha C. I. Śā. 51.

The view of Bhattoji Dikshita seems to be correct. In the Sūtra "समुच्चयेऽन्यतरस्याम्" १।१।३॥ and "समुच्चये सामान्यवचनम्" १।१।५॥, there is no अनुवृत्ति of क्तिवात्तमभिप्राये as Malli. takes it to be, "समुच्चयेऽन्यतरस्याम्" १।१।३॥ 'अनेकक्रियाऽप्याहारः समुच्चयः । समुच्चयानाम् क्तिवावचनाद्धातोरन्यतरस्यां लोट् प्रत्ययो भवति । तस्य लोटो द्विवाक्येऽप्यौ भवतः । तर्धभाविनस्तु वा भवतः ॥' काशिकः, "समुच्चये सामान्यवचनम्" १।१।५॥ 'द्वितीये लोटिधाने समुच्चये सामान्यवचनस्य धातोरनुप्रयोगः कर्तव्यः ॥' काशिकः.

Bhattoji Dikshita may have meant Malli. when he says 'इह पुनश्च स्कन्नेत्यादिरर्थ इति तु श्वायत्यानं धनमुलकमेव' and if so, it furnishes an additional argument to those mentioned in the Introduction to Vol. I. in arriving at the conclusion that Malli. flourished before Bhattoji Dikshita (Vide the Intro. to Vol. I.).

CANTO XXI.

Stanza 1—

अशङ्कित्यथाः. This canto illustrates the senses of the Conditional (तद्). The general rule is that the Conditional is used when there is a reason for using the Potential, provided the non-performance of the action denoted by the verb is implied (provided there is क्तिवातिपत्तिः). क्तिवातिपत्तिः is the failure of action either from a want of means or from the knowledge of something which is the very reverse of the action. In this verse there is a reason for using the root शङ्क in the Potential; because शङ्कन् is used and censure is implied ("विनाशः शङ्कति लिङ् न" ३.३.१४१॥). There is क्तिवातिपत्तिः in addition; because the non-performance of the action of suspecting her to be unchaste is implied from the knowledge of her being chaste.

Stanza 2—

तज्ज. It will not do to take तज्जरिप् in the sense of तज्जमवान् रिप् as Jaya does. तज्ज=Then, तस्मिन् समये.

नार्थयिष्यत पुनरितिः. 'अपि वाचं नार्थयिष्यत पुनरितिः । अद्यपुनरितिर्दुष्टभेदा अभविष्यत् तत्र सीतां वाचं नार्थयिष्यत । भार्या न न भवेति न नार्थयितवान् ॥' जयः. It will be seen that Malli's reading is better than the one adopted in the text.

Stanza 3—

Here also Bhaṭṭa uses वच् वच् together as in O. XIX St. 18.

Stanza 15—

अव्यायातय्यवत्. The abstract forms of अव्यायातयस् and अव्यायातयन् are अव्यायातय्यस् or अव्यायातय्यन्, and अव्यायातय्यन् and अव्यायातय्यन्.

Stanza 18—

Jaya's note is as follows:—'हे महाराज मेवेवमवकाशयामि हेत्युक्तमिति तं वच् वच् त्वमवदिष्यताः वा पुनरात्मनो वदनां करिष्यसि किल्ल पुनः प्रादुर्भावे वदि-

भवते । तत्रापि प्रादुर्भावत्पनीहितं वेदितं ग्राह्यं तत्रापि च समाप्तिं विद्धि नानेकैः किं न
वेध्यसि ॥' जय०.

Stanza 21—

The metre of the verse is वर्द्धक, otherwise called वर्कुटक.

Stanza 22—

अममुद्यं न भीतवत्यः—Did not lead the fatigue to rise, did not
allow it to rise, removed it.

CANTO XXII.

Stanza 2—

गाधितासे=Will set out for. 'गाधू प्रतिहालिप्तयोर्वन्ये च';

Stanza 4—

निराकृतहिमश्रयाः=Which surpass a shower of snow i, e. which are cooler than snow. श्रय=untying, loosening a shower. Jaya. takes हिमश्रय to mean 'the moon,' 'निराकृतहिमश्रयाः तिरस्कृतचन्द्रः । . . . । हिमं यन्नाति मुञ्चतीति हिमश्रयः चन्द्रः ।' अय०.

Stanza 14—

'आमन्वितार इति पाठान्तरम् । तत्राविष्कृत्यमन्ता इति वर्तमाने तेषां निष्कर्षः न भवति । अथवा "वेरमिदि" इति मिलोपो न प्राप्नोति । तत्रच आमन्वयितार इति स्यात् । अथवा आमन्वयनामन्व इति यमन्तवाचारे सर्वदातिपरिकेभ्यः इति किप् । तदन्तागत-सेरिह । अतो लोपे च कपम् । तद्वैधिव्योरेति पाठान्तरम् । तत्रावि बहुव्रीहौ "नचू-तश्च" इति कप् न भवति समासान्तविधिरनित्य इति कृत्वा ॥' अय०.

Stanza 20—

Jaya. notices संयोजितास्मे as a variant for व्यापानितास्मे. 'संयोजिता-स्मे इति पाठान्तरम् न संयोजिता यद्वितास्मः । मुञ्जेर्ग्रन्थस्य निष्पत्तिरिह । इटीऽसिद्ध-त्वात् "वेरमिदि" इति मिलोपः ॥' अय०.

Stanza 27—

Jaya's reading is पुलितवनः. 'पुलितवनः अस्मद्भोगवशात्' अय०.

Jaya's note on the second line is:—'प्रविलीयतेऽस्मिन्निति प्रविलम्बः । . . . । शीताम्बस्य प्रविलम्बः कुत्वा तेन संख्वः स्नापना सेनानिलीनाः कुम्बसा सिञ्चमानमूलत्वात् ।'

Stanza 31—

The metre of the verse is श्रीपञ्चन्दसिक. It is the same as वैदालीच with one long syllable added at the end of each quarter.

Stanza 33—

'व्याकरणादृते विना हस्तमर्ष इवान्धानां हस्तमर्ष इवावबोधः यथा अन्धानां हस्तेन घटपटादिषु स्वपरासुहृदसंस्थानमात्रपरिज्ञानं यथावस्थितस्वरूपपरिज्ञानमेव मनधीनत्वाकरणाणां न चास्वस्वरूपपरिज्ञानमन्यत्र दृग्भ्रमणान् तत्रच तत्स्वरूपाः परिज्ञानान् कुतोऽन्यस्यस्यप्रयोग इति ॥' अय०.

श्लोकानुक्रमणिका ।

Of the three figures the first refers to the Canto, the second to the stanza, and the third to the page in each volume.

	O.	St.	P.		O.	St.	P.
अकम्पनस्ततो ...	14	82	142	अतस्वरञ्ज ताह् ...	15	60	176
अकम्पनिग्नञ्जित् ...	17	82	222	अतस्तम्भवर्थ ...	15	67	185
अकूर्विह व्यकारीच ...	15	45	171	अताप्यस्यो ...	6	88	170
अकृष्टपञ्चा। ...	6	59	181	अस्तिकायाह्विता ...	16	8	198
अकोक्यिह ...	15	114	198	अस्तिकाये हते ...	16	2	198
अकृञ्चाभ्यधा ...	15	19	161	अस्तिकावता स्वया ...	22	9	201
अक्लृप्तमनसि ...	7	80	248	अतिप्रियवरा ...	6	119	201
अक्षारियुः सराम्भांशि ...	9	8	810	असीते चयुक्ते ...	7	18	220
असेनः परि ...	6	16	162	अतुल्यमहता ...	5	29	122
अक्ष्णोः पतन्ती ...	11	86	58	अनुपत्तिह ...	16	8	156
अखण्डयमार्ग ...	12	17	66	अनुपपन्नराः क्षये ...	17	47	226
अग्राधत ततो ...	8	1	257	अनुपेक्ष्य ...	17	15	217
अनोपिष्टां पुरी ...	15	118	198	अनौष्णीजवया ...	15	87	161
अग्निः प्रनावेन ...	12	24	69	अथ क्रमाह ...	7	58	285
अभिहितलोच ...	6	151	206	अथ जगदुपनीये ...	1	27	20
अभिहोमहि ...	9	79	887	अथ तमुपगतं ...	12	87	98
अग्नीनवरिवत्स्य ...	17	51	228	अथ तीक्ष्णक ...	6	8	110
अभ्याहित जनमन्त्रे ...	9	111	848	अथ वदयु ...	10	50	24
अमसिष्ठ व्यधा ...	15	62	178	अथ नयन ...	10	70	84
अपायि ताव ...	5	40	126	अथ पुष्टवयो ...	2	55	51
अयुरस्ते महा ...	17	62	281	अथ बाणेन ..	6	124	205
अङ्गवेन सहे ...	15	77	181	अथ मृग ...	10	64	81
अङ्गवेनाहधतां ...	15	116	194	अथ लक्ष्मण ...	10	42	20
अधूर्त्यथ यूपार्क ...	17	79	286	अथ मुलेत् ...	10	14	7
अच्छेत्तां च महा ...	15	91	186	अथ स वक्त्र ...	10	1	1
अजिग्रहसं ...	2	42	48	अथ स संभन ...	22	80	809
अजिग्रहस्तथै ...	15	109	192	अथ संपततो ...	4	41	105
अजिहृहत् स ...	15	110	192	अथाश्वितोरस्क ...	12	21	68
अजीगणहा ...	2	52	50	अथातुक्कान् ...	11	88	68
अज्ञवज्रोर्वहया ...	19	16	267	अथावरयन् ..	5	88	145
अद्याव्यमानो ...	4	2	87	अथायं मधु ...	6	71	156

	C.	St.	P.		C.	St.	P.
अयातनम् ...	6	85	171	अनैकशो निर्मितं ...	2	52	50
अयातनलोके ..	2	24	88	अन्तःपुराणि दौलत्स्य ...	18	87	280
अयातनभासे ...	11	1	87	अन्तर्धत्स्व रघुं ...	5	82	128
अयोध्यादे ...	7	14	219	अन्तर्निहितो ...	1	8	7
अशान्तिः चित्ता ...	15	88	168	अन्यासकत्वे ...	9	135	855
अश्विचन्द्रे ...	17	54	229	अन्धे त्वत्किमुः ...	15	32	166
अशीविपन्नतो ..	15	82	188	अन्धोन्धे स्त ...	8	6	258
अष्टाशतामासि ...	2	10	25	अन्धैर्घीततो ...	6	140	211
अष्टवन्ताक्षिचिन्ता ...	17	100	248	अन्यभाविं ...	9	182	854
अश्वीकन्धुं ...	8	128	808	अपक्वकुम्भाविष ...	12	42	77
अश्वीक ...	6	84	170	अपञ्चनायतो ...	18	5	250
अक्षि त्वं पञ्चमर्धं ...	20	12	277	अपश्यद्गुणान् ...	15	72	180
अद्यो विज्ञात् ...	2	84	86	अपमन्सुस्ततो ...	19	1	268
अद्य सीता वक्ष्य ...	8	100	295	अपरिमितं ...	10	61	29
अज्ञातो तं रघुं ...	15	89	168	अपरीक्षितं ..	10	40	19
अधर्माज्ञापना ...	17	84	222	अपलापव्यानस्य ...	8	44	278
अधिगतभविष्य ...	10	73	85	अपहरदिव ...	10	65	81
अधिजलधि ...	10	66	32	अपि तत्र रिपुः ...	31	8	289
अधिश्चक्रापः ...	2	81	87	अपि स्तुष्टपि ...	8	92	292
अधि रत्ने ...	8	98	298	अपिस्त्वत्त्वत्ता ...	15	99	189
अधीयताम् ...	5	68	186	अपुत्रसंयुक्तं ...	17	5	218
अध्वगीहार्थं ...	15	88	185	अपुत्रस्य कुलपदेना ...	17	2	212
अध्वक् धक् ...	5	86	125	अपुत्रस्य विं ...	2	26	84
अध्यायच्छत्रं ...	17	81	221	अपुत्रमभः ...	17	58	280
अध्यासितिक्रमाये ...	8	88	271	अपुत्रो नु ज्ञपीति ...	16	17	254
अध्यासीनां ...	8	57	278	अपीड्यापयर्थं ...	17	88	288
अभ्युदास रथं ...	14	75	140	अपतित्वत्वं ...	9	89	841
अभ्युदयमि ...	5	11	118	अभ्याजनात् ...	15	88	188
अभ्युदयिनां ..	5	79	144	अभिजज्ञता ...	15	96	187
अनसीचरणौ ...	9	51	827	अनावत जया ...	8	8	257
अनसीकूर्चरेणा ...	15	25	168	अभावे भवतां ...	7	79	248
अनर्हिपुः कपिं ...	15	85	167	अभिज्ञानं ..	7	50	282
अनिनिताभ्यां ...	17	9	215	अभियोतिष्यते ...	8	89	291
अनिर्गुणं भूतिषु ...	12	78	92	अभिनन्दन्तु ...	17	86	282
अनुजानीहि ...	20	2	274	अनिन्द्यविषया ...	8	80	287
अनुज्ञासते ...	8	85	270	अभिमानफलं ज्ञानम् ...	9	121	851
अनुमत्तास्ते भावा ...	22	28	306	अभिमानफलं श्रोतं ...	9	180	854
अनुवाक्य व्यापारि ...	20	19	280	अभिज्ञता ...	10	20	10
अनुपपद्य न तत्रास्ति ...	6	55	180	अभिप्रेत्यः ...	9	71	884

	O.	St.	P.		O.	St.	P.
अभीषेकस्त ...	...	8	42 278	अप्यणो निरिं	...	9	10 815
अभुजुषी ...	...	1	1 1	अपमिस्व ...	...	19	67 82
अभोहे च शैरे	...	16	65 177	अपाम निह	...	8	74 285
अभेयु अपयो	...	15	67 175	अपान भरता	...	20	28 282
अभेयस्त भवान्	...	21	10 293	अशिशयका	...	8	25 68
अभन्धीय परानीक	...	15	46 171	अशुण्वन्नन्यतः	...	17	17 217
अभर्षितमिव	...	7	106 254	अशोमिदा	...	15	54 174
अमर्षो ये परः	...	18	21 204	अशोततुधिर	...	17	72 886
अमलमणि	...	18	40 111	अशीतमिव	...	5	92 140
अमितम्पय	...	6	98 196	अश्वान् बालिस्तो	...	15	78 182
अमृजित्वा	...	7	98 260	अश्वान् विभीषणो	...	17	90 240
अम्भासि दम्भकुम्भेन	...	19	28 270	अष्टयष्टां मष्ट	...	17	92 240
असुक्तमिवमिष्यन्ते	...	17	49 227	असंस्कृतिम्	...	4	87 108
असं निबोधा पत्युस्ते	...	20	15 279	असङ्गधु	...	9	138 856
असम्प्राप्ते ..	...	8	51 88	असंमते	...	8	112 299
असम्पिण्डेणु	...	18	19 104	अक्षितीमर	...	18	47 118
असमिधु	...	9	11 8 11	असीतो राव	...	5	105 154
असीवीव्राक्षसामीक	...	17	48 227	असुलभहरिसंचार	...	18	11 101
अर्येण सभृता	...	16	27 208	असुह नो	...	8	18 60
अर्धोऽधिता	...	11	18 45	असौ दध	...	8	127 805
अलिगणयिभोक्त	...	18	19 108	अस्ताविषुः स्रुत	...	15	70 179
अलोहित च भू	...	15	58 174	अस्तुवत् देव	...	17	70 238
अवगाहं निरिजाल	...	18	17 108	अस्तुवत् बभिवः	...	17	8 214
अवधोह	...	7	49 281	अस्तुवावधिक	...	17	102 244
अवद्ययपाय	...	8	66 184	अस्तीकोडता	...	4	29 100
अवद्ययाव	...	8	81 190	अस्पृष्टिदाक्षि	...	15	27 184
अवसमर	...	10	88 16	अस्माकमुक्त	...	8	53 84
अवसावो	...	8	82 190	अस्वम्भन्ति	...	8	66 281
अवसाव नगे	...	8	142 212	अस्थानक	...	9	65 882
अवसितं हसितं	...	10	6 4	अससचाहलो	...	15	84 184
अवसेयाश्च कार्याणि	...	19	28 271	अस्तोभुरस	...	8	17 62
अवाकशिरस	...	4	8 88	अहं राव	...	8	49 177
अवासीसिद्धते	...	9	9 810	अहं सूर्यगता	...	4	82 101
अवासीना	...	15	9 167	अहं स्वभक्त	...	7	25 228
अवाह्यतुः	...	8	61 279	अहं तु सुशुवान्	...	6	139 211
अविषेष्टभृता	...	15	61 176	अहं स्ववधिच	...	6	16 168
अवीतसृजो	...	11	12 45	अहमन्त	...	5	99 151
अशोचस्कृम्भ	...	15	18 108	अहत ध	...	10	86 17
अप्यमपुष	...	8	14 261	अशो बार्गाजि	...	18	11 252

	C.	St.	P.		C.	St.	P.
अहोषीकृष्ण° ...	15	96	188	आभिषेयि° इ° ...	5	12	114
आहिषासां रघु° ...	4	4	88	आभुक्कर्म ...	17	6	214
आहितं हानसंमान्य ...	15	28	184	आद्यन्तः स्वफल° ...	21	28	297
आः कटं मत ...	6	11	161	आद्याससंभवाहण ...	18	10	101
आकक्ष्यामि वहाः ...	16	80	207	आयिष्टं माहति° ...	15	104	190
आद्यन्नुनिस्तस्य ..	1	19	14	आयोधने स्थायुक्° ...	2	23	82
आख्यातासि हव° ...	23	15	808	आरामवर्ष° ...	8	88	290
आयुर्भिर्तां सती ...	15	118	195	आरुहं च सुवेर° ...	18	81	108
आयुर् मेरी° ...	17	7	214	आरुहबाण° ...	18	46	118
आचक्षते च हृत्तान्तं ...	14	59	182	आरीक्ष्यामि युगान्त° ...	16	42	210
आचामं सन्ध्य° ...	8	86	184	आर्यांश्च विज्ञातीन् ...	1	15	12
आचिक्वामते च भूयोऽपि..	14	47	180	आर्यैश्च वाने ...	17	10	215
आचिन्वाय स तेः ...	14	48	160	आलिङ्गितायाः ...	11	18	48
आच्छादयन् स्थिति° ...	17	8	218	आलोकायस्त ...	17	81	287
आजगुत्सूर्य° ...	14	96	147	आलोचयन्तो ...	7	40	228
आज्ञां कारय ...	8	84	289	आकरीनुमिमा° ...	9	24	817
आज्ञां घटीयु° ...	8	48	77	आशसे सिक° ...	6	80	148
आद्यान्तधमर्या° ...	17	75	285	आशङ्कमानो ...	6	6	159
आक्यङ्कारण° ...	6	115	208	आशास्त ततः ...	17	1	218
आतिष्ठमेभ्यः ...	8	42	77	आशितभय° ...	6	107	199
आतिष्ठन् ...	4	14	88	आशीर्भिरभ्यर्च्य° ...	1	24	17
आत्मनः परि° ...	7	88	246	आशुभ्यन् ...	8	86	270
आत्मन्मरिस्त्व° ...	8	88	88	आशुभैश्च यद्य सदा ...	19	19	268
आत्मानमप° ...	8	26	266	आशुभैश्च यद्य धी ...	21	8	291
आचिकृतं ...	9	129	858	आशुसीरिव... ..	9	56	828
आदर्शित्वं महार्हाणि ...	19	8	265	आश्वत्थायाः ...	9	84	821
आदरेण वाने ...	7	58	284	आश्वत्थायचकाराय ...	14	61	185
आदिक्षवाशी° ...	8	8	54	आसत्सक भयं ...	14	104	149
आदिवैद्यं ह ...	14	64	186	आसिष्टं नैक्य° ...	8	21	64
आदृष्टस्ते न ...	6	56	180	आसीद् द्वारेषु ...	17	57	280
आमन्वयिष्यवानम्भ ...	21	12	298	आस्कन्वज्जम्भ° ...	14	61	185
आमन्वितारस्त्वां ...	22	14	808	आस्ते स्मरन् ...	14	58	179
आपिङ्गुक्षो° ...	2	80	86	आस्कायतास्व° ...	17	50	227
आप्तारो भवन्त ...	22	8	801	आस्त्यन् प्लवङ्गमा ...	17	18	218
आप्यानस्कन्ध° ...	5	56	188	आस्त्य साके ...	8	79	287
आयज्ञमेवा° ...	11	28	47	आहुय राव° ...	9	46	825
आयज्ञमीम° ...	8	80	69	आहोपुष्टिका ...	5	27	121
आयधन् कवि° ...	17	112	247	आह्वास्त स... ..	6	26	187
आमन्वयेत तान् ...	19	7	265	आह्वास्ते विशङ्को ...	16	11	201

	G.	St.	P.		G.	St.	P.
इच्छा स्नेहेन ...	...	8	78 288	उत्तिष्ठन् मते ...	...	20	18 280
इच्छन्त्यभीर्ष ...	...	12	79 92	उत्तीर्णो वा ...	...	6	96 195
इच्छा मे परमानन्दे ...	...	19	25 270	उत्तेरिथ सनुष्ट ...	...	14	57 183
इतः स्म मित्रा ...	...	2	41 42	उत्पद्य खं ...	...	6	80 122
इतरो राधणा ...	...	8	106 297	उत्पासन्नं छिद्रं ...	...	12	70 88
इति चिन्ता ...	...	8	110 298	उत्पाताः प्रावृ ...	...	16	26 163
इति निगदितं ...	...	8	56 85	उत्सुकानीयता ...	...	20	8 276
इति जुवाणो ...	...	2	40 42	उत्सुकं घातं ...	...	7	51 232
इति वचनमसौ ...	...	12	86 95	उत्क्षिपन् पं ...	...	8	84 72
इत्थं प्रवारं ...	...	2	86 40	उद्विष्यत् सुमित्रा ...	...	17	95 241
इत्थं कवचं ...	...	6	29 168	उदत्तगिरिपुरं ...	...	15	88 166
इत्थं मन्तवन्तं ...	...	6	18 162	उदत्तानीवृत्तन्तं ...	...	15	10 167
इदमधिगतं ...	...	22	82 810	उदपतद्भि ...	...	10	18 9
इदं मेधिस्यं ...	...	8	118 801	उदरे पाजरं ...	...	16	50 172
इदं चक्रं ...	...	8	89 272	उद्यत्यति हरि ...	...	16	5 199
इन्द्रोः स्वन्दिष्यते ...	...	16	17 202	उद्यतं वधं ...	...	4	18 95
इधमसि रघुसिंहे ...	...	1	26 19	उद्यमानभि ...	...	7	87 227
इह सा व्यति ...	...	11	21 165	उन्मीलिष्यति चक्षु ...	...	16	8 200
इहाजीव इहैव ...	...	17	83 222	उन्मुष्य स्रजं ...	...	18	84 259
इहासिष्टा ...	...	6	12 161	उपसाम्यतु ते बुद्धि ...	...	20	5 275
ईक्षांशकेऽयं ...	...	14	18 121	उप शूरं ...	...	8	87 280
ईश्वरश्चायं ...	...	8	40 78	उपाप्यकुरतां ...	...	6	106 198
ईश्वरानिहृणाः ...	...	11	5 89	उपारंसीक १ ...	...	8	54 277
ईश्वरस्य ...	...	8	115 300	उपासांचक्रे ...	...	5	107 155
ईश्वराद्यङ्कुरो ...	...	7	86 245	उपास्थियतः ...	...	9	25 848
उक्तवन्तो ततो राधं ...	...	22	22 805	उपेक्षणीयेव ...	...	12	27 70
उक्तवान् राधवः ...	...	20	9 276	उपेक्षिता हे ...	...	11	49 56
उक्षाप्रचक्रं ...	...	8	5 55	उपेक्षिते वारि ...	...	12	15 65
उग्रपद्मकुं ...	...	4	28 97	उभावकृततां ...	...	17	104 244
उग्रपद्मेव ...	...	6	101 197	उभौ मायां ध्यतवित्तां ...	...	17	105 245
उग्रवन्तं गतेषां ...	...	14	82 125	उष्का वृद्धिरे ...	...	14	21 123
उग्रवन्तः परि ...	...	18	21 104	उवाच येन क्षणं ...	...	12	83 94
उत्तिष्ठियोरं पुं ...	...	8	88 75	उवाच मार्गं ...	...	7	78 242
उत्तेरिथं ...	...	9	40 828	उष्णीषं मुमुषे ...	...	14	95 147
उत्तेरसौ रा ...	...	2	81 49	उत्तेरन् यशपाभाणि ...	...	19	10 265
उत्ते रास्त्व ...	...	5	86 150	उत्ते संवदि ...	...	9	27 818
उत्तुष्टाधवान् ...	...	7	47 231	कर्जस्वले हं ...	...	8	55 85
उत्तुष्टो ततः सैले ...	...	14	51 131	कर्णनाथ स ...	...	14	108 149
उत्तरादि ...	...	8	107 297	कर्णं मुहुर्वाहतां ...	...	20	17 279

	O.	Sh.	P.		O.	Sh.	P.
कर्म धिवे गृहर्ताञ्जि ...	18	86	260	कविनाम्नोचि° ...	9	6	809
कहिरे मुनि ...	14	91	145	कविपुष्पगतौ ...	10	48	21
कर्मधनुष ...	4	9	90	कविजगत् ...	9	128	858
कर्मद्वय ...	8	108	296	कविशङ्कभ° ...	7	16	820
कर्मिवासा ...	10	87	18	कर्मशङ्कपा° ...	5	62	186
कर्मयोगीश्वर ...	15	44	170	कर्मनय समा° ...	14	2	115
कर्मभूक ...	6	121	204	कर्मभिरावृतः ...	7	24	228
कर्मभूक ...	6	51	178	करिष्यमाण ...	5	9	112
एकः पशति ...	12	56	82	करोति वैर ...	12	68	94
एकहावन ...	6	86	191	कर्णे ज्वरेण° ...	8	7	66
एकेन बहवः ...	9	15	818	कर्त्तास्मि कार्य° ...	7	82	225
एकेन बाली ...	12	87	75	कलहरिकण्ड° ...	18	85	109
एकेन सन्धिः ...	12	85	74	कलिवधमे हरेः ...	16	12	201
एको शत्र्या ...	9	124	852	कस स्वमेकाकि° ...	6	66	188
एता वैवानु ...	7	9	217	कान्ता सहमाना ...	10	16	8
एते ते मुनिजम् ...	22	86	807	कान्ति स्वां बह° ...	8	49	276
एवं सुभां भव ...	22	21	806	कामो जनस्य ...	19	20	269
एवं विजिग्येतां ...	14	106	150	कार्यसारनिर्ण ...	7	88	226
एष पेशाश्चरीन् ...	16	88	208	काण्डनिर् विहित ...	22	85	811
एष मावृषि ...	5	54	182	किञ्चिदोपा° ...	8	28	267
एष राक्षसि° ...	15	89	186	किरुर्नयैस्त्वष्टु° ...	12	68	87
एष शोकच्छिदो ...	7	27	224	कुण्डपाद्य° ...	6	68	185
एष्टारमेभि° ...	9	81	819	कुतोऽधियास्त्वसि ...	8	90	291
ऐभिषगहि ...	6	14	162	कुमुदवन° ...	10	68	88
ऐभेतामाय° ...	6	41	174	कुम्भकर्णरततो ...	16	21	161
ऐहिमयद° ...	8	80	268	कुम्भकर्णसुतो ...	15	112	198
ऐन्नेन हृदये° ...	16	69	179	कुम्भकर्णे हवे ...	16	19	208
ऐ वाच ऐहि ...	6	18	164	कुम्भकर्णो रणे ...	18	18	208
ऐषीः पुनर्जन्य° ...	1	18	14	कुरु कुञ्ज ...	5	16	116
ऐहिद ते कार° ...	1	11	9	कुर्वाद्योशि° ...	7	10	217
ओजावमाणा ...	5	78	142	कुर्यात्तथा येन ...	12	8	60
ओषोषकार ...	6	1	167	कुर्वन्ति परि° ...	7	7	217
ओष्णं स्वमेन° ...	12	64	85	कुर्वन्तो हव° ...	7	62	286
का कुरवा राक्ष° ...	9	105	846	कुलभायां ...	8	19	288
का पंडिताय° ...	5	75	142	कृत सर्वे जयोहि° ...	19	15	267
कार्यं वृष्टः ...	6	136	209	कुर्वाविषेको ...	12	50	80
कार्यं स्वजीविपुस्ते च ...	15	78	180	कुली भुमी ...	8	62	88
कायवोऽविभयु° ...	17	58	230	कृते कामिनि° ...	5	84	145
कपिलोय° ...	10	27	18	कृतेषोप° ...	8	8	259

	C.	St.	P.		C.	St.	P.
कृतेषु विष्णोः ...	...	8	86 74	खरद्वययोः ...	...	4	84 108
कृते सौभाग्यं ...	...	4	85 108	खरादिनिधने ...	...	9	117 858
कृतैरपि दृष्टं ...	...	14	41 128	गच्छन्तु चार्द्रं ...	...	18	14 103
कृत्वा कर्म ...	...	8	128 808	गच्छन्तु वा ...	...	10	22 11
कृत्वा लब्धं ...	...	6	28 181	गजानां प्रवृत्तः ...	...	14	11 118
कृत्वा बलिं ...	...	6	122 206	गजमङ्गलिं ...	...	9	78 887
कृतानुवर्ज ...	...	12	9 62	गतासु तासु ...	...	8	102 296
कृत्वा च ...	...	9	77 887	गता स्यादथ ...	...	6	10 180
कैशिकसंयुक्तं ...	...	14	105 150	गते तस्मिन्नुपा ...	...	9	52 827
कैशिकेषु ...	...	4	48 106	गते तस्मिन् गृहीतार्थे ...	...	22	18 804
कैशिकमिन्द्रं ...	...	8	10 58	गते तस्मिन् जलं ...	...	5	61 185
केन संभावितं ...	...	16	15 202	गते तस्मिन् सनां ...	...	8	97 294
केन संविद्वत्ते नाम्नाः ...	...	18	29 258	गतेऽतिभूमि ...	...	11	29 50
केन संविद्वत्ते वायो ...	...	8	17 268	गते स्वयि पथनेन ...	...	22	17 804
केनापि वीर्यं ...	...	7	90 247	गतो वने श्वे ...	...	8	11 59
कैशानुवृत्तिं ...	...	15	8 155	गत्वाथ ते पुरी ...	...	19	14 267
कोप्या कोप्या पुरं ...	...	14	29 124	गदा शक्रजिता ..	...	14	86 128
कोऽन्योऽकस्त्वैव ...	...	21	17 295	गन्तारः परमां प्रीतिं ...	...	22	18 804
कोपास्कारि ...	...	8	88 269	गन्तुं लङ्कासीरं ...	...	18	12 101
कौशल्यायासावि ...	...	1	14 11	गम्भीरेवेदिनः ...	...	14	18 110
क्रियासमाप्ति ...	...	13	62 85	गम्भीराः प्रावृत्तं ...	...	17	68 281
क्रियेत्थं वशास्वेन ...	...	19	8 268	गद्व्यागिलं ...	...	10	24 18
क्रीडन् भुञ्जन् ...	...	12	84 95	गर्जन् हरिः ...	...	2	9 25
कृत्यामदनये ...	...	19	24 270	गावगुरुपुङ्गव ...	...	18	8 98
कुलोऽपीपि ...	...	6	92 169	गावसमीरण ...	...	18	43 118
कुप्यन् कुप्यन् ...	...	1	28 17	गाधितसे वभी ...	...	22	2 299
कुराः क्रिया प्राम्यं ...	...	18	68 86	गाधेयदिष्टं ...	...	2	82 87
क्रियात्मकः ...	...	13	44 77	गाधवर्गे न्यवि ...	...	17	88 289
कृत्वा वशातो रघो ...	...	20	94 281	गिरिवक्त्रार्द्रं ...	...	18	89 107
कृते वशाताः ...	...	11	8 88	गिरिपतिगतं ...	...	10	60 29
कृत्वा विसर्गाः ...	...	19	69 84	गिरिमन्त्रं ...	...	6	27 168
कर्तुं भव्यं ...	...	8	11 260	गिरिमन्त्रे ...	...	2	8 24
कर्तृत्वचरितं ...	...	11	26 48	गुरुगिरिषः ...	...	18	18 108
शितिकुलं ...	...	10	59 28	गुरुपञ्चवेणुं ...	...	18	45 113
शिमं ततोऽभ्यर्च्यं ...	...	2	44 44	गुरुर्वाणां ...	...	11	16 44
शुभ्राण्यं जसुं ...	...	2	26 88	गुरुवचनं ...	...	11	41 55
शमनं वाच्यं ...	...	20	80 284	गुह्या निरगां ...	...	8	119 208
शमनार्थं च ...	...	14	64 148	गुह्याः ...	...	8	45 276
खं पराजयं ...	...	4	9 260	गुप्तस्थं ...	...	8	81 169

	O.	Sl.	P.		O.	Sl.	P.
महाभणिरसम्	10	47	28	जगन्निधस्व	20	81	284
महाभणेषु	7	60	286	जगन्स्वयेमाश्रुतं ..	12	25	69
मनविरीम्भं	10	15	९7	जगज्जुर्जहपुः	14	7	117
मानिपीड स्वभा	19	29	272	जगाह वानं	7	98	248
मानिष्यते तेन	1	22	16	जगाहिरेऽम्बुधि	14	67	187
मौरजलवन्ति	18	4	98	जगुः प्रसाहं	2	87	40
मोक्षेन तेन प्रप्तिं	12	61	84	जगत्सौ दृश्यो	14	60	188
मृत्ते मेपेक्षिषार्था	18	41	169	जहातुः पुण्ड्रं	7	88	244
मकाराद्यं	9	66	882	जनादुरारोणं	12	28	71
मकाराद्यं कुरु	14	19	121	जनिष्वेव	9	41	828
मकन्दुर्ध्वं	3	28	68	जलकानवन्ति	18	42	111
मकापाशप्रितो	14	69	144	जलतीरतुङ्गं	18	49	114
मधूयि कान्तां	11	24	48	जलद्वयं	11	47	57
मध्वलतरुहिरणं	18	6	99	जलनिधिमगं	10	51	24
मध्वर्यतेऽभितो	18	25	257	जले विक्रमं	8	24	265
मधुकाष्ठं	9	62	881	जल्पाकीभिः	7	19	221
मध्वगङ्गासंयुक्ता	22	4	800	जल्पितोऽसुष्टं	8	29	267
मस्यन्ति बालं	16	20	203	जहसे च क्षणे	14	98	146
मलकिसलयं	18	89	110	जहोहि शोकं	20	10	276
मलपिङ्गकं	10	26	13	जानीष्व प्रस्थं	8	119	601
माधुर्ययुक्तस्य	12	20	67	जिगमिषया सं	13	15	102
मादकलहसं	18	24	105	जिज्ञासोः शक्तिं	6	117	203
मादतमीरणदमणे	18	1	97	जिते नृपारौ ..	2	54	61
मिकीर्षिते दुर्धं	12	6	61	जितेऽपि लोके	11	82	51
मिक्षितं रसम्	14	62	185	कृतिमिच्छध	7	71	240
मिक्षां कुह च	20	84	285	जेता वशं ..	4	27	99
मिक्षं मिश्रं	10	21	11	जेतुं न शक्यो	12	46	78
मिक्षयिषिं	8	59	279	ज्ञात्वेक्षितेर्भं	8	16	61
मिक्षायनः कं	7	74	241	ज्ञाद्यिष्यते मया	16	41	210
मिरं कृत्वा	8	50	82	उद्योतिष्कृष्वं	9	64	882
मिरकाशोपितं	5	42	127	उद्योस्त्वामृतं	8	62	280
मिरं कृत्वा	5	52	181	कुक्षीक्रे पुनं	14	71	188
मिराणादुगुणं	8	95	208	सं यान्ते वृत्रं ..	14	97	147
मुकोपेन्द्राजं	14	44	129	सं वायजुकाः	2	21	81
मुकुधे तव	14	107	150	स रत्नहायं	12	11	68
मेतसस्ववि	20	28	288	सं विप्रक्षी	2	28	82
उल्लभ इयिं	6	99	196	सं सुस्थयन्त	8	88	72
उत्तमिषन्त	17	65	282	सं आगच्छकः	7	28	222
उत्तिमोऽयं	4	89	104	ततः कथाभिः समतीत्य ...	22	24	806

श्लोकानुक्रमिका ।

९

	C.	SL.	P.		C.	SL.	P.
ततः कपिलमाहार° ...	7	84	226	ततो मायामयम् ...	17	107	246
ततः कपीनां ...	7	80	225	ततो मायामयी सीता°	17	20	218
ततः कर्णा ...	7	1	215	ततो रामेति अक्रन्तु°	14	48	181
ततः क्रोधानित्य° ...	9	118	850	ततो रामो वसुन्त°	22	1	299
ततः स्वर्गं समुद्यम्य ...	8	94	298	ततो रावण° ...	6	48	176
ततः परं मरुदासी ...	22	10	802	ततो रौद्रसनायुर्न	17	48	226
ततः प्रगविता वाक्यं ...	20	26	282	ततो बालिन्दन°	6	108	199
ततः प्रजघटे हु° ...	14	77	140	ततो बालिदयौ ...	6	118	208
ततः प्रणीताः ...	18	26	106	ततो बाल्यमाणासौ	4	28	100
ततः प्ररुषितो ...	16	1	198	ततो विजयटे ...	14	66	187
ततः प्रविष्टाजयि°	8	9	97	ततो विमिष्ट° ...	12	1	59
ततः प्राकार° ...	8	66	278	ततोऽशीनि° ...	9	8	808
ततः प्रामुख्यता° ...	17	24	219	तत्कर्तुं बालि°	14	87	127
ततः प्रास्थियवता°	7	104	258	तत्र जेतुं समिप्यानि	16	84	208
ततः प्रोदसद्वृत्त°	17	98	242	तत्रेन्द्रजितये°	17	80	921
ततः शतसहस्रेण ...	17	99	248	तथापि वक्तुं	12	66	89
ततश्चिन्तयि°	6	48	180	तथातोऽपि ...	6	24	187
ततः सकोपं ..	12	81	98	तं वृद्धाचिन्तय°	8	104	296
ततः स गतवान् ..	19	22	269	तं मे वैश्या विधे°	19	2	268
ततः समभवाद्युजं ...	17	52	280	ततः प्रसूतं ...	11	10	41
ततः समाशङ्कित°	11	6	89	तत्रभ्यासिष्ट° ...	16	97	188
ततः ससंभवास्तत्र ...	7	69	285	तमसाया महानील°	22	12	808
ततः सचेतीकृत°	8	2	68	तमुद्यत° ...	6	46	129
ततः सीमिचिर°	16	94	187	तमेववादिनं	16	65	206
ततस्त्रिचिरसं ...	17	89	240	तं भीतकार°	6	89	126
तत्पुर्वानराः ...	14	112	152	तं मनोहर° ...	6	92	194
ततोऽकुम्भारुहण°	17	80	287	तयोर्वानर°	6	128	205
ततोऽकम्पीरुह°	15	95	187	तत्कृतकृत्य°	2	2	21
ततोऽन्विषीयता°	17	84	282	तर्पणे प्रज° ...	7	9	216
ततो बालधिमन्वीरा°	7	69	289	तत्र प्रयातो ...	6	50	177
ततो रुद्रास्त्र्यः क्षुभि°	12	18	84	तत्रोपशायिका	8	124	808
ततो रुद्रास्त्र्यः स्मर°	14	1	116	तस्तनुर्जम्ब°	14	80	126
ततोऽष्टिपुर्निशलोके	17	81	281	तस्मात्कुह स्व°	12	74	90
ततोऽष्टावर्ग महा°	17	78	284	तस्मान्निपेतकुरि	17	46	227
ततो मदीष्णान् ...	2	49	44	तस्मिन्कृता°	4	7	89
ततो नीलहसूयन्तो°	16	80	182	तस्मिन्कृतास°	8	51	276
ततोऽभ्यगात्रांथे°	1	17	18	तस्मिन्मन्त्रार्थे	7	68	287
ततो मरुलिना ...	17	109	246	तस्मिन्पद्मि	8	113	299
ततो मन्वगतः ...	7	81	248	तस्य केने महा°	15	108	190

	C.	St.	P.		C.	St.	P.
सस्य निर्वस्यं ...	...	6	145 218	सृजेद् स्वदिव्यो ...	...	20	18 278
सस्या सासयं ...	...	4	81 101	सृजेति देवमा ...	...	18	88 359
सस्याममम्बु ...	...	6	44 175	सं तं स्यादियता ...	...	15	48 170
सस्याधिवासे ...	...	10	88 18	सैन वक्ष्येन ...	...	8	52 178
सस्याप्यत्यक्मीत् ...	...	15	17 160	सैन सङ्गतं ...	...	8	54 179
सस्याप्यवेतिरिहासौ ...	...	15	118 104	सैनानुपुषं ...	...	5	49 180
सस्यालित ...	...	6	22 166	सैनोऽग्निबन्धी ...	...	18	27 108
सस्याहारित ...	...	15	79 182	सै परस्परमासाद्य ...	...	17	44 226
सत्यै स्पृह्यं ...	...	8	75 285	सैऽभाषित ...	...	15	8 156
सा सात्वतमती ...	...	8	28 85	सैऽभितायाभि ...	...	9	90 841
सासं प्रसाद्य कैकेय्या ...	...	21	19 296	सै मुक्तवन्तः ...	...	8	45 78
सासु पुष्टासि ...	...	9	18 814	सै राजेन सरस्वतं ...	...	18	26 113
सासु प्रत्यधावी ...	...	2	28 88	सैऽम्बरासिपु ...	...	15	42 189
सासु विभीक्या ...	...	7	4 216	सैषां निहन्तु ...	...	9	21 818
साध्यामन्योन्यमा ...	...	17	101 243	सै हि जालि ...	...	6	188 210
साध्यावकर्त्ता ...	...	17	91 240	सैरज्येष्ठ सैन्यानि ...	...	15	76 181
साधुपाय क्ष ...	...	4	21 96	सैर्वृष्यकृष्णं ...	...	4	42 106
सायेतव्यान् ...	...	9	18 812	सौ सङ्गमुक्षं ...	...	5	2 109
सर्ग पराजयं ...	...	8	71 288	सौ चतुर्दश ...	...	4	40 105
सर्ग प्रत्येच्छन् ...	...	17	28 221	सौ बालिशं ...	...	6	87 192
सर्ग प्रातिकूलि ...	...	5	94 149	सौ हनुमन्तमा ...	...	15	105 190
सर्ग प्राधिपत्यं ...	...	8	60 279	सत्यन्तीं सां ...	...	5	95 150
सालेन संपा ...	...	11	19 46	शिवर्षादीयं ...	...	2	46 46
सावभारत पीनस्त्यो ...	...	17	25 220	शिवचरमं ...	...	7	91 247
सावस्कावयतां ...	...	17	48 225	स्य संसर्गिय ...	...	9	45 825
सास्तवा शक्तिता ...	...	8	101 295	स्य स्य वेत्य ...	...	18	18 254
सा हनुमाय पं ...	...	8	50 276	स्यकैः सवि ...	...	14	74 189
सिग्माशुरदिनं ...	...	2	18 27	स्यन्तु भीरुषा ...	...	5	44 128
सिरोधभूमे सूर्येण ...	...	14	48 129	स्यमिदनाशो ...	...	12	47 79
सीतं स्वन्विदते ...	...	16	7 200	स्यमजानशिरं ...	...	18	15 258
सीतमुत्तपं ...	...	8	15 262	स्यमहंसि भासुं ...	...	18	42 262
सुहृत्कृष्णाय ...	...	18	84 109	स्यं पुनीहि पुनीहीति ...	...	20	29 288
सुहृत्मागिरि ...	...	18	22 105	स्यया तु लोके ...	...	12	86 74
सुहृत्भग्निकिरणं ...	...	18	86 110	स्ययाया लङ्का ...	...	12	80 98
सुहृत् भिरिबर ...	...	18	9 100	स्ययावृक्षयत कि ...	...	21	5 290
सुरक्षाः प्रसक्तुं ...	...	14	8 117	स्ययायि नाम दहिता ...	...	18	32 269
सूयार्णवध नि ...	...	22	29 308	स्यया संवर्षासारी ...	...	22	7 301
सूयहमि सुराचार ...	...	20	8 274	स्ययि नरिवृद्धं ...	...	8	12 261
सूयगय मत्वा ...	...	8	99 295	स्ययदील इवा ...	...	15	28 162

	O.	Sh.	P.		O.	Sh.	P.
हृदयकामधे°	...	...	६ ६ १११	वृथावसीहा°	...	...	१२ ६ ६९
हृदयकां व°	...	...	८ १०८ २९७	वृद्धा ताम°	...	...	९ ८६ ६४०
हृदयकोशीय च	...	...	१२ ४८ ७७	वृद्धा वधि°	...	...	८ ५५ २९७
हृदयः स्वरोधै°	...	...	१२ ८५ ९५	वृद्धा राघव°	...	...	८ ५८ २७८
हृदय व किं च	...	...	१२ ६७ ८७	वृद्धा सुमुन	...	...	९ ८२ ८८८
हृत्तापधाम	...	...	२ ७ २४	वृद्धार्थुवानाम्	...	...	८ ४७ ८०
हृत्तापधामो	...	...	१४ २० १२२	हृत्तापधामो	...	...	१५ ७४ १८१
हृदये वधि°	...	...	४ १५ ९८	हृदय विभक्तु°	...	...	५ ५७ १८४
हृदयेऽस्त्य	...	...	६ ८० १८९	हृदयधाम°	...	...	७ ८९ २४४
हृदये स वधि°	...	...	६ १४४ २१८	हृदयधामे वधि°	...	...	२१ १८ २९५
हृत्तापधामे	...	...	४ १६ ९४	हृत्तापधामे	...	...	९ २७ ८४
हृत्तापधामे	...	...	१४ ५० १८१	हृदय व विभक्तु°	...	...	६ १४८ २१९
हृत्तापधामे	...	...	९ ५ ८०९	हृत्तापधामे	...	...	२० २७ २८२
हृत्तापधामे	...	...	११ ८८ ८८	हृत्तापधामे	...	...	१७ ४० २९४
हृत्तापधामे	...	...	९ २० ८१५	हृत्तापधामे	...	...	१२ ७ ६१
हृत्तापधामे	...	...	९ ४२ ८२४	हृत्तापधामे	...	...	८ १६ २६८
हृत्तापधामे	...	...	८ ११६ ८००	हृत्तापधामे	...	...	७ १०९ २६५
हृत्तापधामे	...	...	१४ ५४ १८८	हृत्तापधामे	...	...	२२ ६ ८०१
हृत्तापधामे	...	...	१७ ८८ २२४	हृत्तापधामे	...	...	२२ १९ ८०४
हृत्तापधामे	...	...	१७ ६७ २८९	हृत्तापधामे	...	...	८ २६ २६६
हृत्तापधामे	...	...	६ ८८ १९०	हृत्तापधामे	...	...	७ ६४ २८७
हृत्तापधामे	...	...	१८ ४० २६१	हृत्तापधामे	...	...	९ २८ ८१८
हृत्तापधामे	...	...	१७ २९ २२१	हृत्तापधामे	...	...	१० १२ ६
हृत्तापधामे	...	...	२ १६ २७	हृत्तापधामे	...	...	१६ १२० १०५
हृत्तापधामे	...	...	८ २९ ८९	हृत्तापधामे	...	...	९ १ ८०८
हृत्तापधामे	...	...	२० ७ २७६	हृत्तापधामे	...	...	६ ९७ १६१
हृत्तापधामे	...	...	१४ २०१ १४८	हृत्तापधामे	...	...	९ ६८ ८८१
हृत्तापधामे	...	...	८ ४६ २७४	हृत्तापधामे	...	...	१८ ९ २६१
हृत्तापधामे	...	...	१८ २६ २६७	हृत्तापधामे	...	...	१८ २० २६५
हृत्तापधामे	...	...	२० १४ २७८	हृत्तापधामे	...	...	९ ६० ८८०
हृत्तापधामे	...	...	२२ ९८ ८१०	हृत्तापधामे	...	...	१४ ८ ११७
हृत्तापधामे	...	...	५ ८१ १४४	हृत्तापधामे	...	...	६ ६८ १८८
हृत्तापधामे	...	...	५ ७४ १४२	हृत्तापधामे	...	...	९ ११५ ३४९
हृत्तापधामे	...	...	११ २० ४६	हृत्तापधामे	...	...	२ ८५ ८९
हृत्तापधामे	...	...	१२ ६१ ८१	हृत्तापधामे	...	...	१ ९ ८
हृत्तापधामे	...	...	९ १०८ ८४७	हृत्तापधामे	...	...	६ ७९ १८९
हृत्तापधामे	...	...	९ ११० ८४८	हृत्तापधामे	...	...	६ १२७ २०८
हृत्तापधामे	...	...	११ २ ८७	हृत्तापधामे	...	...	१६ ९ २००
हृत्तापधामे	...	...	६ ११० २००	हृत्तापधामे	...	...	५ १०१ १६२

	Q.	S.	P.		Q.	S.	P.
धूमाक्षोऽथ प्रदिं ...	14	78	189	नाभिज्ञा से समवेत्तं ...	16	87	209
धेयास्त्वं सुहृतां ...	19	27	271	नाममाहं कविभिं ...	6	146	218
ध्वजा नृपधुं ...	14	58	182	नामोश्चाम चर्चं ...	21	14	294
ध्वनीनामुजं ...	6	78	189	नाममुद्रिभिं ...	7	94	249
नलैरकाक्षिणं ...	15	4	155	नावास्वसि ...	6	70	185
न गच्छानि वरा ...	19	85	260	नारीनामपं ...	10	18	7
न गजा नगं ...	10	9	5	नावकस्त्वमिहं ...	19	17	268
नगराक्षीस्तनं ...	22	18	808	नादिविभिं ...	7	101	261
न न काश्चन ...	10	5	8	नावेस्वाभ्यधितारे ...	7	17	220
न नौभावप्यमश्चेत्तां ...	17	106	245	नासां नातुं ...	9	80	888
न निमीवायुस्त्री ...	14	58	184	नास्वं वदयति ...	5	19	117
न निह्यांभकारां ...	6	8	158	निकुञ्जे सख्यं ...	7	105	284
न नृपकलं नं ...	2	19	80	निकुञ्जो वागरेनृस्य ...	15	121	196
न तं पश्यामि ...	5	31	118	निकुलमत्तं ...	11	42	55
न तानगणयन् ...	17	11	215	निसिलामवं ...	10	8	2
न तृणेष्विति ...	6	39	173	निधानिधं ...	7	67	288
न स्वज्ञायत मे ...	17	87	223	निजवानां ...	9	126	852
न त्वं तेमन्धं ...	5	35	124	नित्यमयच्छं ...	8	47	275
नन्दनानि मुनीं ...	6	73	187	निन्दको रजं ...	7	18	219
नै श्वाप्यो ...	6	67	184	निमिषिशून्यैः ...	12	69	88
नै प्राप्तिवि ...	9	37	329	निरचावि वरा ...	15	107	191
न प्रायोचमहं ...	15	11	157	निरचस्त्वयं ...	8	69	282
न विभाव ...	5	102	158	निराकरिण्यो ...	7	8	215
न भवति महिं ...	10	62	80	निराकारेषुं ...	11	44	56
न मवानतं ...	8	86	290	निराकरिण्युं ...	5	1	109
नभस्वाभ्यस्व दात्रेषु ...	17	110	246	निराकृत्य कथा ...	17	86	228
न नोत्तमशकन् ...	15	49	172	निरातुं राक्षसां ...	14	23	122
नरकस्वाचं ...	7	84	244	निर्माणवस्तु ...	1	6	6
न रामैः ...	10	10	6	निर्यत्सुफुल्लिङ्गाकुलं ...	12	18	66
नदयन्ति इं ...	10	12	4	निर्यङ्को विभं ...	5	87	146
न सर्वराभं ...	9	112	849	निर्येनं कृतं ...	9	94	842
न हि त्रेष्वपथं ...	20	8	275	निर्येन्ये मुनिं ...	14	76	140
नाकस्त्वयस्तपिधि ...	21	11	292	निर्येनं भरते ...	4	1	87
नालेखः सागं ...	6	57	181	निर्यातुषोरं ...	3	4	32
नागाक्षमिदं ...	14	65	186	निष्कोषितम्बां ...	9	80	819
नाजानन् सर्वधानं ...	17	16	217	निष्कम्बं शिखं ...	7	78	241
नागुरोत्सवे जगं ...	16	23	204	निष्ठां गते इं ...	1	18	10
नाभविष्यद्विधं ...	21	2	288	निहत्य ...	7	70	289
नाभिज्ञा से महा ...	16	86	208	निहन्ता वैरं ...	5	78	148

	Cl.	St.	P.		Cl.	St.	P.
मीवास्फलं ..	7	46	231	पिमायात्रिं ...	7	66	238
शृपात्मजौ चिं	8	81	70	पिशाचमुलं	5	108	158
मेवेपुभिः ...	11	26	49	पिशिताग्निना	10	8	5
मेदानी शक्	18	81	258	पीडाकरमिना	17	22	219
मेतन्मत्तं मत्तं	8	82	71	पीडाहरागाणि	11	21	46
मेवं विरहं	22	20	805	पीने भट्टयो	11	8	40
मेवेन्नाणी न	5	22	119	पुंता भट्टेय	9	127	858
मोहकपिडम्यता	5	72	141	पुण्यो महाभय	1	4	5
म्यकुन्तंमकं	17	22	216	पुष्पीयना सेन	1	10	9
म्वदर्थमस्तु	6	40	178	पुष्टः प्रवेष्ट	8	125	804
म्वयसिष्ट ततो	15	7	166	पुष्टवृष्टिपो	9	67	838
म्वविशत	8	7	259	पुष्टे रामस्त	4	5	88
म्वद्वयत् सखा	17	4	218	पुष्टं पीडे	7	107	255
म्वयेभ्यवायका	17	87	289	पूर्वस्मावन्व	8	105	297
म्वाम्ये यथाय	7	41	229	पृथग्भ	8	109	298
पक्षिभिर्विह	8	77	186	पृथुगुहमणि	10	52	25
पक्ष्वात्	9	120	851	पौरा निवर्त	8	15	61
पक्ष्य पञ्चमला	6	184	209	प्रकुर्वन् वसे वेरो	19	8	264
पक्ष्मि क्रोडु	8	80	144	प्रकुर्वन्वद्वय	6	62	182
पक्षिपथ	10	71	84	प्रमाहेरिष	7	44	230
पपात राक्षसी	14	81	142	प्रमपलमशुभं	10	48	28
पयो यतोद्गीरयि	12	78	89	प्रमागराचका	6	2	137
पयोधराय	11	27	49	प्रमागराताय	11	22	47
परस्त्रीभोग	9	122	851	प्रममन्तं ततो	21	16	295
परिजोदित	10	28	14	प्रममन्तं मन्त्रा	21	18	296
परिजेतावधिहाय	15	81	188	प्रममन्तमपि	9	184	855
परितःपर्यवाहाय	17	52	228	प्रमिपत्य ततो	18	8	100
परिपश्यन्ते	6	69	189	प्रमिपाम्य	9	100	845
परिभार	7	54	238	प्रममगादीत्	9	99	844
परिभाषीनि	6	75	187	प्रममगः कोमला	22	5	800
परिषेष्टं न	8	91	292	प्रतीक सा धु	8	19	69
परीक्षितमुपा	8	28	265	प्रमदुष्टः कर्म	2	29	86
परिग्रह्यय	4	18	92	प्रमदुष्टः पुन	9	69	838
पर्यवसायीत्	4	88	102	प्रमोहाजगदु	14	99	148
पवितोऽनु	9	89	323	प्रमृष्टे गारुती	6	100	197
पश्चिमं करवामैत	20	4	275	प्रमृष्टे राक्ष	5	28	119
पश्चयानि रागा	12	51	81	प्रमृष्टे बालिने	6	187	210
पापहृत् सुकृता	6	180	207	प्रमृष्टे वद्व	10	55	26
पारं जिगमि	9	43	824	प्रपीतमधुका	6	70	140

	C.	St.	P.		C.	St.	P.
ब्रह्मधर्मावस्थ ...	12	2	59	ब्राह्मोपासनं ...	7	76	247
ब्रह्मावसाहासि ...	9	6	23	ब्रह्मोद्वेगस्थिति ...	17	18	218
ब्रह्मवर्णस्तम्भ ...	13	60	84	ब्रह्मविष्णुस्तम्भ ...	21	15	294
ब्रह्मविद्या ...	9	17	214	ब्रह्मवर्षस्य राज्ञो ...	17	60	281
ब्रह्मवर्षावस्थित ...	14	16	120	ब्राह्मीय व्यासपुत्र ...	15	29	164
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	12	84	74	ब्राह्मपुत्रस्तम्भ ...	8	4	54
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	1	25	18	ब्रिहद्वेदोऽपि ...	6	102	197
ब्रह्मविनी म ...	7	12	218	ब्रिहद्व्याप्तकता ...	8	116	202
ब्रह्मवित्तवर्षा ...	5	108	155	ब्रीहोऽयं भोज्यं ...	8	83	238
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	20	86	286	ब्रीह्यापि ह्येकवर्ष ...	12	10	68
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	98	344	ब्रीह्ये वरेण एकवर्ष ...	21	20	298
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	8	52	278	ब्रह्मवर्षावस्थ नमस्तेन ...	15	208	191
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	23	81	309	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	15	119	195
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	6	47	176	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	18	28	258
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	7	76	242	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	15	122	196
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	8	12	59	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	18	41	111
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	14	83	142	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	8	10	260
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	14	88	144	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	12	49	80
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	14	102	149	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	4	28	99
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	104	346	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	18	2	97
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	12	38	75	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	8	26	67
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	102	345	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	14	46	180
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	16	83	207	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	7	97	250
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	7	52	233	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	10	19	9
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	15	86	167	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	70	334
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	14	15	120	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	8	93	194
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	15	14	159	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	2	89	41
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	18	8	250	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	18	28	105
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	101	343	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	98	342
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	14	65	138	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	18	24	256
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	16	108	191	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	2	8	22
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	11	81	51	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	6	188	208
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	63	280	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	7	102	252
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	8	84	269	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	10	78	35
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	81	338	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	16	41	262
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	17	14	216	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	12	57	33
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	20	21	280	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	17	27	220
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	4	19	95	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	9	128	352
ब्रह्मवर्षावस्थ ...	8	96	294	ब्रह्मवर्षावस्थ ...	18	4	250

	G.	Sh.	P.		G.	Sh.	P.
अवसंहृष्टं ...	0	22	816	मरिच्यमि विष्टे ...	16	19	202
भवेद्य विभिदुं ...	14	24	128	महाकुलीन ...	5	77	148
भवन्नामुत्तुको ...	8	117	800	महीयमाणा ...	2	38	41
भवन्तं कृतं ...	5	88	124	मांसं कृतानामिव ...	12	72	89
भित्तनौकं ...	5	88	147	मांसविक्रयिणः ...	6	182	208
भुजांसमक्षःस्थलं ...	12	16	65	मांसान्शीघ्राव ...	5	14	115
भुजो चक्रतं ...	6	46	176	मासेनास्याधर्ता ...	15	30	165
भुवनभटं ...	10	54	26	मासोपभोगं ...	9	16	318
भूमिश्चस्मसमं ...	17	97	242	मातामहा ...	3	6	56
भूमे गोले दधं ...	18	2	249	मा न सावी ...	9	50	326
भूयस्तं धिप्युं ...	9	88	820	मानुषानभि ...	4	23	97
भृत्तलीकोकिं ...	6	74	187	मानुषी नाम ...	16	25	206
भृतभिरितलं ...	10	57	27	मानेन तल्पे ...	11	4	39
भूतिं तृणमि ...	8	38	172	मां वृष्टं उपहितं ...	20	87	286
भेष्यतं मुनिभि ...	16	40	210	मापराधैरिष्टं ...	17	21	318
भवारकुलाकुलो ...	21	21	296	मातुपास्त वि ...	5	24	120
भमी कदम्बं ...	7	5	216	मायानाभीभ ...	9	12	319
भारति रक्ष्य ...	5	82	145	मायानिः सु ...	9	38	322
भुमकुमाभाय ...	12	76	81	मायाविभिख्यातं ...	11	45	57
भेजिर्द्वयव ...	14	68	137	मायविष्णुमि वै ...	16	22	204
भेमुःशिलो ...	7	55	284	मातौ माते गोच ...	12	71	86
भेमुर्वपश्युं ...	18	28	107	मा वधिष्ठा ...	6	42	174
मण्डलाभ्यस्तं ...	17	84	238	मा वधस्था ...	8	81	287
मलेनामारि ...	16	85	184	मा श्रीविष्टं रघु ...	15	101	189
मत्था सङ्घिष्णुं ...	12	82	78	मा स्म तिष्ठत ...	17	26	320
मत्पराक्रमं ...	5	86	148	मा स्म ह्रासी ...	6	17	163
मधुकरविहते ...	10	48	22	मा स्म भूर्माहि ...	5	98	149
मधुसाकृतं ...	9	86	340	मितमवधुं ...	10	17	8
मधुपावयत ...	8	41	272	मिथमस्तमधुं ...	14	38	126
मन्तुद्विष्यति ...	16	31	207	मिथ्या वा स्म ...	17	36	223
मन्त्रे आनुवदं ...	18	16	259	मिथ्यैव श्रीः ...	5	71	141
मन्त्रायमानं ...	8	65	281	मिमेह रक्तं ...	14	100	148
मन्त्रिगोपां ...	9	125	352	मुच्येताकाशं ...	19	9	265
मन्युं वध्या भटं ...	19	90	272	मुका संकुहि कां ...	20	16	279
मन्युं सेकुर्वे ते ...	14	49	181	मुचिस्वा धनं ...	7	99	251
मन्त्र्यन्त्रे ...	6	30	169	मुज्यस्तमिव ...	9	92	343
मन्त्रे किञ्चमहं ...	6	186	210	मूर्त्तास्त्वामव ...	15	15	159
मम रावणं ...	4	38	103	मूर्धजान् स्म वि ...	18	38	261
मया स्वनाम्नाः ...	1	21	15	मूर्धो दिवमिवा ...	15	22	162

	C.	Sl.	P.		C.	Sl.	P.
कृतावुमिष	4	44	107	काः सुहृत्सु	16	25	205
कृपाया द्रवक्षिणे	14	14	120	कां कारि राज्ञं	7	77	242
कृपया धीरमा	14	4	116	कात कृतं	7	36	237
कृपुभिरावि	10	63	30	कात्रेः समच	8	32	269
कृपासि त्वं	6	129	207	कावास्त्यमिदि	5	59	135
कृपोकां वचं	5	60	135	कावकीवमयो	21	6	290
कृपयूतं	6	105	198	कावत्र संघासितं	12	4	60
कृपयादः	9	75	336	कृवाक राज्ञा	12	29	68
कृपाः सविद्युतो	17	74	235	कृजोम्लक्षं च	15	75	181
कृपिजवहः सुमी	15	20	161	कृवुजाः स्वमना	14	90	145
कृपिष्ये कस्त्य	16	24	205	कृवजाभिर्धं	5	13	115
कृपनायः	6	141	212	कृप्यामये	10	35	17
कृपायमे	7	92	248	कृव समिधं	4	6	89
कृपेयोर्भे मुहू	19	5	264	कृव पूतकतो	18	18	252
कृ पयो रोमिष	8	82	288	कृव सूर्यमुप	8	18	261
कृषेन्द्रशक्तिं	15	40	169	कृवपानि स्वरो	15	66	178
कृष कृष भवास्ति	19	18	268	कृगसेन	5	50	181
कृषादि यत्ना	12	23	68	कृद्धारोऽविमरुः	17	53	228
कृषपात्राणि गात्रेषु	19	13	266	कृदुं सौऽम्वरुषं	15	52	173
कृष्करोऽरीन्	17	23	219	कृऽम्वरुके	8	20	264
कृष्णं प्रीणयितुं	7	95	249	कृदिपुनारि	5	18	117
कृष यन्माहिम्नम्	21	9	292	कृन्तयन् राज्ञाः	14	28	124
कृस्त्वधर्मं	9	131	354	कृन्तयन्मोक्षिषुः	15	51	173
कृयास्व संमि	8	31	268	कृन्त प्रभुधनुः	14	79	141
कृयेह चर वैरोहि	20	23	282	कृन्तयामिहिरुं	15	48	172
कृदवाप्सीच्छने	9	2	308	कृत्तासि वैरि	1	12	10
कृदा न केसु	14	113	152	कृन्तं करोवि	7	68	239
कृदा विगृह्यन्	12	29	71	कृत्तमयं	10	30	14
कृतेहेनर्षिनं	5	41	127	कृत्तयिहो	10	2	1
कृत्तकल्पम्	9	44	324	कृवे पिक्वीड	14	80	141
कृत्तहं नाथ	5	8	112	कृवेनाविष्मयं	15	86	184
कृभं युतजिन	6	37	172	कृविस्तप्याति	16	6	199
कृमकोकविना	17	69	238	कृत्तां सहर	20	32	284
कृमायाकल्पने	14	66	143	कृत्तासय न	15	58	175
कृमास्वदुधं	5	34	124	कृत्तासनां वधि	8	122	203
कृमाप एवं	9	47	325	कृत्तासान्द्रं	5	85	146
कृदुर्विन्द्यं	7	53	233	कृत्तासेन्द्रस्ततो	15	1	164
कृशस्करं	5	98	151	कृत्तासेन्द्रस्व	8	130	206
कृश वासं	8	64	280	कृत्तासोऽतर्कयत	17	103	244

	O.	St.	P.		O.	St.	P.
राक्षस्यः प्राकृतम् ...	17	71	234	लब्धां ततो वि°	2	43	47
राघवं पर्य० ...	4	24	98	लब्धा कथं पु	6	43	177
राघवस्य ततः ...	7	28	224	लघुः खड्गात्	14	92	146
राघवस्य मतेवाप ..	20	35	285	लघ्वज्जलबन्ध°	13	44	112
राघवस्य भूवायम्ब	17	93	241	लाङ्गुलमुख°	9	7	210
राघवस्यमुचः ...	15	56	159	लाङ्गुलैर्लोड्य°	14	26	123
राघवाभ्यां शिव°	6	131	308	लेडि° भेषजव°	18	7	250
राघवो न इमां चक्रे	14	42	129	लोकान्निवि°	9	54	628
रामिजेतं गारुडैः ...	17	111	247	लोभाः खवाहा°	12	48	79
राममुचै° ...	6	128	207	लोभं कृत्वाभिगमे	19	30	108
रामसंप्रविर्त ...	5	55	133	लोहवर्धेर्बन्धे जु	14	56	133
रामस्य वय° ...	8	120	302	वक्षः स्तनाभ्यां	11	11	49
रामस्य शार्ङ्ग°	8	126	304	वक्षसं रक्ष°	8	65	289
रामवधवीर्य°	8	73	284	वज्रमुद्विषिश्लेष	14	64	126
रामोऽपि वर°	12	40	78	वज्राभिधाते°	12	58	83
रामोऽपि हत°	6	5	159	वज्रित्वाभ्यां°	7	108	255
रामोऽनोच°	6	97	195	वणिक् प्रमा°	7	49	232
रावणः शुशुबाम्	14	22	122	वधेन संख्ये ...	8	1	53
रावणबलमव°	13	30	114	वन्तावतके ...	5	42	128
रावणस्य जमदित्	18	89	261	वन्स्वतीनां स्वर°	2	1	21
रावणस्यैव ...	8	121	302	वन्तानि तोयनि	2	5	23
रावणाङ्गदितिर्लिङ्ग	20	22	281	वनाग्रमेह खणः	9	108	347
रावणाय जम°	8	98	394	वनेषु वास°	4	8	99
रिणधिन जल°	6	86	171	वृषभान्ननिर्गत°	4	25	98
रुचिरोक्त°	10	32	15	वृषभयोव ...	7	29	224
रुच्योऽसिद्धि°	6	19	164	वरवारणे सलिल°	18	7	97
रुद्रजुर्जेजिरे ...	14	78	141	वरिषीष्ट ...	9	25	317
रोचमानः ...	8	73	284	वरं पुं तुमुने°	6	111	200
रुद्रिहति स्मेव ...	9	55	328	वर्षिष्वनाप°	8	68	282
रीविम्यनाय°	18	80	258	वर्षेते ते ...	6	69	185
रीचभीम°	9	109	348	वर्षिषीहाः स्व°	19	28	270
लक्षे वै च महासीनां	17	68	238	वल्गायुर्ली°	5	73	141
लक्ष्मणं सा ...	4	30	100	वसाक्षस्तम्भ°	4	10	90
लक्ष्मणचक्षव	6	20	165	वसानां वल्क°	6	61	182
लक्ष्मीः पुंयोम°	5	17	117	वसुधरासां . .	6	109	200
लक्ष्मीं माधवा ...	7	96	250	वसुनि सोय°	1	8	4
लङ्कालक्ष्मणम्	13	32	108	वसुनि देवा°	3	8	57
लङ्कामना विर्स°	20	20	280	वस्त्राभ्यां . .	8	44	73
लसत्पुत्रात् ...	2	11	26	वस्त्रैरभारयु°	11	30	50

	G.	B.	P.		G.	B.	P.
बाचयमान् ...	...	...	8 41 76	विहङ्गसंकीर्णं ...	...	12 75 90	
बाचयमो ...	...	...	8 109 198	विहङ्गोद्घ ...	...	5 25 120	
बातावति ...	...	...	6 85 101	विकृपासस्ततो ...	...	17 78 286	
बादयामि ...	...	...	14 8 116	विकृपासो जड़े ...	...	14 85 128	
बावरः कुं ...	...	...	8 59 329	विदुलितपुष्पं ...	...	8 182 806	
बावरं दोगुं ...	...	...	9 36 322	विमोक्ष्य सोतं ...	...	7 15 219	
बावरा मुटिभि ...	...	...	14 25 123	विमोक्ष्य रामं ...	...	8 20 68	
बावरेषु ...	...	...	8 114 299	विमोक्ष्य सति ...	...	7 110 256	
बावस्याखेप हं ...	...	...	15 67 178	विमोक्ष्यमान् ...	...	9 87 840	
बावितं पतितं ...	...	...	6 126 206	विमोक्ष्यं च ...	...	11 87 58	
बावसेत तु ...	...	...	19 12 266	विकृतपार्श्वं ...	...	2 16 29	
बिकरधी बाव ...	...	...	7 11 218	विद्युदो बं ...	...	2 50 48	
बिकुर्वं मगरे ...	...	...	8 21 264	विधिभ्यासविपा ...	...	14 12 119	
विगाढार ...	...	...	9 29 819	विभ्यासप्रपं ...	...	6 90 198	
विमहस्तव ...	...	...	5 7 112	विषधरानिलदे ...	...	10 45 22	
विचित्रदुष्टैः ...	...	...	2 17 29	विषसादेन्द्रं ...	...	9 91 841	
विष्णुकुर्भुं ...	...	...	8 22 65	विषद्य रां ...	...	9 78 385	
विदामिभगवि ...	...	...	10 29 14	विष्यन्मगं ...	...	9 74 385	
विदाकुर्वन्तु ...	...	...	6 4 158	विस्तुन्निद्रं ...	...	9 76 386	
विरिच्य स ...	...	...	7 100 251	वीनामुपसरं ...	...	7 61 236	
विद्यामयेनं ...	...	...	2 21 81	वीर्यं मा न स्वर्गं ...	...	15 12 158	
विद्युत्पराशं ...	...	...	8 4 60	वृषावृक्षं ...	...	6 70 289	
विद्युत्पराशं ...	...	...	7 26 228	वृषस्त्वै पाषे ...	...	5 10 118	
विद्युदमणिं ...	...	...	10 56 27	वृद्धिसदस्यानं ...	...	19 26 70	
विधृतमिधितं ...	...	...	11 46 67	वृत्तौ प्रकाशं ...	...	11 7 40	
विनङ्गयति पुषि ...	...	...	16 26 205	वृत्तोरसां तं ...	...	6 64 84	
विनिमित्तार्थं ...	...	...	12 68 85	वृन्निष्ठमार्थं ...	...	2 45 45	
विनेध्वे क्रोधं ...	...	...	8 22 265	वेदिवस्तं ...	...	7 45 230	
विपाकोऽयं वयं ...	...	...	18 8 249	वेशोऽङ्गवांस्तै ...	...	1 16 18	
विमकटं ...	...	...	8 111 296	वेशान्तर्हयनं ...	...	9 108 846	
विनिष्ठा कुपुर् ...	...	...	14 40 128	वेत्यानलेभ्यः ...	...	8 46 80	
विभीषणस्ततो ...	...	...	15 100 189	व्यक्तज्ञानरा ...	...	15 47 171	
विभीषणेन्दं बहु ...	...	...	12 52 82	व्यभिष्टस्तु ...	...	17 89 224	
विमलमशामणि ...	...	...	18 37 110	व्यतिष्ठती ...	...	8 8 258	
विद्यति ध्वस्तं ...	...	...	8 8 257	व्यतिष्ठिन्ने ...	...	8 4 258	
विद्यत्यानभयं ...	...	...	14 110 151	व्यनाशंस्ततः ...	...	17 76 286	
विद्योतयुःस्ता ...	...	...	2 14 28	व्यवस्यं ...	...	8 58 277	
विद्यताडका ...	...	...	9 116 850	व्यभुदे त्य ततः ...	...	18 1 249	
विद्यं वपसां ...	...	...	9 183 855	व्यासवागम्यभिर्दे ...	...	22 84 810	

	C.	St.	P.		C.	St.	P.
ध्यासं मुह्यं ...	...	...	0 94 194	वीलम्वरुत्तेभ्यं	...	11 89 64	
ध्यायच्छमानयो	...	...	6 120 204	वीले विमयि	...	7 20 221	
ध्यायन् प्रतिभुता	...	...	17 85 288	वीरिचकुम्बसि	...	18 22 256	
प्रज्यायती	...	...	7 72 240	शुक्ला विष्णु	...	5 68 182	
प्रणयम्बरं	...	...	10 25 12	श्रीकाशिता	...	8 85 78	
प्रणयविभू	...	...	9 10 811	श्लाघिष्ये केन	...	16 4 199	
प्रतीनय्या	...	...	4 19 91	श्वः श्रेयसं	...	4 88 104	
पार्थिव संस्वजते	...	...	18 28 268	पञ्चगवधयः	...	12 89 76	
पार्थिवस्यकुप	...	...	15 65 174	संयुक्तं	...	9 85 821	
पार्थिवः सुहृत्	...	...	12 14 64	संयुक्तोपकारा	...	14 94 146	
सत्सङ्घट्टिपरिधं	...	...	9 4 808	संयुक्तः सकुसुम	...	21 22 297	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	12 88 78	संयुक्तः सह	...	5 87 125	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	12 45 78	संयुक्तः	...	9 16 262	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	7 89 240	संयुक्तं परि	...	7 8 217	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	8 87 271	संयुक्तं यिष्यमाणो	...	9 58 327	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	6 118 201	संयुक्तं यिष्य	...	7 39 228	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	16 10 200	संयुक्तं यिष्य	...	17 94 241	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	5 68 184	संयुक्तं यिष्य	...	19 4 264	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	18 27 257	संयुक्तं यिष्य	...	12 12 68	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	10 69 83	संयुक्तं यिष्य	...	6 72 186	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	15 117 194	संयुक्तं यिष्य	...	10 28 11	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	17 41 225	संयुक्तं यिष्य	...	21 4 289	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	6 89 192	संयुक्तं यिष्य	...	8 76 285	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	11 18 44	संयुक्तं यिष्य	...	8 40 292	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	10 58 28	संयुक्तं यिष्य	...	5 91 148	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	9 82 820	संयुक्तं यिष्य	...	9 113 849	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	12 68 81	संयुक्तं यिष्य	...	9 72 335	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	18 21 255	संयुक्तं यिष्य	...	9 97 844	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	22 27 807	संयुक्तं यिष्य	...	10 41 20	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	4 45 107	संयुक्तं यिष्य	...	15 68 177	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	12 77 91	संयुक्तं यिष्य	...	7 36 227	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	18 12 252	संयुक्तं यिष्य	...	7 57 284	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	8 87 74	संयुक्तं यिष्य	...	8 27 266	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	6 118 201	संयुक्तं यिष्य	...	9 14 313	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	5 45 129	संयुक्तं यिष्य	...	7 6 216	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	8 48 81	संयुक्तं यिष्य	...	15 5 155	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	14 17 121	संयुक्तं यिष्य	...	5 100 152	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	14 9 118	संयुक्तं यिष्य	...	15 53 174	
सत्सङ्घट्टि यो न	...	...	8 77 286	संयुक्तं यिष्य	...	6 64 183	

	O.	St.	P.		O.	St.	P.
सर्वं समम् ...	18	34	167	समुपधितं ...	10	53	25
सर्वं द्वि ...	9	49	326	समुत्तिष्ठत्य ततो ...	21	1	268
सर्वमेवम् ...	6	95	195	समुत्तरन्ता ...	6	60	182
सर्वान्मम ...	6	45	176	समुत्प्रेतुः श्वा ...	14	10	118
सर्वेन्द्रा ...	7	38	228	समुत्प्रेतुः ...	5	89	147
सर्वलभ्यता ...	1	7	7	समुत्प्रेतुः ततः सीता ...	20	1	274
सर्वचित्तोद्भू ...	12	81	72	समुत्प्रेतुः ...	3	49	81
सर्वस्वात्मनाम् ...	15	84	277	संपद्य तस्य ...	5	81	123
संवासनां च ...	5	104	154	संपद्यतां च काकु ...	14	89	188
संविद्वर्धमानं ...	5	64	137	संपातिना प्रजहृत्सु ...	14	81	125
संवृद्धय धार ...	8	9	160	संपाद्य सीतं ...	3	89	75
संवृद्धौ तयोः ...	14	109	152	संपाद्य मानवान् ...	7	87	246
संवाचकारणं ...	15	18	160	संपाद्य राक्ष ...	5	5	110
संधानमेवास्तु ...	12	54	82	संभ्रमः कल्पधानि ...	14	27	124
संशुद्धिर्न गण्डल ...	12	41	78	संशोधकानाम् ...	11	40	54
संधौ स्थितौ वा ...	12	80	72	संशुद्धिसिक्ता ...	11	35	52
संश्लेषोऽभ्ययथा ...	16	29	206	सरसामुपप्लव ...	13	33	109
संपक्षोऽद्विष्टिवा ...	15	24	163	सरसां सरसां ...	10	4	3
सो पुण्यकीर्तिः ...	1	5	C	सरायवेः किं वत ...	12	12	67
संप्रतिष्ठं च ...	15	98	188	स राजसूयं ...	6	58	181
सो योषधाने ...	3	27	68	सर्वद्वयं ...	6	104	198
संविशेव प्रभु ...	14	87	144	सर्वतश्चाभयं ...	17	72	234
समये परिहरमाणौ ...	13	5	99	सर्वं च दधितं ...	6	76	188
समवान् धाम् ...	19	21	269	सर्वनारी ...	9	84	339
स भस्मसाधका ...	14	85	148	सर्वस्य आयते ...	18	8	251
समभ्रमस्तु यन्मन्त्रः ...	17	108	246	सर्वशान्तिद्वयं ...	15	68	178
समभ्रमस्तु शस्त्राणि ...	17	85	220	सं शान्तावौ ...	8	88	192
सद्वत्त कपिलेन्दु ...	15	123	197	सं शान्तास्त ...	1	20	15
समगर्भ ...	7	103	253	सत्सम्पत्ता ...	8	68	829
समनां शक्ति ...	10	39	19	सत्यमेव शोभितं ...	14	98	147
सवमास्तीन् ततः ...	15	111	192	सत्ते चार ...	14	72	188
सर्वपश्यन्तं श्रेष्ठं ...	21	7	291	सहभूयः सुरा ...	16	89	209
समहाकर्मि ...	18	38	110	सहसा ते वद ...	18	25	105
समाधत्तास्तु ...	17	86	238	सहाय्यन्त ...	5	16	116
समविष्ट ...	6	84	191	साराविष्णु ...	7	43	229
समाधत्तसिनि केनाह ...	18	10	257	सा सुमुत्सामिषे ...	14	59	134
समिद्धशरणा ...	10	7	4	सामर्थ्यं चापि ...	15	81	165
समीक्ष्यकाराद्य ...	14	111	152	सामर्थ्यसं ...	10	84	18
समीक्षे मनुना ...	14	63	136	सामोन्मुखेना ...	11	14	43

	G.	St.	P.		G.	St.	P.
सायन्तनी ...	...	...	6 65 187	स्थानं नः पूर्वज्ञानं	...	22 28 808	
सारथि चालुर्मा	...	...	17 42 225	स्थास्ये स्थास्ये	...	5 51 131	
सारोऽस्यवि	...	...	5 20 118	स्थितमिदं परि	...	10 44 21	
सा स्तम्भ	...	...	7 65 288	स्नानभ्यादिभ्य	...	6 23 188	
सितारविन्द	...	...	2 18 80	स्नानीयेः स्नारथेताशु	...	19 11 266	
सीतां वीमिभि	...	...	6 7 159	स्नाशुलिम्ब	...	20 11 277	
सीतां जिवांसु	...	...	6 28 168	सृष्ट्याशु	...	7 21 221	
सीतान्तिके ..	...	...	8 67 282	स्फटिकमणिगृहे	...	10 49 24	
सीतां हिदुषुः	...	...	8 48 273	स्फुटपद्म	...	9 137 858	
सीतारत्नो	...	...	7 48 220	स्नराशुरो वे	...	11 28 49	
सुकृतं मित्रं	...	...	5 68 139	स्नेहयन्ते मुनयो	...	16 14 202	
मुखं स्वप्नयन्ति	...	...	16 32 207	स्नेहत्वा स्थन्त्वा शिवः	...	22 11 303	
मुखजातः ..	...	...	5 88 126	सन्ताप्येष्टो	...	11 9 41	
मुखावगाहानि	...	...	11 84 52	सन्ताप्येष्टिः	...	11 12 42	
मुनीवाप्ति	...	...	7 31 225	स्वपोषमपु	...	6 26 167	
मुनीयो मुमुक्षे	...	...	14 38 127	स्वर्गकर्माकार	...	8 48 275	
मुनीयोऽस्याधर	...	...	18 52 175	स्वर्गे विद्यस्व	...	20 33 285	
मुपाद् द्विर	...	...	4 17 94	स्वर्गाशुभास्कर	...	18 14 268	
मुत्रो नमस्ताः	...	...	8 24 66	स्वामिनो निकम्ब	...	9 87 322	
मुप्रतिष्ठात	...	...	9 88 339	स्वामिनो निकम्ब	...	9 61 680	
मुप्राप्तमासा	...	...	2 49 47	स्वेनुस्तिरिवपु	...	14 70 138	
मुप्राण	...	...	9 98 343	सर्वे एतांसि	...	15 71 179	
मुपैरिव	...	...	6 91 193	सर्वबन्धज	...	5 4 110	
मुषाई सर्व	...	...	9 85 339	सर्वभक्त	...	9 119 350	
मुष्टुपस्ते	...	...	9 68 838	सर्वान्नमस्परम	...	12 8 61	
मुहुरो राम	...	...	9 114 349	सर्वे तस्मिन्	...	9 45 325	
मुनोऽपि गङ्गा	...	...	8 18 62	सत्त्वा रक्षांसि	...	9 23 316	
सुमरोऽभङ्ग	...	...	7 22 222	सन्तु कीर्ति	...	8 106 155	
सेतुं महेन्द्र	...	...	22 25 806	सत्ता जिह्विरे	...	14 8 119	
सेवितसे भवङ्ग	...	...	22 8 296	सत्तासरङ्ग	...	13 18 102	
सेहे कपी रथा	...	...	14 108 151	सत्तामि राम	...	5 47 129	
सोऽभ्यधीयत शनेन	...	...	17 98 243	सत्तरविलोह	...	13 20 104	
सोऽप्येष्ट वेदा	...	...	1 2 3	सत्ताः प्रगमने	...	9 107 347	
सोऽप्युच्छ्र	...	...	6 8 160	सत्तिर्जितिसि	...	18 19 256	
सौमित्रिः सर्ववन्	...	...	15 90 186	सत्तिराचित	...	4 11 91	
सौमित्रिराकुल	...	...	17 19 218	सत्तिरप्यमयी चाल	...	2 47 46	
सौमित्रे ना	...	...	4 20 96	सत्तिरिच लङ्ग	...	14 39 127	
सौमित्रैरिति	...	...	10 74 86	सत्तरङ्ग्यु	...	5 28 122	
सौर्याग्नेये व्यका	...	...	15 92 186	सत्तरङ्ग्यु	...	5 67 188	
स्त्रीभूषणं वे	...	...	2 15 28	सत्तरङ्ग्यु	...	7 85 245	

APPENDIX I.

Proper Names occurring in the Bhaṭṭakāvya.

- अकम्पनः XIV. 82, 86, XV. 115.
 अक्षः IX. 29, 84, 85, 86, XII. 15, 88
 अगस्तिः XII. 71.
 अङ्गदः VI. 140; VII. 85; XIV. 86;
 XV. 88, 77, 79, 115, 116, 119.
 अङ्गदस्वः VI. 122,
 अम्मादी V. 22.
 अतिकायः XV. 74, 85; XVI. 2, 8, 7.
 अविः IV. 1; XXII. 9.
 अनिलस्वजः VIII. 102; XIV. 80.
 अयोध्या I. 5; II. 48; XXII. 18, 28.
 अरविन्दसङ्गः XXI. 12.
 अश्वमेधः XIV. 85.
 अशोकवनिता VIII. 59; IX. 28.
 अश्विनो II. 41.
 इक्ष्वाकुः VI. 120.
 इन्द्रः I. 5; II. 46, VI. 88, 115; VII. 97,
 VIII. 8; XII. 8, 86, 51, 68, XIV. 46.
 इन्द्रजित् IX. 51, 52, 68, 91, XIV. 16,
 44, 49, 51; XV. 95; XVI. 85;
 XVII. 20, 80, 82, 48; XVIII. 18.
 इन्द्रजित् IX. 8, 70, 77.
 इन्द्रपुरोहितः XIX. 19.
 इन्द्राणी V. 22.
 इक्ष्वाकुः VI. 80.
 इक्ष्वाकुः XV. 44.
 कम्पनः VI. 61, 86, 91, 121;
 XXII. 25.
 कम्पनः I. 10.
 ऐरावतः XIII. 88.
 ऐरावतः V. 26.
 कबन्धः IX. 116, 120.
 कम्पनः XV. 115.
 काकुत्स्थः II. 11; V. 56; VI. 2, 7, 107,
 140, VII. 18, 82; VIII. 81, 118;
 IX. 57, 120; XV. 89; XVII. 81, 88,
 XX. 8, 16, 27, XXI. 1, XXII. 22.
 काकुत्स्थो XIV. 69; XV. 110.
 कार्त्तवीर्यः V. 88.
 किष्किन्धा XIV. 64; XXII. 6.
 किष्किन्धासिंहः VI. 120.
 कुम्भः XV. 112, 117, 118.
 कुम्भकर्णः XII. 61; XV. 1, 8, 18, 19,
 21, 86, 40, 45, 57, 58, 60, 71, 72,
 112; XVI. 15, 18, 19, 24.
 कुमारः V. 7.
 कुलपर्वताः XV. 26.
 कृतान्तः VI. 85; VIII. 97; IX. 54;
 XIV. 85.
 कृष्णवर्मा XV. 96, XVII. 80.
 केकयी I. 14; III. 6, 10, 80, 81.
 केकेयी XXI. 19.
 केलासः VIII. 61; XII. 19.
 क्रौञ्चकर्णः XV. 120.
 कीशल्या I. 14.
 कीशल्याजः VI. 184.
 कीशल्यादनिवन्धा VII. 92.
 करः VI. 5; IX. 80, 98, 117, 120;
 XII. 15, 88, 66.
 करवृक्षो IV. 84; V. 1, 87, 48; IX.
 116.
 मङ्गल I. 8; III. 18, 80, XIII. 8;
 XXII. 11, 28.
 मन्थनारमः XV. 44.
 मवाकः XV. 45.
 माधिसुतः I. 17, II. 21.

भाषेयः II. 82.
 गोवन्दि I. 8; V. 28.
 विश्वकूटः III. 48; XXII. 9; 21.
 जटायुः V. 96, VI. 42; VII. 88, 88.
 जनकः II. 41, 42.
 जनकसंभवा VI. 27.
 जनकगणना V. 76; VIII. 70; X. 15;
 XX. 19.
 जनरथानम् XII. 5.
 अम्बुनाली XIV. 82.
 जटा II. 21.
 जानकी V. 50.
 जामदग्न्यः II. 50; V. 88; VI. 88;
 VIII. 21.
 जाम्बवान् VII. 85, 76; XV. 102.
 जाम्बवान् VIII. 48.
 जमता III. 89; XXII. 12.
 साजका II. 28; V. 84; VI. 40; IX.
 116, 120.
 तारा XII. 80.
 तारासुतः XII. 50.
 तिलोत्तमा III. 48.
 तदम्बकः I. 8.
 विकूटः IX. 129.
 विजय VIII. 99; XIV. 61.
 विश्वसेन्द्रः XVI. 89.
 विपुरम् X. 8.
 विपुर्धः IV. 41; 44.
 विशिराः XV. 74, 80, 88; XVI. 9;
 XVII. 89.
 वण्डकः (वण्डका) IV. 1, 84, V. 6; VII.
 88; VIII. 108; XXII. 7, 25.
 वशाभीषः V. 80, 92; VI. 54, 102; VIII.
 112, IX. 92, 100; XV. 95; XVI.
 14, XVII. 88, 80, 88, 98; XVIII.
 2, 12.
 वशमुत्तः VIII. 82; IX. 15.
 वशमुत्तात्मजः IX. 80.
 वशमुर्धा V. 76; IX. 129, XIX. 5.
 वशरथः I. 1, II. 58; VI. 96, XXI. 10.

वशावकाः VI. 1.
 वशावदनः V. 108; IX. 187.
 वशाननः V. 81, 88; VII. 81, 102, VIII.
 19, 55, 71, 98; IX. 26; XIV. 71;
 XV. 19, 88; XVIII. 1; XIX. 11.
 वशास्यः VII. 88, 102, IX. 127; XII.
 18, 16, 82; XIV. 1, 112; XVII.
 98; XVIII. 40; XIX. 8.
 वाचापिः II. 84; III. 48; V. 77; VI.
 88, 59, 127; VIII. 106; XIII. 15.
 वृन्धवन् V. 11.
 वृषजः XV. 66.
 देवान्तकः XV. 74, 81; XVI. 12.
 देवेन्द्रः XVI. 89.
 हिमूर्धः IV. 41.
 हिविशः XV. 117.
 भनदः VII. 99.
 भनेन्द्रः X. 86.
 धाता XXI. 12.
 धूम्राक्षः XIV. 78, 75, 80.
 नन्धनम् VIII. 180; XI. 85.
 नरसिंहमूर्धः XII. 59.
 नरान्तकः XV. 74, 77, XVI. 8.
 नलः XIV. 82.
 नारायणः VIII. 29, XXI. 16.
 निकुम्भः XIV. 84; XV. 112, 121;
 XVI. 11.
 निकुम्भिल्य XVII. 25, 26.
 नीलः VII. 35; XIV. 84, 107, 109;
 XV. 80, 82, 101.
 पक्षासनः I. 6.
 पम्पा VI. 78, 74; XXII. 25.
 पवनजः X. 26.
 पवनसुतः X. 50, XII. 87.
 पवनात्मजः VIII. 5, 9, 182, XV. 88,
 108; XX. 1.
 पुरुषपतिः X. 46.
 पुरुषाभिषः XII. 4.
 पुरुषुतहिदः IX. 67.
 पुनस्त्यनता XII. 77.

पुष्पकः VIII. 50; XIV. 54, XXII. 24.

पूतकतामी V. 28.

पूतकतुः VIII. 29; XVIII. 18.

पौलस्त्यः XV. 108; XVII. 25, 29, 70, 112; XVIII. 17, 37, 89, XIX. 1, 24; XXII. 22.

प्रघसः XIV. 88.

प्रजहः XIV. 31; XV. 115.

प्रमज्जनपुतः IX. 24.

प्रमहावनम् IX. 101.

प्रहस्तः XII. 16; XIV. 15, 88, 93, 102, 105, 107, 108, 113, XVI. 27.

प्रापद्यनिः IX. 67.

बालमिहः XVIII. 11.

बलिहिः VII. 70.

बलिनृपः VI. 108.

बहुमूर्धा IV. 41.

बृहस्पतिः V. 7.

ब्रह्मा XV. 96, XVII. 27, XXI. 13.

भरतः I. 14; III. 6, 8, 10, 15, 23, 24, 86, 54, 56, IV. 1, 35, XX. 23, XXI. 19; XXII. 1, 17, 19, 29, 30, 31.

भरतामजः VI. 12.

भरद्वाजः III. 40, 41; XXII. 10.

भिक्षा VI. 60.

भृगवः XII. 71.

भृषा I. 6; VIII. 52; XVII. 97; XVIII. 19.

भया VIII. 117.

भयः XV. 75, 85; XVI. 10.

भयनः X. 47, 63, 67.

भयानी V. 29.

भयानवः XI. 10.

भन्नाकिनी (चित्रकूटतमीपस्था काचिकरी च सु चक्र, Malh.) III. 45.

भन्मथः XI. 22.

भरुतनवः IX. 137.

भरुवाः X. 10.

भरुमुवः XVII. 20, 23.

भलवः VI. 88, 104; XXII. 4, 25.

नहापार्थः XIV. 15.

भहेन्द्रः VII. 104; VIII. 111; X. 49, 51, 58; XXII. 3, 25.

नहोवः XIV. 15.

नालतिः XVII. 97.

नारीचः II. 32; V. 30, 46, VI. 5, IX. 116, 125, 133; XV. 66.

नारुतामजः VIII. 53, XV. 81, 102.

नरुतिः VI. 89, 100; VII. 23, 58, 76, 110; IX. 8, 12, 25, 66, 78; XIV. 32, 86; XV. 53, 104; XXII. 29.

नारुतवः VII. 4; VIII. 111; X. 17; XV. 15; XXII. 7.

निबन्धः XIV. 33.

निबन्धनौ II. 41.

निधिला II. 44; V. 86.

नेधनावः IX. 75.

नेहः I. 7, VII. 109, VIII. 54, XIII. 40.

नेरुतावर्णिः VII. 70.

नेधिलः II. 40, 48, 46; XX. 26.

नेधिली II. 47, V. 49, 83; VI. 12, 72; VII. 44; VIII. 86, 93, 95, 97, 102, 103, 118, 124; IX. 25, 83, 114; X. 83; XVI. 30; XVII. 48, XX. 7, 9, XXI. 1, 18; XXII. 14, 26.

नेनाकः VIII. 8, 17.

नेवः XIV. 84; XV. 117.

नवः XVIII. 20.

नवेन्द्रः XV. 40, XVI. 31, 37; XVIII. 81.

नवः V. 34, 88; VI. 37, 70, 82; XV. 86, XVI. 2, 7, 31, 37, XVII. 69.

ननुता III. 39.

नुजीमनः XV. 75, 82; XVI. 10.

नुपातः XV. 116.

रघुः II. 48, IV. 4; VI. 86, VIII. 21, XX. 24.

रघुतनवः IV. 44, X. 80, 50, 63, 67; XXII. 6.

रघुनन्दनः II. 36, 42; X. 65; XVII. 19; XXII. 30.

रघुवर्मनः X. 17.

रघुव्यासः V. 82; VI. 32.

रघुशायी XIV. 39, 101.

रघुसिंहः I. 28.

रघुसुतः X. 70.

रघुलक्ष्मणः IV. 12, 81; V. 60; VI. 47; VII. 108; VIII. 123; XIV. 65.

रघुलक्ष्मी V. 8; VI. 46.

रघुः V. 72.

राघवः II. 28, 51; III. 50, 56, IV. 24, 42, 129, 140; V. 54, 89, 91; VI. 25; VII. 28, 30, 82, 44, 88; VIII. 57, 58, 106; XII. 19, 48; XIII. 81; XIV. 87, 42; XV. 16, 86; XVI. 15, 21; XVII. 27, 47, 68, 98; XX. 6, 7, 9, 14, 16, 85, XXI. 2.

राघवमन्दनः X. 64.

राघवी III. 18; VI. 73, 88; VIII. 181; XIV. 46, 47, 64; XV. 60, 88; XVII. 24.

राघः (परशुरामः) II. 53; V. 78.

राघः I. 14, 17, 19, 25; II. 28, 82, 86, 40, 48, 50, 52; III. 6, 7, 8, 11, 16, 17, 20, 29, 32, 86, 40, 49, 51, 54; IV. 1, 5, 28, 29, 84; V. 18, 14, 29, 86, 39, 41, 42, 49, 50, 51, 52, 53, 55, 57, 58, 81, 98, 99; VI. 1, 4, 5, 6, 27, 85, 41, 42, 49, 54, 68, 97, 100, 104, 106, 108, 112, 117, 118, 122, 128, 187; VII. 4, 20, 29, 47, 86, 89, 94; VIII. 34, 72, 82, 86, 88, 89, 90, 91, 98, 108, 107, 114, 117, 120, 122, 125, 126, 181; IX. 118, 114, 115, 121, 125, 126, 180, 181, 182, 184; X. 2, 16, 82, 42, 60, 74; XII. 36, 40, 42, 51;

XIII. 1, 2, 3, 6, 8, 18, 16, 25, 27, 81, 44, 48; XIV. 17, 21, 88, 39, 48, 54, 56, 62, 118; XV. 9, 41, 59, 65, 67, 70, 119; XVI. 88; XVII. 23, 64, 65, 82, 83, 87, 98, 99, 101, 102, 107; XVIII. 14, 37, 89; XIX. 1, 22; XX. 7, 14, 15, 23, 34, 35, 86; XXI. 1, 4, 15, 16, 19; XXII. 1, 22.

राघवकान्ता V. 108.

राघवसिंहः X. 88.

राघवशर्मणो IV. 41, 98; XV. 100.

राघवसिंहिणी V. 47.

राघवशुभा XVII. 92.

राघवः IV. 86; V. 4, 5, 28, 89, 61, 96, 105; VI. 48, 50; VII. 89; VIII. 27, 28, 45, 51, 70, 82, 88; 85, 94, 97, 98, 104, 106, 121, 122; IX. 1, 14, 48, 80, 105, 109, 118; X. 2; XII. 7, 55, 74; XIII. 50; XIV. 15, 23, 52, 73, 82, 86; XV. 7, 71, 73, 74, 97, 99; XVI. 8, 88; XVII. 50, 71, 72, 78, 96, 100, 102, 109, 111; XVIII. 89; XIX. 2, 11, 18; XX. 10, 22.

राघविः IX. 68; XIV. 39, 51; XV. 78, 79, 80, 89, 97, 98; XVII. 41, 42.

रघुः XVII. 60.

रघवी V. 22.

रघुसिंहिणी V. 22.

रघुः V. 4, 26, 38, 87, 89; VI. 50, 54; VII. 96, 99; VIII. 27, 29, 85, 87; IX. 29, 43, X. 7, 85, XI. 8; XII. 24, 38, 80; XIII. 12, 82, 44, 48, 71; XV. 110, 118; XVI. 12, 19, 34; XVII. 22, 25, 85; XIX. 14, 28.

रघुमण्डः I. 14, 19, 25; II. 31; III. 29, 50; IV. 2, 30; V. 50; VI. 8, 20,

27, 31, 74; VII. 15, 19, 22; VIII. 120; X. 84, 42, 61, XIV. 89, 62, 68; XV. 64, 92, 93; XVII. 29, 43, 46, 82, 89; XX. 23, 35; XXII. 29.

लक्ष्मणभिक्षः VI. 136.

लवणतोयः VIII. 107.

लोहिताक्षः XV. 117.

लज्जनुहिः XIV. 34.

लक्ष्मणः XIII. 16; XVIII. 20.

लक्ष्मणी V. 22.

लक्ष्मिः I. 15.

लक्ष्मणस्यः VIII. 55.

लक्ष्मिः or लक्ष्मी VI. 53, 87, 100, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 118, 118, 187, 140; VII. 18; IX. 116, 135; XII. 16, 37, 47; XV. 66, 115.

लक्ष्मिः XIV. 36.

लक्ष्मिः-रुद्रः VI. 122.

लक्ष्मिपुत्रः XIV. 37.

लक्ष्मिभयः VII. 75.

लक्ष्मिभयः XV. 78, 118.

लक्ष्मिभयः XV. 79.

विद्यालक्ष्मिः V. 104.

विद्यालक्ष्मिः XIX. 8.

विद्या II. 21.

विद्याः VII. 52.

विद्याः VII. 53, 54; VIII. 111; X. 28; XII. 71; XXII. 5, 25.

विनीक्षणः IX. 99, 101; XII. 1, 21, 55, 61, 62, 76; XIV. 83, 38, 50, 61, 65, 68; XV. 89, 80, 100, XVI. 26; XVII. 28, 90; XVIII. 1, 18; XIX. 7, 14, 28; XX. 8, XXII. 15.

विद्याः IV. 8, IX. 116, 183.

विद्यालक्ष्मिः XIV. 16, 35; XVII. 78.

विद्यालक्ष्मिः XIX. 25.

वेदेही VI. 1, 3, 6, 48; VII. 48; VIII. 57, 94, 121, 129; XVI. 21; XX. 1, 10.

वक्रः V. 7; VI. 52; VII. 96, 99; VIII. 8, 42, 84; IX. 105; XII. 7, 17, 76; XV. 80; XVII. 108; XVIII. 23, 31; XXI. 20.

वक्रचित् XIV. 86; XXII. 15, 22, 31, 35.

वक्रचित् रोहितः XII. 71.

वक्रचित् IX. 64.

वक्रचित् XV. 5.

वक्रः VI. 93; XVII. 51; XXI. 16.

वक्रचित् XV. 11.

वक्रचित् VII. 51.

वक्रचित् I. 14; VI. 6.

वक्रचित् XXII. 11.

वक्रचित् VI. 60.

वक्रचित् XV. 43, 85.

वक्रचित् IV. 4, 5.

वक्रचित् IV. 82; V. 4.

वक्रचित् XXII. 35.

वक्रचित् VI. 110.

वक्रचित् XIV. 31.

वक्रचित् XXII. 18.

वक्रचित् XXI. 19.

वक्रचित् VIII. 53.

वक्रचित् VII. 98.

वक्रचित् VI. 60.

लीता III. 9, 18, 29, 31; IV. 2; V. 48, 64; VI. 2, 4, 7, 8, 15, 25, 28, 41, 42; VII. 29, 42, 48, 53, 55, 103, 108; VIII. 20, 25, 43, 56, 58, 64, 67, 68, 69, 74, 75, 85, 96, 98, 100, 104; IX. 45, 115, 186; X. 14, 25, 39, 50; XII. 8, 40; XIV. 1, 54; XVI. 21; XVII. 20, 21; XVIII. 15; XX. 1, 4, 9, 21; XXI. 3, 4, 12; XXII. 28.

सुधीवः VI. 51, 72, 81, 101, 103, 105, 108, 118, 119, 128, 126, VII. 18, 24, 31, 84, 48; VIII. 114; IX. 118, 114; X. 42; XII. 87, 50; XIV. 83, 88, 50, 68, 64, XV. 51, 57, 59, 120; XVII. 76, 77; XX. 22; XXII. 15, 18.	स्वाम्युः V. 78; VIII. 91; XII. 91; XXI. II.
सुलीक्ष्यः IV. 5, 7; VI. 10.	स्वतः V. 72; VI. 84; VIII. 47, 52, 64, 74, 79; X. 6, 70.
सुमन्त्रः III. 9, 20.	स्वदीप्यता VII. 70.
सुदिवा I. 14.	स्वद्येभूः XII. 51, XV. 87, 95; XVI. 8; XVII. 109.
सुमित्राभूः VI. 40; XVII. 95.	स्वामी भवानाम् V. 87.
सुमेरुः XI. 47.	सुनूनाम् VI. 87; VII. 85, 47; VIII. 1, 24, 50, 69, 126; IX. 97, 128; X. 17, 80, 84, 85, XII. 28; XV. 80, 88, 107, 110, 121; XXII. 1.
सुरगङ्गा XIII. 80.	सुरः XII. 4.
सुवेतः XIII. 27, 81, XXI. 21.	सुरिः V. 24, 71, 86; VIII. 20, IX. 107; XVI. 5; XVIII. 23.
सुवेजः VII. 51.	सिमितिरिः XIII. 28.
सोमिधिः III. 9, 47; IV. 5, 20; V. 68, 64, VI. 7, 28, 185; X. 74; XIV. 18, 85; XV. 90, 94; XVII. 19, 27, 81, 41, 42, 45, 47, 91, 94; XX. 84.	सिम्याम् IX. 118; XV. 104.
	सिनाहिः I. 8.

APPENDIX II.

Authors and works quoted or referred to by Mallinātha in his Commentary.

अभिधानम् II. 15; V. 83.	परमहंसरी III. 8.
अभिधानकोशः II. 88.	पानिनीयसूत्राणि I. 1.
अमरः I. 2, 8, 5, 11, 15, 16, 21, 28, 25; II. 11, 13, 14, 15, 17, 20, 26, 28, 46, 48, 52; III. 7, 11, 21, 28, IV. 10, 21, 34, 44; V. 8, 8, 10, 12, 18, 24, 31, 58, 70, 78, 82, 88, 89, 92, 95, 106; VI. 7, 8, 10, 11, 45, 58, 66, 67, 92, 95, 97, 111, 123, 185, 189; VII. 6, 7, 14, 88, 59, 60, 61, 68, 65 105; VIII. 89, 65, 77, 117, 118; IX. 1, 2, 3, 17, 24, 25, 65, 61; X. 19, 21; XI. 29, 46; XII. 18, 73, 80; XIII. 8, 15, 28; XIV. 1, 2, 58; XV. 2, 28, 111, 118; XVII. 3, 12, 82; XVIII. 7, 14, 82; XX. 1, 5, 11; XXI. 16; 23; XXII. 8.	पुर्वधाख्यातारः III. 44.
आरण्यकपञ्चम् III. 45.	दानकाण्डम् I. 1.
आमन्त्रकः XII. 44.	अहमकः II. 41, III. 82; V. 72; XIV. 77; XV. 94, 123.
आलिङ्गितः VI. 54.	भट्टिः I. 1; VII. 108 and at the end of each Canto,
आशिका I. 10, II. 14, 83; IV. 88; V. 5, 27; VI. 1; VIII. 20; IX. 16, XV. 18, 52; XIX. 8, 19; XXII. 4.	भारतीयसूत्रम् I. 1.
किराताशुभीयम् I. 8.	भाष्यम् II. 45; VII. 92; XIV. 54.
केदारः X. 24.	भनुः V. 7; VI. 50; IX. 61; XII. 27.
कीमुदी* I. 28.	दादयः I. 8; II. 26; III. 46, 50; IV. 10, 16; V. 28, 62, 88, 107; VI. 9, 85; VII. 21, 76; VIII. 11; X. 55; XI. 1, XIII. 8, 14, 48; XVII. 12; 53; XVIII. 28, XXII. 7.
कीरस्वामी V. 27.	रघुवंशम् I. 25.
क्यावयः I. 6; XIV. 54.	रघुवंशसंजीविनी I. 25.
कवचमङ्गलहारः III. 5, V. 68; VI. 42; X. 24; XXI. 8.	राजपुत्रीयः XIV. 18.
हन्त्री IV. 99; VI. 41; X. 78.	रामायणम् I. 25, V. 6, 18, VIII. 108.
वासकारः II. 20; V. 24, 69	वामनः I. 38, VIII. 11.
	वाल्मीकिः XXII. 31.
	विश्वः I. 1, 4, 8, 12; II. 34, 41, 52; III. 9, 20, 20; IV. 4; V. 66; VI. 83, 70, 86; VII. 12, 71, 75; VIII. 81; IX. 5, 52; X. 2, 4, 58, 70; XII. 18, 78; XIII. 1, 4, 8, 22; XIV. 10, 11, 89; XX. 6, 12.
	वृत्तिः VI. 54.
	राज्यम् X. 82.
	राश्वतः III. 28.
	सुबोधिनीकाः VII. 108.
	वल्गुशुभः V. 41, 85.

* The reference is spurious. Vide the Introduction Vol. I. p. XXVIII.

† But the quotation is not found in the Bharata Nāṭya Śāstra that is available.

APPENDIX III.

Anonymous Quotations by Mallinātha.*

अद्विष्टे शुणवज्जी स्तः भौणादीवैर्लक्ष्यहिति ।

जित्वे तु तदभावे स्यात् उच्यते भीर्जुश्रीविति ।।

इति श्रीरूप्यमूर्णोत्तरपर्वणे सायिकेति ॥ XV. 122.

† “अथो यत्” इत्यत्र ‘तकिशसिषतिवतिशनीनामुपसंख्यानम्’
(इति केचित्) III, 27.

‡ अस्तीत्यानागतो यद्य मस्थान इव लभिते ।

अस्वकृतार्थक्यत्वात् भाषिकं तद्वशादतम् ॥ XII. 1.

अथ त्रिषु ब्रह्मे पुण्यपापमुत्थानि च । ५. ४१.

६ अमस्तदोषीरितलभभदजौ वापौ यवीयातुपजातयस्ताः ॥ I. ६.

१ अनेकशक्तिवक्तृस्य विश्वस्यानेककर्मणः ।

सर्वदा सर्वथाभावान् कश्चिद्विशिष्टविद्यमान इत्येते ।। III, ४.

॥ अमृतं सर्वसिद्धिर्नृक मृतमवस्थे निपातनात् ॥

वर्णिण्यां जीवस्वस्थां च वा च षडभ्यसि नमिधिः ॥ IV. 23.

** अयं मासं मयं कुर्व्यामहेत्येव न कारयेत् [इति शास्त्रानुष्ठानपाठे (taking व्याख्यसीति to be the reading) शीर्षः] V. 28.

†† अथ जि नृपशेफसो वृकारो यजि च नजौ अरण्ये वस्यताम् । P. 108.

* In most of these some other places are shown where Malli has quoted the same passages.

† V. de the Jayamāṅgalā.

‡ Vide the Pratiśarudra p. 101. Quoted by Malli. in his Ghaṇṭā-
pāṭha on the Kīṛ. V, 29 and on his Saṅgīti on the Pūrva-Megha
82. The first line there reads:—'अग्निनापानं यत् प्रत्यक्षत्वेन हृष्यते'.

§ Vide the Vṛttaratnākara III, 30.

† The same quotation is found in the *Raghuvamsa's* VII, 59.

‡ Vide the Kāśikā on Pāṇini IV. 1. 32. The reading there is मन्त-
व्यसिद्धोक्त and वा छन्दसि तु मन्त्रिधिः ।

* Quoted also in Mall's Com. on the Raghuvamśa XIX. 23. (the reading there is *उद्योभङ्गं त्यजेद्विरागं*) and in the Sāṁkhya on the Kumāra. IX. 16. which reads *उद्योभङ्गे त्यजेद्विरागं* !

†† Vide the *Vṛttaratnākara* v. 10.

- ¹ अविवेकः परमावर्तः पृष्ठम् । XVIII, 18.
अप्ययमिति केचित् (for कृते) V, 84.
- ² असंभवस्तु बोधोपमानोपमेययोः ।
प्रतिबिम्बकिया गम्या यच्च सा स्याद्विदर्शनाः VIII, 82; XII, 77.
- ³ अस्मी प्रकाण्डः स्कन्धः स्यात् । V, 6.
आक्षेपवृत्त्याग्निजमकार्यात्संनिवर्तयेत् XII, 86.
- ⁴ आक्षेप उपमानस्य कैमर्धकमेव कल्प्यते ।
बोधोपमेयमयः स्यात् तत्पत्तीपमुदाहृतम् ॥ X, 46.
- ⁵ आभासत्वे विरोधस्य विरोधात्कृतिः स्मृता । X, 59, 63.
- ⁶ आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते । I, 1.
- ⁷ मार्या पूर्वार्धे यदि शुद्धैकेनाधिकेन विधये कृत्तम् ।
इत्येवमिति न स्यात् यदीयमुचितेयमार्यामीतिः ॥ XIII, 1.
आदितादि जनाः प्रसीतं तैलद्रोण्यानवभायं शकटेनाहरन्ति । III, 28.
- ⁸ आहोपुरुषिका वर्पाया स्यात् संभाषणात्मनि इत्यत्र अतिस्वामिनो व्याख्यानानु-
सारिणाहीपुरुषस्य भावः आहोपुरुषिका आश्रयपुरुषत्वम् । मनोहरद्विवादुम् । V, 27.
- ⁹ उद्दिष्टानां पश्यानां पूर्वं पञ्चाशदाक्रमम् ।
अनुरोहो भवेद्यत्र तदायासंख्यमुच्यते ॥ X, 48.
- ¹⁰ ऊकारादम्बुहं वक्तव्यः इति ऊक्तन्तत्वात्सुभूषणस्य नदीत्वात् संज्ञाज्ञौ नदी-
हस्तः । VI, 11.

¹ Vide the Kirātārjunīya II, 80.

² Vide the Pratāparudra which reads अर्धं for वस्तु p. 94. Quoted by Malli. in his Ghaṇṭāpāṭha on the Kirā, V, 89. It reads अर्धं for वस्तु. Also quoted by Malli. in his Saṅgīti on the Kumārasambhava I, 88. It also reads अर्धं for वस्तु.

³ Vide the Amarakośha II, 10.

⁴ A similar definition is found in the Pra. 'आक्षेप उपमानस्य कैमर्धयो-
पादे कथ्यते । उपमेयोऽवर्तते आक्षेपमेव तत्कल्पनात् ॥' Pra. p. 97.

⁵ Vide the Pra. p. 69. Quoted by Malli. in his Ghaṇṭāpāṭha on the Kirā, XII, 16 which reads आभासत्वे विरोधस्य विरोधात्कृतेर्मता ।

⁶ Vide the Vṛtta, II, 11. यदिदशुद्धिनेयमार्यामीतिः and इह यदीयमुचितेय-
मार्यामीतिः are different readings.

⁷ Reference is made to Jaya, and others.

⁸ Vide the Pra. which reads इष्यते for कथ्यते p. 98.

⁹ Malli. refers to his Com. on the Kumārasambhava V, 48.

- ¹ एकस्मैदोषमानीपनेवत्वेऽनन्दयो मतः । X. 68.
एवं च बुद्धिः सिक्ल्येपचङ्चिकल्पविधानतः ।
अथादधासीद्विषयिणि चेद्विचिक्रपता । XV. 29.
एष वा अतृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारिवासी (इत्यविभृतिः) । I. 2.
² कर्त्तरि क्युट् (इति व्याचक्षते...) (on भीषण) IV. 21.
³ कश्चिंसप्तसाहस्रद्विषये विहितास्त्रिणि ।
आरोप्यमाणानुभवो यच्च स भ्रान्तिमान् मतः ॥ X. 49.
आककुक्षिस्तु वा कन्वा न्ययोऽपरिमण्डला ।
एकं जनयते पुत्रं स च राजा भविष्यति ॥ V. 16.
⁴ कारणं गम्यते क्व प्रस्तुतात्कार्यवर्जभाद् ।
प्रस्तुतत्वेन संबन्धं सत्पर्यायोक्तपुच्यते ॥ XI. 48.
⁵ कार्यकारणसामान्यविशेषानां परस्परम् ।
समर्थनं यच्च सोऽर्थान्तरस्यास्य वदाहृतः ॥ X. 86.
⁶ कालभावाभ्यगन्तव्याः कर्मसंज्ञा आकर्मभाद् ।
वैयर्थ्याकर्मकुणां च कर्मसंज्ञा भवेद्विद् ॥ IV. 2, 7, 12; VII. 12; VIII. 45.
⁷ कार्यं वदासेऽर्धकुले व्यवहारविदे शिवेतरात्मने ।
सद्यः परमिदं तदे कान्तासम्मिततथोपदेशयुक्ते ॥ I. 1.
काव्यालापार्थं वर्जयेत् I. 1.
⁸ (केचिद्) अकारणत्वस्याभिव्यक्तं नीलसहितं जाम्बवं च (इति व्याचक्षते) VII. 86

¹ Vide the Pra. p. 78.

² Malli. refers to Jaya.

³ Vide the Pra. p. 80. Quoted by Malli. in his Sarvaśikashā on Māgha VII. 24. विषये is found there for विषये.

⁴ Vide the Pra. p. 97. Quoted by Malli. in his Sarvaśikashā on Māgha II. 68. The reading there is प्रस्तुतत्वेन संबन्धात्पर्यायोक्तः स उच्यते । Also quoted by Malli. in his Ghaṇṭāpāṭha on the Kirā. V. 37. It reads संबन्धः or संबन्धम्.

⁵ Vide the Pra. p. 98. Quoted by Malli. in his Saṅjivini on the Pūrva Mēgha 8.

⁶ The first half of the verse is found in the Mahābhāṣya on Pāṇini I. 4. 51.

⁷ Vide the Kāvyaṇṣakāśa I. 2.

⁸ Malli. refers to Jaya, and others.

- 1 (केचित्) विमरुधने लट् (इति व्याचक्षते) XVI, 26.
- 1 (केचित्) जुगुप्सन्ते इति जुगुप्सन् भर्त्तादिति जुगुप्सधाद्योर्ध्वमि वासन्तपाठे कल्पयन्ति । XIV, 59.
- 2 (केचिन्मू) व्यासकारेण तत्पुरुषाधिकारमङ्गेन बहुव्रीहिसमासात्तत्त्वेनपि व्यासयामात् इहापि) कुत्सितमसि वस्य तेन काक्षेण यथा (इति व्याचक्षते) V, 24.
- 3 (केचित्) सहचरतीति सहचरी ॥ “भिषासेनाशयेषु च” इति चकाराहमस्तथा (इत्याहुः) IV, 20.
- 3 (केचित्) सामान्येन निराकरिष्युर्निराकरणशील इत्युक्त्वा साधेयत्वेऽपि नमकत्वाद् समस्तं नत्वा द्विजकुञ्जराणां तृणीकृताद्येद्युगः (इति योजयन्ति) XL 44.
- 3 (केचित्) भवमीदृति (पठित्वा) “इत्यन्त—” इति वृत्तिप्रतिषेधः (इति व्याख्यातम्) XV, 87.
- 4 कौपात्कान्तं पदानुसंधपद्यात्तापसमन्विताः ।
कलहान्तरिता नाम—XL 4.
- 5 श्रेयान्मुहर्षभीत्यादेः संकरः किलकिञ्चित्तम् VIII, 47.
- 6 कृधिरत्तंकेतमावेष्ट द्यितेनाप वञ्चिता ।
स्मरार्ता विप्रलब्धेति कलाविजिह्वाहता ॥ XI, 22.
बन्धस्तु हरेने दृश्यौ बन्धने गर्बलेष्टयोः ।
स एव द्रव्यवचनो बहुल्ये पुंसि च स्तुतः ॥ III, 20.
गर्भेकावद्येषु राजन्त्यम् (इति स्मरणम्) I, 15.
- 7 गुणक्रियावैगपद्यो समुच्चयः I, 2; XII 81.
- 8 चतुर्भैरवि दक्षिण जभौरजगाः I, 1.

¹ Jaya, is one of those referred to,

² Vide the Jayamañgalā.

³ Jaya is one of those referred to,

⁴ Vide the Pra. p. 6. Quoted by Malli. in his Sarvaṅkashā on Māgha XVI. 57.

⁵ Vide the Darśanīya II, 88.

⁶ Vide the Pra. which reads प्रकीर्षने for वदाहना, p. 5.

⁷ Vide the Alankārasarvasva which reads यौगपद्ये for यौगपद्ये, p. 259. Quoted by Malli. in his Ghaṭṭāpatha on the Kirā, XV. 1. यौगपद्ये is the reading there.

⁸ Vide the Vṛitta, III. 71.

- ¹ अथकासीति सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ।
संभ्यां प्रोक्त्वा मातरैव हि तिष्ठेवासुर्यदर्शनात् ॥ (इति स्मरणम्) IV. 14.
- ² असी बसयला वसुधैवकुलिब पृथ्वी गुरुः । VII. 110.
त्रिदण्डिकुविक्कुमुणिनीहन्तुदिवहिमहाम् ।
द्विकर्मसु पञ्चादीनां चोपसंख्याननिष्यत्ते ॥ VII. 99.
दादन्तत्वं हलन्तानां दया वाचा निशा विद्या । VIII. 182.
- ³ तत्सामप्रधानमुत्पत्तौ विद्योभोक्तिर्विगद्यते । II. 7.
साधार्थेऽप्ययम् (इति केचित्) । IV. 35 (for कृते).
- ⁴ कुपसाहं प्रतोषाय (इत्यादिप्रयोगदर्शनम्) । IX. 67.
- ⁵ तेजसां हि न वयः समक्षियते III. 42.
- ⁶ तेषु क्षरन्तु बहुधा नद्वारिधाराः (इत्यादिप्रयोगः) । IX. 8.
- ⁷ इत् नमःसज्जसंकल्पौ आगरः कृपातरतिः ।
हीर्यागोन्मादमूर्च्छांस्ता ह्ययमकृपया वत् ॥ VI. 4.
देवकालाभगन्तव्याः । VIII. 48.
देवकालाभभावानां कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणात् । VII. 55.
- ⁸ ब्रुतदिलम्बितमाह नभौ भौ । XXII. 80.
द्विदण्डपादिषु प्रादिनोहीर्याविशिष्टभूतया (इति वचनम्) । II. 42.
- ⁹ न केचल भूयनाणेव क्रिया विनितं कारकभावश्च किन्तु गन्धमानादि । II. 48.

¹ Vide the Yajñavalkya Smṛiti Āchārādhyāya Śt. 24, 25.

² Vide the Vṛitta, III. 94.

³ Vide the Pra. p. 91. It reads अनुत्पत्तिः for अनुत्पत्तौ. Quoted by Malli. in his Sarvaśkaśā on Māgha X. 27. (It reads अनुत्पत्तिः) and in the Ghaṇṭāpātha on the Kūrā, III. 8. It reads अनिर्दिष्टः for अनुत्पत्तौ.

⁴ Vide the Kumārasambhava II. 1.

⁵ Vide the Raghuvamśa XI. 1.

⁶ Vide the Raghuvamśa XIII. 74.

⁷ Quoted by Malli. in his Sarvaśkaśā on Māgha VI. 29, in his Ghaṇṭāpātha on the Kūrā, X. 47, in his Sañjivini on the Kumāra V. 53, and Meghadūta 98.

⁸ Vide the Vṛitta, III. 49.

⁹ Found in the Nyāśodyota. Quoted by Malli. in his Sarvaśkaśā on Māgha VII. 54, in the Ghaṇṭāpātha on the Kūrā, II. 17 and in the Sañjivini on the Raghu. II. 34.

- 1 नमनमलमिति ग्रहरणकलिका । XII. 86.
 2 न वनेवममात्मनः । IV. 9.
 3 न परेण समासकम् । IX. 126.
 4 न सा समा दद न सन्ति वृक्षाः । XIX. 80.
 5 नाततामिवधे दीपो ह्यनुर्मवति कथन । VI. 51.
 6 नापृहः कस्यचिद्भूयात् । VII. 100.
 7 नात्रात्र क्षमशुभ्रोति नाक्षरं प्रमद वर्धते ।
 प्रमदक्षते तु संपुन्ये इह आमुन कसुप्तः ॥ (इति स्मरणम्) I. 21.
 8 नाकुञ्चमानम् IX. 7.
 निगुर्णं चापि भर्तारमापस्तु न परित्यजेद् (इति धर्मशास्त्रम्) VII. 94.
 9 निवसन्ति पराक्रमधिया न विषादेन समे समुद्रयः । VII. 101.
 10 निश्चिन्नविषयं साम्प्रदायिकारोपे ह्यपहुतिः । X. 57.
 11 नीत्वान्ध्रं निशं प्रातरगते प्राणवह्ने ।
 अग्न्यासंभोगचिद्वैस्तु कृपिता सपिप्ता मता ॥ II. 6.
 पदानामवसाने तु सर्वेषां सुख्यवर्णता ।
 प्रतिपादं भवेद्यत्र अकाले सगुच्यते ॥ X. 6.
 12 पर्यायेण इयोस्तस्मिन्पुनरेयोपमा मता । X. 64.

1 Vide the Vṛitta, III. 78. Another reading is नमनमलमिति ग्रहरणकलिका ।

2 Vide the Yājñavalkya Smṛiti Āchārādhyāya St. 104. आत्मने is a variant for आत्मना.

3 Vide Manu, VII. 92 न परेण समागतम् ।

4 Vide the Hitopades's I.

5 Vide Manu, VIII. 851.

6 Vide Manu, II. 110. Quoted by Malli. in his Ghaṭṭāpātha on the Kīrā, IV. 20.

7 Vide Manu, IX. 321. Another reading of the second line is—
प्रमदक्षते न संपुन्ये आमुन वर्धते ॥

8 Vide Manu, VII. 92.

9 Vide the Kīrā, II. 15.

10 Vide the Pra. which reads निश्चिन्न विषयं &c. p. 80.

11 Vide the Pra. p. 5.

12 Vide the Pra. p. 78.

१ पर्यत् वेविद्यमेव—IV. 12.

वाचाणि चिनोति सर्वान्बभूवोभानि भुवाधर्षं तस्य शक्तिमहस्ते सुखं रुद्रं च विद-
धाति सस्य वपभूतमुरसि भुवानमर्षी च मुखेऽग्निहोत्रहवर्षी नासिकयोः सुवाधि ।
III, 35.

२ पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरेतुल्ये कारणनामा (इति सूत्रम्) । X. 23.

प्रकृत्वर्थविशेषकान् स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतिसौ लिङ्गवचनान्वातिवर्जन्ते ।
IX, 59.

३ प्रस्तुतानां तयान्वेषां केवलं तुल्यधर्मतः ।

श्रीपथं गम्यते यत्र सा यता तुल्ययोगिता ॥ X. 54.

४ प्रस्तुताप्रस्तुतानां च सामर्थ्ये तुल्यधर्मतः ।

श्रीपथं गम्यते यत्र हीयकं तन्निगद्यते ॥ X. 24.

५ मेन पद्यति भयान्मपरेऽपि । III. 26, X. 79.

६ शोषिते मलिना कृशा (इत्यादिकाणाम्) । VII. 44.

७ बहुव्रीहौ शेषपञ्चिकाविशेषणनेतृ (इति केचित्) । IX. 82.

विभेदं च पुनः सात्वत् सत्तेकेन महेशुना । VI. 117.

ब्रह्मणैव सत्त २ स २ दद्यति क्षणेन ब्रह्म । I. 21.

८ भाविकत्वमिति दातुः प्रथमपरिचयं गुणम् ।

प्रत्यक्षा इव दृश्यन्ते यथार्था भूतभाविनः ॥

अवासापाङ्क्तुतार्थ्ये कथायास्त्वभिनीतता ।

¹ Vide the Yājñavalkya Smṛiti Upodghāta 9th St.

² Vide the Aukārasarvasva p. 140. It reads—पूर्वस्य पूर्वस्य for पूर्वपूर्वस्य.

³ Vide the Pra. p. 92. Quoted by Malli. in his Sarvaṅkashā on Māgha III. 53 and in his Ghaṇṭāpatha on the Kirā. IX. 51.

⁴ Vide the Pra. p. 92. Quoted by Malli. in his Sarvaṅkashā on Māgha II. 109. The reading there is:—प्रकृतमप्रकृतानां च साम्ये तु तुल्य-
धर्मतः । &c.

⁵ Vide the Kirāṭarjuniya IX. 70.

⁶ Quoted by Malli. in his Ghaṇṭāpatha on the Kirā. IV. 24 'आर्णवे
मुदिते इहा नेषिते मलिना कृशा t.' and in his Saṅjivini on the Kumāra. IV.
33. The whole verse is given there as under:—नेषिते आर्णवे मुदिते इहा
मलिना कृशा । मुते श्विते या पर्यौ सा श्री श्वेता पञ्चिना ॥ (इति स्मृतिः).

⁷ Referring to Jayamaṅgala and others.

⁸ Vide the Jayamaṅgalā. The second verse is ascribed to Bhāmaha
by Prathārendurāja. See notes p. 36.

राक्षसकुलता चेति सख्य हेतुं प्रचक्षते ॥ XII. 1.

¹ भेदप्रधानं सामान्यमुपमानोपमेययोः ।

आधिपत्याव्यवकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते ॥ V. 65; X. 89.

² मन्त्रैर्दानां अयेण विदुर्निधतिदुता सन्धरा कीर्तितेषु ॥ XXII. 28.

³ "मितमहो न" इति नितराद्वद्व्यर्थपरत्वादनुक्तसमुच्चयाच्चकाराद्वा अव्य-
वाच्योपपत्तौ पक्षः कश्च (इत्याहुः) । VI. 97.

⁴ नृगैरजर्जरे जरातोपदिष्टम् । VI. 54.

⁵ मोहं विधत्ते विषयाभिलाषः । VII. 26; XVIII. 15.

⁶ औऔगच्छिद्वदतिः ग्रहर्षणीयम् । XVII. 112.

⁷ यत्र वाक्यद्वये चिन्ममनिविम्बतद्योच्यते ।

सामान्यधर्मो साम्यज्ञेः स दृष्टान्तो मिगद्यते ॥ X. 72.

यत्र पञ्चरुपायं तनुमध्यावृत्तं तत्र निश्चिन्तम् । X. 12.

⁸ यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात् पूर्वैः पूर्वैः पतिः क्रमात् ।

विशेषकथनं यस्यादस्तावेकावली मता ॥ II. 19.

⁹ यदि मयतो नजौ भजजला गुरु मरुदकम् । XIX. 21.

¹⁰ यदिह नजौ भजौ अभजगास्तशश्चलितं शिवार्कयति सह । VIII. 182.
स्वकुपु चैव कृष्णाग्निने चैव चोत्तामः सेते । III. 35.

¹¹ स्तेर्गृहीतानुनयेन । VI. 59.

¹ Vide the Pra. p. 94. It reads भेदप्रधानसाधर्म्यम् for भेदप्रधानं सामान्यम्. Quoted by Malli. in his Sarvaṅkashā on Māgha XII. 23. There we find भेदप्रधानसाधर्म्यम्.

² Vide the Vṛitta. III. 104. Another reading is यो औ यानो &c.

³ Vide the Jayamaṅga. 4.

⁴ Vide the Raghuvamśa XVIII. 7.

⁵ Vide the KirātArjuniya III. 13.

⁶ Vide the Vṛitta. III. 70. Another reading is महर्षिनी.

⁷ Vide the Pra. p. 98.

⁸ Vide the Pra. p. 103. It reads विशेषणत्वकथनप्रतावेकावली मता for the second line. Quoted by Malli. in his Sarvaṅkashā on Māgha X. 83. The second line there is विशेषकत्वकथनप्रतावेकावली मता ॥.

⁹ Vide the Vṛitta. III. 98. Other readings are हयदवाभिर्नजौ भजजला गुरु मरुदकम् and यदि मयतो नजौ भजजला गुरुमरुदकम्.

¹⁰ Vide the Vṛitta III. 106. It reads तदचलितं शिवार्कयतिमत् for the latter portion.

¹¹ Vide the Raghuvamśa VI. 2.

- ¹ लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् (इति नीतिः) XIX. 24.
वसवस्त्वपरिगृह्णन् (इत्यादिमन्त्रः) VII. 45.
- ² वटि भागुरिरिहोपत् । VII. 71.
- ³ वटि भागुरिरिहोपमवाप्योरुपसर्गयोः । III. 81.
- ⁴ वाच्य ऊर्णोर्लुब्धवाचो वक्ष्यसिद्धिः प्रयोजनम् ।
आमन्त्र प्रतिषेधार्थम् ————— (इति वचनम्) । XIV. 103.
- ⁵ विभक्त्यवस्थाकाले भूपास्थानविपर्ययः । VIII. 47.
- ⁶ विशेषबोधाद्योक्तत्वं वक्ष्यमाणत्वं वा भवेत् ।
विशेषाभासकथनमाक्षेपः स वहादृतः ॥ X. 38.
- ⁷ विषयो विषयी यत्र सादृश्यत्वं कविर्लसतात् ।
संवेदनीयरी स्यातां संवेदालङ्कृतिश्च सा ॥
- ⁸ विद्यावधेतसो भद्र उपायमावनाक्षेपः । VI. 80, VII. 91.
- ⁹ अयं दिनसमुत्सर्ग इति श्रीरादिकात् “आध्यासा” इति विकल्पात् निजमाह-
पक्षे वा कथम् (इति केचित्) XV. 17.
शङ्कः भ्रूयते मेरी भ्रूयते (इतिवत् प्रयोगः) VIII. 28; X. 42.
शङ्कारामित्यत्र “द्वितीयायां च” इति जसुम् (इति केचित्) V. 100.
शायकः शायको गोधा यद्वा कूर्मश्च पञ्चानः । VI. 184.
शीर्षं संवसतां श्रेयं तच्च कालेन भूयसा । XXI. 8.
- ¹⁰ शोच्यं राज्यमराजकम् । III. 31.
शाय्यं नातिसमस्तार्थं काव्यं सधुरनिष्पत्तेः । XI. 1.
- ¹⁰ संस्कृतपक्षे गिरिमाकृताः इति संहिता न विवक्षिता (इत्याहुः) XIII. 25.
स एष यज्ञो बुधि यजमानोऽक्षसा स्वर्गलोकमेति । III. 35.

¹ Vide the Chāṅakyaśataka 83, Quoted in the Ghaṭṭāpatha on the Kirā I. 12.

² Quoted by Malli, in his Saṅgīti on the Kumāra V. 78.

³ Vide the Kāśikā on III. 1, 96; VII. 2, 11.

⁴ Vide the Daśarūpa II, 86.

⁵ Vide the Pra. p. 95.

⁶ Vide the Pra. 80.

⁷ Vide the Pra. p. 53. It reads उपायापायवितर्कनेः for उपायमावनाक्षेपः.

⁸ Vide the Jayamaṅgalā.

⁹ Vide the Chāṅakyaśataka 57.

¹⁰ Vide the Jayamaṅgalā.

- 1 स जहत् तयोर्मध्ये वैधिरा लोकाश्रये । IV. 2.
संज्ञापूर्वो विधिरमित्यः IV. 39.
- 2 "सप्तम्यां नीपरीक्ष— " इत्यादिना चतुर् । I. 28.
- 3 सप्तद्विषद्वस्तुवर्जनमुदाहरन् (इति लोके सप्तम्यः) V. 27, X. 52.
- 4 सप्तार्धेनाम्बो जप भवेद्विधायोक्तिः ।
कल्पितोपम्बवर्जिता सा सप्तोक्तिरिदेष्यते ॥ X. 32.
- 5 क्षामिमात्रविशेषणत्वं परिकरः । XII. 49.
- 6 सा सप्तार्धकृतिर्लोके वस्तुनोरनुकपयोः । I. 5; X. 61.
- 7 क्षुर्वा तिका च प्लुत्यतिः सीराद्यं परिकीर्तितम् । XIV. 1.
- 8 लुर्वाधेर्नतवस्तताः सप्तार्धः सप्तार्धविधीक्षितम् । XVI. 42.
- 9 सप्तम्यमवरोनाम्बाः स्थिते वैश्वार्धवेपथुः ।
अमुरेस्वर्धनिष्ठौ सारिणकाः परिकीर्तितः ॥ XI. 9.
- 10 सप्तम्यस्य निष्क्रियाङ्गत्वम् । XI. 41.
- 11 स्वभावोक्तिरालंकारे वयावद्वस्तुवर्जनम् । X. 42, 60.
स्वाधिकार्य प्रकृतितो निष्क्रियवचनान्वयतिवर्जिते । IV. 6.
- 12 हेतोर्यक्यपरार्थत्वे काल्पनिकमुदाहरन् । V. 42, X. 23.

1 Vide the Baghuvamśa XII. 29. लोकश्रयः is the reading there.

2 Referring to Jayamaṅgala and others.

3 Vide the Alakārasarvaṣa p. 183. Quoted by Malli. on the Ghaṭāpātha on the Kṛā. I. 16.

4 Vide the Pra. p. 85. इनीप्यते is the reading there for इदेष्यते.

5 Vide the Alakārasarvaṣa p. 94. It reads विशेषणसामिमात्रं परिकरः. Quoted by Malli. in the Ghaṭāpātha on the Kṛā. I. 19. The reading there is :—सामिमात्रविशेषणस्यापरिकरालंकारः ।

6 Vide the Pra. p. 92. It reads कोत्ते for कोत्ते.

7 Vide the Pra. p. 88. It reads परिकीर्त्यते for परिकीर्तितम्.

8 Vide the Vṛtta, III. 101.

9 Vide the Pra. p. 48. It reads सप्तमः सप्तयोराम्बो. It is quoted by Malli. in his Saṅjivini on the Kumāra. VII. 77.

10 Vide the Pra. p. 60.

11 Vide the Pra. p. 87. It reads स्वभावोक्तिरालंकारे वाद वयावद्वस्तुवर्जनम्. Quoted by Malli. in his Ghaṭāpātha on the Kṛā. IV. 10 and XII. 42. In the latter place the reading is the same as in the Pra.; also quoted by him in his Saṅjivini on the Kumāra. I. 56 and II. 64, where the reading is the same as in the Pra.

12 Vide the Pra. p. 98. Quoted by Malli. in his Ghaṭāpātha on, the Kṛātārjunīya I. 7, II. 29 and also in his Saṅjivini on the Kumāra. I. 48.

APPENDIX IV.

The readings of P., the Pâtana Ms. which proceeds up to the Canto X.

- St. 2 L. 1 द्यविमुधा° for द्यविमुधा°.
 St. 8 L. 8 क्वलता for क्वलता.
 St. 9 L. 2 ललितं ललितम् for ललितं ललितम्.
 St. 14 L. 1 केसर for केसर.
 St. 16 L. 2 विमुक्त for विमुक्त.
 St. 21 L. 1 भूधरम् for भूधरम्.
 St. 26 L. 1 केसर for केसर.
 St. 29 L. 2 °बोधितात्मा° for °बोधितायां°.
 St. 43 L. 2 कपयोत्रि for कपयत्रि.
 St. 44 L. 8 वरान° for वरान°.
 St. 49 L. 2 निःस्वदेव for निस्वदेव.
 St. 70 L. 1 °भिरामे for °भिरामः.
 St. 70 L. 8 वाक्यं for वाक्यं.

इति भट्टिकान्ये प्रसन्नकाण्डे महाकाव्यालंकारो नाम
 दशमः सर्गः ॥ श्रीः ॥

ADDENDA AND CORRIGENDA.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
9	7	परी—	परी
12	21	सानस्त्र्यं	सानस्त्र्ये
17	24	संपन्नकम्	संपन्न कम्
21	1	add नत्तेन	after तं
"	12	संज्ञामुः	संज्ञामुः
81	28	strike off शित्त	after शित्तं
86	10	जगत्पतेय	जगत्पतेय
80	1	नेषामुरागभवेन	नेषामुरागभवेन
87	19	सहृद्	सहृद्
72	14	प्रबन्धविमर्ह	प्रबन्धे विमर्ह
78	14	परस्परविघातसामर्थ्ये	परस्परविघातसामर्थ्ये
77	22	स संशये	स संशये
78	2	स्वात	स्वान्
"	4	संशये	स संशये
"	5	श्रेयस्त्वान्	श्रेयस्करस्वान्
79	12	नाशी	नाशो
84	18	श्रुतकार्यत्वारः	श्रुतकार्यत्वारः
87	1	व्यापारो	यो व्यापारो
87	17	महस्ता नै	महस्तो नैः
88	18	वकाङ्कति	वकाङ्कति
91	9	मुपपदा	मुपपदां
114	8	गुरिभि	गुरुभि
116	11	पूर्णा	पूर्णा
117	8	पभि	पभि
119	14	' बहुव्रीहौ वा	बहुव्रीहौ 'वा
120	24	ररहन्तु	ररहन्तु
128	11	सत्त्वापादादि	सत्त्वापादादि
181	1	द्विषी	द्विषी
182	2	गुरी	गुरी
185	28	हराव	विराव
189	8	उद्गन्धिर्	उद्गन्धिर्
192	5	शुभ्रीवाद्गन्धा	शुभ्रीवाद्गन्धा

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
149	17	ववसिद्धिः	वहसिद्धिः
154	6	मैषीह	मैषीह
156	15	प्रसाधना	प्रसाधना
167	6	नाज्ञासी	ना ज्ञासी
169	14	वन्धु	वन्धु
168	8	रुद्र	रुद्र
169	14	कर्णह	कर्णह
175	7	सोऽनुञ्जीह	सोऽनुञ्जीह
"	14	अनुञ्जीह	अनुञ्जीह
"	14	रुद्र	रुद्र
"	24	ववगाहिह	ववगाहिह
176	2	ववगाहिह	ववगाहिह
185	21	रविस्फुरत्	रविस्फुरत्
"	21	स्फुरितवान्	स्फुरितवान्
"	25	"आपिस्फु"	"आपिस्फु"
188	18	सप्तोत्तरपट	सप्तोत्तरपटि
190	8	उदजीवीन्	उदजीवीन्
"	"	Add न	after नामृन्महि
198	21	कु सखे	कु सखे
194	2	after सिच इह add आकुलं व्यथं प्रपलायिह	
197	19	सिचः	सिचोऽ
199	6	ख	खे
"	16	न	न
"	24	४ च O., Com.	strike this off
202	18	मुत्क्षेप्यते	मुत्क्षेप्यते
214	8	After विरुदाबलिं प्रमुञ्चान् add प्रबन्धान् उदरावयन्	अन्योन्य
216	18	वृक्षानध्वंश्	वृक्षानध्वंश्
217	1	वृम् परितापे	वृद् उपतापे
217	12	"	"
221	14	प्रविष्टानित्यर्थः	प्रविष्टानित्यर्थः.
228	20	हरियूयपा।	हरियूयपाः
238	9	अगह्निस्मापयेतां	अगह्निस्मापयेतां
241	22	न्युपासिहृद्	न्युपासिहृद्
245	5	नैमुणं	नैमुणं

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
258	24	कृताधिकः	कृताधिकः
255	22	put तपसः परस्मैपदं च	in inverted commas, it being a vārtika
260	7	किमो हिल्प्रत्ययः	किमोर्हिष्प्रत्ययः
"	8	कदाचिद्दृश्य	कहिंशब्ददृश्य
264	21	मत्त	मत्ता
289	5	परस्परसमता	परस्परसमता
"	15	प्रयुक्ता	प्रयुक्ता—
"	16	प्रार्थना क्रिया	प्रार्थनाक्रिया
291	1	इनामपतिष्यत्	इनामपतिष्यत्
294	7	हेतुमुन्मत्तावाहे	हेतुहेतुमत्तावाहे
295	22	चेदित्यर्थः	चेदित्यर्थः
304	12	strike off	'मजादिस्वाशद्'
"	28	अस्यन्तीनं	अस्यन्तीनं

NOTES.

Page.	Line.	Incorrect.	Correct.
1	22	व्यसासः	व्युसासः
8	4	यमितस्वात	यमितस्वात्
9	16	Bharatamallikā	Bharatamallika
"	19	"नेकार्यम"	"नेकार्यम्"
11	13	दीपक	दीपकं
12	14	Mall.	Malli.
15	81	सुद्रुषि	सुद्रुषि
16	21	Prataparudra	Prataprudra
21	7	वीचीना	वीचीनां
27	81	बाह्यादकत्वं	बाह्यादकत्वं
28	11	विरहोत्कण्डिका	विरहोत्कण्डिता
33	1	Arthaguna	Arthaguna
38	27	खड्ग	खड्गं
39	21	severo	sever
43	84	मन्त्रला°	मन्त्रला°
61	18	then	them
64	82	सन्वत्सृणि	सन्वत्सृणि
65	28, 29	Studd-ed	Stud-ded
68	28	हितामन्यनद्याः	हितामन्यनद्योः
73	6	"मिह"	"मिन्"
75	20	पिछाडी	पिछाडी
81	20	"लोदी	"लोदी
14	18	चक	चक
9	28 (2nd column)	गान्धर्वणे	गान्धर्वेण
4	85 (1st column)	चक्रुधे	चक्रुधे
"	87	सुस्थयन्त	सुस्थयन्तः
११	89	हरने°	हरने°
१२	27	बोझ°	बोझु°
१४	18 (2nd column)	प्रोर्णा विच्छर°	प्रोर्णाविच्छर°
"	34 (2nd column)	बोझ्ये	बोझ्ये
१७	84 (2nd column)	वसानां	वसानां
१८	9 (2nd column)	विलोचनाम्बु	विलोचनाम्बु
२०	21 (1st column)	प्रोषवाने°	प्रोषवाने°
२१	9 (2nd column)	स्फुटपरुष°	स्फुटपरुष°
२४	34 (1st column)	मनोभवः	मनोभवः
२७	11 (1st column)	सुमिवाभूः	सुमिवाभूः
२९	23	on	in

Cat.
V.R. 11/9/26

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

23522.

Call No. Sa&K /Bha/ Tr

Author—

Title— The Bhakti - Ravya
Or Ravanayadha.
Vol— II.

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.